

Ж.-Ж. Руссо

Про суспільну угоду,

або

Принципи політичного права

«Філософські першоджерела»

J.-J. Rousseau

Du Contrat social,

ou

Principes du droit politique

Інститут філософії НАН України
Вінницький державний технічний університет

Ж.-Ж. Руссо

Про суспільну угоду,
або

Принципи політичного права

♦Port-Royal♦
2001

Редколегія серії «Філософські першоджерела»:

Бистрицький Є. К., *д. філос. н., проф. (голова)*,
Білий О. В., *д. філол. н., Горак Г. І., д. філос. н., проф.,*
Кушаков Ю. В., *д. філос. н., проф., Лой А. Є., д. філос. н., проф.,*
Лях В. В., *д. філос. н., проф., Малахов В. А., д. філос. н., проф.,*
Табачковський В. Г., *д. філос. н., проф., Хома О. І., к. філос. н.*
(відповідальний секретар),

Складання, переклад з французької, заключна стаття,
коментарі, довідкові матеріали *О. І. Хоми.*

Наукові рецензенти:

Білий О. В., д. філол. н., Кушаков Ю. В., д. філос. н., проф.,
Табачковський В. В., д. філос. н., проф.

Cet ouvrage publié dans le cadre du Programme d'Aide à la Publication Skovoroda, bénéficie du soutien du Ministère des Affaires étrangères de France, de l'Ambassade de France en Ukraine.

Це видання здійснене в межах видавничої програми Сковорода за сприяння Міністерства закордонних справ Франції, Посольства Франції в Україні.

Sponsored by the OSI-Zug Foundation with the contribution of the Center for Publishing Development of the Open Society Institute – Budapest and Interneshion Renaissance Foundation – Kyiv.

Це видання підтримано Фондом OSI-Zug спільно з Центром видавничого розвитку Інституту відкритого суспільства (Будапешт) та Міжнародним фондом «Відродження» (Київ).

**Про суспільну угоду,
або
Принципи політичного права**

foederis aequas Dicamus leges.

Verg[ілій]. Енеїд[a]., XI, [321]'

Передмова

Цей невеликий трактат — витяг з більшого за обсягом твору, котрий я колись розпочав, не розраховавши належним чином своїх сил, і вже давно облишив. Серед різних уривків, які можна було видобути з раніш написаного, цей є найбільш важливим і, як мені здалося, найменш не гідним уваги читачів. Решти вже більше не існує!

КНИГА I

Я хочу дослідити, чи можна запровадити в умовах громадянського ладу який-небудь легітимний і надійний порядок управління! 1
припускаючи при цьому, що люди є такими, якими є, а закони — такими, якими можуть бути. Я намагатимусь завжди пов'язувати в цьому дослідженні те, що дозволяється правом, з тим, що приписує інтерес, аби справедливність і користь ніколи не поставали відокремленими одна від одної.

Я беруся від справи, не доводячи важливості мого предмету. Мене запитують: хіба я повелитель або законодавець, щоб писати про політику? 2
Відповідаю: ні, але саме тому я й пишу про політику. Якби я був повелителем чи законодавцем, я б не марнував часу на

* * *

*foederis aequas
Dicamus leges. Verg.
Aeneid. XI*

Avertissement

Ce petit traité est extrait d'un ouvrage plus étendu, entrepris autrefois sans avoir consulté mes forces, et abandonné depuis longtemps. Des divers morceaux qu'on pouvait tirer de ce qui était fait celui-ci est le plus considérable, et m'a paru le moins indigne d'être offert au public. Le reste n'est déjà plus.

LIVRE I

Je veux chercher si dans l'ordre civil il peut y avoir quelque règle d'administration légitime et sûre, en prenant les hommes tels qu'ils sont, et les lois telles qu'elles peuvent être. Je tâcherai d'allier toujours dans cette recherche ce que le droit permet avec ce que l'intérêt prescrit, afin que la justice et l'utilité ne se trouvent point divisées. 1

J'entre en matière sans prouver l'importance de mon sujet. On me demandera si je suis prince ou législateur pour écrire sur la Politique? Je réponds que non, et que c'est pour cela que j'écris sur la Politique. Si j'étais prince ou législateur, je ne perdrais pas mon temps à dire ce qu'il faut faire; je le ferais, ou je me tairais. 2

розмови про те, що мені слід було б не обговорювати, а здійснювати; я або здійснював би це, або мовчав би.

- 3 Народженому громадянином вільної держави і часткою суверена² мені достатньо лише володіння правом голосу, аби вбачати свій обов'язок у вивченні сутності суспільних справ, — яким би слабким не був вплив мого голосу на ці справи; я щасливий з того, що кожного разу, розмірковуючи про способи урядування, неодмінно знаходжу в своїх дослідженнях нові підстави любити той з них, який існує в моїй країні!

Розділ I

ПРЕДМЕТ ЦІЄЇ ПЕРШОЇ КНИГИ

- 1 Людина народжується вільною¹, проте скрізь вона у кайданах, а той, хто вважає себе володарем інших, є насправді навіть більшим рабом, аніж вони². Як сталася ця зміна? Не знаю. Що може узаконити її? Вважаю, що це питання я спроможний розв'язати.

- 2 Якби я брав до уваги лише силу і наслідок, до якого вона призводить, я б сказав: оскільки народ підкоряється, коли його примушують підкорятися, він чинить добре; проте він чинить ще краще, коли, тільки-но одержавши нагоду скинути з себе ярмо, скидає його. Бо повертаючи собі свободу за тим же правом, за яким її було в нього вкрадено³, він або обґрунтовує цим правомірність такого повернення, або доводить, що цю свободу в нього відібрали безпідставно. Проте суспільний лад є тим священним правом, яке слугує основою для усіх інших прав. Але ж це право не встановлюється природою;

* * *

- 3 *Né citoyen d'un Etat libre, et membre du souverain, quelque faible influence que puisse avoir ma voix dans les affaires publiques, le droit d'y voter suffit pour m'imposer le devoir de m'en instruire. Heureux, toutes les fois que je médite sur les gouvernements, de trouver toujours dans mes recherches de nouvelles raisons d'aimer celui de mon pays!*

Chapitre I

Sujet de ce Premier livre

- 1 *L'homme est né libre, et partout il est dans les fers. Tel se croit le maître des autres, qui ne laisse pas d'être plus esclave qu'eux. Comment ce changement s'est-il fait? Je l'ignore. Qu'est-ce qui peut le rendre légitime? Je crois pouvoir résoudre cette question.*

- 2 *Si je ne considérais que la force, et l'effet qui en dérive, je dirais: Tant qu'un peuple est contraint d'obéir et qu'il obéit, il fait bien; sitôt qu'il peut secouer le joug et qu'il le secoue, il fait encore mieux; car, recouvrant sa liberté par le même droit qui la lui a ravie, ou il est fondé à la reprendre, ou l'on ne l'était point à la lui ôter. Mais l'ordre social est un droit sacré, qui sert de base à tous les autres. Cependant ce droit ne vient point de la nature; il est donc fondé sur des conventions. Il s'agit de savoir quelles sont ces conventions. Avant d'en venir là je dois établir ce que je viens d'avancer.*

отже, воно ґрунтується на домовленостях. Йдеться про те, щоб довідатись, якими є ці домовленості. Перш ніж просуватися з цим дослідженням далі, я повинен надійно обґрунтувати щойно проголошені тези.

Розділ II

ПРО НАЙПЕРШІ СУСПІЛЬСТВА

Найдавнішим з усіх і єдиним суто природним суспільством є сім'я; діти й нині пов'язані з батьком тільки протягом часу, коли вони не спроможні вижити без його підтримки. Природний зв'язок між ними припиняється, варто лише зникнути потреби в цій підтримці. Тоді діти, звільнившись від обов'язку підкорятися батькові, і батько, звільнившись від обов'язку піклуватися про дітей, знову стають однаково незалежними. Якщо вони й надалі продовжують жити разом, то це відбувається не за велінням природи, а добровільно, та й сама сім'я може зберігатися лише завдяки домовленості¹.

Ця спільна свобода є проявом людської природи, чий найперший закон — турбота про самозбереження, а найперше піклування — піклування людини про саму себе. Щойно досягнувши повноліття, людина, одноосібний суддя у визначенні засобів, потрібних їй для самозбереження, стає володаркою самої себе.

Таким чином, сім'я, якщо завгодно, становить найперший зразок політичних суспільств: провідник уподібнюється батькові, народ — дітям², а всі разом, народжені рівними і вільними, відчужують свою свободу лише задля власної користі. Вся різниця полягає

Chapitre II

Des premières sociétés

La plus ancienne de toutes les sociétés et la seule naturelle est celle de la famille. Encore les enfants ne restent-ils liés au père qu'aussi longtemps qu'ils ont besoin de lui pour se conserver. Sitôt que ce besoin cesse, le lien naturel se dissout. Les enfants, exempts de l'obéissance qu'ils devaient au père, le père exempt des soins qu'il devait aux enfants, rentrent tous également dans l'indépendance. S'ils continuent de rester unis ce n'est plus naturellement, c'est volontairement, et la famille elle-même ne se maintient que par convention.

Cette liberté commune est une conséquence de la nature de l'homme. Sa première loi est de veiller à sa propre conservation, ses premiers soins sont ceux qu'il se doit à lui-même, et, sitôt qu'il est en âge de raison, lui seul étant juge des moyens propres à se conserver devient par là son propre maître.

La famille est donc si l'on veut le premier modèle des sociétés politiques; le chef est l'image du père, le peuple est l'image des enfants, et tous étant nés égaux et libres n'aliènent leur liberté que pour leur utilité. Toute la différence est que dans la famille l'amour du père pour ses enfants le paye des soins qu'il leur rend, et que dans l'Etat le plaisir de commander supplée à cet amour que le chef n'a pas pour ses peuples.

Grotius nie que tout pouvoir humain soit établi en faveur de ceux qui sont gouvernés:

у тому, що в сім'ї нагородою батькові за його піклування про дітей є сама його любов до них, а в державі насолода від владарювання замінює собою ту любов, якої провідник не відчуває до свого народу.

Гроцій не згоден з тим, що усяка людська влада встановлюється задля тих, над ким здійснюється урядування: як приклад він наводить рабство³. Найбільш звичним для нього способом міркування є повсякчасне обґрунтування права фактом*. Можна було б застосувати і більш послідовний, проте аж ніяк не більш сприятливий для тиранів метод.

Отже, Гроцій полишає нас у сумнівах: чи то людський рід належить якійсь сотні людей, чи то ця сотня людей належить людському родові. Хоча схоже, що протягом усієї своєї книги цей автор схиляється до першого з наведених тверджень; такою є й точка зору Гоббса⁵. За цими поглядами людський рід постає як якась худоба, розподілена на череди, кожна з яких має свого провідника, що стереже її, аби <потім> зжерти.

Як природа пастуха вища від природи його череди, так само й природа людських пастирів, які є провідниками людей, вища від природи їхніх народів. За оповіддю Філона саме так міркував імператор Калігула, легко зробивши висновок про те, що царі є богами, або що народ — це худоба⁶.

Міркування цього Калігули нагадує Гроцієве та Гоббсове. Ще раніше Арістотель⁷ теж стверджував, що люди від природи не рівні: деякі народжуються для рабства, інші ж — для панування.

* «Вчені дослідження державного права досить часто відбивають саму лише історію стародавніх зловживань, а тому марними були зусилля тих, хто прагнув занадто ретельно їх вивчати»: Трактат про інтереси Франції щодо її сусідів п. маркиза д'Аржансона (виданий у Рея в Амстердамі)⁴. Саме так вчинив Гроцій.

* * *

Il cite l'esclavage en exemple. Sa plus constante manière de raisonner est d'établir toujours le droit par le fait. On pourrait employer une méthode plus conséquente, mais non pas plus favorable aux tyrans.*

Il est donc douteux, selon Grotius, si le genre humain appartient à une certaine d'hommes, ou si cette certaine d'hommes appartient au genre humain, et il paraît dans tout son livre pencher pour le premier avis: c'est aussi le sentiment de Hobbes. Ainsi voilà l'espèce humaine divisée en troupeaux de bétail, dont chacun a son chef, qui le garde pour le dévorer.

Comme un pâtre est d'une nature supérieure à celle de son troupeau, les pasteurs d'hommes, qui sont leurs chefs, sont aussi d'une nature supérieure à celle de leurs peuples. Ainsi raisonnait, au rapport de Philon, l'empereur Caligula; concluant assez bien de cette analogie que les rois étaient des dieux, ou que les peuples étaient des bêtes.

Le raisonnement de ce Caligula revient à celui d'Hobbes et de Grotius. Aristote avant eux tous avait dit aussi que les hommes ne sont point naturellement égaux, mais que les uns naissent pour l'esclavage et les autres pour la domination.

* «Les savantes recherches sur le droit public ne sont souvent que l'histoire des anciens abus, et on s'est entêté mal à propos quand on s'est donné la peine de les trop étudier.» *Traité des intérêts de la Fr. avec ses voisins, par M. le Marquis d'Argenson (imprimé chez Rey à Amsterdam). Voilà précisément ce qu'a fait Grotius.*

Арістотель мав слухність, але вважав наслідок причиною: кожна людина, народжена у рабстві, народжується для рабства — навряд чи можна висловити щось більш обгрунтоване. Закуті у кайдани раби втрачають все, навіть бажання звільнитись від них; вони люблять своє рабство так, як Уліссові супутники уподобали свій тваринний стан^{8*}. Отож, якщо й існують раби за природою, то лише тому, що існували раби всупереч природі. Найперших рабів створила сила, а їх боягузство увічніло це рабське становище.

Я нічого не сказав ні про царя Адама, ні про імператора Ноя, батька трьох великих монархів, що поділили між собою світ, як зробили це діти Сатурна, котрих визнавали іноді за цих монархів. Сподіваюсь, мені будуть вдячними за таку поміркованість, оскільки, походючи безпосередньо від одного з цих повелителів і, можливо, від найстаршої лінії, хтозна, чи не виявлюсь я, після перевірки належних документів, законним царем роду людського⁹? Як би там не сталося, не можна не погодитись, що Адам був сувереном світу, як Робінзон — свого острова, оскільки в світі не було інших мешканців; і що ця влада надавала йому певних зручностей, оскільки передбачала, що монарх, утвердившись на престолі, міг вже не боятися ані заколотів, ані війн, ані змовників.

* Див. невеликий трактат Плутарха під назвою *Про те, що тварини користуються розумом*.

* * *

Aristote avait raison, mais il prenait l'effet pour la cause. Tout homme né dans l'esclavage naît pour l'esclavage, rien n'est plus certain. Les esclaves perdent tout dans leurs fers, jusqu'au désir d'en sortir; ils aiment leur servitude comme les compagnons d'Ulysse aimaient leur abrutissement. S'il y a donc des esclaves par nature, c'est parce qu'il y a eu des esclaves contre nature. La force a fait les premiers esclaves, leur lâcheté les a perpétués.*

Je n'ai rien dit du roi Adam, ni de l'empereur Noé père de trois grands monarques qui se partagèrent l'univers, comme firent les enfants de Saturne, qu'on a cru reconnaître en eux. J'espère qu'on me saura gré de cette modération; car, descendant directement de l'un de ces princes, et peut-être de la branche aînée, que sais-je si par la vérification des titres je ne me trouverais point le légitime roi du genre humain? Quoi qu'il en soit, on ne peut disconvenir qu'Adam n'ait été souverain du monde comme Robinson de son île, tant qu'il en fut le seul habitant; et ce qu'il y avait de commode dans cet empire était que le monarque assuré sur son trône n'avait à craindre ni rébellions ni guerres ni conspirateurs.

* Voyez un petit traité de Plutarque intitulé: Que les bêtes usent de la raison.

Розділ III

ПРО ПРАВО НАЙСИЛЬНІШОГО

1 Найсильніший ніколи не може бути достатньо сильним для того, аби завжди владарювати, якщо не перетворить своєї сили на право, а покірності йому — на обов'язок. Саме звідси походить право найсильнішого; це право сприймають нібито з іронією, проте насправді воно покладається як принцип. Але невже нам так ніколи й не розтлумачать цих слів? Сила — це фізична міць, і не бачу, яка моральність може впливати з результатів її застосування. Поступатися перед силою означає діяти за необхідністю, а не за волею; це не більше, аніж проста обачність. В якому ж смислі вона може стати обов'язком?

2 Припустимо на хвилинку, що це так зване право справді існує. Я стверджую, що з такого припущення випливає лише якась неймовірна нісенітниця; бо коли право створює силу, то наслідок змінюється разом зі зміною причини, оскільки кожна сила, яка переважає попередню, успадковує також і її право. Тільки но з'являється можливість безкарно вийти з покори, як це можна зробити цілком законно; а оскільки найсильніший завжди правий, то йдеться лише про те, аби діяти так, щоб бути найсильнішим. Але що ж це за право, яке зникає із втратою сили? Якщо потрібно підкорятися силі — немає потреби коритися обов'язкові, отже, якщо не змушують підкорятися, то цього й не слід робити. Звідси видно, що слово «право» нічого не додає до сили. Воно в цьому випадку нічого не означає.

3 «Коріться існуючій владі». Якщо це означає — «Поступайтесь перед силою», — то такий припис є гарним, але абсолютно зайвим. Я гарантую, що його ніколи не буде порушено. Кожна влада від

* * *

Chapitre III

Du droit du plus fort

1 *Le plus fort n'est jamais assez fort pour être toujours le maître, s'il ne transforme sa force en droit et l'obéissance en devoir. De là le droit du plus fort; droit pris ironiquement en apparence, et réellement établi en principe: Mais ne nous expliquera-t-on jamais ce mot? La force est une puissance physique; je ne vois point quelle moralité peut résulter de ses effets. Céder à la force est un acte de nécessité, non de volonté; c'est tout au plus un acte de prudence. En quel sens pourra-ce être un devoir?*

2 *Supposons un moment ce prétendu droit. Je dis qu'il n'en résulte qu'un galimatias inexplicable. Car sitôt que c'est la force qui fait le droit, l'effet change avec la cause; toute force qui surmonte la première succède à son droit. Sitôt qu'on peut désobéir impunément on le peut légitimement, et puisque le plus fort a toujours raison, il ne s'agit que de faire en sorte qu'on soit le plus fort. Or qu'est-ce qu'un droit qui périt quand la force cesse? S'il faut obéir par force on n'a pas besoin d'obéir par devoir, et si l'on n'est plus forcé d'obéir on n'y est plus obligé. On voit donc que ce mot de droit n'ajoute rien à la force; il ne signifie ici rien du tout.*

3 *Obéissez aux puissances. Si cela veut dire, cédez à la force, le précepte est bon, mais superflu, je répons qu'il ne sera jamais violé. Toute puissance vient de Dieu, je l'avoue; mais toute maladie en vient aussi. Est-ce à dire qu'il soit défendu d'appeler le médecin? Qu'un brigand me surprenne au coin d'un bois: non seulement il faut par*

Бога¹, я визнаю це, проте від Нього також і кожна хвороба. Чи це означає, що Він заборонив кликати лікаря? Якщо розбійник перестріне мене в глухому лісі, то невже я повинен віддати йому гаманець не тільки через загрозу застосування сили, але ще й — коли матиму змогу приховати його, — через докори сумління, які до цього зобов'язуватимуть? Бо, врешті-решт, пістоль в його руках — це також влада.

Отже, слід погодитися з тим, що сила не створює права, і підкорятися ми повинні лише законній владі. Таким чином, ми щоразу повертаємось до мого першопочаткового запитання. 4

Розділ IV ПРО РАБСТВО

Оскільки жодна людина не має природної влади над своїм ближнім, і оскільки сила не породжує ніякого права, то основою для усякої законної влади серед людей можуть бути лише домовленості. 1

Якщо приватна особа, за словами Гроція, може здійснити відчуження своєї свободи і стати рабом, котрий належить якомусь панові, то чому ж цілий народ не може здійснити відчуження своєї свободи і стати підданим якогось короля?¹ Тут вживається багато двозначних слів, які потрібно було б пояснити, але ми зупинимось на поясненні слова «відчужувати». Відчужувати означає віддавати або продавати². Але людина, котра стала рабом іншої людини, не віддає себе; вона, щонайменше, продає себе заради отримання того, що необхідне для її існування³. Проте народ, чому продає себе на- 2

* * *

force donner la bourse, mais quand je pourrais la soustraire suis-je en conscience obligé de la donner? car enfin le pistolet qu'il tient est aussi une puissance.

Convenons donc que force ne fait pas droit, et qu'on n'est obligé d'obéir qu'aux puissances légitimes. Ainsi ma question primitive revient toujours. 4

Chapitre IV De l'esclavage

Puisque aucun homme n'a une autorité naturelle sur son semblable, et puisque la force ne produit aucun droit, restent donc les conventions pour base de toute autorité légitime parmi les hommes. 1

Si un particulier, dit Grotius, peut aliéner sa liberté et se rendre esclave d'un maître, pourquoi tout un peuple ne pourrait-il pas aliéner la sienne et se rendre sujet d'un roi? Il y a là bien des mots équivoques qui auraient besoin d'explication, mais tenons-nous-en à celui d'aliéner. Aliéner c'est donner ou vendre. Or un homme qui se fait esclave d'un autre ne se donne pas, il se vend, tout au moins pour sa subsistance: mais un peuple pour quoi se vend-il? Bien loin qu'un roi fournisse à ses sujets leur subsistance il ne tire la sienne que d'eux, et selon Rabelais un roi ne vit pas de peu. Les sujets donnent donc leur personne à condition qu'on prendra aussi leur bien? Je ne vois pas ce qu'il leur reste à conserver. 2

род? Не можна ж сказати, що король надає засоби існування своїм підданам, навпаки, лише від них він отримує засоби власного існування, а король, згідно з Рабле, не живе з децими⁴. З цього випливає, що піддані віддають комусь самих себе, за умови, щоб привласнили також і їхнє майно? Не бачу, що ж тоді залишається для них?

3 Можуть сказати, що деспот забезпечує своїм підданам громадянський мир⁵. Це так, але який їм з того зиск, коли війни, в які їх втягне його честолюбство, його ненажерлива жадібність, утиски з боку його чиновників завдають їм більше нещастя, аніж їх могли б спричинити міжусобні чвари? Який їм з того зиск, коли сам цей спокій є одним з їхніх негараздів? Спокій панує також і у в'язницях, але чи достатньо його, аби добре там почуватися? Кожен з греків, зачинених у циклоповій печері, перебував там у спокої, очікуючи своєї черги, аби бути пожертим⁶.

4 Казати, що людина віддає себе без останку, не отримуючи нічого натомість, означає висловлювати щось абсурдне і незбагненне: такий акт є незаконним і недійсним хоча б через те, що той, хто його здійснює, втратив здоровий глузд. Казати ж це про цілий народ все одно, що вважати його народом божевільних, а божевільня не породжує права.

5 Навіть якщо б кожен і міг відчужувати самого себе, своїх дітей він відчужувати не може. Вони нарожуються людьми і вільними, їхня свобода належить їм, і ніхто не має права розпоряджатися цією свободою, окрім них самих. Поки вони не досягли повноліття, батько може від їхнього імені визначити для них певні умови для збереження їхнього життя і для їхнього добробуту, але він не може незворотно і без будь-яких умов віддати <комусь> своїх дітей, оскільки такий дар суперечить цілям природи і пере-

* * *

3 *On dira que le despote assure à ses sujets la tranquillité civile. Soit; mais qu'y gagnent-ils, si les guerres que son ambition leur attire, si son insatiable avidité, si les vexations de son ministère les désolent plus que ne feraient leurs dissensions? Qu'y gagnent-ils, si cette tranquillité même est une de leurs misères? On vit tranquille aussi dans les cachots; en est-ce assez pour s'y trouver bien? Les Grecs enfermés dans l'antre du Cyclope y vivaient tranquilles, en attendant que leur tour vînt d'être dévorés.*

4 *Dire qu'un homme se donne gratuitement, c'est dire une chose absurde et inconcevable; un tel acte est illégitime et nul, par cela seul que celui qui le fait n'est pas dans son bon sens. Dire la même chose de tout un peuple, c'est supposer un peuple de fous: la folie ne fait pas droit.*

5 *Quand chacun pourrait s'aliéner lui-même, il ne peut aliéner ses enfants; ils naissent hommes et libres; leur liberté leur appartient, nul n'a droit d'en disposer qu'eux. Avant qu'ils soient en âge de raison le père peut en leur nom stipuler des conditions pour leur conservation, pour leur bien-être; mais non les donner irrévocablement et sans condition; car un tel don est contraire aux fins de la nature et passe les droits de la paternité. Il faudrait donc pour qu'un gouvernement arbitraire fut légitime qu'à chaque génération le peuple fût le maître de l'admettre ou de le rejeter: mais alors ce gouvernement ne serait plus arbitraire.*

6 *Renoncer à sa liberté c'est renoncer à sa qualité d'homme, aux droits de l'humanité, même à ses devoirs. Il n'y a nul dédommagement possible pour quiconque renonce à tout. Une telle renonciation est incompatible avec la nature de l'homme,*

вищує межі батьківських прав⁷. Отже, аби кожне самочинне урядування могло перетворитися на законне, необхідно, щоб кожне покоління вирішувало — приймати його, чи відкинути; але тоді це урядування не було б самочинним⁸.

Відмовлятися від своєї свободи — все одно що відмовлятися від себе як людини, від прав людської природи і навіть від її обов'язків. Кожен, хто відмовляється від усього, не може розраховувати на будь-яке відшкодування втрат. Така відмова несумісна з природою людини. Позбавити людську волю свободи — все одно що позбавити людські вчинки моральності. Нарешті, домовленість позбавлена сенсу і суперечлива, якщо передбачає для однієї з сторін абсолютну владу, а для іншої — необмежену покірність. Хіба не очевидно, що ми не можемо мати ніяких обов'язків стосовно тієї людини, від якої маємо право вимагати чого завгодно? І хіба вже сама ця умова, яка не передбачає ані еквівалентності у відносинах, ані обопільності обов'язків, не призводить до неправомірності такого акту? Бо ж які права може мати проти мене мій раб, коли все, що він має, належить мені; а коли його право є моїм, то чи не буде це моє право, спрямоване проти мене самого, просто словом, позбавленим щонайменшого сенсу⁹?

Гроцій та інші вважають ще одним джерелом виникнення так званого права рабовласництва війну¹⁰. За цим вченням, переможець має право вбити переможеного, але той може викупити своє життя ціною власної свободи. Ця домовленість стає ще більш законною від того, що <нібито> сприяє обопільній вигоді.

Але очевидно, що це так зване право вбити переможеного ніяк не впливає із стану війни. Хоча б тому, що люди, живучи в умовах первісної незалежності, не мають настільки сталого зв'язку між собою, щоб міг виникнути або стан війни, або стан миру — вони аж

* * *

et c'est ôter toute moralité à ses actions que d'ôter toute liberté à sa volonté. Enfin c'est une convention vaine et contradictoire de stipuler d'une part une autorité absolue et de l'autre une obéissance sans bornes. N'est-il pas clair qu'on n'est engagé à rien envers celui dont on a droit de tout exiger, et cette seule condition, sans équivalent, sans échange n'entraîne-t-elle pas la nullité de l'acte? Car quel droit mon esclave aurait-il contre moi, puisque tout ce qu'il a m'appartient, et que son droit étant le mien, ce droit de moi contre moi-même est un mot qui n'a aucun sens?

Grotius et les autres tirent de la guerre une autre origine du prétendu droit d'esclavage. Le vainqueur ayant, selon eux, le droit de tuer le vaincu, celui-ci peut racheter sa vie aux dépens de sa liberté; convention d'autant plus légitime qu'elle tourne au profit de tous deux.

Mais il est clair que ce prétendu droit de tuer les vaincus ne résulte en aucune manière de l'état de guerre. Par cela seul que les hommes vivant dans leur primitive indépendance n'ont point entre eux de rapport assez constant pour constituer ni l'état de paix ni l'état de guerre, ils ne sont point naturellement ennemis. C'est le rapport des choses et non des hommes qui constitue la guerre, et l'état de guerre ne pouvant naître des simples relations personnelles, mais seulement des relations réelles, la guerre privée ou d'homme à homme ne peut exister, ni dans l'état de nature où il n'y a point de propriété constante, ni dans l'état social où tout est sous l'autorité des lois.

ніяк не є ворогами за природою¹¹. Війну породжує зв'язок між речами, а не між людьми; оскільки стан війни може народитися не з простих особистих, а лише з майнових відносин, то приватної війни, або війни людини проти людини, не існує ані в природному стані, де немає ніякої сталої власності, ані в стані суспільному, де все перебуває під владою законів.

9 Поєдинки між приватними особами, дуелі, сутички є актами, котрі ніякою мірою не породжують певного стану. Стососовно ж тих приватних війн, які було дозволено установами Людовіка IX, короля Франції, і які переривалися періодами Божого миру¹², то це було ніщо інше як зловживання феодального урядування, системи, найбезглуздішої з усіх, які будь-коли існували, побудованої всупереч принципам природного права і будь-якій добрій політиці¹³.

10 Отже, війни аж ніяк не є відносинами людини з людиною, але — відносинами держави з державою, за яких приватні особи стають ворогами лише випадково, тобто зовсім не як люди і навіть не як громадяни*, а як солдати; не як члени своєї батьківщини, а як її захисники. Зрештою, кожна держава може мати ворогів лише серед інших держав, а не серед людей — з огляду хоча б на те, що між різними за природою речами не може бути справжнього зв'язку.

11 Цей принцип відповідає також максимам, які встановлювалися в усі часи, і поведінці, узвичаєній усіма цивілізованими народами. Оголошення війни — це попередження не стільки владі, скільки

* Римляни, котрі розуміли і поважали право війни більше ніж будь-який інший народ світу, були в цьому питанні настільки прискіпливими, що не дозволяли громадянинові добровільно служити у війську, якщо той не зобов'язеться воювати тільки з ворогом, і саме з конкретним ворогом. Коли леґіон, в якому Катон-син починав під орудою Попіллія своєю військовому службу, було переформовано, його батько, теж на ім'я Катон, написав Попіллієві: якщо той хоче, аби син продовжував служити під його орудою, він повинен зобов'язати його ще раз

* * *

9 *Les combats particuliers, les duels, les rencontres sont des actes qui ne constituent point un état; et à l'égard des guerres privées, autorisées par les établissements de Louis IX roi de France et suspendues par la paix de Dieu, ce sont des abus du gouvernement féodal, système absurde s'il en fut jamais, contraire aux principes du droit naturel, et à toute bonne politique.*

10 *La guerre n'est donc point une relation d'homme à homme, mais une relation d'Etat à Etat, dans laquelle les particuliers ne sont ennemis qu'accidentellement, non point comme hommes ni même comme citoyens*, mais comme soldats; non point comme membres de la patrie, mais comme ses défenseurs. Enfin chaque Etat ne peut avoir pour ennemis que d'autres Etats et non pas des hommes, attendu qu'entre choses de diverses natures on ne peut fixer aucun vrai rapport.*

11 *Ce principe est même conforme aux maximes établies de tous les temps et à la pratique constante de tous les peuples policés. Les déclarations de guerre sont moins des avertissements aux puissances qu'à leurs sujets. L'étranger, soit roi, soit particulier, soit peuple, qui vole, tue ou détient les sujets sans déclarer la guerre au prince, n'est pas un ennemi, c'est un brigand. Même en pleine guerre un prince juste s'empare bien*

* *Les Romains qui ont mieux entendu et plus respecté le droit de la guerre qu'aucune nation du monde portaient si loin le scrupule à cet égard qu'il n'était pas permis à un citoyen de servir comme volontaire sans s'être engagé expressément contre l'ennemi et nommément contre tel ennemi. Une*

її підданим. Чужинець — нехай це буде король, приватна особа чи народ, — який грабує, вбиває або поневолює підданих, не оголосивши війни принципсові, постає не як ворог, а як розбійник. Справедливий принцепс, навіть у розпал війни, привласнюючи в чужій країні все те, що належить народові, поважає особистість і майно приватних осіб; він поважає ті права, на яких будується його власне право. Метою війни є знищення ворожої держави, і тому цілком правомірно вбивати її захисників, коли ті тримають зброю в руках; проте варто їм скласти зброю і здатися у полон, як вони вже не є ворогами або знаряддями ворога і стають просто людьми. Відтоді вже ніхто не має права на їхнє життя¹⁷. Іноді можна вбити державу, не вбивши нікого з її членів¹⁸. Отож, війна надає лише ті права, що необхідні для досягнення її мети. Ці принципи не є принципами Гроція, вони ґрунтуються не на авторитетах поетів¹⁹, а випливають з природи речей і засновані на розумі.

Стосовно права завоювання слід сказати, що воно не має іншого підґрунтя, окрім права найсильнішого. Якщо війна не надає переможцеві ніякого права на знищення переможених народів, то це право, котрого він позбавлений, не може прислужитися й для обґрунтування його права перетворювати переможених на своїх рабів. Право вбити переможеного ворога виникає лише тоді, коли його не можна перетворити на раба, отже, право зробити когось

скласти військову присягу, оскільки перша складена ним присяга вже втратила чинність, і тому він не може надалі виступати зі зброєю в руках проти ворога¹⁴. Той самий Катон-батько вимагав у листі до сина, аби він неодмінно уникав участі в битвах, не склавши цієї нової присяги. Знаю, що мені можуть протиставити випадок з облогою Клузіума¹⁵, а також інші окремі факти, проте я веду мову про закони, звичаї. Римляни є тим народом, який найменше порушував власні закони, і до того ж єдиним з народів, чії закони були такими прекрасними¹⁶.

* * *

en pays ennemi de tout ce qui appartient au public, mais il respecte la personne et les biens des particuliers; il respecte des droits sur lesquels sont fondés les siens. La fin de la guerre étant la destruction de l'Etat ennemi, on a droit d'en tuer les défenseurs tant qu'ils ont les armes à la main; mais sitôt qu'ils les posent et se rendent, cessant d'être ennemis ou instruments de l'ennemi, ils redeviennent simplement hommes et l'on n'a plus de droit sur leur vie. Quelquefois on peut tuer l'Etat sans tuer un seul de ses membres: or la guerre ne donne aucun droit qui ne soit nécessaire à sa fin. Ces principes ne sont pas ceux de Grotius; ils ne sont pas fondés sur des autorités de poètes, mais ils dérivent de la nature des choses, et sont fondés sur la raison.

A l'égard du droit de conquête, il n'a d'autre fondement que la loi du plus fort. Si la guerre ne donne point au vainqueur le droit de massacrer les peuples vaincus ce droit qu'il n'a pas ne peut fonder celui de les asservir. On n'a le droit de tuer l'ennemi que quand on ne peut le faire esclave; le droit de le faire esclave ne vient donc pas du

légion où Caton le fils faisait ses premières armes sous Popilius allant été réformée, Caton le Père écrivit à Popilius que s'il voulait bien que son fils continuât de servir sous lui il fallait lui faire prêter un nouveau serment militaire, parce que le premier étant annulé il ne pouvait plus porter les armes contre l'ennemi. Et le même Caton écrivit à son fils de se bien garder de se présenter au combat qu'il n'eût prêté ce nouveau serment. Je sais qu'on pourra m'opposer le siège de Clusium et d'autres faits particuliers mais moi je cite des lois, des usages. Les Romains sont ceux qui ont le moins souvent transgressé leurs lois et ils sont les seuls qui en aient eu d'aussi belles.

своім рабом не впливає з права його вбити. Таким чином, примушувати переможеного купувати життя, на яке ніхто не має ніякого права²⁰, ціною власної свободи, означає здійснювати несправедливий обмін. Невже не очевидно, що ми потрапляємо у хибне коло, засновуючи право життя і смерті на праві рабовласництва, а останнє — на праві життя і смерті?

13 Навіть припущення законності цього жахливого права всіх вбивати не завадить мені зробити висновок про те, що раб, захоплений на війні, або завойований народ не має перед своїм володарем ніяких обов'язків, окрім одного — підкорятися, коли його до цього примушують. Приймаючи від нього еквівалент його життя, переможець не надає йому цим ніякого помилування: замість того, щоб убити його без жодного зиску, він вбиває його з користю. Отже, він не отримує щодо нього ніякої іншої влади, окрім влади, заснованої на силі, а тому стан війни продовжує існувати між ними, як і раніше, і сам їхній зв'язок є наслідком цього стану. Використання права війни не передбачає ніякого трактату про мир. Вони уклали домовленість; нехай, але ця домовленість не тільки не скасовує стану війни, а й навпаки — передбачає його продовження²¹.

14 Отож, якого б смислу ми не надавали цим речам, право рабовласництва є недійсним не лише тому, що воно незаконне, а ще й тому, що воно безглузде і позбавлене будь-якого значення. Саме поєднання слів «рабство» і «право» є суперечливим; ці слова обопільно виключають одне одного. Я укладаю з тобою домовленість цілковито за рахунок твоїх прав і цілковито задля моєї вигоди; цієї домовленості я дотримуватимуся доти, доки бажатиму, а ти — теж доки я бажатиму. Таке міркування буде завжди однаково позбавленим сенсу: як тоді, коли йдеться про відносини людини з людиною, так і тоді, коли йдеться про відносини людини з народом.

* * *

droit de la tuer: c'est donc un échange inique de lui faire acheter au prix de sa liberté sa vie sur laquelle on n'a aucun droit. En établissant le droit de vie et de mort sur le droit d'esclavage, et le droit d'esclavage sur le droit de vie et de mort, n'est-il pas clair qu'on tombe dans le cercle vicieux?

13 *En supposant même ce terrible droit de tout tuer, je dis qu'un esclave fait à la guerre ou un peuple conquis n'est tenu à rien du tout envers son maître, qu'à lui obéir autant qu'il y est forcé. En prenant un équivalent à sa vie le vainqueur ne lui en a point fait grâce: au lieu de le tuer sans fruit il l'a tué utilement. Loin donc qu'il ait acquis sur lui nulle autorité jointe à la force, l'état de guerre subsiste entre eux comme auparavant, leur relation même en est l'effet, et l'usage du droit de la guerre ne suppose aucun traité de paix. Ils ont fait une convention; soit: mais cette convention, loin de détruire l'état de guerre, en suppose la continuité.*

14 *Ainsi, de quelque sens qu'on envisage les choses, le droit d'esclave est nul, non seulement parce qu'il est illégitime, mais parce qu'il est absurde et ne signifie rien. Ces mots, esclavage et droit, sont contradictoires; ils s'excluent mutuellement. Soit d'un homme à un homme, soit d'un homme à un peuple, ce discours sera toujours également insensé. Je fais avec toi une convention toute à ta charge et toute à mon profit, que j'observerai tant qu'il me plaira, et que tu observeras tant qu'il me plaira.*

Розділ V

ПРО ТЕ, ЩО ЗАВЖДИ СЛІД ДОШУКУВАТИСЯ
ПЕРШОПОЧАТКОВОЇ ДОМОВЛЕНОСТІ

Навіть коли б я погодився з усім тим, що до цього часу відкидав, прихильникам деспотизму це нічого не дало б. Завжди існуватиме велика різниця між упокоренням натовпу і управлінням суспільством. Коли окремі люди, кожен у свою чергу, стають рабами однієї людини, то, якою б не була їхня кількість, я бачу тут лише володаря і рабів, а не народ і провідника; це, якщо завгодно, скупчення, а не об'єднання. Тут немає, ані суспільного блага ані політичного тіла. Ця людина, навіть якщо вона підкорила пів-світу, завжди буде лише приватною особою. Її інтерес, відокремлений від інтересу інших, завжди є лише приватним інтересом. Варто тільки цій людині загинути — її імперія розпорошується і втрачає внутрішні зв'язки!; так дуб, спалений вогнем, перетворюється на купу попелу.

Народ, каже Гроцій, може віддати себе під владу короля. Таким чином, на думку Гроція, народ є народом ще до того, як віддасть себе під цю владу. Але вже саме таке віддавання є громадянським актом, воно передбачає рішення народу. Отже, перш ніж досліджувати акт, за допомогою якого народ обирає короля, не завадило б дослідити той акт, через який народ стає народом, оскільки цей акт, з необхідністю передуючи іншому, є справжньою основою суспільства².

Дійсно, якщо не існує жодної попередньої домовленості, то звідки ж виникає обов'язок меншості коритися виборів більшості, коли думки не виявляються одностайними? І чому та сотня, яка бажає для себе володаря, голосує також за той десяток, котрий не бажає його зовсім? Закон переважання більшості голосів над мен-

* * *

Chapitre V

Qu'il faut toujours remonter à une première convention

Quand j'accorderais tout ce que j'ai réfuté jusqu'ici, les auteurs du despotisme n'en seraient pas plus avancés. Il y aura toujours une grande différence entre soumettre une multitude et régir une société. Que des hommes épars soient successivement asservis à un seul, en quelque nombre qu'ils puissent être, je ne vois là qu'un maître et des esclaves, je n'y vois point un peuple et son chef; c'est si l'on veut une agrégation, mais non pas une association; il n'y a là ni bien public ni corps politique. Cet homme, eût-il asservi la moitié du monde, n'est toujours qu'un particulier; son intérêt, séparé de celui des autres, n'est toujours qu'un intérêt privé. Si ce même homme vient à périr, son empire après lui reste épars et sans liaison, comme un chêne se dissout et tombe en un tas de cendres, après que le feu l'a consumé.

Un peuple, dit Grotius, peut se donner à un roi. Selon Grotius un peuple est donc un peuple avant de se donner à un roi. Ce don même est un acte civil, il suppose une délibération publique. Avant donc que d'examiner l'acte par lequel un peuple élit un roi, il serait bon d'examiner l'acte par lequel un peuple est un peuple. Car cet acte étant nécessairement antérieur à l'autre est le vrai fondement de la société.

En effet, s'il n'y avait point de convention antérieure, où serait, à moins que l'élection ne fût unanime, l'obligation pour le petit nombre de se soumettre au choix

шістю сам встановлюється згідно з певною домовленістю і передбачає, що принаймні одного разу одностайність досягалася³.

Розділ VI ПРО СУСПІЛЬНИЙ ПАКТ

1 Припустимо, що люди досягли такої межі, коли спротив тих перепон, які зашкоджують їхньому перебуванню в природному стані, переважає сили, котрі кожний індивід спробує застосувати задля утримання себе в цьому стані. Відтоді цей первісний стан більше не може існувати, і людський рід загинув би, коли б не змінив свого способу буття¹.

2 Але, позаяк люди здатні не породжувати нові сили, а лише об'єднувати і спрямовувати ті, котрі є у наявності, то для них не існує іншого засобу самозбереження, окрім як скласти таку суму сил, яка могла б узяти гору над вищезазначеним спротивом, привести ці сили в дію за допомогою єдиного двигуна і примусити їх діяти узгоджено.

3 Ця сума сил може утворитися лише за спільної взаємодії багатьох людей. Проте як обмежити силу і свободу, ці найперші засоби самозбереження, притаманні кожній людині, не завдаючи їм шкоди і не зневажаючи того піклування, котре кожна людина повинна виявляти щодо себе? Це складне завдання може бути — стосовно мого предмету дослідження — визначене наступними словами: «Віднайти таку форму об'єднання, котра усією спільною силою забезпечувала б особистості та майну кожного з об'єднаних індивідів захист і покровительство, і завдяки котрій кожен, приєднуючись до всіх, підкорявся б, однак, лише самому собі і зали-

* * *

du grand, et d'où cent qui veulent un maître ont-ils le droit de voter pour dix qui n'en veulent point? La loi-de-la-pluralité-des-suffrages est-elle-même un établissement de convention, et suppose au moins une fois l'unanimité.

Chapitre VI Du pacte social

1 *Je suppose les hommes parvenus à ce point où les obstacles qui nuisent à leur conservation dans l'état de nature l'emportent par leur résistance sur les forces que chaque individu peut employer pour se maintenir dans cet état. Alors cet état primitif ne peut plus subsister, et le genre humain périrait s'il ne changeait sa manière d'être.*

2 *Or comme les hommes ne peuvent engendrer de nouvelles forces, mais seulement unir et diriger celles qui existent, ils n'ont plus d'autre moyen pour se conserver que de former par agrégation une somme de forces qui puisse l'emporter sur la résistance, de les mettre en jeu par un seul mobile et de les faire agir de concert.*

3 *Cette somme de forces ne peut naître que du concours de plusieurs: mais la force et la liberté de chaque homme étant les premiers instruments de sa conservation, comment les engagera-t-il sans se nuire, et sans négliger les soins qu'il se doit? Cette difficulté ramenée à mon sujet peut s'énoncer en ces termes: «Trouver une forme d'association qui défende et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle chacun s'unissant à tous n'obéisse pour-*

шався б так само вільним, як і раніше». Саме цю засадничу проблему розв'язує суспільна угода.

Статті цієї угоди настільки зумовлені природою самого акту, що навіть найменша зміна робить їх неплідними і нездатними призвести до жодних <позитивних> наслідків. Хоча їх, мабуть, ніхто й ніде формально не проголошував, вони скрізь є одними й тими ж і скрізь мовчазно приймаються і визнаються² — аж до тієї миті, коли, унаслідок порушення суспільного пакту, кожен повертається до своїх первісних прав і знову отримує свою природну свободу, натомість втрачаючи свободу, передбачену домовленостями, заради якої він колись відмовився від природної³.

Якщо ґрунтовно осмислити ці статті, то виявиться, що, зрештою, всі вони становлять одну-єдину, яка передбачає повне відчуження кожного члена об'єднання і всіх його прав на користь спільноти; оскільки перш за все кожен цілковито відає себе всім, то виникає становище, для всіх однакове; а однакове для всіх становище ніхто не зацікавлений робити обтяжливим для інших.

Понад те, коли це відчуження здійснюється без жодних винятків, спілка досягає найвищого з усіх можливих ступенів досконалості, і ніхто з її членів вже не може більше нічого вимагати. Бо якщо в приватних осіб залишаються якісь права, то їх, через це, не має жодна спільна для цих осіб вища інстанція, яка могла б розв'язувати суперечки між ними і народом. І тоді кожен, маючи у деяких речах право бути собі суддею, невдовзі почне зазіхати й на те, щоб бути собі суддею в усьому. Наслідком цього стало б продовження існування природного стану і неминуче перетворення об'єднання на тиранічне або неплідне.

Зрештою, кожен, віддаючи себе під владу усіх, не відає себе ні під чию окрему владу. І оскільки не існує члена об'єднання, щодо

* * *

tant qu'à lui-même et reste aussi libre qu'auparavant.» Tel est le problème fondamental dont le contrat social donne la solution.

Les clauses de ce contrat sont tellement déterminées par la nature de l'acte que la moindre modification les rendrait vaines et de nul effet; en sorte que, bien qu'elles n'aient peut-être jamais été formellement énoncées, elles sont partout les mêmes, partout tacitement admises et reconnues; jusqu'à ce que, le pacte social étant violé, chacun rentre alors dans ses premiers droits et reprenne sa liberté naturelle, en perdant la liberté conventionnelle pour laquelle il y renonça.

Ces clauses bien entendues se réduisent toutes à une seule, savoir l'aliénation totale de chaque associé avec tous ses droits à toute la communauté. Car, premièrement, chacun se donnant tout entier, la condition est égale pour tous, et la condition étant égale pour tous, nul n'a intérêt de la rendre onéreuse aux autres.

De plus, l'aliénation se faisant sans réserve, l'union est aussi parfaite qu'elle ne peut l'être et nul associé n'a plus rien à réclamer: car s'il restait quelques droits aux particuliers, comme il n'y aurait aucun supérieur commun qui pût prononcer entre eux et le public, chacun étant en quelque point son propre juge prétendrait bientôt l'être en tous, l'état de nature subsisterait et l'association deviendrait nécessairement tyrannique ou vaine.

Enfin chacun se donnant à tous ne se donne à personne, et comme il n'y a pas un associé sur lequel on n'acquière le même droit qu'on lui cède sur soi, on gagne l'équivalent de tout ce qu'on perd, et plus de force pour conserver ce qu'on a.

якого інші не мають такого ж права, яке вони йому надали щодо самих себе, то всі здобувають рівнозначне відшкодування втраченого, і більшу силу для збереження того, що мають.

Отже, коли відкинути від суспільного пакту те, що не належить до його сутності, він звучатиме так: кожен з нас перетворює свою особу і всю свою силу на спільне надбання, яке перебуває під верховним керівництвом загальної волі, а кожного з членів тіла ми визнаємо невід'ємною часткою цілого.

Цей акт об'єднання, замість приватної особи кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне і колективне тіло, складене із стількох членів, скільки голосів нараховує об'єднавча асамблея; це тіло отримує внаслідок зазначеного акту свою єдність, своє колективне я, своє життя і свою волю. Така громадська особистість, що відтак утворюється через поєднання усіх інших особистостей, колись називалася *громадянською спільнотою**, а сьогодні іменується *республікою*, або *політичним тілом*, котре отримує від своїх членів назву *держави*, коли воно пасивне, *суверена*, коли воно активне, *суверенної держави* — коли воно порівнюється з подібними до нього тілами. Що стосується членів об'єднання, то всі разом вони називаються *народом*, а кожен окремо — *громадянином*, оскільки бере участь у здійсненні суверенної влади, або *підданим*, оскільки підкоряється державним законам. Ці терміни часто плутають один з одним. Тому буде достатньо вміти розрізняти їх тоді, коли вони вживаються у їхньому найточнішому значенні.

* Справжній сенс цього слова майже зовсім стерто у слововжитку наших сучасників; більшість вважає місто громадянською спільнотою, а городянина — громадянином. Ім невідомо, що місто складається з будинків, а громадянська спільнота — з громадян¹. Ця ж помилка колись дорого коштувала карфагенянам. Я ніде не читав, щоб звання *cives*² колись давали підданим якого-небудь повелителя: ані у давнину, серед македонян, ані у наші дні, серед англійців, хоча саме

* * *

Si donc on écarte du pacte social ce qui n'est pas de son essence, on trouvera qu'il se réduit aux termes suivants: Chacun de nous met en commun sa personne et toute sa puissance sous la suprême direction de la volonté générale; et nous recevons en corps chaque membre comme partie indivisible du tout.

A l'instant, au lieu de la personne particulière de chaque contractant, cet acte d'association produit un corps moral et collectif composé d'autant de membres que l'assemblée a de voix, lequel reçoit de ce même acte son unité, son moi commun, sa vie et sa volonté. Cette personne publique qui se forme ainsi par l'union de toutes les autres prenait autrefois le nom de Cité³, et prend maintenant celui de République ou de corps politique, lequel est appelé par ses membres Etat quand il est passif, Souverain quand il est actif. Puissance en le comparant à ses semblables. A l'égard des associés ils prennent collectivement le nom de Peuple, et s'appellent en particulier citoyens comme participants à l'autorité souveraine, et sujets comme soumis aux lois de l'Etat. Mais ces termes se confondent souvent et se prennent l'un pour l'autre; il suffit de les savoir distinguer quand ils sont employés dans toute leur précision.

¹ *Le vrai sens de ce mot s'est presque entièrement effacé chez les modernes; la plupart prennent une ville pour une cité et un bourgeois pour un citoyen. Ils ne savent pas que les maisons font la ville mais que les citoyens font la cité. Cette même erreur coûta cher autrefois aux Carthaginois. Je n'ai pas lu que le titre de vives ait jamais été donné aux sujets d'aucun prince pas même anciennement aux Macédoniens, ni de nos jours aux Anglais, quoique plus près de la liberté que tous les autres. Les seuls Français prennent tout familièrement ce nom de citoyens, parce qu'ils n'en ont aucune véritable idée, comme on peut le voir dans*

Розділ VII

ПРО СУВЕРЕНА

З цієї формули стає очевидним, що акт об'єднання містить взаємні зобов'язання народу в цілому і приватних осіб, а кожен індивід, який бере участь в укладанні цієї, так би мовити, угоди з самим собою, є подвійно зобов'язаним: як член суверена, він має обов'язки перед приватними особами, а як член держави — перед сувереном. Але тут недоречно звертатися до тієї максими громадянського права, згідно з якою зобов'язання перед самим собою ні до чого не зобов'язують, бо існує велика різниця між зобов'язаннями перед самим собою і зобов'язаннями перед цілим, частку якого ти становиш.

Слід зазначити, окрім того, що рішення народу в цілому, котре може зобов'язати всіх підданих щодо суверена на підставі тих двох різних стосунків, в межах яких кожен з підданих розглядається нами, не здатне, з протилежних міркувань, зобов'язати суверена перед самим собою. Таким чином, несумісним з природою політичного тіла є те становище, за якого суверен підкоряє себе законові, їх можна вважати найбільш вільними (порівняно з усіма іншими). Лише для французів ім'я *громадянин* цілком звичне, оскільки вони не мають про нього жодного істинного уявлення, про що свідчать їхні словники; інакше, узурпувавши звання громадянина, вони скоїли б злочин зневажання величності; для них воно виражає певну чесноту, а не право. Коли Боден заповзівся розповісти про наших громадян і городян, він припустився серйозної хиби, вважаючи перших за других¹. Натомість п. д'Аламбер, розглядаючи це питання, не помилявся, і у своїй статті *Женева* чітко розрізнив чотири прошарки² (навіть п'ять, враховуючи іноземців нешляхетного походження), які існують у нашому місті і лише два з яких утворюють республіку. Жоден з відомих мені французьких авторів не розумів справжнього смислу слова *громадянин*.

* * *

Chapitre VII Du souverain

On voit par cette formule que l'acte d'association renferme un engagement réciproque du public avec les particuliers, et que chaque individu, contractant, pour ainsi dire, avec lui-même, se trouve engagé sous un double rapport; savoir, comme membre du souverain envers les particuliers, et comme membre de l'Etat envers le souverain. Mais on ne peut appliquer ici la maxime du droit civil que nul n'est tenu aux engagements pris avec lui-même; car il y a bien de la différence entre s'obliger envers soi ou envers un tout dont on fait partie.

Il faut remarquer encore que la délibération publique, qui peut obliger tous les sujets envers le souverain, à cause des deux différents rapports sous lesquels chacun d'eux est envisagé, ne peut, par la raison contraire, obliger le souverain envers lui-même, et que, par conséquent, il est contre la nature du corps politique que le souverain s'impose une

leurs dictionnaires, sans quoi ils tomberaient en l'usurpant dans le crime de lèse-majesté: ce nom chez eux exprime une vertu et non pas un droit. Quand Bodin a voulu parler de nos citoyens et bourgeois, il a fait une lourde bévue en prenant les uns pour les autres. M. d'Alembert ne s'y est pas trompé, et a bien distingué dans son article Genève les quatre ordres d'hommes (même cinq en y comptant les simples étrangers) qui sont dans notre ville, et dont deux seulement composent la République. Nul autre auteur français, que je sache, n'a compris le vrai sens du mot citoyen.

котрого не може скасувати. Маючи змогу розглядати себе лише в одному і тому ж відношенні, він потрапляє в становище приватної особи, що укладає угоду з собою. Отже, стає очевидним, що для суверена не існує і не може існувати жодного засадничого закону, обов'язкового для усього тіла народу — навіть якщо йдеться про суспільну угоду¹. Це не означає, що згадане тіло не може мати ніяких зобов'язань перед іншим таким самим тілом стосовно речей, які не порушують суспільної угоди; адже по відношенню до іноземця, воно становить просту істоту, індивіда.

3 Однак політичне тіло, або суверен, отримуючи своє буття лише від святості угоди², навіть у стосунках з іншим політичним тілом ніколи не може брати на себе зобов'язань, котрі порушували б цей первинний акт, як, наприклад, щодо відчуження певної частки самого себе або ж — підпорядкування себе іншому суверенові. Порушення акту, завдячуючи якому він існує, означало б його самознищення, а те, що нічого собою не становить, нічого й не породжує.

4 Щойно згадана юрба таким чином об'єднається в тіло, як вже неможливо заподіяти шкоду одному з його членів, не скоївши замаху на тіло, й поготів — заподіяти шкоду тілові так, щоб цього не відчули його члени. Таким чином, обов'язок та інтерес однаково зобов'язують обидві сторони, що уклали угоду, взаємно допомагати одна одній, і, до того ж, одні й ті ж люди, перебуваючи у цьому подвійному відношенні, повинні прагнути до поєднання усіх переваг, ним зумовлених.

5 Отже, суверен, утворений виключно з приватних осіб, які входять до його складу, не має й не може мати інтересу, що суперечить їхнім інтересам. Тому немає потреби вимагати від суверенної влади гарантій забезпечення нею інтересів підданих, оскільки неможливо,

* * *

loi qu'il ne puisse enfreindre. Ne pouvant se considérer que sous un seul et même rapport il est alors dans le cas d'un particulier contractant avec soi-même: par où l'on voit qu'il n'y a ni ne peut y avoir nulle espèce de loi fondamentale obligatoire pour le corps du peuple, pas même le contrat social. Ce qui ne signifie pas que ce corps ne puisse fort bien s'engager envers autrui en ce qui ne déroge point à ce contrat; car à l'égard de l'étranger, il devient un être simple, un individu.

3 *Mais le corps politique ou le souverain ne tirant son être que de la sainteté du contrat ne peut jamais s'obliger, même envers autrui, à rien qui déroge à cet acte primitif, comme d'aliéner quelque portion de lui-même ou de se soumettre à un autre souverain. Violier l'acte par lequel il existe serait s'anéantir, et ce qui n'est rien ne produit rien.*

4 *Sitôt que cette multitude est ainsi réunie en un corps, on ne peut offenser un des membres sans attaquer le corps; encore moins offenser le corps sans que les membres s'en ressentent. Ainsi le devoir et l'intérêt obligent également les deux parties contractantes à s'entraider mutuellement, et les mêmes hommes doivent chercher à réunir sous ce double rapport tous les avantages qui en dépendent.*

5 *Or le souverain n'étant formé que des particuliers qui le composent n'a ni ne peut avoir d'intérêt contraire au leur; par conséquent la puissance souveraine n'a nul besoin de garantir envers les sujets, parce qu'il est impossible que le corps veuille nuire à tous ses membres, et nous verrons ci-après qu'il ne peut nuire à aucun en particulier. Le souverain, par cela seul qu'il est, est toujours tout ce qu'il doit être.*

щоб тіло прагнуло зашкодити усім своїм членам; далі ж ми побачимо, що воно не може зашкодити також і кожному з них зокрема³. Вже через саму лише свою наявність суверен завжди є усім тим, чим повинен бути.

Але становище є зовсім іншим, коли йдеться про відношення підданих до суверена, оскільки, попри спільний інтерес, ніщо не гарантує здійснення ними своїх зобов'язань перед ним, якщо він не знайде засобів забезпечення їхньої вірності.

Насправді кожен індивід, оскільки він є людиною, може мати свою особливу волю — супротивну тій загальній волі, котру має як громадянин, або відмінну від неї; його особливий інтерес може підказувати йому зовсім інші речі, аніж інтерес спільний⁴. Його абсолютне і незалежне існування дає йому змогу побачити те, що він повинен віддавати на потреби спільної справи, як якийсь односторонній внесок, відсутність якого не завдасть значної шкоди іншим, сплачення ж — вельми обтяжить його самого. І якщо, дивлячись на ту юридичну особу, яка, власне, й складає державу, як на суто ідеальну істоту (оскільки держава — не людина), він користувався б своїми правами громадянина, не бажаючи виконувати обов'язків підданого, то подальше поширення цієї несправедливості спричинило б до руйнації політичного тіла.

Отже, для того, щоб не бути порожнім папірцем, суспільний пакт на рівні мовчазної домовленості включає в себе те зобов'язання, яке тільки й спроможне надати силу решті, а саме: хто б не відмовився підкорятися загальній волі, він повинен бути примушеним до покори усім <політичним> тілом; це означає лише те, що його примусять бути вільним. Бо саме ця умова, підпорядковуючи кожного громадянина батьківщині, убезпечує його від особистої за-

* * *

Mais il n'en est pas ainsi des sujets envers le souverain, auquel, malgré l'intérêt commun, rien ne répondrait de leurs engagements s'il ne trouvait des moyens de s'assurer de leur fidélité.

En effet chaque individu peut comme homme avoir une volonté particulière contraire ou dissemblable à la volonté générale qu'il a comme citoyen. Son intérêt particulier peut lui parler tout autrement que l'intérêt commun; son existence absolue et naturellement indépendante peut lui faire envisager ce qu'il doit à la cause commune comme une contribution gratuite, dont la perte sera moins nuisible aux autres que le payement n'en est onéreux pour lui, et regardant la personne morale qui constitue l'Etat comme un être de raison parce que ce n'est pas un homme, il jouirait des droits du citoyen sans vouloir remplir les devoirs du sujet, injustice dont le progrès causerait la ruine du corps politique.

Afin donc que le pacte social ne soit pas un vain formulaire, il renferme tacitement cet engagement qui seul peut donner de la force aux autres, que quiconque refusera d'obéir à la volonté générale y sera contraint par tout le corps: ce qui ne signifie autre chose sinon qu'on le forcera d'être libre; car telle est la condition qui donnant chaque citoyen à la Patrie le garantit de toute dépendance personnelle; condition qui fait l'artifice et le jeu de la machine politique, et qui seule rend légitimes les engagements civils, lesquels sans cela seraient absurdes, tyranniques, et sujets aux plus énormes abus.

лежності. Саме ця умова становить таємний пристрій і джерело функціонування політичної машини, і лише вона надає законності громадянським зобов'язанням, котрі без неї були б безглуздими, тираничними і призводили б до найжахливіших зловживань.

Розділ VIII

ПРО ГРОМАДЯНСЬКИЙ СТАН

1 Цей перехід від природного до громадянського стану викликає вельми помітні зміни в людині, віддаючи справедливості те місце в людській поведінці, яке раніше належало інстинктові, а також наділяючи людські дії моральністю, якої їм раніше бракувало. Тільки відтоді, як голос обов'язку замінює собою фізичне спонукання, а право — <пристрасне> жадання, людина, що досі звертала увагу лише на себе, змушена керуватися іншими принципами і радитися з розумом, перш ніж прислухатися до своїх схильностей. Хоча людина в цьому стані позбавляється деяких переваг, котрі мала від природи, натомість вона отримує набагато більші — вдосконалюються і розвиваються її здатності, розширюються її ідеї, стають шляхетнішими її почуття, вся її душа досягає такого рівня, що, якби зловживання цим новим становищем не відкидали її нерідко на ще нижчий щабель, аніж той, на якому вона була раніше, їй слід було б безперестанку благословляти ту щасливу мить, що назавжди вирвала її з природного стану, перетворивши тупу і обмежену тварину на мислячу істоту — людину¹.

2 Спробуймо сформулювати всі ці висновки в легких для порівняння термінах. Через участь у суспільній угоді людина втрачає при-

* * *

Chapitre VIII

De l'état civil

1 *Ce passage de l'état de nature à l'état civil produit dans l'homme un changement très remarquable, en substituant dans sa conduite la justice à l'instinct, et donnant à ses actions la moralité qui leur manquait auparavant. C'est alors seulement que la voix du devoir succédant à l'impulsion physique et le droit à l'appétit, l'homme, qui jusque-là n'avait regardé que lui-même, se voit forcé d'agir sur d'autres principes, et de consulter sa raison avant d'écouter ses penchants. Quoiqu'il se prive dans cet état de plusieurs avantages qu'il tient de la nature, il en regagne de si grands, ses facultés s'exercent et se développent, ses idées s'étendent, ses sentiments s'ennoblissent, son âme tout entière s'élève à tel point que si les abus de cette nouvelle condition ne le dégradèrent souvent au-dessous de celle dont il est sorti, il devrait bénir sans cesse l'instant heureux qui l'en arracha pour jamais, et qui, d'un animal stupide et borné, fit un être intelligent et un homme.*

2 *Réduisons toute cette balance à des termes faciles à comparer. Ce que l'homme perd par le contrat social, c'est sa liberté naturelle et un droit illimité à tout ce qui le tente et qu'il peut atteindre; ce qu'il gagne, c'est la liberté civile et la propriété de tout ce qu'il possède. Pour ne pas se tromper dans ces compensations, il faut bien distinguer la liberté naturelle qui n'a pour bornes que les forces de l'individu, de la liberté civile qui*

родну свободу і необмежене право на все те, до чого вона прагне і чого може досягти. Здобуває ж вона громадянську свободу і право власності на все те, чим володіє². Аби не потрапити в полон помилкових поглядів стосовно цих компенсаційних надбань, потрібно чітко відрізняти природну свободу, обмежену лише силами індивіда, від громадянської свободи, обмеженої загальною волею, і володіння, яке є лише наслідком сили чи права того, хто першим захопив, від власності, що може ґрунтуватися тільки на юридичному документі.

На підставі наведеного вище до надбань громадянського стану можна було б додати ще моральну свободу, котра й перетворює людину на справжню володарку самої себе. Бо спонука, спричинена самим лише твоїм жаданням, — це рабство, а покірність законові, який ти власноруч поставив над собою, — свобода. Але я вже й так занадто багато сказав про це, а філософський смисл слова свобода не є предметом мого розгляду.

Розділ IX ПРО ВОЛОДІННЯ МАЙНОМ

Кожен член спільноти повністю віддає себе їй у період її утворення таким, яким він в ту мить є, — себе і всі свої сили, частку яких становить майно, котрим він володіє. Це не означає, що лише завдяки такому актові зміни руки, яка володіє, володіння змінює свою природу і в руках суверена стає власністю. Але оскільки сили громадянської спільноти незрівнянно перевищують сили приватної особи, то й суспільне володіння є у дійсності більш сталим і незаперечним, проте не більш законним, принаймні для іноземців:

* * *

est limitée par la volonté générale, et la possession qui n'est que l'effet de la force ou le droit du premier occupant, de la propriété qui ne peut être fondée que sur un titre positif.

On pourrait sur ce qui précède ajouter à l'acquis de l'état civil la liberté morale, qui seule rend l'homme vraiment maître de lui; car l'impulsion du seul appétit est esclavage, et l'obéissance à la loi qu'on s'est prescrite est liberté. Mais je n'en ai déjà que trop dit sur cet article, et le sens philosophique du mot liberté n'est pas ici de mon sujet.

Chapitre IX Du domaine réel

Chaque membre de la communauté se donne à elle au moment qu'elle se forme, tel qu'il se trouve actuellement, lui et toutes ses forces, dont les biens qu'il possède font partie. Ce n'est pas que par cet acte la possession change de nature en changeant de mains, et devienne propriété dans celles du souverain: Mais comme les forces de la cité sont incomparablement plus grandes que celles d'un particulier, la possession publique est aussi dans le fait plus forte et plus irrévocable, sans être plus légitime, au moins pour les étrangers. Car l'Etat à l'égard de ses membres est maître de tous leurs biens par le contrat social, qui dans l'Etat sert de base à tous les droits; mais il ne l'est à l'égard des autres puissances que par le droit de premier occupant qu'il tient des particuliers.

адже держава за суспільною угодою, котра слугує в ній основою усіх прав, є володарем усього майна своїх членів¹. Однак з точки зору інших суверенних держав вона є таким володарем лише на підставі права того, хто першим захопив, тобто права, яке вона успадковує від приватних осіб.

² Право того, хто першим захопив, хоча і є більш реальним, ніж право найсильнішого, стає справжнім правом лише після проголошення права власності. Кожна людина має природне право на все, що їй необхідне, але юридичний акт, який робить її власником певного майна, скасовує право на решту. Так утворюється частка, якою людина повинна обмежитися, не маючи більше ніякого права на власність спільноти. Тому право того, хто першим захопив — таке нетривке в стані природному — поважається кожною людиною в громадянському стані. В цьому праві поважається не стільки те, що належить іншому, скільки те, що не належить тобі.

³ Взагалі ж для того, аби визнати чинним щодо якоїсь земельної ділянки право того, хто першим захопив, повинні виконуватися такі умови: по-перше, щоб на цій ділянці ніхто не жив; по-друге, щоб займалася лише така її частина, яка є необхідною для підтримання існування; по-третє, щоб вступ у володіння відбувся не шляхом пустопорожньої церемонії, а через працю і обробіток цієї землі, які лише й становлять ту єдину ознаку власності, що навіть за відсутності юридичних документів повинна поважатися іншими².

⁴ Хіба не є в дійсності узгодження права того, хто першим захопив, з такими умовами, як потреба і праця, поширенням цього права саме настільки, наскільки це припустимо³? Хіба можна не обмежувати цього права? Чи достатньо стати ногою на спільній землі, аби тієї ж миті отримати право вважати себе її володарем? Чи достатньо мати силу, що дозволяє зігнати з неї якоїсь миті інших лю-

* * *

² *Le droit de premier occupant, quoique plus réel que celui du plus fort, ne devient un vrai droit qu'après l'établissement de celui de propriété. Tout homme a naturellement droit à tout ce qui lui est nécessaire; mais l'acte positif qui le rend propriétaire de quelque bien l'exclut de tout le reste. Sa part étant faite il doit s'y borner, et n'a plus aucun droit à la communauté. Voilà pourquoi le droit de premier occupant, si faible dans l'état de nature, est respectable à tout homme civil. On respecte moins dans ce droit ce qui est à autrui que ce qui n'est pas à soi.*

³ *En général, pour autoriser sur un terrain quelconque le droit de premier occupant, il faut les conditions suivantes. Premièrement que ce terrain ne soit encore habité par personne; secondement qu'on n'en occupe que la quantité dont on a besoin pour subsister; en troisième lieu qu'on en prenne possession, non par une vaine cérémonie, mais par le travail et la culture, seul signe de propriété qui au défaut de titres juridiques doit être respecté d'autrui.*

⁴ *En effet, accorder au besoin et au travail le droit de premier occupant, n'est-ce pas l'étendre aussi loin qu'il peut aller? Peut-on ne pas donner des bornes à ce droit? Suffira-t-il de mettre le pied sur un terrain commun pour s'en prétendre aussitôt le maître? Suffira-t-il d'avoir la force d'en écarter un moment les autres hommes pour leur ôter le droit d'y jamais revenir? Comment un homme ou un peuple peut-il s'emparer d'un territoire immense et en priver tout le genre humain autrement que par une usurpation puissante, puisqu'elle ôte au reste des hommes le séjour et les aliments que*

дей, аби позбавити їх права колись на неї повернутися? Як людина чи народ можуть заволодіти неосяжною територією і позбавити увесь людський рід права на неї, якщо не через гідну покарання узурпацію, оскільки остання позбавляє решту людей того місця для життя і тих продуктів харчування, які були надані природою всім людям? Коли Нуньес Бальбоа⁴, тільки-но ступивши ногою на узбережжя, від імені Кастильської корони прийняв у володіння Південне море і всю Південну Америку, то чи достатньо було цього акту, аби позбавити права власності на ці території всіх їхніх мешканців і відібрати його в усіх принцепів світу? Кількість формальних актів, пов'язаних з цим поставленням ноги, примножувалася й надалі, втім, не призводячи до якихось наслідків; і король-Католик міг би за один лише раз, не виходячи зі свого кабінету, заволодіти усім світом, хоча йому потім довелося б відтяти від своєї імперії ті землі, якими раніше заволоділи інші принцепси.

Нам зрозуміло, яким чином об'єднані і суміжні землі приватних осіб стають громадською територією, і як право суверенітету, поширюючись з підданих також і на їхні землі⁵, стає водночас і майновим, і особистим правом. Саме це ставить власників земель в найбільшу залежність і перетворює самі їхні сили на гарантів їхньої вірності⁶, тобто є перевагою, котрої, як мені видається, добре не відчували стародавні монархи, що називалися лише царями персів, скіфів, македонян і, складається таке враження, вважали себе радше провідниками людей, аніж володарями країн. Сучасні монархи більш удатно називають себе королями Франції, Іспанії, Англії тощо. Ось так володіючи землею, вони цілком переконані, що володітимуть її мешканцями.

Незвичайним у цьому відчуженні є те, що спільнота жодним чином не позбавляє приватних осіб їхнього майна, а лише під-

* * *

la nature leur donne en commun? Quand Nuñez Balboa prenait sur le rivage possession de la mer du Sud et de toute l'Amérique méridionale au nom de la couronne de Castille, était-ce assez pour en déposséder tous les habitants et en exclure tous les princes du monde? Sur ce pied-là ces cérémonies se multipliaient assez vainement, et le Roi catholique n'avait tout d'un coup qu'à prendre de son cabinet possession de tout l'univers; sauf à retrancher ensuite de son empire ce qui était auparavant possédé par les autres princes.

On conçoit comment les terres des particuliers réunies et contiguës deviennent le territoire public, et comment le droit de souveraineté s'étendant des sujets au terrain qu'ils occupent devient à la fois réel et personnel; ce qui met les possesseurs dans une plus grande dépendance, et fait de leurs forces mêmes les garants de leur fidélité. Avantage qui ne paraît pas avoir été bien senti des anciens monarques qui ne s'appelaient que rois des Perses, des Scythes, des Macédoniens, semblaient se regarder comme les chefs des hommes plutôt que comme les maîtres du pays. Ceux d'aujourd'hui s'appellent plus habilement rois de France, d'Espagne, d'Angleterre, etc. En tenant ainsi le terrain, ils sont bien sûrs d'en tenir les habitants.

Ce qu'il y a de singulier dans cette aliénation, c'est que, loin qu'en acceptant les biens des particuliers la communauté les en dépouille, elle ne fait que leur en assurer la légitime possession, changer l'usurpation en un véritable droit, et la jouissance en propriété. Alors les possesseurs étant considérés comme dépositaires du bien public, leurs droits étant respectés de tous les membres de l'Etat et maintenus

тверджує законність їхнього володіння, замінюючи узурпацію дійсним правом, а користування — власністю. Відтоді кожен, хто чимось володіє, розглядається як депозитор громадського майна, а його права поважаються усіма членами держави і обстоюються усіма їхніми силами проти зазіхань чужинців; через вигідну народові (і ще більшою мірою — йому самому) поступку, він здобуває усе те, що віддав. Цей парадокс легко пояснюється відмінністю тих прав, котрі суверен і власник мають на одну й ту ж землю, в чому ми надалі пересвідчимося⁷.

7 Можливим є об'єднання людей ще до того, як вони заволоділи хоча б якимось майном. Привласнивши потім ділянку землі, достатню для всіх, вони користуються нею спільно, або ж ділять поміж собою — іноді нарівно, іноді за співвідношеннями, встановленими сувереном. Як би не відбувалося це привласнення, право кожної приватної особи на її власну землю завжди підпорядковується праву спільноти на все <майно>. Недотримання цієї умови унеможливорює як тривкість суспільного зв'язку, так і реальну силу при здійсненні суверенітету⁸.

8 Цей розділ і цю книгу я закінчу одним зауваженням, яке повинне стати підґрунтям для усієї суспільної системи: не знищуючи рівності природної, засадничий пакт замінює юридичною і заснованою на законі рівністю фізичну нерівність сил, зумовлену природою, а, відтак, схильні до нерівності за силою чи за розумом люди досягають цілковитої рівності за домовленістю і правом*.

* За поганого урядування, ця рівність є суто поверховою і оманливою. Вона слугує лише подальшому утриманню бідного у його злиднях і збереженню багатим незаконно привласненого. Насправді закони завжди корисні для тих, хто володіє чимось, і завжди на заваді у тих, хто нічого не має. Звідси випливає, що суспільний стан вигідний для людей лише тоді, коли всі вони щось мають, але жоден з них не має надлишку.

* * *

de toutes ses forces contre l'étranger, par une cession avantageuse au public et plus encore à eux-mêmes, ils ont, pour ainsi dire, acquis tout ce qu'ils ont donné. Paradoxe qui s'explique aisément par la distinction des droits que le souverain et le propriétaire ont sur le même fond, comme on verra ci-après.

7 *Il peut arriver aussi que les hommes commencent à s'unir avant que de rien posséder, et que, s'emparant ensuite d'un terrain suffisant pour tous, ils en jouissent en commun, ou qu'ils le partagent entre eux, soit également soit selon des proportions établies par le souverain. De quelque manière que se fasse cette acquisition, le droit que chaque particulier a sur son propre fond est toujours subordonné au droit que la communauté a sur tous, sans quoi il n'y aurait ni solidarité dans le lien social, ni force réelle dans l'exercice de la souveraineté.*

8 *Je terminerai ce chapitre et ce livre par une remarque qui doit servir de base à tout le système social; c'est qu'au lieu de détruire l'égalité naturelle, le pacte fondamental substitue au contraire une égalité morale et légitime à ce que la nature avait pu mettre d'inégalité physique entre les hommes, et que, pouvant être inégaux en force ou en génie, ils deviennent tous égaux par convention et de droit*.*

* Sous les mauvais gouvernements cette égalité n'est qu'apparente et illusoire, elle ne sert qu'à maintenir le pauvre dans sa misère et le riche dans son usurpation. Dans le fait les lois sont toujours utiles à ceux qui possèdent et nuisibles à ceux qui n'ont rien. D'où il suit que l'état social n'est avantageux aux hommes qu'autant qu'ils ont tous quelque chose et qu'aucun d'eux n'a rien de trop.

КНИГА II

Розділ I

ПРО ТЕ, ЩО СУВЕРЕНІТЕТ Є НЕВІДЧУЖУВАНИМ

Найпершим і найважливішим висновком з щойно викладених принципів є той, що керувати силами держави — згідно з метою всього її устрою, якою є спільне благо — може виключно загальна воля; адже якщо протилежність партикулярних інтересів зумовила необхідність створення суспільств, то узгодженість цих же інтересів уможливила його. Суспільний зв'язок утворюється тим спільним, що міститься у цих відмінних один від одного інтересах, і коли б не було певного пункту, у якому всі вони узгоджуються, то жодне суспільство не змогло б існувати. Відтак, суспільством слід урядувати лише на підставі цього спільного інтересу.

Отже, я стверджую, що суверенітет, який є виключно здійсненням загальної волі, ніколи не може відчужуватися, і що суверен, який є лише колективною істотою, може бути представлений лише самим собою: може передаватися влада, але не воля¹.

Якщо насправді й немає нічого неможливого у тому, що якась особлива воля узгоджується в певному пункті із загальною волею, то неможливо, принаймні, щоб таке узгодження було тривким і пос-²

* * *

LIVRE II

Chapitre I

Que la souveraineté est inaliénable

La première et la plus importante conséquence des principes ci-devant établis est que la volonté générale peut seule diriger les forces de l'Etat selon la fin de son institution, qui est le bien commun: car si l'opposition des intérêts particuliers a rendu nécessaire l'établissement des sociétés, c'est l'accord de ces mêmes intérêts qui l'a rendu possible. C'est ce qu'il y a de commun dans ces différents intérêts qui forme le lien social, et s'il n'y avait pas quelque point dans lequel tous les intérêts s'accordent, nulle société ne saurait exister. Or c'est uniquement sur cet intérêt commun que la société doit être gouvernée.

Je dis donc que la souveraineté n'étant que l'exercice de la volonté générale ne peut jamais s'aliéner, et que le souverain, qui n'est qu'un être collectif, ne peut être représenté que par lui-même; le pouvoir peut bien se transmettre, mais non pas la volonté.

En effet, s'il n'est pas impossible qu'une volonté particulière s'accorde sur quelque point avec la volonté générale, il est impossible au moins que cet accord soit durable et constant; car la volonté particulière tend par sa nature aux préférences, et la volonté générale à l'égalité. Il est plus impossible encore qu'on ait un garant de cet accord quand même il devrait toujours exister; ce ne serait pas un effet de l'art mais du hasard. Le

тійним, оскільки, за своєю природою, особлива воля тяжіє до преференцій, загальна ж воля — до рівності. Ще більш неможливо мати якогось гаранта цього узгодження; таке узгодження, навіть якщо б воно і мало існувати завжди, виникало б лише внаслідок випадковості, а не завдяки мистецтву. Суверен, звісно, може сказати: «Я волю нині того, чого воліє ось та людина або, принаймні, того, що вона висловила як своє воління», проте він не в спроможі сказати: «Чого ця людина волітиме завтра, я волітиму також», оскільки для волі було б абсурдом власноруч зв'язувати себе чимось на майбутнє² і оскільки жодна воля не владна погоджуватися з речами, протилежними благові істоти, що воліє. Отже, якщо народ обіцяє беззастрешно підкорятися, він внаслідок цього акту розпадається, втрачає ту якість, що робила його народом³; щойно з'являється володар, як одразу припиняє існувати суверен, а політичне тіло відтоді зазнає руйнації.

4 Це аж ніяк не означає, що накази провідників не можуть бути проявами загальної волі, коли суверен, вільний чинити спротив таким наказам, не робить цього. У подібних випадках загальне мовчання слід витлумачувати як всенародну згоду. Далі це дістане пояснення.

Розділ II

ПРО ТЕ, ЩО СУВЕРЕНІТЕТ Є НЕПОДІЛЬНИМ

1 Основа невідчужуваності суверенітету — це одночасно й основа його неподільності¹, оскільки воля є або загальною*, або ні. Вона

* Для того, щоб воля була загальною, не завжди вимагається одностайність,

* * *

souverain peut bien dire: Je veux actuellement ce que veut un tel homme ou du moins ce qu'il dit vouloir; mais il ne peut pas dire: Ce que cet homme voudra demain, je le voudrai encore; puisqu'il est absurde que la volonté se donne des chaînes pour l'avenir, et puisqu'il ne dépend d'aucune volonté de consentir à rien de contraire au bien de l'être qui veut. Si donc le peuple promet simplement d'obéir, il se dissout par cet acte, il perd sa qualité de peuple; à l'instant qu'il y a un maître il n'y a plus de souverain, et dès lors le corps politique est détruit.

4 *Ce n'est point à dire que les ordres des chefs ne puissent passer pour des volontés générales, tant que le souverain libre de s'y opposer ne le fait pas. En pareil cas, du silence universel on doit présumer le consentement du peuple. Ceci s'expliquera plus au long.*

Chapitre II

Que la souveraineté est indivisible

1 *Par la même raison que la souveraineté est inaliénable, elle est indivisible. Car la volonté est générale*, ou elle ne l'est pas; elle est celle du corps du peuple ou seulement d'une partie. Dans le premier cas cette volonté déclarée est un acte de souveraineté et fait loi. Dans*

* Pour qu'une volonté soit générale il n'est pas toujours nécessaire qu'elle soit unanime, mais il est nécessaire que toutes les voix soient comptées; toute exclusion formelle rompt la généralité.

є волею корпорації, утворюваної або всім народом, або тільки його частиною. У першому випадку виголошення цієї волі є актом суверенітету і законом, у другому йдеться лише про особливу волю, або акт магістратури, тобто щонайбільше про декрет².

Проте наші політики, не маючи змоги поділити суверенітет стосовно його принципу, усе ж поділяють його стосовно об'єкта³, розрізняючи силу і волю, владу законодавчу і владу виконавчу, право стягувати податки, чинити суд і вести війну, внутрішнє адміністрування і повноваження у відносинах із зарубіжними країнами — вони то змішують усі ці частини поміж собою, то відділяють їх одну від одної. Вони перетворюють суверена на якусь фантастичну істоту, складену з припасованих один до одного шматків; вони ніби складають людину з декількох тіл, одне з яких має лише очі, друге — лише руки, третє — лише ноги. Подейкують, що японські вуличні фокусники розчленовують дитину на очах у глядачів, а потім підкидають всі частини її тіла одну за одною угору, після чого дитина падає додолу живою й цілою. Майже таким є й шахрайство наших політиків: розчленувавши суспільне тіло в спосіб, гідний ярмаркового шоу-акта, вони потім невідомо як збирають шматки до купи.

Ця хиба викликана тим, що точних понять суверенної влади не визначають, а її частинами вважають те, що слід вважати щонайбільше її проявами. У такий ось спосіб, наприклад, акти проголошення війни і укладання миру розглядають як акти суверенітету, що зовсім неправданно, оскільки кожен із зазначених актів — не закон, а лише застосування закону, особливий акт, що визначає певні випадки дії закону, у чому ми легко пересвідчимося, коли чітко зафіксуємо ідею, пов'язану із словом закон⁴.

але завжди потрібно враховувати усі голоси; будь-який формальний виняток порушує її загальність.

* * *

le second, ce n'est qu'une volonté particulière, ou un acte de magistrature, c'est un décret tout au plus.

Mais nos politiques ne pouvant diviser la souveraineté dans son principe la divisent dans son objet, ils la divisent en force et en volonté, en puissance législative et en puissance exécutive, en droits d'impôts, de justice, et de guerre, en administration intérieure et en pouvoir de traiter avec l'étranger: tantôt ils confondent toutes ces parties et tantôt ils les séparent; ils font du souverain un être fantastique et formé de pièces rapportées; c'est comme s'ils composaient l'homme de plusieurs corps dont l'un aurait des yeux, l'autre des bras, l'autre des pieds, et rien de plus. Les charlatans du Japon dépècent, dit-on, un enfant aux yeux des spectateurs, puis jetant en l'air tous ses membres l'un après l'autre, ils font retomber l'enfant vivant et tout rassemblé. Tels sont à peu près les tours de gobelets de nos politiques; après avoir démembré le corps social par un prestige digne de la foire, ils rassemblent les pièces on ne sait comment.

Cette erreur vient de ne s'être pas fait des notions exactes de l'autorité souveraine, et d'avoir pris pour des parties de cette autorité ce qui n'en était que des émanations. Ainsi, par exemple, on a regardé l'acte de déclarer la guerre et celui de faire la paix comme des actes de souveraineté, ce qui n'est pas; puisque chacun de ces actes n'est point une loi mais seulement une application de la loi, un acte particulier qui détermine le cas de la loi, comme on le verra clairement quand l'idée attachée au mot loi sera fixée.

4 Розглянувши у такий спосіб й інші розподіли <суверенітету>, ми б побачили, що помиляємося кожного разу, коли вважаємо суверенітет поділений, і що ті права, котрі ми сприймаємо як частини цього суверенітету, насправді всі без винятку підпорядковані йому і завжди передбачають певні вияви верховної волі, здійсненням яких вони лише й можуть бути.

5 Не можна навіть висловити те, якою мірою цей брак точності наповнював птьмою рішення авторів, що пишуть про політичне право, коли вони, керуючись ними ж проголошеними принципами, намагалися судити про співвідношення прав королів і народів. Кожен може побачити у III і IV розділах першої книги Гроція як цей вчений муж, а також його перекладач Барбейрак, плутаються, збиваються з пантелику власними софізмами, боячись сказати занадто багато або ж недостатньо виголосити свої погляди на цей предмет, щоб знічев'я не зачепити тих інтересів, які вони мали примирити. Гроцій, невдоволений своєю батьківщиною і сповнений бажання прислужитися Людовікові XIII, якому присвятив свою книгу, отримавши притулок у Франції, не жалкує нічого, аби позбавити народи усіх їхніх прав і якнаймайстерніше наділити ними королів⁵. Такою ж схильністю відзначався й Барбейрак⁶, який присвятив свій переклад королеві Англії Георгові I. Але, на жаль, повалення Якова II, яке він називає зреченням, примусило його вдаватися до застережень, спотворювати факти, йти на хитрощі — аби лише не визнати Вільгельма узурпатором. Якби ці два письменники поділяли істинні принципи, то вони здолали б усі труднощі і завжди були б послідовними. Але ж тоді їм довелося б зі скорботою промовляти істину і підтримувати лише народ. Проте істина ніколи не приносить багатства, а народ не нагороджує ані посольствами, ані кафедрами, ані пенсіями.

* * *

4 *En suivant de même les autres divisions on trouverait que toutes les fois qu'on croit voir la souveraineté partagée on se trompe, que les droits qu'on prend pour des parties de cette souveraineté lui sont tous subordonnés, et supposent toujours des volontés supérieures dont ces droits ne donnent que l'exécution.*

5 *On ne saurait dire combien ce défaut d'exactitude a jeté d'obscurité sur les décisions des auteurs en matière de droit politique, quand ils ont voulu juger des droits respectifs des rois et des peuples, sur les principes qu'ils avaient établis. Chacun peut voir dans les chapitres III et IV du premier livre de Grotius comment ce savant homme et son traducteur Barbeyrac s'enchevêtrèrent, s'embarassent dans leurs sophismes, crainte d'en dire trop ou de n'en pas dire assez selon leurs vues, et de choquer les intérêts qu'ils avaient à concilier. Grotius réfugié en France, mécontent de sa patrie, et voulant faire sa cour à Louis XIII à qui son livre est dédié, n'épargne rien pour dépouiller les peuples de tous leurs droits et pour en revêtir les rois avec tout l'art possible. C'eût bien été aussi le goût de Barbeyrac, qui dédiait sa traduction au roi d'Angleterre George I. Mais malheureusement l'expulsion de Jacques II, qu'il appelle abdication, le força à se tenir sur la réserve, à gauchir, à tergiverser, pour ne pas faire de Guillaume un usurpateur. Si ces deux écrivains avaient adopté les vrais principes, toutes les difficultés étaient levées et ils eussent été toujours conséquents; mais ils auraient tristement dit la vérité et n'auraient fait leur cour qu'au peuple. Or la vérité ne mène point à la fortune, et le peuple ne donne ni ambassades, ni chaires, ni pensions.*

Розділ III

ЧИ МОЖЕ ЗАГАЛЬНА ВОЛЯ ПОМИЛЯТИСЯ

З попереднього випливає, що загальна воля завжди права і завжди прагне до суспільної користі, проте з цього не випливає, що рішення, прийняті народом, так само завжди правильні¹. Свого блага прагнуть завжди, та не завжди його бачать: народ ніколи не можна підкупити, але часто його можна увести в оману, і саме тоді видається, нібито він прагне того, що є злом.

Часто спостерігається велика розбіжність між волею всіх і загальною волею; остання керується тільки спільним інтересом, перша — тільки інтересом приватним і є лише сумою партикулярних волевиявів. Але відніміть від цих волевиявлень крайнощі, що обопільно заперечують одна одну* — і залишиться загальна воля у вигляді суми розбіжностей.

Коли б народ, що приймає рішення, був достатньо поінформованим, а громадяни <у цей час> ніяк не спілкувалися один з одним, то з великої кількості малих розбіжностей завжди випливала б загальна воля, і рішення завжди було б гарним. Та коли воно приймається внаслідок змов, декількома частковими об'єднаннями, що заступають місце одного великого, воля кожного з

* Кожен інтерес, — каже м[аркіз]. д'А[ржансон], — має свої особливі принципи. Узгодження двох партикулярних інтересів виникає через їхню протилежність інтересові когось третього. Можна було б додати, що узгодження всіх інтересів виникає через їхню протилежність інтересові кожного. Якби не існувало розбіжності інтересів, навряд чи можна було б відчутти той спільний інтерес, для якого ніколи не існувало б перепон; усе тоді йшло б само собою і політика вже не була б мистецтвом.

* * *

Chapitre III

Si la volonté générale peut errer

Il s'ensuit de ce qui précède que la volonté générale est toujours droite et tend toujours à l'utilité publique: mais il ne s'ensuit pas que les délibérations du peuple aient toujours la même rectitude. On veut toujours son bien, mais on ne le voit pas toujours. Jamais on ne corrompt le peuple, mais souvent on le trompe, et c'est alors seulement qu'il paraît vouloir ce qui est mal.

Il y a souvent bien de la différence entre la volonté de tous et la volonté générale; celle-ci ne regarde qu'à l'intérêt commun, l'autre regarde à l'intérêt privé, et n'est qu'une somme de volontés particulières: mais ôtez de ces mêmes volontés les plus et les moins qui s'entre-détruisent*, reste pour somme des différences la volonté générale.

Si, quand le peuple suffisamment informé délibère, les citoyens n'avaient aucune communication entre eux, du grand nombre de petites différences résulterait toujours la volonté générale, et la délibération serait toujours bonne. Mais quand il se fait des brigues,

* Chaque intérêt, dit le M[arquis] d'Alr[gen]son, a des principes différents. L'accord de deux intérêts particuliers se forme par opposition à celui d'un tiers. Il eût pu ajouter que l'accord de tous les intérêts se forme par opposition à celui de chacun. S'il n'y avait point d'intérêts différents, à peine sentirait-on l'intérêt commun qui ne trouverait jamais d'obstacle: tout irait de lui-même, et la politique cesserait d'être un art.

цих об'єднань стає загальною для його членів і партикулярною для держави; тоді можна сказати, що голосуючих не стільки, скільки людей, а стільки, скільки об'єднань. Розбіжностей стає менше, а це призводить до менш загального результату. Нарешті, коли одне з цих об'єднань є настільки великим, що переважає всі інші, ви отримуєте як результат уже не суму малих розбіжностей, а лише одну-єдину розбіжність; відтоді більше не існує загальної волі, а точ-ка зору, що бере гору, є не більше ніж партикулярною².

4 Отже, аби правильно визначити те, яка точка зору відповідає загальній волі, вкрай важливо, щоб у державі не було жодного часткового суспільства і щоб кожен громадянин висловлював лише власну думку*. Такою була унікальна і велична інституція великого Лікурга. Якщо ж часткові суспільства все ж існують, то слід збільшити їхню кількість і запобігти виникненню нерівності між ними, як робили Солон, Нума, Сервій. Лише ці запобіжні заходи є справжньою запорукою того, що загальна воля завжди буде добре висвітленою і народ ніколи не помилятиметься⁴.

* *Vera cosa é, — каже Макиавеллі, — che alcune divisioni nucocono alle Republiche, e alcune giovano: quelle nucocono che sono dalle sette e da partigiani accompagnate: quelle giovano che senza sette, senza partigiani si mantengono. Non potendo adunque provvedere un fondatore d'una Republica che non siano nimicizie in quella, hà da provveder almeno che non vi siano sette.* *Іст[орія]. Флорен[ція]., Кн. VII³.*

* * *

des associations partielles aux dépens de la grande, la volonté de chacune de ces associations devient générale par rapport à ses membres, et particulière par rapport à l'Etat; on peut dire alors qu'il n'y a plus autant de votants que d'hommes, mais seulement autant que d'associations. Les différences deviennent moins nombreuses et donnent un résultat moins général. Enfin quand une de ces associations est si grande qu'elle l'emporte sur toutes les autres, vous n'avez plus pour résultat une somme de petites différences, mais une différence unique: alors il n'y a plus de volonté générale, et l'avis qui l'emporte n'est qu'un avis particulier.

4 *Il importe donc pour avoir bien l'énoncé de la volonté générale qu'il n'y ait pas de société partielle dans l'Etat et que chaque citoyen n'opine que d'après lui*. Telle fut l'unique et sublime institution du grand Lycurgue. Que s'il y a des sociétés partielles, il en faut multiplier le nombre et en prévenir l'inégalité, comme firent Solon, Numa, Servius. Ces précautions sont les seules bonnes pour que la volonté générale soit toujours éclairée, et que le peuple ne se trompe point.*

* *Vera cosa è, dit Machiavel, che alcune divisioni nucocono alle Republiche, e alcune giovano: quelle nucocono che sono dalle sette e da partigiani accompagnate: quelle giovano che senza sette, senza partigiani si mantengono. Non potendo adunque provvedere un fondatore d'una Republica che non siano nimicizie in quella, hà da provveder almeno che non vi siano sette.* *Hist. Fiorent., liv. VII.*

Розділ IV

ПРО МЕЖІ ВЛАДИ СУВЕРЕНА

Якщо держава або громадянська спільнота є суто моральною особою, життя якої полягає в єдності її членів, і якщо найважливішою з її турбот є турбота про самозбереження, то вона має потребу в універсальній спонукальній силі, аби так скеровувати рух кожної частини і так нею розпоряджатися, щоб це було найбільш прийнятним для цілого. Як природа надає людині абсолютну владу над усіма її членами, так і суспільний пакт надає таку ж владу політичному тілові над усіма його членами; саме ця влада, що спрямовується загальною волею, має, як я вже казав, ім'я суверенітет.

Проте, окрім такої суспільної особи, ми маємо розглянути тих приватних осіб, що її складають, осіб, життя й свобода яких за природою незалежні від неї¹. Отже, йдеться про те, щоб ретельно розрізнити відповідні права громадянина і суверена*, а також обов'язки, що їх належить виконувати першим у якості підданих, від природного права, яким вони повинні користуватися у якості людей.

Важко не погодитися, що все те, що кожен на підставі суспільного пакту відчужує від своєї влади, свого майна, своєї свободи — це лише частина усього того, використання чого є важливим для спільноти; але слід погодитися ще й з тим, що лише сам суверен може бути суддею при визначенні цієї важливості².

Громадянин на першу вимогу суверена повинен надати державі будь-які послуги з тих, які він може їй надати. Але суверен, зі сво-

* Вдумливі читачі, благаю вас, зачекайте і не поспішайте звинувачувати мене тут у суперечності. Я не зміг уникнути її у моїх термінах через бідність мови.

* * *

*Chapitre IV**Des bornes du pouvoir souverain*

Si l'Etat ou la Cité n'est qu'une personne morale dont la vie consiste dans l'union de ses membres, et si le plus important de ses soins est celui de sa propre conservation, il lui faut une force universelle et compulsive pour mouvoir et disposer chaque partie de la manière la plus convenable au tout. Comme la nature donne à chaque homme un pouvoir absolu sur tous ses membres, le pacte social donne au corps politique un pouvoir absolu sur tous les siens, et c'est ce même pouvoir qui, dirigé par la volonté générale, porte, comme j'ai dit, le nom de souveraineté.

Mais outre la personne publique, nous avons à considérer les personnes privées qui la composent, et dont la vie et la liberté sont naturellement indépendantes d'elle. Il s'agit donc de bien distinguer les droits respectifs des citoyens et du souverain, et les devoirs qu'ont à remplir les premiers en qualité de sujets, du droit naturel dont ils doivent jouir en qualité d'hommes.*

On convient que tout ce que chacun aliène par le pacte social de sa puissance, de ses biens, de sa liberté, c'est seulement la partie de tout cela dont l'usage importe à la communauté, mais il faut convenir aussi que le souverain seul est juge de cette importance.

** Lecteurs attentifs, ne vous pressez pas, je vous prie, de m'accuser ici de contradiction. Je n'ai pu l'éviter dans les termes, vu la pauvreté de la langue; mais attendez.*

го боку, не може покладати на підданих жодного обов'язку, що не приносить користі для спільноти; він не може навіть бажати цього, оскільки за законом розуму, як і за законом природи, ніщо не відбувається без причини.

5 Ті зобов'язання, котрі поєднують нас із суспільним тілом, можуть бути непорушними лише тоді, коли вони обопільні; за своєю природою вони такі, що, виконуючи їх, ми не можемо діяти задля користі іншого, не діючи водночас і задля своєї користі. Чому загальна воля завжди права і чому всі постійно прагнуть блага для кожного, хто належить до їхнього середовища, як не тому, що немає нікого, хто не мав би на увазі самого себе під цим словом *кожен* і хто не думав би про самого себе, голосуючи за <благо> усіх? Цим доводиться, що правова рівність і породжене нею поняття справедливості, походять від преференцій, котрі *кожен* надає самому собі, а, відтак, — від людської природи; що загальна воля, аби бути такою насправді, повинна бути загальною як з точки зору своєї мети, так і з точки зору своєї сутності; що вона повинна походити від усіх, аби щодо всіх застосовуватись; і що вона втрачає свою природну правоту, коли розповсюджується на будь-який особний і обмежений об'єкт, бо тоді, судячи про те, що <в дійсності> є для нас чужим, ми не маємо жодного істинного начала справедливості, котре б спрямовувало нас.

6 Й справді, щойно починає йтися про факт чи про якесь особне право у питанні, не врегульованому загальною і попередньо встановленою домовленістю, як справа дійсно стає сумнівною. Виникає своєрідний судовий процес, де приватні особи зі своїми інтересами є однією з сторін, народ — іншою, але де я не бачу ані законів, яких слід дотримуватися, ані судді, якому належить виголошувати вирок. Було б смішно у цьому випадку покладатися на якесь визначене

* * *

4 *Tous les services qu'un citoyen peut rendre à l'Etat, il les lui doit sitôt que le souverain le demande; mais le souverain de son côté ne peut charger les sujets d'aucune chaîne inutile à la communauté; il ne peut pas même le vouloir: car sous la loi de raison rien ne se fait sans cause, non plus que sous la loi de nature.*

5 *Les engagements qui nous lient au corps social ne sont obligatoires que parce qu'ils sont mutuels, et leur nature est telle qu'en les remplissant on ne peut travailler pour autrui sans travailler aussi pour soi. Pourquoi la volonté générale est-elle toujours droite, et pourquoi tous veulent-ils constamment le bonheur de chacun d'eux, si ce n'est parce qu'il n'y a personne qui ne s'approprie ce mot chacun, et qui ne songe à lui-même en votant pour tous? Ce qui prouve que l'égalité de droit et la notion de justice qu'elle produit dérivent de la préférence que chacun se donne et par conséquent de la nature de l'homme, que la volonté générale pour être vraiment telle doit l'être dans son objet ainsi que dans son essence, qu'elle doit partir de tous pour s'appliquer à tous, et qu'elle perd sa rectitude naturelle lorsqu'elle tend à quelque objet individuel et déterminé; parce qu'alors jugeant de ce qui nous est étranger nous n'avons aucun vrai principe d'équité qui nous guide.*

6 *En effet, sitôt qu'il s'agit d'un fait ou d'un droit particulier, sur un point qui n'a pas été réglé par une convention générale et antérieure, l'affaire devient contentieuse. C'est un procès où les particuliers intéressés sont une des parties et le public l'autre, mais où je ne vois ni la loi qu'il faut suivre, ni le juge qui doit prononcer. Il serait ridicule de vouloir alors s'en rapporter à une expresse décision de la volonté générale, qui ne peut*

рішення загальної волі, яке може бути <тут> лише висновком однієї із сторін, і, отже, для іншої сторони — лише чужою, партикулярною волею, що, відтак, тяжіє до несправедливості і не здатна уникнути помилок. Отож, так само, як партикулярна воля не може представляти загальну, остання, у свою чергу, змінює природу, якщо спрямовується на партикулярний об'єкт³, а, відтак, не може спрямовуватися у якості загальної волі ані на <окрему> людину, ані на <окремих> факт. Коли, наприклад, афінський народ обирав або усував від влади своїх провідників, відзначаючи почестями одного, караючи іншого, і, видаючи безліч партикулярних декретів, неподільно здійснював усі урядові акти, він тоді вже не мав загальної волі у власному її смислі і діяв не як суверен, а як магістрат.

Таким чином, слід уяснити, що загальною волю робить не стільки кількість поданих голосів, скільки спільний інтерес, котрий ці голоси пов'язує, тому що в межах цієї інституції кожен з необхідністю підкоряється тим самим умовам, у які він ставить інших. Ось приклад чудового узгодження інтересу і справедливості, котре <власне> й надає спільним рішенням того справедливого характеру, який зникає у дискусіях, що супроводжують вирішення будь-якої партикулярної справи, бо ж останнім не притаманний той спільний інтерес, що поєднує й ототожнює правило, яким керується суддя, з відповідним правилом сторони процесу.

Яким би шляхом не дістались ми цього принципу, ми завжди отримуємо один і той самий висновок, а саме: рівність між громадянами, встановлена суспільним пактом, передбачає, що усі вони приймають зобов'язання на одних і тих же умовах і повинні користуватись одними і тими ж правами. Отож, за самою природою цього пакту, будь-який акт суверенітету, тобто будь-який автентичний

* * *

être que la conclusion de l'une des parties, et qui par conséquent n'est pour l'autre qu'une volonté étrangère, particulière, portée en cette occasion à l'injustice et sujette à l'erreur. Ainsi de même qu'une volonté particulière ne peut représenter la volonté générale, la volonté générale à son tour change de nature ayant un objet particulier, et ne peut comme générale prononcer ni sur un homme ni sur un fait. Quand le peuple d'Athènes, par exemple, nommait ou cassait ses chefs, discernait des honneurs à l'un, imposait des peines à l'autre, et par des multitudes de décrets particuliers exerçait indistinctement tous les actes du gouvernement, le peuple alors n'avait plus de volonté générale proprement dite; il n'agissait plus comme souverain mais comme magistrat. Ceci paraît contraire aux idées communes, mais il faut me laisser le temps d'exposer les miennes.

On doit concevoir par là que ce qui généralise la volonté est moins le nombre des voix que l'intérêt commun qui les unit: car dans cette institution chacun se soumet nécessairement aux conditions qu'il impose aux autres; accord admirable de l'intérêt et de la justice qui donne aux délibérations communes un caractère d'équité qu'on voit évanouir dans la discussion de toute affaire particulière, faute d'un intérêt commun qui unisse et identifie la règle du juge avec celle de la partie.

Par quelque côté qu'on remonte au principe, on arrive toujours à la même conclusion; savoir, que le pacte social établi entre les citoyens une telle égalité qu'ils s'engagent tous sous les mêmes conditions, et doivent jouir tous des mêmes droits. Ainsi par la nature du pacte, tout acte de souveraineté, c'est-à-dire tout acte authentique de la

акт загальної волі, розподіляє зобов'язання або переваги рівною мірою серед усіх громадян; річ у тім, що суверен знає тільки націю в цілому й аніскільки не розрізняє тих, хто складає цю цілісність. То що ж це, власне кажучи, таке — акт суверенітету? Це не домовленість зверхника з підлеглим, це домовленість, укладена між тілом у цілому і кожним з його членів: вона законна, адже ґрунтується на суспільній угоді, справедлива, адже є спільною для всіх, корисна, адже не може мати іншої мети, окрім загального блага, і тривка, адже її гарантами постають суспільна сила і верховна влада. Доки піддані підкоряються лише таким домовленостям, вони не підкоряються нікому, окрім власної волі. Відтак, питання про межі, яких сягають взаємовідповідні права суверена і громадян, є питанням про те, до якої межі громадяни можуть мати обов'язки перед собою: кожен стосовно всіх і всі стосовно кожного.

9 З цього бачимо, що влада суверена, влада гранично абсолютна, священна і непорушна, не переходить (і не має на те змоги) кордонів загальних домовленостей. Кожен може абсолютно вільно розпоряджатися тим, що ці домовленості залишають йому з його майна і його свободи. Суверен ніколи не має права обтяжувати одного з підданих більше, аніж іншого, бо така справа одразу перетворюється б на партикулярну і його влада вже не була б правочинною.

10 Якщо ми погодимося з цими дистинкціями, то одразу виявимо хибність твердження про те, що, укладаючи суспільну угоду, окремі особи чимось реально поступаються. Адже їхнє справжнє становище внаслідок укладення цієї угоди дійсно поліпшується порівняно з тим, у якому вони перебували раніше, і для них усе це постає не як відчуження, а як вигідний обмін непевного і нетривкого способу життя на інший — кращий і надійніший, природної незалежності — на свободу, влади вільно шкодити іншим — на їхню власну безпеку, і

* * *

volonté générale, oblige ou favorise également tous les citoyens. en sorte que le souverain connaît seulement le corps de la nation et ne distingue aucun de ceux qui la composent. Qu'est-ce donc proprement qu'un acte de souveraineté? Ce n'est pas une convention du supérieur avec l'inférieur, mais une convention du corps avec chacun de ses membres: Convention légitime, parce qu'elle a pour base le contrat social, équitable, parce qu'elle est commune à tous, utile, parce qu'elle ne peut avoir d'autre objet que le bien général, et solide, parce qu'elle a pour garant la force publique et le pouvoir suprême. Tant que les sujets ne sont soumis qu'à de telles conventions, ils n'obéissent à personne, mais seulement à leur propre volonté; et demander jusqu'où s'étendent les droits respectifs du souverain et des citoyens, c'est demander jusqu'à quel point ceux-ci peuvent s'engager avec eux-mêmes, chacun envers tous et tous envers chacun d'eux.

9 *On voit par là que le pouvoir souverain, tout absolu, tout sacré, tout inviolable qu'il est, ne passe ni ne peut passer les bornes des conventions générales, et que tout homme peut disposer pleinement de ce qui lui a été laissé de ses biens et de sa liberté par ces conventions de sorte que le souverain n'est jamais en droit de charger un sujet plus qu'un autre, parce qu'alors l'affaire devenant particulière, son pouvoir n'est plus compétent.*

10 *Ces distinctions une fois admises, il est si faux que dans le contrat social il y ait de la part des particuliers aucune renonciation véritable, que leur situation, par l'effet de ce contrat, se trouve réellement préférable à ce qu'elle était auparavant, et qu'au lieu d'une aliénation, ils n'ont fait qu'un échange avantageux d'une manière d'être incertaine et*

сили, яку інші можуть перевершити, — на право, котре стає непереможним завдяки суспільній єдності. Тим життям, яке вони присвятили державі, остання повсякчасно опікується, і коли вони наражають його на небезпеку заради захисту держави, то хіба це не повернення їй того, що вони від неї отримали? Хіба, вступаючи у неминучі битви, але не наражаючись при цьому на частішу і більшу небезпеку, на яку наражались в умовах природного стану, не захищають вони з ризиком для життя те, що надає їм змогу його зберігати? Усі, в разі потреби, повинні воювати за батьківщину, це правда, але, відтак, ніхто не повинен воювати за себе. Хіба не виграємо ми, коли заради того, що гарантує нашу безпеку, наражаємось лише на частину загроз, на які могли б наразитися заради себе, якщо б цієї гарантованої безпеки не існувало?

Розділ V

ПРО ПРАВО ЖИТТЯ І СМЕРТІ

Мене запитують, яким чином приватні особи, не володіючи правом розпоряджатися власним життям, можуть передати це право, яким не володіють, суверенові¹? Розв'язати це питання важко лише тоді, коли воно погано поставлене. Кожна людина має право ризикувати власним життям заради його збереження. Чи звинувачуємо ми коли-небудь у самогубстві того, хто вистрибнув у вікно, рятуючись від пожежі? Чи визнаємо коли-небудь винним у цьому злочині того, хто загинув під час бурі, хоча й знав, відпливаючи, про її небезпеку?

* * *

précaire contre une autre meilleure et plus sûre, de l'indépendance naturelle contre la liberté, du pouvoir de nuire à autrui contre leur propre sûreté, et de leur force que d'autres pouvaient surmonter contre un droit que l'union sociale rend invincible. Leur vie même qu'ils ont dévouée à l'Etat en est continuellement protégée, et lorsqu'ils l'exposent pour sa défense que font-ils alors que lui rendre ce qu'ils ont reçu de lui? Que font-ils qu'ils ne fissent plus fréquemment et avec plus de danger dans l'état de nature, lorsque, livrant des combats inévitables, ils défendraient au péril de leur vie ce qui leur sert à la conserver? Tous ont à combattre au besoin pour la patrie, il est vrai; mais aussi nul n'a jamais à combattre pour soi. Ne gagne-t-on pas encore à courir pour ce qui fait notre sûreté une partie des risques qu'il faudrait courir pour nous-mêmes s'il nous se-rait ôtée?

Chapitre V

Du droit de Vie et de Mort

On demande comment les particuliers n'ayant point droit de disposer de leur propre vie peuvent transmettre au souverain ce même droit qu'ils n'ont pas? Cette question ne paraît difficile à résoudre que parce qu'elle est mal posée. Tout homme a droit de risquer sa propre vie pour la conserver. A-t-on jamais dit que celui qui se jette par une fenêtre pour échapper à un incendie soit coupable de suicide? A-t-on même jamais imputé ce cri-

2 Суспільний трактат має на меті забезпечення сторін, що його укладають. Хто бажає мети, бажає й засобів, засоби ж ці нерозривно пов'язані з певним ризиком і навіть з певними втратами. Хто хоче зберегти своє життя за рахунок інших, в свою чергу, коли це потрібно, повинен бути готовим віддати його за них. Отже, коли закон вимагає від громадянина нарадитися на певну небезпеку, громадянин тут більше не може бути суддею; і коли принципс² сказав йому: «Для держави корисно, щоб ти помер», — він повинен померти, оскільки лише завдяки цій умові він досі жив у безпеці, і життя його — це вже не тільки добродійність природи, але й дар держави, пов'язаний з певними умовами.

3 Смертну кару, яка застосовується до злочинців, можна розглядати майже з тих самих позицій: аби не стати жертвами убивць, люди дають згоду померти, якщо самі стануть убивцями. У цьому договорі немає навіть мови про те, щоб розпоряджатися власним життям, йдеться лише про його гарантування, бо ж не варто вважати, що хтось із укладачів угоди вже на час її укладання мав намір потрапити на шибенцю.

4 Втім, будь-який лиходій, ведучи боротьбу з правом, що існує у суспільстві, через свої злочини перетворюється на бунтівника і зрадника батьківщини; порушуючи її закони він перестає бути її членом і навіть оголошує їй війну. Тоді збереження існування держави стає несумісним із збереженням його життя, хтось із двох повинен загинути; тож страта злочинця — це страта ворога, а не громадянина. Судова процедура, вирок є доказами і оголошенням того, що він розірвав суспільний трактат і, таким чином, вже не є членом держави. Але оскільки він визнавав себе за такого, принаймні тим, що перебував у цій державі, він повинен бути відторгнутим <від її тіла> або

* * *

me à celui qui périt dans une tempête dont en s'embarquant il n'ignorait pas le danger?

2 *Le traité social a pour fin la conservation des contractants. Qui veut la fin veut aussi les moyens, et ces moyens sont inséparables de quelques risques, même de quelques pertes. Qui veut conserver sa vie aux dépens des autres doit la donner aussi pour eux quand il faut. Or le citoyen n'est plus juge du péril auquel la loi veut qu'il s'expose, et quand le Prince lui a dit: Il est expédient à l'Etat que tu meures, il doit mourir; puisque ce n'est qu'à cette condition qu'il a vécu en sûreté jusqu'alors, et que sa vie n'est plus seulement un bienfait de la nature, mais un don conditionnel de l'Etat.*

3 *La peine de mort infligée aux criminels peut être envisagée à peu près sous le même point de vue: c'est pour n'être pas la victime d'un assassin que l'on consent à mourir si on le devient. Dans ce traité, loin de disposer de sa propre vie on ne songe qu'à la garantir, et il n'est pas à présumer qu'aucun des contractants prémédite alors de se faire pendre.*

4 *D'ailleurs tout malfaiteur attaquant le droit social devient par ses forfaits rebelle et traître à la patrie, il cesse d'en être membre en violant ses lois, et même il lui fait la guerre. Alors la conservation de l'Etat est incompatible avec la sienne, il faut qu'un des deux périsse, et quand on fait mourir le coupable, c'est moins comme citoyen que comme ennemi. Les procédures, le jugement, sont les preuves et la déclaration qu'il a rompu le traité social, et par conséquent qu'il n'est plus membre de l'Etat. Or comme il s'est reconnu tel, tout au moins par son séjour, il en doit être retranché par l'exil comme infracteur du pacte, ou par la mort comme ennemi public; car un tel ennemi n'est pas une personne*

шляхом вигнання, як порушник пакту, або шляхом страти, як ворог суспільства — адже такий ворог вже не моральна особа, він просто людина, і в цьому випадку право війни дозволяє вбити переможеного³.

Проте, скажуть, засудження злочинця є партикулярним актом. Гаразд. Тому воно є справою суверена. Не маючи змоги здійснювати його, він може його передати. Я не відмовляюся від жодної з моїх ідей, проте не здатен розтлумачити їх усі одразу.

Зрештою, часті страти завжди є ознакою слабкості або млявості уряду⁴. Не існує людини настільки злої, щоб її не можна було зробити хоч у чомусь доброю. Право приректи на смерть, навіть заради прикладу, з'являється лише щодо того, кому не можна залишити життя не наражаючи <суспільство> на небезпеку⁵.

Що стосується права помилування чи звільнення винного від покарання, накладеного законом і виголошеного вироком судді, то воно належить лише тому, хто стоїть і над суддею, і над законом, тобто — суверенові; це його право нині ще чітко не визначене, а випадки його використання дуже рідкі. У державі з гарним урядуванням мало карають і не тому, що багато помилувань, а тому, що мало злочинців. Коли ж держава, <навпаки>, гине, численність злочинів зумовлює їхню безкарність. За часів Римської республіки і сенат, і консули намагались ніколи не вдаватися до помилування, так чинив і сам народ, хоча він інколи й переглядав свої вироки. Часті помилування є провісниками того, що скоро злочинці не матимуть в них потреби, і кожен бачить до чого це може призвести. Проте я відчуваю, що серце моє обурюється і стримує моє перо: обличчю обговорення цих питань, нехай краще ними займається той справедливий муж, який ні у чому не помилявся і сам ніколи не мав потреби у помилуванні.

* * *

morale, c'est un homme, et c'est alors que le droit de la guerre est de tuer le vaincu.

Mais, dira-t-on, la condamnation d'un criminel est un acte particulier. D'accord; aussi cette condamnation n'appartient-elle point au souverain; c'est un droit qu'il peut conférer sans pouvoir l'exercer lui-même. Toutes mes idées se tiennent, mais je ne saurais les exposer toutes à la fois.

Au reste la fréquence des supplices est toujours un signe de faiblesse ou de paresse dans le gouvernement. Il n'y a point de méchant qu'on ne pût rendre bon à quelque chose. On n'a droit de faire mourir, même pour l'exemple, que celui qu'on ne peut conserver sans danger.

A l'égard du droit de faire grâce, ou d'exempter un coupable de la peine portée par la loi et prononcée par le juge, il n'appartient qu'à celui qui est au-dessus du juge et de la loi, c'est-à-dire au souverain. Encore son droit en ceci n'est-il pas bien net, et les cas d'en user sont-ils très rares. Dans un Etat bien gouverné il y a peu de punitions, non parce qu'on fait beaucoup de grâces, mais parce qu'il y a peu de criminels: la multitude des crimes en assure l'impunité lorsque l'Etat déperit. Sous la République romaine jamais le Sénat ni les consuls ne tentèrent de faire grâce; le peuple même n'en faisait pas, quoiqu'il révoquât quelquefois son propre jugement. Les fréquentes grâces annoncent que bientôt les forfaits n'en auront plus besoin, et chacun voit où cela mène. Mais je sens que mon coeur murmure et tient ma plume; laissons discuter ces questions à l'homme juste qui n'a point failli, et qui jamais n'eut lui-même besoin de grâce.

Розділ VI ПРО ЗАКОН

1 Через суспільний пакт ми наділили політичне тіло існуванням і самим життям. Нині йдеться про те, щоб через законодавство наділити його рухом і волею¹. Бо <сам по собі> вихідний акт, через який це тіло формується і набуває єдності, ще аж ніяк не визначає того, що йому потрібно для самозбереження.

2 Все гарне і впорядковане є таким за природою речей і не залежить від домовленостей між людьми. Усяка справедливість йде від Бога, лише Він є її джерелом; проте, якби ми могли отримувати її з такої височини, то не мали б потреби ані в уряді, ані в законах. Безсумнівно, існує універсальна справедливість, що походить від самого лише розуму, але ця справедливість, аби ми спромоглися прийняти її, повинна бути обопільною. Якщо дивитися на речі з людської точки зору то, через відсутність природної санкції закони справедливості не мають ніякої вартості серед людей. Вони є лише благом для злого і злом для праведного, якщо останній дотримуватиметься їх щодо будь-якої людини, і ніхто не дотримуватиметься їх щодо нього². Отже, потрібні домовленості і закони, аби права поєднати з обов'язками і повернути справедливості її об'єкт. У природному стані, коли все спільне, я не маю жодних зобов'язань перед тими, кому нічого не обіцяв, і визнаю майном іншого лише те, що позбавлене користі для мене. Зовсім іншим є громадянський стан, де всі права зафіксовані у законі.

3 Але що ж це, зрештою, таке — закон? Якщо ми задовольнимся лише тим, що пов'язуватимемо з цим словом виключно метафізичні ідеї³, ми довго розмірковуватимемо, не розуміючи один

* * *

Chapitre VI De la Loi

1 *Par le pacte social nous avons donné l'existence et la vie au corps politique: il s'agit maintenant de lui donner le mouvement et la volonté par la législation. Car l'acte primitif par lequel ce corps se forme et s'unit ne détermine rien encore de ce qu'il doit faire pour se conserver.*

2 *Ce qui est bien et conforme à l'ordre est tel par la nature des choses et indépendamment des conventions humaines. Toute justice vient de Dieu, lui seul en est la source, mais si nous savions la recevoir de si haut nous n'aurions besoin ni de gouvernement ni de lois. Sans doute il est une justice universelle émanée de la raison seule; mais cette justice pour être admise entre nous doit être réciproque. A considérer humainement les choses, faute de sanction naturelle les lois de la justice sont vaines parmi les hommes; elles ne font que le bien du méchant et le mal du juste, quand celui-ci les observe avec tout le monde sans que personne les observe avec lui. Il faut donc des conventions et des lois pour unir les droits aux devoirs et ramener la justice à son objet. Dans l'état de nature, où tout est commun, je ne dois rien à ceux à qui je n'ai rien promis, je ne reconnais pour être à autrui que ce qui m'est inutile. Il n'en est pas ainsi dans l'état civil où tous les droits sont fixés par la loi.*

3 *Mais qu'est-ce donc enfin qu'une loi? Tant qu'on se contentera de n'attacher à*

одного, бо розуміння того, що таке природний закон, не дозволить краще пізнати, що таке закон держави.

Я вже казав⁴, що загальна воля не може бути спрямованою на особний об'єкт. І справді, цей об'єкт існує або у державі, або поза державою. Якщо він існує поза державою, то чужа йому воля не може бути для нього загальною; якщо ж цей об'єкт існує у державі, то він є її частиною; тоді між цілим і частиною виникає відношення, яке перетворює їх на дві окремі істоти, однією з яких є частина, а іншою — ціле. Але ціле без частини — це вже не ціле, і якщо існує це відношення, то існує вже не ціле, а дві нерівні частини; звідси випливає, що воля однієї з них вже не є загальною для іншої.

Але якщо увесь народ приймає рішення стосовно всього народу — він має на увазі лише самого себе. Відношення, котре виникає у цьому випадку, є відношенням цілого об'єкта до самого себе, і тут немає ніякого поділу його цілісності — а завжди один і той самий об'єкт у різних відношеннях. Тоді предмет, щодо якого приймається рішення, є загальним, як і воля, що його приймає. Саме такий акт я називаю законом.

Коли я кажу, що об'єкт законів завжди є загальним, я маю на увазі, що для закону піддані постають єдиним цілим, а їхні вчинки — абстрактними, і що він ніколи не бере до уваги ані людей як індивидів, ані якоїсь партикулярної дії⁵. Відтак, закон безумовно може приписати, щоб існували привілеї, але він не може надати їх конкретній особі. Закон може розподілити громадян на декілька класів, може навіть визначити ті якості, на підставі яких певні класи отримують певні права, але він не може приписувати, щоб тих або інших громадян прийняли до цих класів. Він може встановити монархічний спосіб урядування і спадкову передачу влади,

* * *

ce mot que des idées métaphysiques, on continuera de raisonner sans s'entendre, et quand on aura dit ce que c'est qu'une loi de la nature on n'en saura pas mieux ce que c'est qu'une loi de l'Etat.

J'ai déjà dit qu'il n'y avait point de volonté générale sur un objet particulier. En effet cet objet particulier est dans l'Etat ou hors de l'Etat. S'il est hors de l'Etat, une volonté qui lui est étrangère n'est point générale par rapport à lui; et si cet objet est dans l'Etat, il en fait partie. Alors il se forme entre le tout et sa partie une relation qui en fait deux êtres séparés, dont la partie est l'un, et le tout moins cette même partie est l'autre. Mais le tout moins une partie n'est point le tout, et tant que ce rapport subsiste il n'y a plus de tout mais deux parties inégales; d'où il suit que la volonté de l'une n'est point non plus générale par rapport à l'autre.

Mais quand tout le peuple statue sur tout le peuple il ne considère que lui-même, et s'il se forme alors un rapport, c'est de l'objet entier sous un point de vue à l'objet entier sous un autre point de vue, sans aucune division du tout. Alors la matière sur laquelle on statue est générale comme la volonté qui statue. C'est cet acte que j'appelle une loi.

Quand je dis que l'objet des lois est toujours général j'entends que la loi considère les sujets en corps et les actions comme abstraites, jamais un homme comme individu ni une action particulière. Ainsi la loi peut bien statuer qu'il y aura des privilèges, mais elle n'en peut donner nommément à personne; la loi peut faire plusieurs classes de citoyens, assigner même les qualités qui donneront droit à ces classes, mais elle ne peut nommer tels et

але він не може ані обирати короля, ані призначати династію, що править. Коротше кажучи, жодна функція, що має відношення до якогось індивідуального об'єкту, не може бути властивою законодавчій владі.

Сприймаючи цю ідею, ми одразу розуміємо, що далі вже не слід запитувати ані про те, кому належить створювати закони, оскільки вони — акти загальної волі, ані про те, чи стоїть принцип над законами, оскільки він — член держави, ані про те, чи може закон бути несправедливим, оскільки ніхто не може бути несправедливим до самого себе, ані про те, як можна водночас бути вільним і підкорятися законам, оскільки вони — лише реєстри нашого волевиявлення.

Окрім того, можна помітити: оскільки в законі поєднується універсальність волі з універсальністю об'єкта, то самочинні приписи будь-якої людини не є законами, і навіть те, що суверен приписує стосовно партикулярного об'єкта, також не є законом, це — декрет, отже — акт магістратури, а не суверенітету.

Відтак, республікою я називаю будь-яку державу, що керується законами, і немає суттєвого значення, яка форма адміністрації для цього використовується — бо лише тоді править суспільний інтерес, а суспільна справа є чимось справжнім. Будь-яке законне урядування є республіканським*. Нижче я поясню, що таке урядування.

Закони — це, власне, лише умови об'єднання громадян. Народ, що підкоряється законам, повинен бути їхнім автором. Лише тим, хто об'єднується, належить визначати умови суспільства. Але

* Під цим словом я розумію не тільки аристократію чи демократію, а взагалі будь-який спосіб урядування, що керується загальною волею, втіленою у законі. Аби бути законним, уряд повинен не змішуватися з сувереном, а поставати його служителем, і тоді навіть монархія є республікою. Докладно це висвітлюватиметься в наступній книзі.

* * *

tels pour y être admis; elle peut établir un gouvernement royal et une succession héréditaire, mais elle ne peut élire un roi ni nommer une famille royale; en un mot toute fonction qui se rapporte à un objet individuel n'appartient point à la puissance législative.

Sur cette idée on voit à l'instant qu'il ne faut plus demander à qui il appartient de faire des lois, puisqu'elles sont des actes de la volonté générale; ni si le Prince est au-dessus des lois, puisqu'il est membre de l'Etat; ni si la loi peut être injuste, puisque nul n'est injuste envers lui-même, ni comment on est libre et soumis aux lois, puisqu'elles ne sont que des registres de nos volontés.

On voit encore que la loi réunissant l'universalité de la volonté et celle de l'objet, ce qu'un homme, quel qu'il puisse être, ordonne de son chef n'est point une loi; ce qu'ordonne même le souverain sur un objet particulier n'est pas non plus une loi mais un décret, ni un acte de souveraineté mais de magistrature.

J'appelle donc République tout Etat régi par des lois, sous quelque forme d'administration que ce puisse être: car alors seulement l'intérêt public gouverne, et la chose publique est quelque chose. Tout gouvernement légitime est républicain: j'expliquerai ci-après ce que c'est que gouvernement.*

** Je n'entends pas seulement par ce mot une aristocratie ou une démocratie, mais en général tout gouvernement guidé par la volonté générale, qui est la loi. Pour être légitime il ne faut pas que le gouvernement se confonde avec le souverain, mais qu'il en soit le ministre: alors la monarchie elle-même est républicque. Ceci s'éclaircira dans le livre suivant.*

як вони їх визначатимуть? Через загальну угоду, через раптові натхнення? Чи має політичне тіло <особливий> орган, щоб сповіщати про свої волевияви? Хто дасть йому ту здатність передбачення, яка необхідна для вироблення його <законодавчих> актів і попереднього їх опублікування? А яким чином виголошуватиме воно їх у разі потреби? Як сліпа більшість, що часто-густо не відає чого хоче, оскільки рідко коли знає, що буде добрим для неї, самотужки здійснить таку велику і складну справу, якою є створення системи законодавства? Народ сам по собі завжди хоче блага, проте сам по собі він не завжди його бачить. Загальна воля завжди права, проте присуд, який вона визначає, не завжди ґрунтується на обізнаності. Іноді слід показати їй, якими є речі, іноді — якими вони повинні їй видаватися, підказати їй той благий шлях, якого вона шукає, убезпечити її від спокус, причиною яких є партікулярні волі, допомогти їй краще зрозуміти місце і час її існування, врівноважити привабливість сьогоднішних вигод, що кидаються у вічі, небезпечністю віддалених і прихованих бід. Приватні особи бачать те благо, яке вони відкидають, а народ у цілому прагне того блага, якого не бачить. Усі рівною мірою мають потребу у провіді — згаданих осіб слід зобов'язати узгодити їхню волю з їхнім розумом, а народ — навчити розуміти те, чого він хоче. Результатом такої просвіти народу стане єдність здатності розуміння і волі в суспільному тілі, а ця єдність породжує чітку взаємодію частин і, як підсумок, збільшення сили цілого. Ось звідки випливає необхідність мати законодавця.

* * *

Les lois ne sont proprement que les conditions de l'association civile. Le Peuple soumis aux lois en doit être l'auteur; il n'appartient qu'à ceux qui s'associent de régler les conditions de la société: mais comment les régleront-ils? Sera-ce d'un commun accord, par une inspiration subite? Le corps politique a-t-il un organe pour énoncer ces volontés? Qui lui donnera la prévoyance nécessaire pour en former les actes et les publier d'avance, ou comment les prononcera-t-il au moment du besoin? Comment une multitude aveugle qui souvent ne sait ce qu'elle veut, parce qu'elle sait rarement ce qui lui est bon, exécuterait-elle d'elle-même une entreprise aussi grande, aussi difficile qu'un système de législation? De lui-même le peuple veut toujours le bien, mais de lui-même il ne le voit pas toujours. La volonté générale est toujours droite, mais le jugement qui la guide n'est pas toujours éclairé. Il faut lui faire voir les objets tels qu'ils sont, quelquefois tels qu'ils doivent lui paraître, lui montrer le bon chemin qu'elle cherche, la garantir de la séduction des volontés particulières, rapprocher à ses yeux les lieux et les temps, balancer l'attrait des avantages présents et sensibles, par le danger des maux éloignés et cachés. Les particuliers voient le bien qu'ils rejettent le public veut le bien qu'il ne voit pas. Tous ont également besoin de guides. Il faut obliger les uns à conformer leurs volontés à leur raison; il faut apprendre à l'autre à connaître ce qu'il veut. Alors des lumières publiques résulte l'union de l'entendement et de la volonté dans le corps social, de là l'exact concours des parties, et enfin la plus grande force du tout. Voilà d'où naît la nécessité d'un législateur.

Розділ VII ПРО ЗАКОНОДАВЦЯ

1 Аби винайти найкращі правила суспільного життя, прийнятні для націй, потрібен видатний розум, який бачив би всі людські пристрасті і був би невіддільний жодній з них; який не мав би ніякого зв'язку з нашою природою, але ґрунтовно знав її; який, хоча його щастя не залежить від нас, усе ж хотів би опікуватися нашим щастям; який, урешті, прямуючи до віддаленої у часі слави, міг би працювати задля її досягнення в одному сторіччі, а насолоджуватися нею — в іншому*. Аби дати закони людям, потрібні боги.

2 Щоб визначити людину, гідну очолювати громадян чи царювати, Платон у своїй книзі *про Царювання*¹ висунув стосовно права те саме міркування, яке Калігула висував стосовно факту². Але якщо й насправді великий повелитель є людиною рідкісною, то що тоді казати про великого законодавця? Перший лише дотримується тих зразків, які повинен запропонувати другий. Другий — це механік, що винаходить машину, перший — лише робітник, що її монтує і приводить у дію. При створенні суспільства, — за словами Монтеск'є, — саме провідники республік встановлюють певний устрій, а потім вже цей устрій формує провідників республік³.

3 Той, хто наслідують узятися за облаштування народу, повинен відчувати спроможність, так би мовити, до змінення людської природи. спроможність перетворити кожного індивіда, котрий сам по собі є завершеним і самотнім цілим, на частину значно більшого

* Народ стає знаним лише тоді, коли його законодавство починає занепадати. Невідомо навіть протягом скількох століть Лікурґів устрій приносив благо спартанцям, поки нарешті над їхнім прикладом замислились у решті Греції.

* * *

Chapitre VII Du législateur

1 *Pour découvrir les meilleures règles de société qui conviennent aux nations, il faudrait une intelligence supérieure, qui vit toutes les passions des hommes et qui n'en éprouvât aucune, qui n'eût aucun rapport avec notre nature et qui la connût à fond, dont le bonheur fût indépendant de nous et qui pourtant voulût bien s'occuper du nôtre; enfin qui, dans le progrès des temps se ménageant une gloire éloignée, pût travailler dans un siècle et jouir dans un autre*. Il faudrait des dieux pour donner des lois aux hommes.*

2 *Le même raisonnement que faisait Caligula quant au fait, Platon le faisait quant au droit pour définir l'homme civil ou royal qu'il cherche dans son livre du règne, mais s'il est vrai qu'un grand prince est un homme rare, que sera-ce d'un grand législateur? Le premier n'a qu'à suivre le modèle que l'autre doit proposer. Celui-ci est le mécanicien qui invente la machine, celui-là n'est que l'ouvrier qui la monte et la fait marcher. Dans la naissance des sociétés, dit Montesquieu, ce sont les chefs des républiques qui font l'institution, et c'est ensuite l'institution qui forme les chefs des républiques.*

3 *Celui qui ose entreprendre d'instituer un peuple doit se sentir en état de changer, pour ainsi dire, la nature humaine; de transformer chaque individu, qui par lui-même*

* Un peuple ne devient célèbre que quand sa législation commence à décliner. On ignore durant combien de siècles l'institution de Lycurgue fit le bonheur des Spartiates avant qu'il fût question d'eux dans le reste de la Grèce.

цього, від якого цей індивід отримував би певним чином своє життя і свою істоту; змінити людську конституцію задля її посилення; поставити існування часткове і моральне на місце фізичного і незалежного, яке усі ми отримали від природи⁴. Коротше кажучи, потрібно, щоб він позбавив людину її власних сил, наділивши нато- мість чужими, користуватися якими вона не зможе без допомоги інших. Чим більше ці природні сили відмирають і зникають, а на- буті — посилюються і тривкішають, тим надійнішим і досконалі- шим стає устрій. Якщо кожен <окремий> громадянин перетворю- ється на ніщо, тобто не може нічого чинити без інших, а сила, якої набуло ціле, дорівнює сумі природних сил всіх індивідів або пере- вищує її, тоді можна сказати, що законодавство досягає найви- щого рівня досконалості з усіх тих, яких воно здатне досягти.

Законодавець в усіх відношеннях є для держави надзвичайною людиною. Він повинен бути таким не лише за своїм генієм, але ще й за своєю посадою. Йдеться, втім, не про магістратуру і не про су- веренітет. Посада засновника республіки не належить до консти- туції республіки. Ця партикулярна і <разом з тим> найвища функція не має нічого спільного з людською владою, бо якщо той, хто нака- зує людям, не повинен наказувати законам, то тому, хто наказує законам, не менш суворо забороняється мати владу над людьми. В іншому випадку його закони, перетворившись на служителей його пристрастей, дуже часто лише усталювали б його несправедливості. Він ніколи не зміг би уникнути того, щоб якісь партикулярні по- гляди не позначилися негативним чином на святості його витвору⁵.

Коли Лікурґ давав закони своїй батьківщині, він почав з того, що відмовився від царської влади⁶. У більшості грецьких міст існу- вав звичай довіряти створення своїх законів іноземцям. Сучасні італійські республіки часто наслідують цей звичай; до цього вдалася

* * *

est un tout parfait et solitaire, en partie d'un plus grand tout dont cet individu reçoit en quelque sorte sa vie et son être; d'altérer la constitution de l'homme pour la renforcer; de substituer une existence partielle et morale à l'existence physique et indépendante que nous avons tous reçue de la nature. Il faut, en un mot, qu'il ôte à l'homme ses forces propres pour lui en donner qui lui soient étrangères et dont il ne puisse faire usage sans le secours d'autrui. Plus ces forces naturelles sont mortes et anéanties, plus les acquises sont grandes et durables, plus aussi l'institution est solide et parfaite. En sorte que si chaque citoyen n'est rien, ne peut rien, que par tous les autres, et que la force acquise par le tout soit égale ou supérieure à la somme des forces naturelles de tous les individus, on peut dire que la législation est au plus haut point la perfection qu'elle puisse atteindre.

Le législateur est à tous égards un homme extraordinaire dans l'Etat. S'il doit l'être par son génie, il ne l'est pas moins par son emploi. Ce n'est point magistrature, ce n'est point souveraineté. Cet emploi, qui constitue la république, n'entre point dans sa constitution. C'est une fonction particulière et supérieure qui n'a rien de commun avec l'empire humain; car si celui qui commande aux hommes ne doit pas commander aux lois, celui qui commande aux lois ne doit pas non plus commander aux hommes; autrement ses lois, ministres de ses passions, ne feraient souvent que perpétuer ses injustices, et jamais il ne pourrait éviter que des vues particulières n'allérassent la sainteté de son ouvrage.

Quand Lycurgue donna des lois à sa patrie, il commença par abdiquer la

і Женевська республіка, що стало запорукою її благополуччя*. Рим, в епоху свого найбільшого розквіту, дав відродитися у своєму середовищі всім злочинам тиранії і опинився на межі загибелі через те, що в одних і тих самих руках була поєднана влада законодавця і влада суверена.

6 Проте навіть децимвіри ніколи не привласнювали собі права прийняти бодай один якийсь закон виключно своєю владою. Ніщо з того, що ми вам пропонуємо, — казали вони народові, — не може стати законом без вашої згоди. Римляни, будьте самі авторами законів, що покликані забезпечити вашу благополучність.

7 Відтак, той, хто створює закони, не має або не повинен мати жодного права їх схвалювати, а народ, навіть коли б того й побажав, не може позбавити себе цього права, що не передається, оскільки згідно з засадничим актом лише загальна воля є обов'язковою для окремих осіб; до того ж бути впевненим у відповідності волі партикулярної загальній волі можна, лише перевіривши її вільним голосуванням народу (я вже казав про це, але повторення не буде зайвим)⁸.

8 Таким чином, справа створення законодавства пов'язана з двома речами, котрі видаються несумісними: починання, яке перевищує людські сили, і влада задля його здійснення, яка нічого не важить.

9 Заслугує на увагу також інша складність. Мудреців, котрі б побажали розмовляти з пересічними людьми їхньою, а не своєю, мовою, ніхто б не зрозумів. Адже існує безліч різновидів ідей, які неможливо перекласти мовою народу; надто загальні думки і надто

* Той, хто розглядає Кальвіна лише як теолога, погано знає масштаб його генія. Вироблення наших мудрих едиктів, у якому він відігравав велику роль, принесло йому не менше честі, аніж його <релігійний> устрій. Доки не згасне в нас любов до батьківщини і до свободи, доти, попри всі революції, яких би не зазнав з плином часу наш культ, благословенною для нас буде пам'ять про цю велику людину⁷.

* * *

Royauté. C'était la coutume de la plupart des villes grecques de confier à des étrangers l'établissement des leurs. Les Républiques modernes de l'Italie imitèrent souvent cet usage; celle de Genève en fit autant et s'en trouva bien. Rome dans son plus bel âge vit renaître en son sein tous les crimes de la tyrannie, et se vit prête à périr, pour avoir réuni sur les mêmes têtes l'autorité législative et le pouvoir Souverain.*

6 *Cependant les décevirs eux-mêmes ne s'arrogèrent jamais le droit de faire passer aucune loi de leur seule autorité. Rien de ce que nous vous proposons, disaient-ils au peuple, ne peut passer en loi sans votre consentement. Romains, soyez vous-mêmes les auteurs des lois qui doivent faire votre bonheur.*

7 *Celui qui rédige les lois n'a donc ou ne doit avoir aucun droit législatif, et le peuple même ne peut, quand il le voudrait, se dépouiller de ce droit incommunicable; parce que selon le pacte fondamental il n'y a que la volonté générale qui oblige les particuliers, et qu'on ne peut jamais s'assurer qu'une volonté particulière est conforme à la volonté générale qu'après l'avoir soumise aux suffrages libres du peuple: j'ai déjà dit cela, mais il n'est pas inutile de le répéter.*

* Ceux qui ne considèrent Calvin que comme théologien connaissent mal l'étendue de son génie. La rédaction de nos sages édits, à laquelle il eut beaucoup de part, lui fait autant d'honneur que son institution. Quelque révolution que le temps puisse amener dans notre culte, tant que l'amour de la patrie et de la liberté ne sera pas éteint parmi nous, jamais la mémoire de ce grand homme ne cessera d'y être en bénédiction.

віддалені цілі однаково перевищують його можливості. Кожен з індивідів прихильно ставить лише до того урядового наміру, який відповідає його парткулярному інтересові, а, відтак, йому важко оцінити переваги тих постійних позбавлень, яких вимагають від нього гарні закони. Для того, щоб народ у добу свого виникнення міг уподобати розумні політичні принципи і дотримуватися засадничих правил, що відображають державні інтереси, було б потрібно, щоб наслідок міг стати причиною, тобто, щоб суспільний дух, який повинен породжуватися суспільним устроєм, <від початку> визначав цей устрій, і щоб люди, ще до прийняття законів, були такими, якими повинні стати внаслідок їх прийняття. Відтак, законодавець не може скористатися ані з сили, ані з міркування — він з необхідністю повинен застосовувати владу дещо іншого порядку, владу, що примушуватиме без насильства і переконуватиме, не вдаючись до переконання.

Ось що в усі часи змушувало засновників націй вдаватися до втручання небес і богам складати шану за діяння власної мудрості — аби лише народи, підкоряючись законам держави як законам природи та визнаючи дією однієї й тієї ж сили і формування людини і формування громадянської спільноти, вільно зголошувалися б коритися і слухняно несли б на собі ярмо суспільного добробуту.

Саме з цієї високої причини, що перевершує межі розуміння пересічних людей, законодавець вкладає свої рішення в уста безсмертних, щоб, використовуючи божественний авторитет, притягнути до себе тих, на кого не вплине людська обачність*. Але не кожній

* *E veramente*, — каже Макиавеллі, — *mai non fù alcuno ordinatore di leggi straordinarie in un popolo, che non ricorresse a Dio, perche altrimenti non sarebbero accettate; perche sono molti boni conosciuti da uno prudente, i quali non hanno in se ragioni evidenti da potergli persuadere ad altrui*. Discorsi sopra Tito Livio, liv. I, ch. XI°.

* * *

Ainsi l'on trouve à la fois dans l'ouvrage de la législation deux choses qui semblent incompatibles: une entreprise au-dessus de la force humaine et, pour l'exécuter, une autorité qui n'est rien.

Autre difficulté qui mérite attention. Les sages qui veulent parler au vulgaire leur langage au lieu du sien n'en sauraient être entendus. Or il y a mille sortes d'idées qu'il est impossible de traduire dans la langue du peuple. Les vues trop générales et les objets trop éloignés sont également hors de sa portée; chaque individu, ne goûtant d'autre plan de gouvernement que celui qui se rapporte à son intérêt particulier, aperçoit difficilement les avantages qu'il doit retirer des privations continues qu'imposent les bonnes lois. Pour qu'un peuple naissant pût goûter les saines maximes de la politique et suivre les règles fondamentales de la raison d'Etat, il faudrait que l'effet pût devenir la cause, que l'esprit social qui doit être l'ouvrage de l'institution présidât à l'institution même, et que les hommes fussent avant les lois ce qu'ils doivent devenir par elles. Ainsi donc le législateur ne pouvant employer ni la force ni le raisonnement, c'est une nécessité qu'il recoure à une autorité d'un autre ordre, qui puisse entraîner sans violence et persuader sans convaincre.

Voilà ce qui força de tout temps les pères des nations à recourir à l'intervention du Ciel et d'honorer les dieux de leur propre sagesse, afin que les peuples, soumis aux lois de l'Etat comme à celles de la nature, et reconnaissant le même pouvoir dans la formation de l'homme et dans celle de la cité, obéissent avec liberté et portassent docilement le joug de la félicité publique.

людині належить примушувати говорити богів, і коли хтось проголошує себе тлумачем їхньої волі, йому не слід вірити. Велика душа законодавця є тим справжнім чудом, на підставі якого людина може довести, що є гідною своєї місії¹⁰. Кожен може викарбувати щось на кам'яних скрижальях, або підкупити якогось оракула, або ж удати, ніби має таємне спілкування з якимось божеством, або навчити птаха, щоб той говорив йому на вухо, або вдатися до інших грубих засобів, щоб увести в оману народ — кожен, хто не відає, що це за відповідного збігу обставин могло б зібрати до купи хіба що юрбу недоумків. Але так він ніколи не закладе підгрунття влади, і його чудернацький витвір зникне невдовзі після нього. З пустих фокусів може виникнути лише скороминущий зв'язок, і тільки мудрість здатна зробити його тривким. Юдейський закон, котрий існує завжди¹¹, закон Ісмаїлового сина¹², котрий ось вже десять віків як панує над половиною світу, ще й до сьогодні свідчать про тих великих людей, які їх виголосили. У той час, коли гордовита філософія або сліпий партійний інтерес вважають їх брехунами, яким посміхнулося щастя¹³, справжній політик, розглядаючи їхні інституції, захоплюється тим великим і могутнім генієм, який панує в тривких установах.

12 З усього цього не слід разом з Варбуртоном¹⁴ робити висновок, що політика і релігія у наші часи мають один і той самий предмет, проте слід усвідомити, що в час виникнення націй друга служить інструментом першої¹⁵.

* * *

11 *Cette raison sublime qui s'élève au-dessus de la portée des hommes vulgaires est celle dont le législateur met les décisions dans la bouche des immortels, pour entraîner par l'autorité divine ceux que ne pourrait ébranler la prudence humaine*. Mais il n'appartient pas à tout homme de faire parler les dieux, ni d'en être cru quand il s'annonce pour être leur interprète. La grande âme du législateur est le vrai miracle qui doit prouver sa mission. Tout homme peut graver des tables de pierre, ou micheler un oracle, ou feindre un secret commerce avec quelque divinité, ou dresser un oiseau pour lui parler à l'oreille, ou trouver d'autres moyens grossiers d'en imposer au peuple. Celui qui ne saura que cela pourra même assembler par hasard une troupe d'insensés, mais il ne fondera jamais un empire, et son extravagant ouvrage périra bien tôt avec lui. De vains prestiges forment un lien passager, il n'y a que la sagesse qui le rende durable. La loi judaïque toujours subsistante, celle de l'enfant d'Ismaël qui depuis dix siècles régit la moitié du monde, annoncent encore aujourd'hui les grands hommes qui les ont dictées; et tandis que l'orgueilleuse philosophie ou l'aveugle esprit de parti ne voit en eux que d'heureux imposteurs, le vrai politique admire dans leurs institutions ce grand et puissant génie qui préside aux établissements durables.*

* E veramente, dit Machiavel, mai non fù alcuno ordinatore di leggi straordinarie in un popolo, che non ricorresse a Dio, perche altrimenti non sarebbero accettate; perche sono molti beni conosciuti da uno prudente, i quali non hanno in se ragioni evidenti da potergli persuadere ad altrui. Discorsi sopra Tito Livio, L. I, c. XI.

Розділ VIII ПРО НАРОД

Подібно до того, як архітектор, перш ніж споруджувати велику будівлю, оглядає і вивчає ґрунт, щоб з'ясувати, чи зможе той витримати відповідну вагу, мудрий засновник не починає одразу ж створювати закони, гарні самі по собі, а досліджує спершу, чи може народ, для якого вони призначаються, витримати їх¹. Саме тому Платон відмовився давати закони аркадійцям і киренцям, оскільки знав, що ці два народи багаті, а, відтак, не терпітимуть рівності. Саме через це на Криті можна було побачити гарні закони і лихих людей, бо Міносові довелося дисциплінувати народ, обтяжений вадами.

На землі яскраво виблискувала слава незліченних націй, що так ніколи й не змогли б підкоритися гарним законам. Але навіть ті, що спромоглися на це, підкорялися їм лише упродовж часу, який видається нетривалим у порівнянні з усім їхнім існуванням. Більшість народів, як і більшість людей, слухняні лише в юності, старіючи ж — стають невинуватими. Коли звичаї вже встановлені, а передсуди вкорінені, намагання їх реформувати були б справою небезпечною і даремною; народ не терпить, навіть коли торкаються його болячок, аби їх вилікувати, так само як уперті і позбавлені мужності хворі починають тремтіти від самого лише вигляду лікаря.

Як певні хвороби спричиняють розлад у людській голові і позбавляють людину пам'яті про минуле, так інколи, протягом існування держав, настають шалені епохи, під час яких революції заподіюють народам те саме, що деякі напади недуги заподіюють індивідам; страх перед минулим тоді забувається, а держава, охоплена громадянськими війнами, відроджується, так би мовити, з попелу і віднов-

* * *

Il ne faut pas de tout ceci conclure avec Warburton que la politique et la religion aient parmi nous un objet commun, mais que dans l'origine des nations l'une sert d'instrument à l'autre.

Chapitre VIII Du Peuple

Comme avant d'élever un grand édifice l'architecte observe et sonde le sol, pour voir s'il en peut soutenir le poids, le sage instituteur ne commence pas par rédiger de bonnes lois en elles-mêmes, mais il examine auparavant si le peuple auquel il les destine est propre à les supporter. C'est pour cela que Platon refusa de donner des lois aux Arcadiens et aux Cyréniens, sachant que ces deux peuples étaient riches et ne pouvaient souffrir l'égalité: c'est pour cela qu'on vit en Crète de bonnes lois et de méchants hommes, parce que Minos n'avait discipliné qu'un peuple chargé de vices.

Mille nations ont brillé sur la terre qui n'auraient jamais pu souffrir de bonnes lois, et celles mêmes qui l'auraient pu n'ont eu dans toute leur durée qu'un temps fort court pour cela. La plupart des peuples ainsi que des hommes ne sont dociles que dans leur jeunesse, ils deviennent incorrigibles en vieillissant; quand une fois les coutumes sont établies et les préjugés enracinés, c'est une entreprise dangereuse et vaine de vouloir les réformer; le peuple ne peut pas même souffrir qu'on touche

лює міць своєї юності, виходячи з обіймів смерті. Такою була Спарта за часів Лікурга, Рим після Тарквініїв, такими були серед нас Голандія і Швейцарія після вигнання тиранів.

4 Але такі події відбуваються рідко, це — винятки, що ґрунтуються на особливостях конституції окремої держави; вони навіть не можуть відбутися двічі з одним і тим же народом, бо народ може стати вільним лише тоді, коли є варварським, але вже не здатен на це тоді, коли громадянський двигун спрацювався². В останньому випадку потрясіння можуть його знищити, і вже ніякі революції його не відродять; щойно розбито його кайдани, як він розпадається і припиняє існування: відтоді йому потрібен володар, а не визволитель. Вільні народи, пам'ятайте цю максиму: свободу можна здобути, але її ніколи не можна повернути.

5 Юність — не те саме, що дитинство. Для народів, як і для людей, існує пора юності, або, якщо завгодно, зрілості, якої слід дочекатися, перш ніж підкоряти їх законам; але зрілість народу не завжди легко розпізнається, і якщо випередити час, то справа буде марною. Один народ може бути здатним сприйняти законодавство ще при народженні, інший не здатний до цього і через десять століть. Росіяни ніколи не будуть по-справжньому цивілізованими, оскільки стали такими занадто рано. Геній Петра — геній наслідування, він ніколи не був тим справжнім генієм, що здатен творити, виробляючи усе з нічого³. Деякі з його справ були гарними, більшість — недоречними. Він бачив, що має варварський народ, але не бачив, що той ще не дозрів до громадянського устрою. Він прагнув його цивілізувати, його ж слід було лише призвичаїти до цивілізації. Він із самого початку хотів створити німців, англійців, тоді як починати слід було із створення росіян⁴. Він завадив

* * *

à ses maux pour les détruire, semblable à ces malades stupides et sans courage qui frémissent à l'aspect du médecin.

3 *Ce n'est pas que, comme quelques maladies bouleversent la tête des hommes et leur ôtent le souvenir du passé, il ne se trouve quelquefois dans la durée des Etats des époques violentes où les révolutions font sur les peuples ce que certaines crises font sur les individus, où l'horreur du passé tient lieu d'oubli, et où l'Etat, embrasé par les guerres civiles, renaît pour ainsi dire de sa cendre et reprend la vigueur de la jeunesse en sortant des bras de la mort. Telle fut Sparte au temps de Lycurgue, telle fut Rome après les Tarquins; et telles ont été parmi nous la Hollande et la Suisse après l'expulsion des tyrans.*

4 *Mais ces événements sont rares; ce sont des exceptions dont la raison se trouve toujours dans la constitution particulière de l'Etat excepté. Elles ne sauraient même avoir lieu deux fois pour le même peuple, car il peut se rendre libre tant qu'il n'est que barbare, mais il ne le peut plus quand le ressort civil est usé. Alors les troubles peuvent le détruire sans que les révolutions puissent le rétablir, et sitôt que ses fers sont brisés, il tombe épars et n'existe plus. Il lui faut désormais un maître et non pas un libérateur. Peuples libres, souvenez-vous de cette maxime: on peut acquérir la liberté; mais on ne la recouvre jamais.*

5 *La jeunesse n'est pas l'enfance. Il est pour les nations comme pour les hommes un temps de jeunesse, ou si l'on veut de maturité qu'il faut attendre avant de les soumettre à des lois; mais la maturité d'un peuple n'est pas toujours facile à connaître, et si on la prévient l'ouvrage est manqué. Tel peuple est disciplinable en naissant, tel autre ne l'est*

своїм підданим стати коли-небудь тими, ким вони могли б стати, переконуючи їх, що вони є тими, ким вони насправді не були. Це нагадує французького вихователя, який готує свого учня до того, щоб він виблиснув у якусь мить свого дитинства — і більше ніколи. Російська імперія захоче поневолити Європу, але сама зазнає поневолення. Татари, їхні піддані чи сусіди, стануть їхніми володарями, а також і нашими⁵. Ця революція видається мені неминучою, бо всі королі Європи спільно працюють над її прискоренням.

Розділ IX ПРОДОВЖЕННЯ

Подібно до того, як природа визначила межі гарно сформованої людської статури, поза якими вона створює лише велетнів або карликів, існують і межі тих розмірів, яким повинна відповідати держава з найкращою конституцією. Така держава не повинна бути ані занадто великою і, відтак, залишатися легко керованою, ані занадто маленькою, щоб мати змогу власними силами підтримувати своє існування¹. Для кожного політичного тіла існує свій максимум сили, якого воно не повинне перевищувати і від якого воно часто віддаляється, коли збільшуються його розміри. Суспільний зв'язок слабшає від збільшення протяжності, і, загалом, маленька держава є пропорційно міцнішою за велику².

Це положення підтверджується безліччю міркувань. По-перше, разом із зростанням відстаней управління стає дедалі складнішою справою — так тяжчає вантаж на кінці дедалі довшого важеля.

* * *

pas au bout de dix siècles. Les Russes ne seront jamais vraiment policés, parce qu'ils l'ont été trop tôt. Pierre avait le génie imitatif; il n'avait pas le vrai génie, celui qui crée et fait tout de rien. Quelques-unes des choses qu'il fit étaient bien, la plupart étaient déplacées. Il a vu que son peuple était barbare, il n'a point vu qu'il n'était pas mûr pour la police; il l'a voulu civiliser quand il ne fallait que l'aguerrir. Il a d'abord voulu faire des Allemands, des Anglais, quand il fallait commencer par faire des Russes; il a empêché ses sujets de jamais devenir ce qu'ils pourraient être, en leur persuadant qu'ils étaient ce qu'ils ne sont pas. C'est ainsi qu'un précepteur français forme son élève pour briller un moment dans son enfance, et puis n'être jamais rien. L'Empire de Russie voudra subjuguier l'Europe et sera subjugué lui-même. Les Tartares ses sujets ou ses voisins deviendront ses maîtres et les nôtres. Cette révolution me paraît infaillible. Tous les rois de l'Europe travaillent de concert à l'accélérer.

Chapitre IX Suite

Comme la nature a donné des termes à la stature d'un homme bien conformé, passé lesquels elle ne fait plus que des géants ou des nains, il y a de même, eu égard à la meilleure constitution d'un Etat, des bornes à l'étendue qu'il peut avoir, afin qu'il ne soit ni trop grand pour pouvoir être bien gouverné, ni trop petit pour pouvoir se

До того ж воно перетворюється на справу дедалі дорожчу, оскільки збільшується кількість його ступенів: спочатку народ оплачує адміністрацію, яка існує у кожному місті; у повітах є свої адміністрації, за які теж платить народ; далі йдуть провінції, великі губернаторства, сатрапії, віце-королівства, і платити слід усе більше відповідно до зростання рівня і завжди за рахунок нещасного народу, і нарешті — найвища адміністрація, яка розчавлює собою все. Таке збільшення податків неупинно виснажує підданих, а завдяки цим різним рівням ними урядують аж ніяк не краще, а, навпаки, набагато гірше, ніж тоді, коли б над ними існував лише один-єдиний рівень. Навіть запаси для якихось надзвичайних випадків ледве вдається створювати, і коли виникає потреба використати ці запаси, держава повсякчас опиняється на межі загибелі.

3 І це ще не все: не лише уряд не має тієї сили і тієї швидкодійності, які потрібні, щоб забезпечити дотримання законів, завадити <несправедливим> утискам, викоринити зловживання, зашкодити спробам бунту, загроза яких існує у віддалених місцевостях, але й народ не має великої любові до своїх провідників, яких він ніколи не бачить, до батьківщини,* що видається йому цілим світом, і до своїх співгромадян, більшість з яких є для нього чужинцями. Одні й ті ж закони не можуть підходити для великої кількості різних провінцій, що мають різні звичаї, протилежні кліматичні умови і не здатні мати над собою одне й те ж урядування³. А від різних законів виникає лише сум'яття і плутанина поміж народами⁴; хоча вони й живуть під владою одних і тих же провідників та у безперервному спілкуванні один з одним, але якщо людина оселяється серед іншого народу або бере там шлюб, вона підкорюється іншим звичаям і ніколи не знає, <наприклад>, чи дійсно їй належить її спадщина.

* * *

maintenir par lui-même. Il y a dans tout corps politique un maximum de force qu'il ne saurait passer; et duquel souvent il s'éloigne à force de s'agrandir. Plus le lien social s'étend, plus il se relâche, et en général un petit Etat est proportionnellement plus fort qu'un grand.

2 *Mille raisons démontrent cette maxime. Premièrement l'administration devient plus pénible dans les grandes distances, comme un poids devient plus lourd au bout d'un plus grand levier. Elle devient aussi plus onéreuse à mesure que les degrés se multiplient; car chaque ville a d'abord la sienne que le peuple paye, chaque district la sienne encore payée par le peuple, ensuite chaque province, puis les grands gouvernements, les satrapies, les vice-royautés qu'il faut toujours payer plus cher à mesure qu'on monte, et toujours aux dépens du malheureux peuple; enfin vient l'administration suprême qui écrase tout. Tant de surcharges épuisent continuellement les sujets; loin d'être mieux gouvernés par ces différents ordres, ils le sont moins bien que s'il n'y en avait qu'un seul au-dessus d'eux. Cependant à peine reste-t-il des ressources pour les cas extraordinaires, et quand il y faut recourir l'Etat est toujours à la veille de sa ruine.*

3 *Ce n'est pas tout; non seulement le gouvernement a moins de vigueur et de célérité pour faire observer les lois, empêcher les vexations, corriger les abus, prévenir les entreprises séditieuses qui peuvent se faire dans des lieux éloignés, mais le peuple a moins d'affection pour ses chefs qu'il ne voit jamais, pour la patrie qui est à ses yeux comme le monde, et pour ses concitoyens dont la plupart lui sont étrangers. Les mêmes lois ne peuvent convenir à tant de provinces diverses qui ont des mœurs différentes, qui vivent*

Серед цієї величезної кількості людей, котрі не знають одне одного і котрих об'єднує лише місце перебування верховної адміністрації, закупаються у землю таланти, чесноти не одержують визнання, а пороки — покарання. Провідники, переобтяжені справами, самі не здатні нічого побачити, а тому державою править чиновництво. Нарешті, всі суспільні турботи мають на меті підтримання центральної влади, від якої хочуть звільнитися (або ж яку прагнуть увести в оману) стільки посадових осіб у віддалених регіонах. Після цього вже немає чим забезпечувати благоденство народу, засобів ледве вистачає, щоб його захистити у разі потреби; відтак тіло, що має занадто великі розміри, знесилюється і гине, розчавлене власною вагою.

З іншого боку, держава повинна закласти собі надійну основу, щоб набути тривкості і завдяки цьому протистояти тим потрясінням, яких ніколи не бракує, і мати змогу чинити дії, яких настійливо вимагає самозбереження: адже всім народам притаманний певний різновид відцентрової сили, через вплив якої вони повсякчасно протидіють один одному і прагнуть збільшити свою територію за рахунок сусідів, уподібнюючись до вихорів Декарта. Відтак, слабші стикаються із загрозою бути швидко поглинутими і тому жоден народ не здатний себе захистити, якщо між ним та іншими не утвориться певний різновид рівноваги, котра повсюди робила б тиск майже однаковим.

Це дозволяє пересвідчитись, що існують підстави як для розширення, так і для зменшення <території держави>, і вміння знайти між ними найвигідніше для збереження держави співвідношення є далеко не останнім з талантів політика. Загалом можна сказати, що перші, виключно зовнішні і відносні, повинні бути підпорядковані другим — внутрішнім і абсолютним. Здорова і міцна конституція —

* * *

sous des climats opposés, et qui ne peuvent souffrir la même forme de gouvernement. Des lois différentes n'engendrent que trouble et confusion parmi des peuples qui, vivant sous les mêmes chefs et dans une communication continuelle, passent ou se marient les uns chez les autres et, soumis à d'autres coutumes, ne savent jamais si leur patrimoine est bien à eux. Les talents sont enfouis, les vertus ignorées, les vices impunis, dans cette multitude d'hommes inconnus les uns aux autres que le siège de l'administration suprême rassemble dans un même lieu. Les chefs accablés d'affaires ne voient rien par eux-mêmes, des commis gouvernent l'Etat. Enfin les mesures qu'il faut prendre pour maintenir l'autorité générale, à laquelle tant d'officiers éloignés veulent se soustraire ou en imposer, absorbe tous les soins publics, il n'en reste plus pour le bonheur du peuple, à peine en reste-t-il pour sa défense au besoin, et c'est ainsi qu'un corps trop grand pour sa constitution s'affaisse et périt écrasé sous son propre poids.

D'un autre côté, l'Etat doit se donner une certaine base pour avoir de la solidité, pour résister aux secousses qu'il ne manquera pas d'éprouver et aux efforts qu'il sera contraint de faire pour se soutenir: car tous les peuples ont une espèce de force centrifuge par laquelle ils agissent continuellement les uns contre les autres et tendent à s'agrandir aux dépens de leurs voisins, comme les tourbillons de Descartes. Ainsi les faibles risquent d'être bientôt engloutis, et nul ne peut guère se conserver qu'en se mettant avec tous dans une espèce d'équilibre, qui rende la compression partout à peu près égale.

On voit par là qu'il y a des raisons de s'étendre et des raisons de se resserrer, et

ось чого слід перш за все прагнути, віддаючи перевагу силі, котра породжується гарним урядуванням, перед тими ресурсами, які надає велика територія.

- 6 Зрештою можна бачити держави, конституційовані так, що у саму їхню конституцію закладена необхідність завоювань, отже, щоб зберегти себе, вони змушені безперервно збільшуватися у розмірах. Цілком ймовірно, що вони вельми раділи б від цієї щасливої необхідності, якби вона, вказуючи на межу їхнього розширення, водночас не вказувала й на невідворотну мить їхньої руйнації.

Розділ X

ПРОДОВЖЕННЯ

- 1 Політичне тіло можна вимірювати двома способами: за розміром території і за кількістю населення. Між цими двома мірами існує належна пропорція¹, якою визначаються справжні розміри держави. Державу створюють люди², а людей годує земля³, отже, згадана пропорція полягає у тому, щоб ділянка землі була достатньою, аби дати засоби для існування своїм мешканцям, а мешканців стільки, скільки може прогодувати земля. Саме цією пропорцією визначається *максимум* тієї сили, яку може мати народ даної чисельності, бо якщо землі занадто багато, її захист вимагатиме великих витрат, обробіток буде недостатнім, а продукт — надлишковим; це — найперша причина оборонних війн. Якщо ж землі не вистачає, то намагання поповнити цю нестачу ставить державу в повну залежність від її сусідів, і це є найпершою причиною

* * *

ce n'est pas le moindre talent du politique de trouver, entre les unes et les autres, la proportion la plus avantageuse à la conservation de l'Etat. On peut dire en général que les premières, n'étant qu'extérieures et relatives, doivent être subordonnées aux autres, qui sont internes et absolues; une saine et forte constitution est la première chose qu'il faut rechercher, et l'on doit plus compter sur la vigueur qui naît d'un bon gouvernement que sur les ressources que fournit un grand territoire.

- 6 *Au reste, on a vu des Etats tellement constitués que la nécessité des conquêtes entrant dans leur constitution même, et que pour se maintenir ils étaient forcés de s'agrandir sans cesse. Peut-être se félicitaient-ils beaucoup de cette heureuse nécessité, qui leur montrait pourtant, avec le terme de leur grandeur, l'inévitable moment de leur chute.*

Chapitre X Suite

- 1 *On peut mesurer un corps politique de deux manières; savoir, par l'étendue du territoire, et par le nombre du peuple, et il y a, entre l'une et l'autre de ces mesures, un rapport convenable pour donner à l'Etat sa véritable grandeur. Ce sont les hommes qui font l'Etat, et c'est le terrain qui nourrit les hommes; ce rapport est donc que la terre suffise à l'entretien de ses habitants, et qu'il y ait autant d'habitants que la terre en peut nourrir. C'est dans cette proportion que se trouve le maximum de force d'un*

наступальних війн. Кожен народ, становище якого є лише альтернативою між торгівлею і війною — внутрішньо слабкий, він залежить від своїх сусідів, від обставин, його існування завжди є несталим і коротким. Або він підкоряє інших і змінює своє становище, або підкоряється сам і зникає. Свою свободу він може зберегти лише завдяки тому, що є або дуже малим, або дуже великим.

Неможливо точно вирахувати ту пропорцію, за якої кількість землі і кількість людей взаємно відповідатимуть одна одній, — як через різницю у якості ґрунтів, їхній родючості, властивостях того, що на них вирощується, впливах клімату, так і через різницю темпераментів людей, які на цих землях проживають; тому одні можуть мало споживати у родючій країні, інші ж — багато в країні з неродючим ґрунтом. Слід також зважити на плодовитість жінок, на те, що робить країну більш або менш сприятливою для залюдненості та для чисельності населення, оскільки законодавець має можливість посприяти цьому своїми установами. Відтак, він повинен спиратися у своїх судженнях не на те, що бачить, а на те, що передбачає, і спинятися не на сучасному стані народонаселення, а на тому, якого воно повинне досягти природним шляхом. Нарешті, є безліч випадків, коли суто місцеві особливості дозволяють або вимагають займати землі більше, ніж видається необхідним. Так, гірські країни, де природа сприяє господарюванню, основою якого є ліси, пасовища і яке не вимагає великої праці, де, як засвідчує досвід, жінки більш плодовиті, ніж на рівнинах, і де переважає похила поверхня з невеликою кількістю рівних, єдино придатних для рослинництва ділянок, можуть мати великі розміри. Навпаки, приморські держави можуть обмежуватися лише узбережжям, навіть якщо воно — суцільні скелі і майже безплідні

* * *

nombre donné de peuple; car s'il y a du terrain de trop, la garde en est onéreuse, la culture insuffisante, le produit superflu; c'est la cause prochaine des guerres défensives; s'il n'y en a pas assez, l'Etat se trouve pour le supplément à la discrétion de ses voisins; c'est la cause prochaine des guerres offensives. Tout peuple qui n'a par sa position que l'alternative entre le commerce ou la guerre est faible en lui-même; il dépend de ses voisins, il dépend des événements; il n'a jamais qu'une existence incertaine et courte. Il subjugué et change de situation, ou il est subjugué et n'est rien. Il ne peut se conserver libre qu'à force de petitesse ou de grandeur.

On ne peut donner en calcul un rapport fixe entre l'étendue de terre et le nombre d'hommes qui se suffisent l'un à l'autre; tant à cause des différences qui se trouvent dans les qualités du terrain, dans ses degrés de fertilité, dans la nature de ses productions, dans l'influence des climats, que de celles qu'on remarque dans les tempéraments des hommes qui les habitent, dont les uns consomment peu dans un pays fertile, les autres beaucoup sur un sol ingrat. Il faut encore avoir égard à la plus grande ou moindre fécondité des femmes, à ce que le pays peut avoir de plus ou moins favorable à la population, à la quantité dont le législateur peut espérer d'y concourir par ses établissements; de sorte qu'il ne doit pas fonder son jugement sur ce qu'il voit mais sur ce qu'il prévoit, ni s'arrêter autant à l'état actuel de la population qu'à celui où elle doit naturellement parvenir. Enfin il y a mille occasions où les accidents particuliers du lieu exigent ou permettent qu'on embrasse plus de terrain qu'il ne paraît nécessaire.

піски, оскільки у цих державах рибальство може великою мірою замінити плоди землі, чоловіки повинні постійно перебувати неподалік один від одного, щоб давати відсіч піратам, та й від надлишків населення така держава може легко звільнитися, засновуючи колонії.

3 До цих умов, що визначають утворення народу, слід додати ще одну, яка не може замінити жодної іншої, але без якої усі інші нічого не варті. Йдеться про необхідність достатку і миру, бо час, коли упорядковується якась держава, подібний до часу, коли формується військовий підрозділ, — це час, коли утворюване ціле найменш здатне до опору і коли його найлегше знищити. Краще чинити опір за повного безладдя, аніж за вибудовування якогось ладу, коли кожного більше турбує власний ранг, а не спільна небезпека. Якщо у цей кризовий час стається війна, голодомор, бунт — держава неодмінно гине.

4 Не можна заперечити того, що немало урядів виникло саме у такі лихозвісні часи, але у цьому випадку йдеться про ті уряди, які й знищують державу. Узурпатори завжди намагаються робити все для настання таких неспокійних часів, або ж очікують на них, щоб, скориставшись страхом суспільства, провести згубні закони, яких народ ніколи б не схвалив, якби мав змогу обміркувати їх холонокровно. Вибір моменту для заснування держави є однією з найнадійніших ознак, за якими витвір законодавця можна відрізнити від витвору тирана⁴.

5 То ж який народ спроможний створити законодавство? Той, який вже пов'язаний якоюсь відправною єдністю через походження, інтерес або домовленість, ще не несучи на собі справжнього ярма законів; той, який не має ані звичаїв, ані забобонів, що пустили глибоке коріння; той, який не боїться стати жертвою неспо-

* * *

Ainsi l'on s'étendra beaucoup dans un pays de montagnes, où les productions naturelles, savoir, les bois, les pâturages, demandent moins de travail, où l'expérience apprend que les femmes sont plus fécondes que dans les plaines, et où un grand sol incliné ne donne qu'une petite base horizontale, la seule qu'il faut compter pour la végétation. Au contraire, on peut se resserrer au bord de la mer, même dans des rochers et des sables presque stériles; parce que la pêche y peut suppléer en grande partie aux productions de la terre, que les hommes doivent être plus rassemblés pour repousser les pirates, et qu'on à d'ailleurs plus de facilité pour délivrer le pays, par les colonies, des habitants dont il est surchargé.

3 *A ces conditions pour instituer un peuple, il en faut ajouter une qui ne peut suppléer à nulle autre, mais sans laquelle elles sont toutes inutiles; c'est qu'on jouisse de l'abondance et de la paix; car le temps où s'ordonne un Etat est, comme celui où se forme un bataillon, l'instant où le corps est le moins capable de résistance et le plus facile à détruire. On résisterait mieux dans un désordre absolu que dans un moment de fermentation, où chacun s'occupe de son rang et non du péril. Qu'une guerre, une famine, une sédition survienne en ce temps de crise, l'Etat est infailliblement renversé.*

4 *Ce n'est pas qu'il n'y ait beaucoup de gouvernements établis durant ces orages; mais alors ce sont ces gouvernements mêmes qui détruisent l'Etat. Les usurpateurs amènent ou choisissent toujours ces temps de troubles pour faire passer, à la faveur de l'effroi public, des lois destructives que le peuple n'adopterait jamais de sang-froid. Le choix du moment de l'institution est un des caractères les plus sûrs par lesquels on peut distinguer l'oeuvre du législateur d'avec celle du tyran.*

діваної навали; який, не беручи участі в суперечках сусідів, може сам протистояти кожному з них, або ж, спираючись на підтримку одного, відбити напад іншого; той, кожен з членів якого має змогу бути відомим усім іншим і у середовищі якого на людину не покладають більшого тягаря, аніж той, що не перевищує людських можливостей; той, який може обійтися без інших народів і без якого також може обійтися будь-який народ*; той, який не є ані багатим, ані бідним, і може сам задовольнити свої потреби; той, нарешті, що поєднує у собі знання прадавнього народу і слухняність народу нового. Створення законодавства ускладнює не так те, що слід встановити, як те, що слід знищити. Успіхи у цій справі є рідкісним явищем, тому що неможливо десь побачити поєднання природної простоти з потребами суспільства. Звісно, дуже важко зустріти випадок, коли збігаються всі ці умови. Через те не багато бачимо ми й добре конституційованих держав.

У Європі ще є країна, здатна прийняти законодавство, це острів Корсика⁶. Хоробрість і невідступність, що допомогли цьому відважному народові повернути свою свободу і захистити її, вельми заслуговують на те, щоб якийсь мудрий чоловік навчив його, як цю свободу зберегти. Я маю якесь передчуття, що одного дня цей маленький острів здивує Європу.

* Якщо один із двох сусідніх народів не може обійтися без іншого, це спричиняє вельми важке становище першого народу і вельми небезпечне становище другого. Будь-яка мудра нація в подібному випадку намагалася б щонайшвидше звільнити іншу від цієї залежності. Республіка Тласкала, оточена з усіх боків Мексиканською імперією, вважала за краще обходитися зовсім без солі, аніж купувати її в мексиканців і навіть приймати її від них безкоштовно. Мудрі тласкаланці добре бачили тасмну пастку, приховану за цією щедрістю. Вони зберегли свою свободу, і ця невеличка держава, оточена звідусіль цією великою імперією, стала у решті решт зняряддям її руйнації⁵.

* * *

Quel peuple est donc propre à la législation? Celui qui, se trouvant déjà lié par quelque union d'origine, d'intérêt ou de convention, n'a point encore porté le vrai joug des lois; celui qui n'a ni coutumes ni superstitions bien enracinées; celui qui ne craint pas d'être accablé par une invasion subite, qui, sans entrer dans les querelles de ses voisins, peut résister seul à chacun d'eux, ou s'aider de l'un pour repousser l'autre; celui dont chaque membre peut être connu de tous, et où l'on n'est point forcé de charger un homme d'un plus grand fardeau qu'un homme ne peut porter; celui qui peut se passer des autres peuples et dont tout autre peuple peut se passer; celui qui n'est ni riche ni pauvre et peut se suffire à lui-même; enfin celui qui réunit la constance d'un ancien peuple avec la docilité d'un peuple nouveau. Ce qui rend pénible l'ouvrage de la législation est moins ce qu'il faut établir que ce qu'il faut détruire; et ce qui rend le succès si rare, c'est l'impossibilité de trouver la simplicité de la nature jointe aux besoins de la société. Toutes ces conditions, il est vrai, se trouvent difficilement rassemblées. Aussi voit-on peu d'Etats bien constitués.*

Il est encore en Europe un pays capable de législation; c'est l'île de Corse. La valeur et la constance avec laquelle ce brave peuple a su recouvrer et défendre sa liberté

* Si de deux peuples voisins l'un ne pouvait se passer de l'autre, ce serait une situation très dure pour le premier et très dangereuse pour le second. Toute nation sage, en pareil cas, s'efforcera bien vite de délivrer l'autre de cette dépendance. La République de Thlascala enclavée dans l'empire du Mexique aimait mieux se passer de sel que d'en acheter des Mexicains, et même que d'en accepter gratuitement. Les sages Thlascalans virent le piège caché sous cette libéralité. Ils se conservèrent libres, et ce petit Etat, enfermé dans ce grand empire, fut enfin l'instrument de sa ruine.

Розділ XI

ПРО РІЗНІ СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА

1 Якщо перейнятися питанням про те, у чому саме полягає найвище благо, яке повинне стати метою усієї системи законодавства, то відповідь слід обмежити двома головними цілями: *свободою* і *рівністю*. Свободою, тому що будь-яка партикулярна залежність означатиме, що держава позбавляється сили, рівновеликої цій залежності, і рівністю, тому що свобода не може існувати без неї.

2 Я вже говорив про те, що таке громадянська свобода¹; що ж до рівності, то під цим словом слід розуміти не те, що ступені багатства і влади <в суспільстві> є абсолютно однаковими, а те, що влада повинна стояти понад будь-якою формою насильства і завжди здійснюватися лише через відповідні повноваження і закони; що ж стосується багатства, то жоден громадянин не повинен бути настільки заможним, щоб мати змогу купити іншого громадянина, і жоден не повинен бути настільки бідним, щоб бути змушеним себе продавати²; цим передбачається обоюдна поміркованість: сильних світу цього — щодо майна і впливу, а пересічних громадян — щодо пожадливості і задрощів².

3 Ця рівність, скаже дехто, є химерою умоспоглядання і не може існувати на практиці. Але якщо вже зловживання неминучі, то хіба

* Ви хочете зробити державу міцною? Досягніть того, щоб крайні суспільні стани, наскільки це можливо, наблизилися один до одного, не миряться з існуванням ані тих, хто купається в розкошах, ані тих, хто просить милостині. Існування цих двох верств, які за своєю природою невіддільні одна від одної, є рівною мірою згубним для спільного блага; перша породжує підсобників тиранії, друга — тиранів; саме поміж ними розгортається торгівля суспільною свободою: один купує її, інший — продає.

* * *

mériterait bien que quelque homme sage lui apprît à la conserver. J'ai quelque presentiment qu'un jour cette petite île étonnera l'Europe.

Chapitre XI

Des divers systèmes de Législation

1 *Si l'on recherche en quoi consiste précisément le plus grand bien de tous, qui doit être la fin de tout système de législation, on trouvera qu'il se réduit à ces deux objets principaux, la liberté et l'égalité. La liberté, parce que toute dépendance particulière est autant de force ôtée au corps de l'Etat; l'égalité, parce que la liberté ne peut subsister sans elle.*

2 *J'ai déjà dit ce que c'est que la liberté civile; à l'égard de l'égalité, il ne faut pas entendre par ce mot que les degrés de puissance et de richesse soient absolument les mêmes, mais que, quant à la puissance, elle soit au-dessous de toute violence et ne s'exerce jamais qu'en vertu du rang et des lois, et, quant à la richesse, que nul citoyen ne soit assez opulent pour en pouvoir acheter un autre, et nul assez pauvre pour être contraint de se vendre*. Ce qui suppose du côté des grands modération de biens et de crédit, et du côté des petits, modération d'avarice et de convoitise.*

* *Voulez-vous donc donner à l'Etat de la consistance? rapprochez les degrés extrêmes autant qu'il est possible: ne souffrez ni des gens opulents ni des gueux. Ces deux états, naturellement inséparables, sont également funestes au bien commun; de l'un sortent les fauteurs de la tyrannie et de l'autre les tyrans; c'est toujours entre eux que se fait le trafic de la liberté publique; l'un l'achète et l'autre la vend.*

це означає, що їх не слід принаймні зменшувати? Саме тому, що сила повсякденності завжди прагне знищити рівність, сила законодавства завжди повинна прагнути її підтримати³.

Але ці загальні цілі будь-якого гарного устрою повинні у кожній країні модифікуватися відносинами, що породжуються, як місцевими умовами, так і властивостями мешканців. Саме з урахуванням цих відносин слід призначати для кожного народу особливу систему устрою, котра була б найкращою, причому не сама по собі, а для тієї держави, для якої вона створена. Наприклад, коли ґрунт неродючий і безплідний або коли країна занадто тісна для своїх мешканців, оберніться в бік промисловості та мистецтва, чиї продукти ви зможете обміняти на продовольство, якого вам не вистачає. Навпаки, якщо ви мешкаєте на багатих рівнинах чи серед плодючих пагорбів, якщо ґрунт гарний, а населення не вистачає — віддайте усі свої зусилля землеробству, яке примножує людиність, і викореніть мистецтва, які остаточно спустошили б країну, збираючи те незначне населення, яке вона має, лише у декількох її місцинах*. Якщо ви мешкаєте на просторому і зручному узбережжі, створіть численний флот, займіться торгівлею і мореплавством — ваше існування буде блискучим і коротким. Якщо ж море не омиває біля ваших берегів нічого, окрім майже неприступних скель, краще залишайтеся варварами і харчуйтеся рибою — тоді ви житимете спокійніше, мабуть, краще і, напевне, щасливіше. Коротше кажучи, окрім максим, спільних для усіх, кожен народ має певний чинник особливого їх використання і створює законодавство,

* Ніякий розвиток зовнішньої торгівлі, — каже п. д'Аржансон, — не приносить для королівства у цілому нічого, окрім удаваної користі. Вона може збагачити деяких окремих осіб, нехай навіть декілька міст, проте нація у цілому нічого від неї не отримує, а становище народу не поліпшується.

* * *

Cette égalité, disent-ils, est une chimère de spéculation qui ne peut exister dans la pratique. Mais si l'abus est inévitable, s'ensuit-il qu'il ne faille pas au moins le régler? C'est précisément parce que la force des choses tend toujours à détruire l'égalité que la force de la législation doit toujours tendre à la maintenir.

Mais ces objets généraux de toute bonne institution doivent être modifiés en chaque pays par les rapports qui naissent, tant de la situation locale que du caractère des habitants, et c'est sur ces rapports qu'il faut assigner à chaque peuple un système particulier d'institution qui soit le meilleur, non peut-être en lui-même, mais pour l'Etat auquel il est destiné. Par exemple le sol est-il ingrat et stérile, ou le pays trop serré pour les habitants? Tournez-vous du côté de l'industrie et des arts, dont vous échangerez les productions contre les denrées qui vous manquent. Au contraire, occupez-vous de riches plaines et des coteaux fertiles? Dans un bon terrain, manquez-vous d'habitants? Donnez tous vos soins à l'agriculture qui multiplie les hommes, et chassez les arts qui ne feraient qu'achever de dépeupler le pays, en attroupant sur quelques points du territoire le peu d'habitants qu'il a. Occupez-vous des rivages étendus et commodes? Couvrez la mer de vaisseaux, cultivez le commerce et la navigation; vous aurez une existence brillante et courte. La mer ne baigne-t-elle sur vos côtes que des rochers presque inaccessibles? Restez barbares et ichtyo-*

* *Quelleque branche de commerce extérieur, dit M. d'Argenson, ne répand guère qu'une fausse utilité pour un royaume en général elle peut enrichir quelques particuliers, même quelques villes mais la nation entière n'y gagne rien, et le peuple n'en est pas mieux.*

власливі виключно для себе. Саме тому євреї у давнину, араби ж ще не так давно вважали головним для себе релігію, афіняни — літературу, Карфаген і Тир — торгівлю, Родос — мореплавство, Спарта — війну, а Рим — чесноту. Автор *Духа законів* на великій кількості прикладів показав те мистецтво, за допомогою якого законодавець регулює державний устрій відповідно до кожної з цих цілей⁴.

5 Держава тоді набуває справді надійної і тривкої конституції, коли дотримання звичаїв кожного разу забезпечує узгодженість природних відносин з законами і коли другі лише, так би мовити, обгрунтовують, наслідують і очищують перші⁵. Але якщо законодавець, помилившись щодо своєї мети, обере принцип, відмінний від того, який народжується з природи речей, коли перший схилатиме до рабства, а другий — до свободи, перший — до багатства, а другий — до численності населення, перший — до миру, другий — до завоювань, тоді ми побачимо як потроху послаблюються закони, а конституція держави погіршується; держава тоді невпинно страждатиме від заворушень, аж поки не загине чи не зміниться і поки непереможна природа не відновить своєї влади.

Розділ XII

РОЗПОДІЛ ЗАКОНІВ

1 Щоб упорядкувати ціле, або надати найкращу можливу форму республіці, слід узяти до розгляду багато відношень. По-перше, дію <політичного> тіла у цілому, спрямовану на самого себе, тобто відношення цілого до цілого, або суверена до держави; саме ж це

* * *

phages; vous en vivrez plus tranquilles, meilleurs peut-être, et sûrement plus heureux. En un mot, outre les maximes communes à tous, chaque peuple renferme en lui quelque cause qui les ordonne d'une manière particulière et rend sa législation propre à lui seul. C'est ainsi qu'autrefois les Hébreux et récemment les Arabes ont eu pour principal objet la religion, les Athéniens les lettres, Carthage et Tyr le commerce, Rhodes la marine, Sparte la guerre, et Rome la vertu. L'auteur de L'Esprit des lois a montré dans des foules d'exemples par quel art le législateur dirige l'institution vers chacun de ces objets.

5 *Ce qui rend la constitution d'un Etat véritablement solide et durable, c'est quand les convenances sont tellement observées que les rapports naturels et les lois tombent toujours de concert sur les mêmes points, et que celles-ci ne font, pour ainsi dire, qu'assurer, accompagner, rectifier les autres. Mais si le législateur, se trompant dans son objet, prend un principe différent de celui qui naît de la nature des choses, que l'un tende à la servitude et l'autre à la liberté, l'un aux richesses, l'autre à la population, l'un à la paix, l'autre aux conquêtes, on verra les lois s'affaiblir insensiblement, la constitution s'altérer, et l'Etat ne cessera d'être agité jusqu'à ce qu'il soit détruit ou changé, et que l'invincible nature ait repris son empire.*

Chapitre XII

Division des Lois

1 *Pour ordonner le tout, ou donner la meilleure forme possible à la chose publique, il*

відношення, як ми далі побачимо, складається з відношень проміжних термінів¹.

Закони, які регулюють це відношення, мають назву політичних законів, або іменуються також засадничими, і — небезпідставно, якщо вони мудрі. Адже оскільки для кожної держави існує лише один спосіб гарного впорядкування, то народ, що його відкрив, повинен його дотримуватися. Але якщо встановлений порядок є поганим, з яких підстав слід було б тоді визнавати засадничими закони, котрі заважають йому бути гарним? А втім, за будь-яких обставин народ завжди має владу змінювати навіть найкращі свої закони, бо навіть якщо йому подобається заподіювати зло самому собі, хто має право стати йому на заваді?

Другим відношенням є відношення членів між собою або з усім <політичним> тілом. У першому випадку це відношення повинне бути настільки малим, а в другому — настільки великим, наскільки це можливо, аби кожен громадянин завжди перебував у повній незалежності від усіх інших і у цілковитій залежності від спільноти громадян, а цього досягають завжди одними й тими ж засобами, бо лише сила держави породжує свободу її членів. Саме від цього другого відношення походять громадянські закони².

Можна розглянути третій різновид відношень між людиною і законом, а саме непослух, що тягне за собою покарання. Він є причиною встановлення карних законів, котрі, у своїй основі, — не стільки якийсь особливий різновид законів, скільки санкція, що накладається усіма іншими законами.

До цих трьох різновидів законів додається четвертий, найважливіший з усіх, викарбуваний не на мрамурі чи бронзі, а в серцях громадян, — той, що створює істинну конституцію держави, що-

* * *

y a diverses relations à considérer. Premièrement l'action du corps entier agissant sur lui-même, c'est-à-dire le rapport du tout au tout, ou du souverain à l'Etat, et ce rapport est composé de celui des termes intermédiaires, comme nous le verrons ci-après.

Les lois qui régissent ce rapport portent le nom de lois politiques, et s'appellent aussi lois fondamentales, non sans quelque raison si ces lois sont sages. Car s'il n'y a dans chaque Etat qu'une bonne manière de l'ordonner, le peuple qui l'a trouvée doit s'y tenir: mais si l'ordre établi est mauvais, pourquoi prendrait-on pour fondamentales des lois qui l'empêchent d'être bon? D'ailleurs, en tout état de cause, un peuple est toujours le maître de changer ses lois, même les meilleures; car s'il lui plaît de se faire mal à lui-même, qui est-ce qui a droit de l'en empêcher?

La seconde relation est celle des membres entre eux ou avec le corps entier, et ce rapport doit être au premier égard aussi petit et au second aussi grand qu'il est possible: en sorte que chaque citoyen soit dans une parfaite indépendance de tous les autres, et dans une excessive dépendance de la Cité; ce qui se fait toujours par les mêmes moyens; car il n'y a que la force de l'Etat qui fasse la liberté de ses membres. C'est de ce deuxième rapport que naissent les lois civiles.

On peut considérer une troisième sorte de relation entre l'homme et la loi, savoir celle de la désobéissance à la peine, et celle-ci donne lieu à l'établissement des lois criminelles, qui dans le fond sont moins une espèce particulière de lois que la sanction de toutes les autres.

A ces trois sortes de lois, il s'en joint une quatrième, la plus importante de toutes;

денно набуває нових сил, оживляє чи доповнює інші закони, коли вони застарівають чи згасають, зберігає серед народу дух його <політичного> устрою, і непомітно перетворює силу звички на силу влади. Я маю на увазі нрави, звичаї і особливо опінію; це — невідома нашим політикам частина <законодавства>, від якої, втім, залежить успіх усіх інших; для великого законодавця вона є предметом таємного опікування, тоді як зовні видається, ніби його діяльність обмежується виробленням партикулярних регламентацій, котрі насправді є лише аркою того склепіння, непорушний замок якого в решті решт утворюють нрави, що народжуються повільніше³.

- 6 З-поміж цих різних класів законів моєї теми стосуються лише закони політичні, які конституують форму урядування.

* * *

qui ne se grave ni sur le marbre ni sur l'airain, mais dans les cœurs des citoyens; qui fait la véritable constitution de l'Etat; qui prend tous les jours de nouvelles forces; qui, lorsque les autres lois vieillissent ou s'éteignent, les ranime ou les supplée, conserve un peuple dans l'esprit de son institution, et substitue insensiblement la force de l'habitude à celle de l'autorité. Je parle des moeurs, des coutumes, et surtout de l'opinion; partie inconnue à nos politiques, mais de laquelle dépend le succès de toutes les autres: partie dont le grand législateur s'occupe en secret, tandis qu'il paraît se borner à des règlements particuliers qui ne sont que le cintre de la voûte, dont les moeurs, plus lentes à naître, forment enfin l'inébranlable clef.

- 6 *Entre ces diverses classes, les lois politiques, qui constituent la forme du gouvernement, sont la seule relative à mon sujet.*

КНИГА III

Перш ніж говорити про різні форми урядування, спробуймо зафіксувати точний смисл цього слова, який досі ще не було роз'яснено прийнятним чином¹.

Розділ I

ПРО УРЯДУВАННЯ ВЗАГАЛІ

Попереджаю читача, що цей розділ слід читати без поспіху і що мені невідоме мистецтво бути зрозумілим для того, хто не хоче бути уважним¹.

Будь-яка вільна дія має два фактори, які сприяють її здійсненню: один із них — моральний, або воля, що детермінує акт, другий — фізичний, або та сила, що виконує його. Коли я йду до якогось предмета, потрібно, по-перше, щоб я хотів до нього йти, і, по-друге, щоб мене туди несли мої ноги. Якби паралітик хотів побігти, а людина, що має прудкі ноги, ні, то обоє так і не зрушили б з місця. Політичне тіло має такий самий рушій: в ньому також розрізняють силу і волю, остання має назву *влади законодавчої*, перша — *влади виконавчої*. Ніщо у політичному тілі не відбувається чи не повинне відбуватися без їхнього схвалення.

* * *

LIVRE III

Avant de parler des diverses formes de gouvernement, tâchons de fixer le sens précis de ce mot, qui n'a pas encore été fort bien expliqué.

Chapitre I

Du gouvernement en général

J'avertis le lecteur que ce chapitre doit être lu posément, et que je ne sais pas l'art d'être clair pour qui ne veut pas être attentif.

Toute action libre a deux causes qui concourent à la produire, l'une morale, savoir la volonté qui détermine l'acte, l'autre physique, savoir la puissance qui l'exécute. Quand je marche vers un objet, il faut premièrement que j'y veuille aller; en second lieu, que mes pieds m'y portent. Qu'un paralytique veuille courir, qu'un homme agile ne le veuille pas, tous deux resteront en place. Le corps politique a les mêmes mobiles; on y distingue de même la force et la volonté, celle-ci sous le nom de puissance législative, l'autre sous le nom de puissance exécutive. Rien ne s'y fait ou ne s'y doit faire sans leur concours.

Nous avons vu que la puissance législative appartient au peuple, et ne peut appartenir qu'à lui. Il est aisé de voir au contraire, par les principes ci-devant établis, que la puissance exécutive ne peut appartenir à la généralité comme législatrice ou souveraine; parce que

3 Ми бачили, що законодавча влада належить народові і, окрім нього, нікому належати не може. Легко побачити, що виконавча влада, навпаки, коли виходить з щойно проголошених принципів², не може належати загалові, як Законодавці чи суверенна <влада>, оскільки ця влада здійснює лише партикулярні акти, котрі не належать ані до компетенції закону, ані, внаслідок цього, до компетенції суверена, усі акти якого можуть бути лише законами.

4 Таким чином, суспільна сила потребує власного агента, котрий би її об'єднав і привів у дію відповідно до вказівок загальної волі, підтримував би спілкування між державою і сувереном, виконував би певним чином як суспільна особа те, що в людині забезпечується через поєднання душі й тіла. Ось такою є в державі основа уряду, якого недоречно плутати з сувереном, бо стосовно останнього уряд є лише служителем.

5 Отже, що таке уряд? Тіло-посередник, створене для взаємостілювання підданих і суверена і покликане приводити у дію закони, а також підтримувати як громадянську, так і політичну свободу.

6 Члени цієї корпорації звуться магістратами або *королями*, себто *урядовцями*; корпорація ж у цілому називається *принцепсом**. Відтак ті, хто стверджує, що акт, через який народ виявляє покірність своїм провідникам, не є угодою, безумовно мають рацію³. Це — ніщо інше, як доручення, посада, обійнявши яку прості служителі суверена здійснюють від його імені ту владу, депозитаріями якої він їх зробив, і яку він може обмежити, модифікувати або забрати коли завгодно. Відчуження такого права несумісне з природою суспільного тіла⁴ і суперечить самій меті об'єднання <людей у суспільство>.

* Саме так у Венеції колегію називають *ясновельможним принцепсом*, навіть коли у ній не бере участі дож.

* * *

cette puissance ne consiste qu'en des actes particuliers qui ne sont point du ressort de la loi, ni par conséquent de celui du souverain, dont tous les actes ne peuvent être que des lois.

4 *Il faut donc à la force publique un agent propre qui la réunisse et la mette en oeuvre selon les directions de la volonté générale, qui serve à la communication de l'Etat et du souverain, qui fasse en quelque sorte dans la personne publique ce que fait dans l'homme l'union de l'âme et du corps. Voilà quelle est dans l'Etat la raison du gouvernement, confondu mal à propos avec le souverain, dont il n'est que le ministre.*

5 *Qu'est-ce donc que le gouvernement? Un corps intermédiaire établi entre les sujets et le souverain pour leur mutuelle correspondance, chargé de l'exécution des lois et du maintien de la liberté, tant civile que politique.*

6 *Les membres de ce corps s'appellent magistrats ou rois, c'est-à-dire gouverneurs, et le corps entier porte le nom de prince*. Ainsi ceux qui prétendent que l'acte par lequel un peuple se soumet à des chefs n'est point un contrat ont grande raison. Ce n'est absolument qu'une commission, un emploi dans lequel, simples officiers du souverain, ils exercent en son nom le pouvoir dont il les a faits dépositaires, et qu'il peut limiter, modifier et reprendre quand il lui plaît, l'aliénation d'un tel droit étant incompatible avec la nature du corps social, et contraire au but de l'association.*

7 *J'appelle donc gouvernement ou suprême administration l'exercice légitime de la puissance exécutive, et prince ou magistrat l'homme ou le corps chargé de cette administration.*

* C'est ainsi qu'à Venise on donne au collègue le nom de sérénissime Prince, même quand le Doge n'y assiste pas.

Отже, урядуванням, або найвищою адміністрацією я називаю законне здійснення виконавчої влади, а принципсом або магістратом — людину чи корпорацію, на яких покладене це адміністрування.

Саме уряд містить у собі ті опосередковуючі сили, відношення між якими утворюють відношення цілого до цілого, або суверена до держави. Це останнє відношення можна репрезентувати як відношення крайніх членів безперервної пропорції, середнім пропорційним якої є уряд. Уряд отримує від суверена накази, які потім передає народові, і для того, щоб держава перебувала у сталій рівновазі, потрібно, щоб після зведення до простішого вигляду існувала рівність між здобутком, або владою уряду і здобутком, або владою громадян, суверенних, з одного боку, і підданих — з іншого.

Окрім цього, неможливо змінити якогось одного з трьох членів, не порушивши тієї ж миті усієї пропорції. Якщо суверен хоче урядувати, або якщо магістрат прагне створювати закони, або якщо піддані відмовляються підкорятися — замість порядку настає безладдя, сила і воля вже не діють узгоджено, а держава, через розпад зв'язків, котрі підтримували її раніше, впадає або у деспотизм, або в анархію. Наярешті, так само, як для кожного відношення є лише одне середнє пропорційне, так і для держави існує лише один можливий уряд, але оскільки безліч подій можуть змінити відношення, притаманні даному народові, то різні уряди можуть підходити не лише різним народам, а й одному й тому ж народові у різний час.

Аби спробувати сформулювати ідею тих різних відношень, які можуть панувати між цими двома крайніми членами пропорції, я візьму за приклад кількість народу, як відношення, що є більш легким для пояснення.

Припустимо, держава налічує десять тисяч громадян. Суверен

* * *

C'est dans le gouvernement que se trouvent les forces intermédiaires, dont les rapports composent celui du tout ou du souverain à l'Etat. On peut représenter ce dernier rapport par celui des extrêmes d'une proportion continue, dont la moyenne proportionnelle est le gouvernement. Le gouvernement reçoit du souverain les ordres qu'il donne au peuple, et pour que l'Etat soit dans un bon équilibre il faut, tout compensé, qu'il y ait égalité entre le produit ou la puissance du gouvernement pris en lui-même et le produit ou la puissance des citoyens, qui sont souverains d'un côté et sujets de l'autre.

De plus, on ne saurait altérer aucun des trois termes sans rompre à l'instant la proportion. Si le souverain veut gouverner, ou si le magistrat veut donner des lois, ou si les sujets refusent d'obéir, le désordre succède à la règle, la force et la volonté n'agissent plus de concert, et l'Etat dissous tombe ainsi dans le despotisme ou dans l'anarchie. Enfin comme il n'y a qu'une moyenne proportionnelle entre chaque rapport, il n'y a non plus qu'un bon gouvernement possible dans un Etat. Mais comme mille événements peuvent changer les rapports d'un peuple, non seulement différents gouvernements peuvent être bons à divers peuples, mais au même peuple en différents temps.

Pour tâcher de donner une idée des divers rapports qui peuvent régner entre ces deux extrêmes, je prendrai pour exemple le nombre du peuple, comme un rapport plus facile à exprimer.

Supposons que l'Etat soit composé de dix mille citoyens. Le souverain ne peut être considéré que collectivement et en corps. Mais chaque particulier en qualité de sujet est consi-

може розглядатися лише колективно і у повному складі, проте кожна приватна особа у якості підданого розглядається як індивід; отже, суверен так відноситься до підданого, як десять тисяч до одного; тобто кожному членові держави належить лише одна десятитисячна частка суверенної влади, хоча б сам він був цілковито підпорядкованим їй. Якщо б народ складався із ста тисяч осіб, становище підданих не змінилося б, і кожен з них так само ніс би на собі увесь тягар влади законів, тоді як його законодавчий голос, зменшений до однієї сотні тисячної, мав би у десять разів менший вплив на їх вироблення. У той час, як підданий постійно становить одиницю, відношення суверена до нього збільшується пропорційно до збільшення кількості громадян. Звідси випливає, що чим більшою стає держава, тим меншою — свобода.

12 Коли я кажу, що відношення збільшується, я маю на увазі, що воно віддаляється від рівності. Таким чином, чим більшим є відношення в розумінні математиків, тим меншим воно є у звичайному розумінні: у першому випадку відношення, з точки зору кількості, вимірюється коефіцієнтом, а у другому, з точки зору тотожності, оцінюється через подібність.

13 Відтак, чим менше окремі волі (тобто нрави) співвідносяться із загальною волею (тобто із законами), тим більшою повинна бути сила, яка підкоряє їх цій волі. Отже, щоб бути гарним, уряд повинен ставати відносно сильнішим відповідно до того, як народ стає численнішим.

14 З іншого боку, збільшення держави створює для депозиторів суспільної влади більше спокус і засобів для зловживання своєю владою, а тому, чим більшу силу повинен мати уряд для стримування народу, тим більше її, у свою чергу, повинен мати суверен, аби стримати.

* * *

déré comme individu. Ainsi le souverain est au sujet comme dix mille est à un. C'est-à-dire que chaque membre de l'Etat n'a pour sa part que la dix millième partie de l'autorité souveraine, quoiqu'il lui soit soumis tout entier. Que le peuple soit composé de cent mille hommes, l'état des sujets ne change pas, et chacun porte également tout l'empire des lois, tandis que son suffrage, réduit à un cent millième, a dix fois moins d'influence dans leur rédaction. Alors le sujet restant toujours un, le rapport du souverain augmente en raison du nombre des citoyens. D'où il suit que plus l'Etat s'agrandit, plus la liberté diminue.

12 *Quand je dis que le rapport augmente, j'entends qu'il s'éloigne de l'égalité. Ainsi plus le rapport est grand dans l'acception des géomètres, moins il y a de rapport dans l'acception commune; dans la première le rapport considéré selon la quantité se mesure par l'exposant, et dans l'autre, considéré selon l'identité, il s'estime par la similitude.*

13 *Or moins les volontés particulières se rapportent à la volonté générale, c'est-à-dire les moeurs aux lois, plus la force réprimante doit augmenter. Donc le gouvernement, pour être bon, doit être relativement plus fort à mesure que le peuple est plus nombreux.*

14 *D'un autre côté, l'agrandissement de l'Etat donnant aux dépositaires de l'autorité publique plus de tentations et de moyens d'abuser de leur pouvoir, plus le gouvernement doit avoir de force pour contenir le peuple, plus le souverain doit en avoir à son tour pour contenir le gouvernement. Je ne parle pas ici d'une force absolue, mais de la force relative des diverses parties de l'Etat.*

15 *Il suit de ce double rapport que la proportion continue entre le souverain, le prince et le peuple n'est point une idée arbitraire, mais une conséquence nécessaire de la nature*

мувати уряд. Я веду тут мову не про абсолютну силу, а про відносні сили різних частин держави.

З цього подвійного відношення⁵ випливає, що безперервна пропорція між сувереном, принцемом і народом — не якась довільне уявлення, а необхідний результат природи політичного тіла. Іншим висновком є те, що коли один із членів пропорції, а саме народ як підданий, є незмінним і репрезентується як одиниця, то щоразу, коли подвійне відношення зростає або зменшується, просте відношення зростає або зменшується подібно до нього, а через це змінюється середній член. Це наочно показує, що не може бути єдиної і абсолютної конституції уряду, навпаки, урядів, різних за природою, може існувати стільки ж, скільки існує різних за розмірами держав.

Якщо хтось скаже, бажаючи висміяти цю систему, що для знаходження середнього пропорційного і формування урядової корпорації цілком достатньо, за моїми словами, просто здобути квадратний корінь від кількості народу⁶, я відповім, що вдавас тут до кількості лише для прикладу, що співвідношення, про яке йдеться, не вимірюється тільки кількістю людей, а здебільшого кількістю дії, яка залежить від безлічі чинників, при цьому, зрештою, я усвідомлюю, хоча й запозичив дещо з математичних термінів аби пояснити мою думку у небагатьох словах, що математична точність відсутня там, де йдеться про моральні величини.

Уряд — зменшена копія того політичного тіла, часткою якого він є. Це — моральна особа, наділена певними здатностями, активна як суверен, пасивна як держава, і така, що її можна розкласти на інші подібні співвідношення, внаслідок чого виникне нова пропорція, у ній — ще одна, і так, відповідно до ієрархії владних установ, триватиме доти, доки не дістанемося неподільного середнього члена, тобто

* * *

du corps politique. Il suit encore que l'un des extrêmes, savoir le peuple comme sujet, étant fixe et représenté par l'unité, toutes les fois que la raison doublée augmente ou diminue, la raison simple augmente ou diminue semblablement, et que par conséquent le moyen terme est changé. Ce qui fait voir qu'il n'y a pas une constitution de gouvernement unique et absolue, mais qu'il peut y avoir autant de gouvernements différents en nature que d'Etats différents en grandeur.

Si, tournant ce système en ridicule, on disait que pour trouver cette moyenne proportionnelle et former le corps du gouvernement il ne faut, selon moi, que tirer la racine carrée du nombre du peuple, je répondrais que je ne prends ici ce nombre que pour un exemple, que les rapports dont je parle ne se mesurent pas seulement par le nombre des hommes, mais en général par la quantité d'action, laquelle se combine par des multitudes de causes, qu'au reste si, pour m'exprimer en moins de paroles, j'emprunte un moment des termes de géométrie, je n'ignore pas, cependant, que la précision géométrique n'a point lieu dans les quantités morales.

Le gouvernement est en petit ce que le corps politique qui le renferme est en grand. C'est une personne morale dotée de certaines facultés, active comme le souverain, passive comme l'Etat, et qu'on peut décomposer en d'autres rapports semblables, d'où naît par conséquent une nouvelle proportion, une autre encore dans celle-ci selon l'ordre des tribunaux, jusqu'à ce qu'on arrive à un moyen terme indivisible, c'est-à-dire à un seul chef ou magistrat suprême, qu'on peut se représenter au milieu de cette progression, comme l'unité entre la série des fractions et celle des nombres.

одного-єдиного провідника чи найвищого магістрата, якого можна уявити у цій прогресії як одиницю, що розташована між рядом дробів і рядом цілих чисел.

18 Аби не утруднювати себе цим примноженням членів, ми задовольнимося розглядом уряду як нового тіла у межах держави, яке є відмінним від народу й від суверена і служить посередником між ними.

19 Ці два тіла мають ту суттєву різницю, що держава існує сама собою, а уряд — лише завдяки суверенові. Таким чином, панівна воля принцепса є або повинна бути загальною волею або законом; її сила є лише суспільною силою, сконцентрованою у принцепсові: щойно він забажає видати лише від свого імені якийсь абсолютний і самочинний акт, як зв'язок цілого почне послаблюватися. Якщо ж, врешті, станеться так, що особлива воля принцепса буде активнішою від волі суверена, і він використовуватиме ту суспільну силу, яка є у його руках, для підкорення <суспільства> цій своїй волі (так, що існують тиме ніби два суверени: один — за правом, інший за — фактичним становищем), тієї ж миті суспільна єдність зникне і політичне тіло розпадеться⁷.

20 Однак для того, щоб урядове тіло мало існування, реальне життя, яке відрізняло б його від тіла державного, щоб усі його члени могли діяти узгоджено і відповідати тій меті, для якої його створено, йому потрібне <своє> осібне я, спільна чутливість членів, сила, власна воля, спрямована на його збереження. Це осібне існування передбачає асамблеї, ради, владу обговорювати і вирішувати, права, титули, привілеї, що належать виключно принцепсові і роблять становище магістрата тим більш почесним, чим більш воно є обтяжливим. Вельми нелегко так розташувати це підпорядковане тіло в межах <суспільно> цілого, щоб воно, стверджуючи власну конституцію, не зашкоджу-

* * *

18 *Sans nous embarrasser dans cette multiplication de termes, contentons-nous de considérer le gouvernement comme un nouveau corps dans l'Etat, distinct du peuple et du souverain, et intermédiaire entre l'un et l'autre.*

19 *Il y a cette différence essentielle entre ces deux corps, que l'Etat existe par lui-même, et que le gouvernement n'existe que par le souverain. Ainsi la volonté dominante du prince n'est ou ne doit être que la volonté générale ou la loi, sa force n'est que la force publique concentrée en lui, sitôt qu'il veut tirer de lui-même quelque acte absolu et indépendant, la liaison du tout commence à se relâcher. S'il arrivait enfin que le prince eût une volonté particulière plus active que celle du souverain, et qu'il usât pour obéir à cette volonté particulière de la force publique qui est dans ses mains, en sorte qu'on eût, pour ainsi dire, deux souverains, l'un de droit et l'autre de fait; à l'instant l'union sociale s'évanouirait, et le corps politique serait dissous.*

20 *Cependant pour que le corps du gouvernement ait une existence, une vie réelle qui le distingue du corps de l'Etat, pour que tous ses membres puissent agir de concert et répondre à la fin pour laquelle il est institué, il lui faut un moi particulier, une sensibilité commune à ses membres, une force, une volonté propre qui tende à sa conservation. Cette existence particulière suppose des assemblées, des conseils, un pouvoir de délibérer, de résoudre, des droits, des titres, des privilèges qui appartiennent au prince exclusivement, et qui rendent la condition du magistrat plus honorable à proportion qu'elle est plus pénible. Les difficultés sont dans la manière d'ordonner dans le tout ce tout subalterne, de sorte qu'il n'altère point la constitution générale en affermissant la sienne, qu'il distin-*

вало загальній, завжди розрізняло свою осібну силу, призначену для самозбереження, і суспільну силу, призначену для збереження держави, коротше кажучи, щоб воно було готове пожертвувати собою задля народу, а не народом задля себе.

Втім, хоча б штучне тіло уряду і було витвором іншого штучного тіла і, у певному сенсі, жило життям виключно запозиченим і підпорядкованим, це не повинно заважати його спроможності діяти більш-менш рішуче або більш-менш швидко, тобто, якщо буде дозволеним такий вираз, мати більш-менш міцне здоров'я. Нарешті, безпосередньо не відхиляючись від мети, втіленої у його устрої, воно все ж може певною мірою віддалятися від неї — залежно від способу, у який його було конституційовано. 21

Всі ці розбіжності й породжують ті різні відношення, які повинні існувати між урядом і тілом держави — залежно від тих випадкових і партикулярних відношень, через які зазнає змін сама держава. Бо часто найкращий сам по собі уряд може стати найпорочнішим, якщо притаманні йому відношення не будуть пристосовані до вад політичного тіла, якому він належить. 22

Розділ II

ПРО ПРИНЦИП, ЩО КОНСТИТУЮЄ РІЗНІ ФОРМИ УРЯДУ

Щоб показати загальну причину цих розбіжностей, слід спочатку розрізнити принцепса і уряд, як я щойно розрізнив державу і суверена. 1

* * *

gue toujours sa force particulière destinée à sa propre conservation de la force publique destinée à la conservation de l'Etat, et qu'en un mot il soit toujours prêt à sacrifier le gouvernement au peuple et non le peuple au gouvernement.

D'ailleurs, bien que le corps artificiel du gouvernement soit l'ouvrage d'un autre corps artificiel, et qu'il n'ait en quelque sorte qu'une vie empruntée et subordonnée, cela n'empêche pas qu'il ne puisse agir avec plus ou moins de vigueur ou de célérité, jouir, pour ainsi dire, d'une santé plus ou moins robuste. Enfin sans s'éloigner directement du but de son institution, il peut s'en écarter plus ou moins, selon la manière dont il est constitué. 21

C'est de toutes ces différences que naissent les rapports divers que le gouvernement doit avoir avec le corps de l'Etat, selon les rapports accidentels et particuliers par lesquels ce même Etat est modifié. Car souvent le gouvernement le meilleur en soi deviendra le plus vicieux, si ses rapports ne sont altérés selon les défauts du corps politique auquel il appartient. 22

Chapitre II

Du principe qui constitue les diverses formes de gouvernement

Pour exposer la cause générale de ces différences, il faut distinguer ici le prince et le gouvernement, comme j'ai distingué ci-devant l'Etat et le souverain. 1

Le corps du magistrat peut être composé d'un plus grand ou moindre nombre de membres. Nous avons dit que le rapport du souverain aux sujets était d'autant plus grand que 2

2 Корпорація магістратів може складатися з більшої або меншої
кількості членів. Ми казали вже, що відношення суверена до піддан-
них буде тим більшим, чим численнішим буде народ; і, за очевид-
ною аналогією, ми можемо сказати те саме про відношення між уря-
дом і магістратами¹.

3 Однак сукупна сила уряду, яка завжди є силою держави, зали-
шається незмінною: звідси випливає, що чим більше її витрачається
на членів уряду, тим менше її залишається для потреб усього народу.

4 Отже, чим більше магістратів, тим слабший уряд². Оскільки це
положення є засадничим, спробуємо роз'яснити його краще.

5 В особі магістрата можна вирізнити три волі, суттєво відмінних
одна від одної: по-перше, власну волю індивіда, яка прагне лише своєї
партикулярної вигоди; по-друге, спільну для усіх магістратів волю,
котра стосується лише вигоди принцепса і котру можна назвати кор-
поративною волею, що є загальною стосовно уряду і партикулярною
стосовно держави, частину якої складає уряд; по-третє, волю народу,
або суверенну волю, котра є загальною як стосовно держави, що роз-
глядається як ціле, так і стосовно уряду, що розглядається як части-
на цілого.

6 За досконалого законодавства партикулярна, або індивідуальна
воля не повинна важити нічого, корпоративній волі уряду слід бути
жорстко підпорядкованою, а, відтак, загальна або суверенна воля
завжди буде панівною і становитиме єдине правило для всіх інших.

7 Згідно з природним порядком речей, ці різні волі, навпаки, бу-
дуть тим активнішими, чим більшою буде їхня концентрація: таким
чином, загальна воля завжди буде найслабшою, корпоративна посі-
датиме другий ранг, а партикулярна — найперший; так само і в уря-
ді, кожен магістрат є перш за все самим собою, потім магістратом і

* * *

*le peuple était plus nombreux, et par une évidente analogie nous en pouvons dire autant
du gouvernement à l'égard des magistrats.*

3 *Or la force totale du gouvernement, étant toujours celle de l'Etat, ne varie point: d'où
il suit que plus il use de cette force sur ses propres membres, moins il lui en reste pour
agir sur tout le peuple.*

4 *Donc plus les magistrats sont nombreux, plus le gouvernement est faible. Comme cet-
te maxime est fondamentale, appliquons-nous à la mieux éclaircir.*

5 *Nous pouvons distinguer dans la personne du magistrat trois volontés essentiellement
différentes. Premièrement la volonté propre de l'individu, qui ne tend qu'à son avanta-
ge particulier; secondement la volonté commune des magistrats, qui se rapporte
uniquement à l'avantage du prince, et qu'on peut appeler volonté de corps, laquelle est
générale par rapport au gouvernement, et particulière par rapport à l'Etat, dont le gou-
vernement fait partie; en troisième lieu, la volonté du peuple ou la volonté souveraine, la-
quelle est générale, tant par rapport à l'Etat considéré comme le tout que par rapport au
gouvernement considéré comme partie du tout.*

6 *Dans une législation parfaite, la volonté particulière ou individuelle doit être nulle, la
volonté de corps propre au gouvernement très subordonnée, et par conséquent la volonté
générale ou souveraine toujours dominante et la règle unique de toutes les autres.*

7 *Selon l'ordre naturel, au contraire, ces différentes volontés deviennent plus actives à
mesure qu'elles se concentrent. Ainsi la volonté générale est toujours la plus faible, la*

вже потім громадянином; ця послідовність є діаметрально протилежною тій, якої вимагає суспільний лад.

Коли це так, то урядова влада повинна перебувати в руках лише однієї людини; у цьому випадку партикулярна і корпоративна воля досконали поєднуються і остання сягає найвищого рівня інтенсивності, якого тільки може досягти. Отже, оскільки від ступеня інтенсивності волі залежить її здатність розпоряджатися силою, а сукупна сила уряду незмінна, то звідси випливає, що найдієвішим буде уряд, який складається з однієї-єдиної особи.

Спробуймо, навпаки, поєднати урядову владу із законодавчою. Зробімо принципом суверена, а усіх громадян — магістратами: тоді корпоративна воля, поєднана з волею загальною, не матиме більшої активності, ніж остання, і залишить партикулярній волі усю її силу. Таким чином, уряд, завжди маючи одну й ту ж абсолютну силу, сягне мінімуму своєї відносної сили або дієвості.

Ці співвідношення є незаперечними, і подальший розгляд ще більше це підтверджує. Очевидно, наприклад, що кожен магістрат є активнішим у межах своєї корпорації, аніж кожен громадянин у межах своєї³, відтак партикулярна воля має більший вплив на урядові акти, ніж на акти суверена, бо кожен магістрат майже повсякчасно виконує якусь урядову функцію, тоді як кожен окремий громадянин позбавлений будь-якої з функцій суверенітету. Втім, з розширенням держави, збільшується її реальна сила, хоча й не строго пропорційно до цього розширення. Але якщо держава залишається такою, як була, збільшення кількості магістратів буде марною справою. Уряд не здобуде від того більшої реальної сили, оскільки остання є силою держави, отож її величина завжди є однаковою. Тому відносна сила або дієвість уряду зменшуватиметься без збільшення його реальної сили.

* * *

volonté de corps a le second rang, et la volonté particulière le premier de tous: de sorte que dans le gouvernement chaque membre est premièrement soi-même, et puis magistrat, et puis citoyen. Gradation directement opposée à celle qu'exige l'ordre social.

Cela posé, que tout le gouvernement soit entre les mains d'un seul homme. Voilà la volonté particulière et la volonté de corps parfaitement réunies, et par conséquent celle-ci au plus haut degré d'intensité qu'elle puisse avoir. Or comme c'est du degré de la volonté que dépend l'usage de la force, et que la force absolue du gouvernement ne varie point, il s'ensuit que le plus actif des gouvernements est celui d'un seul.

Au contraire, unissons le gouvernement à l'autorité législative; faisons le prince du souverain, et de tous les citoyens autant de magistrats. Alors la volonté de corps, confondue avec la volonté générale, n'aura pas plus d'activité qu'elle, et laissera la volonté particulière dans toute sa force. Ainsi le gouvernement, toujours avec la même force absolue, sera dans son minimum de force relative ou d'activité.

Ces rapports sont incontestables, et d'autres considérations servent encore à les confirmer. On voit, par exemple, que chaque magistrat est plus actif dans son corps que chaque citoyen dans le sien, et que par conséquent la volonté particulière a beaucoup plus d'influence dans les actes du gouvernement que dans ceux du souverain; car chaque magistrat est presque toujours chargé de quelque fonction du gouvernement, au lieu que chaque citoyen pris à part n'a aucune fonction de la souveraineté. D'ailleurs, plus l'Etat s'étend, plus sa force réelle augmente, quoiqu'elle n'augmente pas en raison de son éten-

11 Беззаперечним є й те, що вирішення якихось справ триває тим повільніше, чим більшої кількості людей воно доручається; що через зайву обережність недостатньо дбають про талан; що, не використовуючи сприятливої нагоди і марнуючи час на обговорення, часто втрачають можливість застосувати результат цього обговорення.

12 Я щойно довів, що уряд послаблюється пропорційно до збільшення кількості магістратів, а ще раніше — що разом з кількісним збільшенням народу повинна зростати й сила, необхідна для його приборкання. Звідси випливає, що відношення магістратів до уряду повинне бути зворотним відношенню підданих до суверена: тобто збільшення держави повинне супроводжуватись ущільненням уряду, подібно до того як кількість провідників зменшується разом із збільшенням народу.

13 Зрештою, я веду тут мову лише про відносну силу уряду⁴, а не про його відповідність власній сутності⁵. Адже, навпаки, — чим численнішим є магістрат⁶, тим більше корпоративна воля наближається до загальної волі, тоді як за наявності одного-єдиного магістрата ця корпоративна воля є лише партикулярною волею. Отже, ми втрачаємо з одного боку те, що можемо отримати з іншого, а мистецтво законодавця полягає в умінні обрати ту позицію, де сила і воля уряду, завжди перебуваючи у взаємній пропорції, узгоджуються у найвигіднішому для держави співвідношенні.

* * *

due: mais l'Etat restant le même, les magistrats ont beau se multiplier, le gouvernement n'en acquiert pas une plus grande force réelle, parce que cette force est celle de l'Etat, dont la mesure est toujours égale. Ainsi la force relative ou l'activité du gouvernement diminue, sans que sa force absolue ou réelle puisse augmenter.

11 *Il est sûr encore que l'expédition des affaires devient plus lente à mesure que plus de gens en sont chargés, qu'en donnant trop à la prudence on ne donne pas assez à la fortune, qu'on laisse échapper l'occasion, et qu'à force de délibérer on perd souvent le fruit de la délibération.*

12 *Je viens de prouver que le gouvernement se relâche à mesure que les magistrats se multiplient, et j'ai prouvé ci-devant que plus le peuple est nombreux, plus la force réprimante doit augmenter. D'où il suit que le rapport des magistrats au gouvernement doit être inverse du rapport des sujets au souverain. C'est-à-dire que, plus l'Etat s'agrandit, plus le gouvernement doit se resserrer; tellement que le nombre des chefs diminue en raison de l'augmentation du peuple.*

13 *Au reste je ne parle ici que de la force relative du gouvernement, et non de sa rectitude. Car, au contraire, plus le magistrat est nombreux, plus la volonté de corps se rapproche de la volonté générale; au lieu que sous un magistrat unique cette même volonté de corps n'est comme je l'ai dit, qu'une volonté particulière. Ainsi l'on perd d'un côté ce qu'on peut gagner de l'autre, et l'art du législateur est de savoir fixer le point où la force et la volonté du gouvernement, toujours en proportion réciproque, se combinent dans le rapport le plus avantageux à l'Etat.*

Розділ III

РОЗРІЗНЕННЯ УРЯДУВАНЬ

У попередньому розділі ми побачили, чому слід розрізнити відмінні одне від одного типи або форми уряду, виходячи з кількості їхніх членів¹; у цьому нам залишилося побачити, як здійснюється таке розрізнення.

Суверен може, по-перше, зробити депозитором урядової влади весь народ або ж більшу його частину, тоді громадян-магістратів стане більше, аніж тих, які є приватними особами. Цю форму урядування називають *демократією*.

Проте він може обмежитися зосередженням урядової влади в руках невеликої кількості осіб, і тоді простих громадян стане більше, аніж магістратів. Ця форма має назву *аристократії*².

Нарешті, він може сконцентрувати всю урядову владу в руках одного-єдиного магістрата, від якого всі інші отримуватимуть певну її частку. Ця третя форма урядування найрозповсюдженіша і називається *монархією*, або королівським урядуванням.

Слід зазначити, що усі ці форми, чи, принаймні, дві перших, є більш-менш придатними до <трансформацій> і навіть передбачають досить значний простір для них. Бо демократія може охоплювати увесь народ, або ж обмежуватися лише його половиною. Аристократія, у свою чергу, може охоплювати від половини народу до невизначено малої його частки. Навіть королівська влада не уникає певного розподілу. Конституція Спарти передбачала постійну наявність двох царів, а у Римській імперії іноді одночасно нараховувалося до восьми імператорів³, проте це не дає права сказати, що поділеною була сама імператорська влада. Відтак, існує певний пункт,

* * *

Chapitre III

Division des gouvernements

On a vu dans le chapitre précédent pourquoi l'on distingue les diverses espèces ou formes de gouvernement par le nombre des membres qui les composent; il reste à voir dans celui-ci comment se fait cette division.

Le souverain peut, en premier lieu, commettre le dépôt du gouvernement à tout le peuple ou à la plus grande partie du peuple, en sorte qu'il y ait plus de citoyens magistrats que de citoyens simples particuliers. On donne à cette forme de gouvernement le nom de Démocratie.

Ou bien il peut resserrer le gouvernement entre les mains d'un petit nombre, en sorte qu'il y ait plus de simples citoyens que de magistrats, et cette forme porte le nom d'Aristocratie.

Enfin il peut concentrer tout le gouvernement dans les mains d'un magistrat unique dont tous les autres tiennent leur pouvoir. Cette troisième forme est la plus commune, et s'appelle Monarchie ou gouvernement royal.

On doit remarquer que toutes ces formes ou du moins les deux premières sont susceptibles de plus ou de moins, et ont même une assez grande latitude; car la Démocratie peut embrasser tout le peuple ou se resserrer jusqu'à la moitié. L'Aristocratie à son tour peut de la moitié du peuple se resserrer jusqu'au plus petit nombre indéterminément. La Royauté même est susceptible de quelque partage. Sparte eut constamment deux Rois par sa constitution, et l'on a vu dans l'Empire romain jusqu'à huit empereurs à la fois, sans qu'on pût

у якому кожна форма уряду змішується з наступною і можна пересвідчитися, що хоча й існує лише три назви⁴, у дійсності урядування може мати стільки форм, скільки є у державі громадян.

6 Більше того, одне й те ж урядування може у певних відношеннях поділятися на інші складові за способом властивого їм адміністрування; відтак, комбінування цих трьох форм може покласти початок безлічі змішаних форм, кожна з яких теж може мати похідні від поєднання з будь-якою простою формою.

7 В усі часи точилися гострі дискусії про те, яку форму урядування вважати найкращою, але нікому не спало на думку, що кожна з них — найкраща, але тільки у певних випадках, і в певних випадках — найгірша.

8 Якщо у різних державах кількість найвищих магистратів повинна бути зворотною пропорційною до кількості громадян, то з цього випливає загальна відповідність демократичного урядування невеликим державам, аристократичного — середнім і монархічного — великим. Це правило виводиться безпосередньо з зазначеного принципу. Але як врахувати всю ту величезну кількість обставин, котрі можуть спричинити винятки?

Розділ IV ПРО ДЕМОКРАТІЮ

1 Той, хто створює закон, краще від інших знає, як цей закон слід запроваджувати і тлумачити. Отже, здається, не може бути кращої конституції, ніж та, яка передбачає поєднання виконавчої влади із

* * *

dire que l'Empire fût divisé. Ainsi il y a un point où chaque forme de gouvernement se confond avec la suivante, et l'on voit que sous trois seules dénominations le gouvernement est réellement susceptible d'autant de formes diverses que l'Etat a de citoyens.

6 *Il y a plus: ce même gouvernement pouvant à certains égards se subdiviser en d'autres parties, l'une administrée d'une manière et l'autre d'une autre, il peut résulter de ces trois formes combinées une multitude de formes mixtes, dont chacune est multipliable par toutes les formes simples.*

7 *On a de tous temps beaucoup disputé sur la meilleure forme de gouvernement, sans considérer que chacune d'elles est la meilleure en certains cas, et la pire en d'autres.*

8 *Si dans les différents Etats le nombre des magistrats suprêmes doit être en raison inverse de celui des citoyens, il s'ensuit qu'en général le gouvernement démocratique convient aux petits Etats, l'aristocratique aux médiocres, et le monarchique aux grands. Cette règle se tire immédiatement du principe; mais comment compter la multitude de circonstances qui peuvent fournir des exceptions?*

Chapitre IV De la Démocratie

1 *Celui qui fait la loi sait mieux que personne comment elle doit être exécutée et interprétée. Il semble donc qu'on ne saurait avoir une meilleure constitution que celle où le pou-*

законодавчою; але саме ця риса зумовлює недостатність такого способу урядування в певних відношеннях, оскільки при ньому не розділяються речі, які повинні бути розділеними. Коли принцепс і суверен — одна й та ж особа, то тоді не виникає нічого іншого, окрім, так би мовити, урядування без уряду.

Погано, коли той, хто створює закони, керує також їхнім застосуванням¹ або коли народ у цілому відволікається від загальних цілей, зосереджуючи увагу на партикулярних об'єктах. Немає нічого небезпечнішого за вплив приватних інтересів на суспільні справи, а зловживання законом, до якого вдається уряд, — це менше зло, ніж підкуп законодавця, що є неодмінним наслідком партикулярних цілей. Адже тоді спотворюється сама субстанція держави і унеможливується будь-яке реформування. Народ, який не зловживає урядовою владою, не зловживав би й незалежністю; народ, який добре урядує, не потребує уряду, який стояв би над ним.

Демократії в буквальному розумінні слова ніколи не існувало і не існуватиме. Протиприродно, коли більшість урядує, а меншість перебуває під урядуванням. Не можна навіть уявити собі, щоб усі люди, котрі становлять народ, завжди перебували разом, займаючи суспільними справами, проте легко помітити, що створення з цієї метою комісії неможливе без зміни форми адміністрування.

Насправді я вважаю, що можна визначити за принцип: коли урядові функції розподілені між кількома установами, найменш численні, рано чи пізно здобувають найбільшу владу — чи не є природною причиною цього та легкість, з якою вирішуються справи у таких установах?

А скількох важкопоеднуваних речей вимагає для себе цей спосіб урядування! По-перше, потрібна дуже маленька держава, у якій народ міг би легко збиратися разом, а кожному з громадян не важко

* * *

voir exécutif est joint au législatif. Mais c'est cela même qui rend ce gouvernement insuffisant à certains égards, parce que les choses qui doivent être distinguées ne le sont pas, et que le prince et le souverain n'étant que la même personne, ne forment, pour ainsi dire, qu'un gouvernement sans gouvernement.

Il n'est pas bon que celui qui fait les lois les exécute ni que le corps du peuple détourne son attention des vues générales, pour la donner aux objets particuliers. Rien n'est plus dangereux que l'influence des intérêts privés dans les affaires publiques, et l'abus des lois par le gouvernement est un mal moindre que la corruption du législateur, suite infaillible des vues particulières. Alors l'Etat étant altéré dans sa substance toute réforme devient impossible. Un peuple qui n'abuserait jamais du gouvernement n'abuserait pas non plus de l'indépendance; un peuple qui gouvernerait toujours bien n'aurait pas besoin d'être gouverné.

A prendre le terme dans la rigueur de l'acception, il n'a jamais existé de véritable démocratie, et il n'en existera jamais. Il est contre l'ordre naturel que le grand nombre gouverne et que le petit soit gouverné. On ne peut imaginer que le peuple reste incessamment assemblé pour vaquer aux affaires publiques, et l'on voit aisément qu'il ne saurait établir pour cela des commissions sans que la forme de l'administration change.

En effet, je crois pouvoir poser en principe que quand les fonctions du gouvernement sont partagées entre plusieurs tribunaux, les moins nombreux acquièrent tôt ou tard la plus grande autorité; ne fût-ce qu'à cause de la facilité d'expédier les affaires, qui les y amène naturellement.

було б знати усіх інших. По-друге, велика простота нравів, яка запобігала б виникненню безлічі питань і виснажливим суперечкам. Далі — повна рівність за суспільним становищем і майном², без якої не може протягом тривалого часу існувати рівність в правах і в питаннях влади. Нарешті, мінімальна наявність або повна відсутність розкошів³, бо вони або породжені багатством, або зумовлюють його необхідність. Розкоші псують і багатого, і бідного: першого — через його власність, другого — через його заздрість; саме розкоші продають державу за ціну зніженості та марнославства; вони позбавляють державу усіх її громадян, роблячи одних рабами інших, а усіх разом — рабами опії.

6 Ось чому один відомий автор проголосив чесноту основою республіки⁴ — бо ж всі ці умови не могли б існувати без чесноти. Але через неувагу до необхідних у такій справі розрізень цьому великому генієві часто бракує точності, а іноді — ясности й розуміння того, що коли суверенна влада скрізь є однією й тією ж, то кожна добре конституїована держава повинна ґрунтуватися на одному й тому ж принципові, звісна річ у тій або іншій мірі — залежно від форми урядування.

7 Додамо, що не існує іншого урядування, так само невіддільного від громадянських війн і внутрішніх заворушень, як демократичне або народне, оскільки не існує такого, що було б так само схильне до зміни своєї форми і вимагало б <від громадян> пильності і мужності, щоб залишатися самим собою⁵. Саме за такої конституції <політичного тіла> громадянин повинен озброїтися силою та стійкістю і протягом усього життя щоденно у глибині свого серця повторювати слова, виголошені у польському Сеймі одним добродійним воеводою*: *Malo periculosam libertatem quam quietum servitium*⁷.

* Воевода Познані, батько короля Польщі, герцога Лотаринґії⁶.

* * *

5 *D'ailleurs que de choses difficiles à réunir ne suppose pas ce gouvernement? Premièrement un Etat très petit où le peuple soit facile à rassembler et où chaque citoyen puisse aisément connaître tous les autres; secondement une grande simplicité de moeurs qui prévienne la multitude d'affaires et les discussions épineuses; ensuite beaucoup d'égalité dans les rangs et dans les fortunes, sans quoi l'égalité ne saurait subsister longtemps dans les droits et l'autorité; enfin peu ou point de luxe; car, ou le luxe est l'effet des richesses, ou il les rend nécessaires; il corrompt à la fois le riche et le pauvre, l'un par la possession, l'autre par la convoitise; il vend la patrie à la mollesse, à la vanité; il ôte à l'Etat tous ses citoyens pour les asservir les uns aux autres, et tous à l'opinion.*

6 *Voilà pourquoi un auteur célèbre a donné la vertu pour principe à la République; car toutes ces conditions ne sauraient subsister sans la vertu: mais faute d'avoir fait les distinctions nécessaires, ce beau génie a manqué souvent de justesse, quelquefois de clarté, et n'a pas vu que, l'autorité souveraine étant partout la même, le même principe doit avoir lieu dans tout Etat bien constitué, plus ou moins, il est vrai, selon la forme du gouvernement.*

7 *Ajoutons qu'il n'y a pas de gouvernement si sujet aux guerres civiles et aux agitations intestines que le démocratique ou populaire, parce qu'il n'y en a aucun qui tende si fortement et si continuellement à changer de forme, ni qui demande plus de vigilance et de courage pour être maintenu dans la sienne. C'est surtout dans cette constitution que le citoyen doit s'armer de force et de constance, et dire chaque*

Якби існував народ богів, він мав би демократичний уряд. Для людей настільки досконале урядування не годиться⁸.

Розділ V

ПРО АРИСТОКРАТІЮ

Ми маємо справу з двома надзвичайно відмінними одна від одної моральними особами, а саме: з урядом і сувереном, відтак — з двома загальними волями; перша стосується усіх громадян, друга — лише членів адміністрації. Отже, хоча уряд може запровадити такий внутрішній устрій, який вважатиме за потрібне, він ніколи не може звертатися до народу інакше, як від імені суверена, тобто — від імені самого народу, і цього ніколи не слід забувати¹.

Найперші суспільства мали аристократичне урядування. Суспільні справи тоді вирішували між собою голови сімей. Молоді люди без вагань підкорялися владі досвіду. Саме звідси походять слова *жерці, старійшини, сенат, геронти*². Дикуні Північної Америки ще й дотепер мають саме таке урядування, до речі, дуже гарне.

Але по мірі того, як нерівність, породжена <політичним> устроєм, брала гору над природною, перевага стали надавати не віку, а багатству або могутності*, і аристократія стала виборною. Нарешті, влада, що разом з майном успадковувалася сином від батька, ство-

* Немає сумнівів у тому, що словом *optimates* у давнину позначали не найкращих, а наймогутніших.

* * *

jour de sa vie au fond de son coeur ce que disait un vertueux Palatin dans la Diète de Pologne: Malo periculosam libertatem quam quietum servitium.*

S'il y avait un peuple de dieux, il se gouvernerait démocratiquement. Un gouvernement si parfait ne convient pas à des hommes.

Chapitre V De l'Aristocratie

Nous avons ici deux personnes morales très distinctes, savoir le gouvernement et le souverain, et par conséquent deux volontés générales, l'une par rapport à tous les citoyens, l'autre seulement pour les membres de l'administration. Ainsi, bien que le gouvernement puisse régler sa police intérieure comme il lui plaît, il ne peut jamais parler au peuple qu'au nom du souverain, c'est-à-dire au nom du peuple même; ce qu'il ne faut jamais oublier.

Les premières sociétés se gouvernèrent aristocratiquement. Les chefs des familles délibéraient entre eux des affaires publiques. Les jeunes gens cédaient sans peine à l'autorité de l'expérience. De là les noms de prêtres, d'anciens, de sénat, de gérontes. Les sauvages de l'Amérique septentrionale se gouvernent encore ainsi de nos jours, et sont très bien gouvernés.

Mais à mesure que l'inégalité d'institution l'emporta sur l'inégalité naturelle,

* Le Palatin de Posnanie, père du roi de Pologne, duc de Lorraine.

ривши патриційські сім'ї, створила також і спадковий уряд, і відтоді можна було бачити двадцятилітніх сенаторів.

Отже, існує три різновиди аристократії: природна, виборна і спадкова. Перша властива примітивним народам, третя ж є найгіршим з усіх урядувань. Найкращою є друга, саме вона становить аристократію у повному розумінні цього слова.

Окрім тих переваг, які надає розподіл двох влад, вона отримує їх також і від виборності своїх членів; бо за народного урядування усі громадяни народжуються магістратами, за аристократичного ж кількість магістратів вельми обмежена, і ці особи стають магістратами лише шляхом виборів*, і саме так чесність, обізнаність, досвід та усі інші підвалини суспільної преференції і суспільної поваги стають новою запорукою мудрого урядування.

Більше того, зібрання такого уряду виявляються більш зручними, <ніж за демократією>, питання обговорюються краще, а у виконанні рішень більше порядку й старанності. Та й в очах іноземців держава більше важитиме завдяки своїм шанованим сенаторам, а не юрбі нікому не відомих чи гідних презирства людей.

Словом, цей порядок, за якого наймудріші урядують більшістю, є найкращим і найприроднішим, коли можна бути впевненим у тому, що урядують вони задля її користі, а не задля власної. Не слід ані необгрунтовано збільшувати повноваження, ані доручати двадцяти тисячам те, що набагато краще виконає сотня обраних для цієї спра-

* Дуже важливо законодавчо впорядкувати форму обрання магістратів, бо якщо залишити її на розсуд принцепса, то це з неминучістю спричинить виникнення тієї спадкової аристократії, що зустрічається нині в таких республіках, як Венеція і Берн³. Перша вже упродовж тривалого часу не існує як держава; друга ж збереглася лише завдяки великій мудрості свого сенату, і це є як вельми гідний поваги, так і вельми небезпечний приклад.

* * *

la richesse ou la puissance fut préférée à l'âge, et l'aristocratie devint élective. Enfin la puissance transmise avec les biens du père aux enfants rendant les familles patriciennes rendit le gouvernement héréditaire, et l'on vit des sénateurs de vingt ans.*

Il y a donc trois sortes d'aristocratie; naturelle, élective, héréditaire. La première ne convient qu'à des peuples simples; la troisième est le pire de tous les gouvernements. La deuxième est le meilleur: c'est l'aristocratie proprement dite.

*Outre l'avantage de la distinction des deux pouvoirs, elle a celui du choix de ses membres; car dans le gouvernement populaire tous les citoyens naissent magistrats, mais celui-ci les borne à un petit nombre, et ils ne le deviennent que par élection**; moyen par lequel la probité, les lumières, l'expérience, et toutes les autres raisons de préférence et d'estime publique sont autant de nouveaux garants qu'on sera sagement gouverné.*

De plus, les assemblées se font plus commodément, les affaires se discutent mieux, s'expédient avec plus d'ordre et de diligence, le crédit de l'Etat est mieux soutenu chez l'étranger par de vénérables sénateurs que par une multitude inconnue ou méprisée.

Étant un mot, c'est l'ordre le meilleur et le plus naturel que les plus sages gouver-

* Il est clair que le mot Optimates chez les Anciens ne veut pas dire les meilleurs, mais les plus puissants.

** Il importe beaucoup de régler par des lois la forme de l'élection des magistrats: car en l'abandonnant à la volonté du prince on ne peut éviter de tomber dans l'aristocratie héréditaire, comme il est arrivé aux républiques de Venise et de Berne. Aussi la première est-elle depuis longtemps un Etat

ви. Але слід зауважити, що за цих умов корпоративний інтерес, скеровуючи суспільну силу, починає усе менше виходити з правил, встановлених загальною волею, і тоді інша неминуча схильність позбавляє закони впливу на виконавчу владу.

Що стосується особливостей, то <за аристократії> не потрібно ані такої малої держави, ані такого простого і прямодушного народу, щоб здійснення законів відбувалось безпосередньо після виголошення суспільної волі, як це відбувається за досконалої демократії. Тим більше не повинно бути нації настільки великої, щоб її провідники, розпорошені <по її території> аби урядувати нею, мали змогу відокремитися від суверена у <адміністративно> підвладних їм землях і, отримавши незалежність, перетворитися, зрештою, на володарів.

Але якщо аристократія вимагає дещо менших чеснот, аніж народне урядування, вона вимагає також і дещо інших чеснот, притаманних лише їй, а саме поміркованості багатих і задоволення бідних <своїм становищем>⁴, адже складається враження, що сувора рівність була б недоречною за її умов, бо такої рівності не дотримувалися навіть у Спарті.

Зрештою, якщо ця форма урядування і передбачає деяку майнову нерівність, то лише для того, щоб загальне керівництво суспільними справами перебувало в руках тих, хто найкращим чином може присвятити їм увесь свій час, а не тому, що багатим завжди повинна надаватися перевага, як стверджував Аристотель⁵. Навпаки, необхідно, щоб обрання бідних <на посади> час від часу навчало народ того, що людські чесноти містять більше підстав для надання переваги, аніж багатство.

* * *

nent la multitude, quand on est sûr qu'ils la gouverneront pour son profit et non pour le leur; il ne faut point multiplier en vain les ressorts, ni faire avec vingt mille hommes ce que cent hommes choisis peuvent faire encore mieux. Mais il faut remarquer que l'intérêt de corps commence à moins diriger ici la force publique sur la règle de la volonté générale, et qu'une autre pente inévitable enlève aux lois une partie de la puissance exécutive.

A l'égard des convenances particulières, il ne faut ni un Etat si petit ni un peuple si simple et si droit que l'exécution des lois suive immédiatement de la volonté publique, comme dans une bonne démocratie. Il ne faut pas non plus une si grande nation que les chefs épars pour la gouverner puissent trancher du souverain chacun dans son département, et commencer par se rendre indépendants pour devenir enfin les maîtres.

Mais si l'aristocratie exige quelques vertus de moins que le gouvernement populaire, elle en exige aussi d'autres qui lui sont propres; comme la modération dans les riches et le contentement dans les pauvres car il semble qu'une égalité rigoureuse y serait déplacée; elle ne fut pas même observée à Sparte.

Au reste, si cette forme comporte une certaine inégalité de fortune, c'est bien pour qu'en général l'administration des affaires publiques soit confiée à ceux qui peuvent le mieux y donner tout leur temps, mais non pas, comme prétend Aristote, pour que les riches soient toujours préférés. Au contraire, il importe qu'un choix opposé apprenne quelquefois au dissous, mais la seconde se maintient par l'extrême sagesse de son Sénat: c'est une exception bien honorable et bien dangereuse.

Розділ VI ПРО МОНАРХІЮ

1 Досі ми розглядали принцепса як моральну і колективну особу, єдність якої підтримується силою законів і яка є у державі депозитором виконавчої влади. Нині ми розглядатимемо випадок, коли ця влада перебуває в руках фізичної особи, реальної людини, яка згідно з законами має одноосібне право бути депозитором згаданої влади. Йдеться про того, кого називають монархом або королем¹.

2 У повній протилежності до інших адміністрацій, в яких колективна істота репрезентує індивіда, ця передбачає, що індивід репрезентує колективну істоту², внаслідок чого моральна єдність, яка конституює принцепса, постає водночас як фізична єдність, у якій всі ті здатності, що за інших форм урядування, лише з докладанням великих зусиль поєднуються законодавчо, виявляються поєднаними природним чином.

3 Відтак, і воля народу³, і воля принцепса, і публічна сила держави, і партикулярна сила уряду — усе це залежить від однієї й тієї ж рушійної сили, усі засоби керування машиною перебувають в одних і тих же руках, усе прямує до однієї й тієї ж мети: немає ніяких супротивних рухів, що взаємно знищують один одного, і годі навіть намагатися уявити собі інший різновид конституції, за якого найменше зусилля спричиняє найпотужнішу дію. Архімед, який, спокійно сидячи на березі, знімає з мліни великий корабель, є для мене уособленням вправного монарха, що керує із власного кабінету своєю неозорою державою і є, виглядаючи нерухожим, причиною будь-якого руху.

4 Але якщо не існує уряду, який мав би більше сили, то не існує й уряду, за якого партикулярна воля отримувала б більшу владу і з

* * *

peuple qu'il y a dans le mérite des hommes des raisons de préférence plus importantes que la richesse.

Chapitre VI De la Monarchie

1 *Jusqu'ici nous avons considéré le prince comme une personne morale et collective, unie par la force des lois, et dépositaire dans l'Etat de la puissance exécutive. Nous avons maintenant à considérer cette puissance réunie entre les mains d'une personne naturelle, d'un homme réel, qui seul ait droit d'en disposer selon les lois. C'est ce qu'on appelle un monarque, ou un roi.*

2 *Tout au contraire des autres administrations, où un être collectif représente un individu, dans celle-ci un individu représente un être collectif; en sorte que l'unité morale qui constitue le prince est en même temps une unité physique, dans laquelle toutes les facultés que la loi réunit dans l'autre avec tant d'effort se trouvent naturellement réunies.*

3 *Ainsi la volonté du peuple, et la volonté du prince, et la force publique de l'Etat, et la force particulière du gouvernement, tout répond au même mobile, tous les ressorts de la machine sont dans la même main, tout marche au même but, il n'y a point de mouvements opposés qui s'entre-détruisent, et l'on ne peut imaginer aucune sorte de constitution dans laquelle un moindre effort produise une action plus considérable. Archimède assis tranquillement sur le rivage et tirant sans peine à flot un grand*

більшою легкістю панувала б над іншими. Усе прямує до однієї мети, це так, але цією метою не є суспільне щастя, і сама сила адміністрації безперервно обертається на шкоду державі.

Королі прагнуть абсолютної влади¹, і здавна лунають голоси, які вказують їм, що найкращий шлях до цього — любов їхніх народів. Ця максима є вельми прекрасною і, у деяких відношеннях, вельми істинною, проте, на жаль, вона завжди викликатиме лише сміх при королівських дворах. Влада, яка походить від народної любові, поза сумнівом найбільша, але вона виявляється ненадійною і умовною. Повелителі ніколи нею не задовольняться. Навіть найкращі королі хочуть мати змогу бути злими, якщо побажають цього, не припиняючи бути володарями. Політичний проповідник⁵ марно твердитиме їм, що сила народу — це їхня сила, а їхній найбільший інтерес полягає у процвітанні, численності і грізності народу; вони ж-бо чудово знають, що це не так. Їхній особистий інтерес у тому, щоб народ був слабким, убогим і ніколи не міг чинити їм опору. Я визнаю, що за умови повної і постійної покірності підданих інтерес повелителя міг би полягати у могутності народу, аби вона була його власною і надавала йому грізності в очах сусідів; але оскільки цей інтерес є лише вторинним і підпорядкованим вищому інтересові, а два наведених щойно припущення несумісні, то природно, що повелителі завжди надають перевагу тому, яке містить для них більше безпосередньої користі. Саме цим недвозначно керувався Самуїл стосовно юдеїв⁶, саме це з усією очевидністю зобразив Макіавеллі⁷. Удавши, ніби дає напучення королям, він насправді давав великі напучення народам⁸. Повелитель Макіавеллі є книгою республіканців*.

* Макіавеллі був порядною людиною і гарним громадянином, але, пов'язаний з родиною Медічі, він був змушений, живучи у своїй пригнобленій батьківщині-

* * *

vaisseau me représente un monarque habile gouvernant de son cabinet ses vastes Etats, et faisant tout mouvoir en paraissant immobile.

Mais s'il n'y a point de gouvernement qui ait plus de vigueur, il n'y en a point où la volonté particulière ait plus d'empire et domine plus aisément les autres; tout marche au même but, il est vrai; mais ce but n'est point celui de la félicité publique, et la force même de l'administration tourne sans cesse au préjudice de l'Etat.

Les rois veulent être absolus, et de loin on leur crie que le meilleur moyen de l'être est de se faire aimer de leurs peuples. Cette maxime est très belle, et même très vraie à certains égards. Malheureusement on s'en moquera toujours dans les cours. La puissance qui vient de l'amour des peuples est sans doute la plus grande; mais elle est précaire et conditionnelle, jamais les princes ne s'en contenteront. Les meilleurs rois veulent pouvoir être méchants s'il leur plaît, sans cesser d'être les maîtres: un sermonneur politique aura beau leur dire que la force du peuple étant la leur, leur plus grand intérêt est que le peuple soit florissant, nombreux, redoutable: ils savent très bien que cela n'est pas vrai. Leur intérêt personnel est premièrement que le peuple soit faible, misérable, et qu'il ne puisse jamais leur résister. J'avoue que, supposant les sujets toujours parfaitement soumis, l'intérêt du prince serait alors que le peuple fût puissant, afin que cette puissance étant la sienne le rendît redoutable à ses voisins; mais comme cet intérêt n'est que secondaire et subordonné, et que les deux suppositions sont incompatibles, il est naturel que les princes donnent toujours la préférence à la maxime qui leur est le plus immédiatement utile. C'est ce que Samuel

6 Шляхом загальних пропорцій ми визначили¹¹, що монархія підходить лише для великих держав; такого самого висновку ми доходимо й вивчаючи її безпосередньо. Чим численнішою є суспільна адміністрація, тим меншим стає, наближаючись до рівності, співвідношення принцепса і підданих; так що за демократії воно дорівнює одиниці, або рівності як такої. Це співвідношення збільшується разом із ущільненням уряду і дістає свого *максимуму*, коли урядова влада перебуває в руках однієї людини. Тоді між повелителем і народом пролягає занадто велика відстань, а державі бракує зв'язку. Отже, для його утворення потрібні верстви-посередники — принцепси, вельможі, шляхта, — аби обійняти у них відповідні посади. Таким чином, маленькій державі, яку б просто перетворили на банкрута усі ці <адміністративні> чини, нічого цього не потрібно.

7 Проте, якщо гарного урядування великою державою досягти важко, то набагато важче досягти його у державі, очолюваній однією-єдиною людиною; кожному відомо що відбувається, коли король призначає собі заступників.

8 Суттєвим і неминучим недоліком, що завжди невідгідно відрізнятиме монархічне урядування від республіканського¹², є те, що в умовах останнього голос народу завжди підносить на провідні посади людей обізнаних і здібних, які з честю обіймають їх. Натомість ті, хто досягає високого становища у монархіях, частіше за усе виявляють-
ні⁹. приховувати притаманну йому любов до свободи. Лише у виборі свого огидного героя¹⁰ виявив він свій таємний намір; а протилежність тих принципів, що містяться у його книзі про *Повелителя* і тих, що викладені у його *Міркуваннях про Тіта Лівія* і у його *Історії Флоренції*, доводить, що цього глибокого політика досі читали лише поверхові або зіпсовані читачі. Римська курія суворо заборонила його книгу; я цілком певен того, що саме курію зобразив він у ній найбільш яскраво.

* * *

représentait fortement aux Hébreux; c'est ce que Machiavel a fait voir avec évidence. En seignant de donner des leçons aux rois il en a donné de grandes aux peuples. Le Prince de Machiavel est le livre des républicains.*

6 *Nous avons trouvé par les rapports généraux que la monarchie n'est convenable qu'aux grands Etats, et nous le trouvons encore en l'examinant en elle-même. Plus l'administration publique est nombreuse, plus le rapport du prince aux sujets diminue et s'approche de l'égalité, en sorte que ce rapport est un ou l'égalité même dans la démocratie. Ce même rapport augmente à mesure que le gouvernement se resserre, et il est dans son maximum quand le gouvernement est dans les mains d'un seul. Alors il se trouve une trop grande distance entre le prince et le peuple, et l'Etat manque de liaison. Pour la former il faut donc des ordres intermédiaires: Il faut des princes, des grands, de la noblesse pour les remplir. Or rien de tout cela ne convient à un petit Etat, que ruinent tous ces degrés.*

7 *Mais s'il est difficile qu'un grand Etat soit bien gouverné, il l'est beaucoup plus qu'il soit bien gouverné par un seul homme, et chacun sait ce qu'il arrive quand le Roi se donne des substituts.*

** Machiavel était un honnête homme et un bon citoyen: mais attaché à la maison de Médicis il était forcé dans l'oppression de sa patrie de déguiser son amour pour la liberté. Le choix seul de son exécration héros manifeste assez son intention secrète et l'opposition des maximes de son livre du Prince à celles de ses Discours sur Tite-Live et de son Histoire de Florence démontre que ce profond politique n'a eu jusqu'ici que des lecteurs superficiels ou corrompus. La cour de Rome a sévèrement défendu son livre, je le crois bien. c'est elle qu'il dépeint le plus clairement.*

ся лише дрібними сварливцями, дрібними шахраями, дрібними інтриганями, чиїх дрібних талантів, що допомагають їм досягати провідних посад, вистачає лише на те, щоб показати суспільству власну дурість, щойно вони ці посади обіймуть. Народ у такому виборі поміляється значно менше, аніж повелитель¹³, і тому людина, справді гідна цього, стає королівським міністром так само рідко, як дурень — головою республіканського уряду.

Відтак, коли за щасливим збігом обставин один з тих людей, які народжуються, щоб урядувати, бере до рук стерно монархії, майже зруйнованої юрбою отаких горе-правителів, в усіх викликають подив ті засоби, які він знаходить <для спасіння держави>, і це становить епоху в <історії> країни¹⁴.

Для того, щоб монархічна держава мала гарне урядування, її розміри або протяжність повинні узгоджуватися із здібностями того, хто урядує. Легше завоювати, аніж царювати. Маючи належний важель, можна одним пальцем похитнути цілий світ, але щоб його підтримувати, потрібні плечі Геркулеса. Варто державі хоч трохи збільшитися, як її повелитель майже завжди виявляється надто мізерним. Коли, навпаки, держава стає надто малою для свого провідника, — що буває вкрай рідко — вона отримує ще гірше урядування, оскільки цей провідник, за величчю своїх уявлень забуває про інтереси народу і приносить йому не менше нещастя від надмірності своїх талантів, аніж завдав би обмежений провідник через їх нестачу. Отже, необхідно, щоб королівство, так би мовити, збільшувалося або зменшувалося за кожного царювання залежно від здібностей кожного нового повелителя; натомість таланти сенату є значно сталішою величиною, а тому при ньому держава може мати постійні кордони і аж ніяк не гірше управління.

* * *

Un défaut essentiel et inévitable, qui mettra toujours le gouvernement monarchique au-dessous du républicain, est que dans celui-ci la voix publique n'élève presque jamais aux premières places que des hommes éclairés et capables, qui les remplissent avec honneur: au lieu que ceux qui parviennent dans les monarchies ne sont le plus souvent que de petits brouillons, de petits fripons, de petits intrigants, à qui les petits talents, qui font dans les cours parvenir aux grandes places, ne servent qu'à montrer au public leur ineptie aussitôt qu'ils y sont parvenus. Le peuple se trompe bien moins sur ce choix que le prince, et un homme d'un vrai mérite est presque aussi rare dans le ministère qu'un sol à la tête d'un gouvernement républicain.

Aussi, quand par quelque heureux hasard un de ces hommes nés pour gouverner prend le timon des affaires dans une monarchie presque abîmée par ces tas de jolis régisseurs, on est tout surpris des ressources qu'il trouve, et cela fait époque dans un pays.

Pour qu'un Etat monarchique pût être bien gouverné, il faudrait que sa grandeur ou son étendue fût mesurée aux facultés de celui qui gouverne. Il est plus aisé de conquérir que de régir. Avec un levier suffisant, d'un doigt on peut ébranler le monde, mais pour le soutenir il faut les épaules d'Hercule. Pour peu qu'un Etat soit grand, le prince est presque toujours trop petit. Quand au contraire il arrive que l'Etat est trop petit pour son chef, ce qui est très rare, il est encore mal gouverné, parce que le chef, suivant toujours la grandeur de ses vues, oublie les intérêts des peuples, et ne les rend pas moins malheureux par l'abus des talents qu'il a de trop, qu'un chef borné par le défaut de ceux qui lui

11 Найвідчутнішою незручністю урядування однієї особи є нестача тієї безперервності наступництва, яка за обох попередніх способів урядування становить нерозривний зв'язок. Король помер – потрібен інший: вибори призводять до бурхливих і небезпечних часів безладдя, і якщо громадяни не будуть безсторонніми і непідкупними, — а цьому аж ніяк не сприяє монархічний спосіб урядування — то ці вибори неодмінно супроводжуватимуться інтригами і підкупом. А той, кому продано державу, навряд чи не продаватиме її у свою чергу, щоб за рахунок слабших відшкодувати гроші, витягнуті сильнішими у нього самого. За такого урядування рано чи пізно усе стає продажним, і мир, що запановує після обрання короля, виявляється гіршим від безладдя межицарювання.

12 Як уникнути цього лиха? Право успадкування корони надається певним сім'ям і встановлюється порядок наступництва, який запобігає виникненню будь-яких суперечок після смерті королів. Тобто, незручності виборів замінюються на незручності регентства, а це означає, що видимості спокою надається перевага перед мудрим управлінням і що піддані ладні краще погодитися на ризик мати провідниками дітей, чудовиськ, недомішків, аніж пережити часи суперечок, котрі неодмінно супроводжують вибори гарного короля; при цьому не враховується, що, уникаючи таким чином небезпек альтернативи, позбавляють себе майже усіх сприятливих перспектив. Відповідь юного Діонісія батькові, який дорікав йому за негідний вчинок, слід вважати вельми розсудливою: «Чи подавав я тобі такий приклад? — Але ж — відповів син — твій батько не був царем!»¹⁵

13 Усе сприяє тому, щоб людина, вихована аби наказувати іншим, була позбавленою справедливості й розуму. Кажуть, що навчання молодих повелителів мистецтву царювання вимагає великої праці,

* * *

manquent. Il faudroit, pour ainsi dire, qu'un royaume s'étendît ou se resserrât à chaque règne selon la portée du prince; au lieu que les talents d'un Sénat ayant des mesures plus fixes, l'Etat peut avoir des bornes constantes et l'administration n'aller pas moins bien.

11 *Le plus sensible inconvénient du gouvernement d'un seul est le défaut de cette succession continuelle qui forme dans les deux autres une liaison non interrompue. Un roi mort, il en faut un autre; les élections laissent des intervalles dangereux, elles sont orageuses, et à moins que les citoyens ne soient d'un désintéressement, d'une intégrité que ce gouvernement ne comporte guère, la brigue et la corruption s'en mêlent. Il est difficile que celui à qui l'Etat s'est vendu ne le vende pas à son tour, et ne se dédommage pas sur les faibles de l'argent que les puissants lui ont extorqué. Tôt ou tard tout devient vénal sous une pareille administration, et la paix dont on jouit alors sous les rois est pire que le désordre des interrègnes.*

12 *Qu'a-t-on fait pour prévenir ces maux? On a rendu les couronnes héréditaires dans certaines familles, et l'on a établi un ordre de succession qui prévient toute dispute à la mort des rois. C'est-à-dire que, substituant l'inconvénient des régence à celui des élections, on a préféré une apparence de tranquillité à une administration sage, et qu'on a mieux aimé risquer d'avoir pour chefs des enfants, des monstres, des imbéciles, que d'avoir à disputer sur le choix des bons rois; on n'a pas considéré qu'en s'exposant ainsi aux risques de l'alternative on met presque toutes les chances contre soi. C'était un mot très sensé que celui du jeune Denis, à qui son père en lui reprochant une action honteuse disait: T'en ai-je donné l'exemple? Ah! répondit le fils, votre père n'était pas roi!*

але поки не помітно ознак того, що це навчання йде їм на користь. Було б ліпше, якби їхнє навчання починалося з оволодіння мистецтвом підкорятися. Найвеличніші королі, чії імена уславлені історією, не виховувалися для царювання; це така наука, якою найгірше оволодіваеш саме тоді, коли занадто ретельно намагаєшся її вивчити, і яку краще осягати, підкоряючись, аніж владарюючи. *Nam utilissimus idem ac brevissimus bonarum malarumque rerum delectus, cogitare quid aut nolueris sub alio Principe, aut volueris*^{16*}.

Наслідком такої неузгодженості є несталість королівського уряду, який, звертаючись то до одного наміру, то до іншого, залежно від характеру повелителя, що царює, або тих людей, що царюють замість нього, не здатен впродовж тривалого часу ані дотримуватися чітко визначеної мети, ані послідовно діяти. Така мінливість прирікає державу на постійне хитання між різними правилами, різними проектами, не притаманне іншим способам урядування, котрі передбачають, що принцепс є завжди тим самим. Отже, хіба не зрозуміло, що коли, назагал, при дворі більше хитрості, то у сенаті більше мудрості, і що республіки прямують до своїх цілей, маючи більш сталі і послідовні наміри; натомість, кожна революція у королівському уряді призводить до революції у державі, а спільна риса всіх міністрів і майже всіх королів — прагнення в усьому суперечити своєму попередникові.

Розуміння цієї неузгодженості дає змогу розв'язати один софізм, дуже поширений серед авторів-прихильників монархії. Йдеться не лише про порівняння громадянського і сімейного управління, а також королів і батьків родин — цю хибу вже спростовано¹⁷, — але також і про довільне наділення найвищого магістрата усіма тими чеснота-

* Тацит, *Іст[орія]*, Кн. I [§ 16].

* * *

Tout concourt à priver de justice et de raison un homme élevé pour commander aux autres. On prend beaucoup de peine, à ce qu'on dit, pour enseigner aux jeunes princes l'art de régner; il ne paraît pas que cette éducation leur profite. On ferait mieux de commencer par leur enseigner l'art d'obéir. Les plus grands rois qu'aient célébrés l'histoire n'ont point été élevés pour régner; c'est une science qu'on ne possède jamais moins qu'après l'avoir trop apprise, et qu'on acquiert mieux en obéissant qu'en commandant. Nam utilissimus idem ac brevissimus bonarum malarumque rerum delectus, cogitare quid aut nolueris sub alio Principe aut volueris^{*}.

Une suite de ce défaut de cohérence est l'inconstance du gouvernement royal qui, se réglant tantôt sur un plan et tantôt sur un autre selon le caractère du prince qui règne ou des gens qui régissent pour lui, ne peut avoir longtemps un objet fixe ni une conduite conséquente: variation qui rend toujours l'Etat flottant de maxime en maxime, de projet en projet, et qui n'a pas lieu dans les autres gouvernements où le prince est toujours le même. Aussi voit-on qu'en général, s'il y a plus de ruse dans une cour, il y a plus de sagesse dans un Sénat, et que les républiques vont à leurs fins par des vues plus constantes et mieux suivies, au lieu que chaque révolution dans le ministère en produit une dans l'Etat; la maxime commune à tous les ministres, et presque à tous les rois, étant de prendre en toute chose le contre-pied de leur prédécesseur.

De cette même incohérence se tire encore la solution d'un sophisme très familier

* Tacite: *Hist.*, L. I.

ми, які повинні бути йому притаманні, і про те постійне припущення, що повелитель нібито є тим, ким він повинен бути, припущення, за допомогою якого королівський спосіб урядування отримує очевидні переваги перед будь-яким іншим, оскільки він є беззаперечно сильнішим за будь-який інший, а для того, щоб бути ще й найліпшим, йому не вистачає лише більшої узгодженості між корпоративною і загальною волями.

16 Але якщо, згідно зі словами Платона, цар за природою є особою надзвичайно рідкісною*, то чи часто природа і фортуна становитимуть на престоли саме таких осіб? І якщо царське виховання з необхідністю псує тих, хто його отримує, то чого слід очікувати від низки тих людей, які виховані, щоб царювати? Отже, змішувати королівське урядування з урядуванням гарного короля означало б припускати ся великої помилки. Аби пересвідчитися, чим є це урядування саме по собі, його слід вивчати під час царювання обмежених або злих повелителів; бо саме такими повелителі сходять на трон, або ж трон робить їх такими.

17 Ці ускладнення не пройшли повз уваги наших авторів, проте анітрохи не пригнітили їх. Цілющим засобом, — кажуть вони, — є беззастережна покірність; поганих королів Господь посилає у гніві Своему і їх слід терпіти, як терплять небесну кару¹⁰. Таке міркування є, поза усяким сумнівом, вельми повчальним, але я не певен, чи не личить воно радше проповіді з кафедри, аніж політичній книзі. Що можна сказати про лікаря, який обіцяє чудеса і все мистецтво якого полягає у тому, щоб закликати свого хворого до терпіння. І так всім відомо, що слід терпіти погане урядування, коли вже маєш його над собою — справа у тому, щоб знайти гарне.

* In Civili¹⁸.

* * *

aux politiques royaux; c'est, non seulement de comparer le gouvernement civil au gouvernement domestique et le prince au père de famille, erreur déjà réfutée, mais encore de donner libéralement à ce magistrat toutes les vertus dont il aurait besoin, et de supposer toujours que le prince est ce qu'il devrait être: supposition à l'aide de laquelle le gouvernement royal est évidemment préférable à tout autre, parce qu'il est incontestablement le plus fort, et que pour être aussi le meilleur il ne lui manque qu'une volonté de corps plus conforme à la volonté générale.

16 *Mais si selon Platon* le Roi par nature est un personnage si rare, combien de fois la nature et la fortune concourront-elles à le couronner, et si l'éducation royale corrompt nécessairement ceux qui la reçoivent, que doit-on espérer d'une suite d'hommes élevés pour régner? C'est donc bien vouloir s'abuser que de confondre le gouvernement royal avec celui d'un bon roi. Pour voir ce qu'est ce gouvernement en lui-même, il faut le considérer sous des princes bornés ou méchants, car ils arriveront tels au trône, ou le trône les rendra tels.*

17 *Ces difficultés n'ont pas échappé à nos auteurs, mais ils n'en sont point embarrassés. Le remède est, disent-ils, d'obéir sans murmure. Dieu donne les mauvais rois dans sa colère, et il les fait supporter comme des châtimens du Ciel. Ce discours est édifiant, sans doute; mais je ne sais s'il ne conviendrait pas mieux en chaire que dans un livre de politique. Que dire d'un médecin qui promet des miracles, et dont tout l'art est d'exhorter son malade à la patience? On sait bien qu'il faut souffrir un mauvais gouvernement quand on l'a; la question serait d'en trouver un bon.*

* In Civili.

Розділ VII

ПРО ЗМІШАНІ ФОРМИ УРЯДУВАННЯ

Не існує жодного простого уряду у власному смислі цього слова. Необхідно, щоб провідник-самодержець мав підпорядкованих магістратів; необхідно, щоб народний уряд мав провідника. Таким чином, внутрішній розподіл виконавчої влади завжди передбачає певну градацію більшості і меншості за тієї різниці, що іноді більшість залежить від меншості, іноді ж — меншість від більшості.

Іноколи зустрічається розподіл нарівно, що передбачає або взаємну залежність конститутивних частин, як в англійському уряді¹, або повну незалежність і обмежену владу кожної з цих частин, як у Польщі. Ця остання форма є поганою, оскільки з її встановленням втрачається єдність уряду, а державі бракує зв'язку.

Яке урядування краще — просте чи змішане? На це запитання, що вельми хвилює політиків², слід дати таку саму відповідь, яку я щойно дав стосовно питання про форму урядування.

Просте урядування як таке є найкращим хоча б тому, що воно просте. Проте, коли виконавча влада недостатньо залежна від законодавчої, тобто коли зв'язок між принципом і сувереном тісніший за зв'язок народу з принципом, то таке порушення пропорційності слід виправити, розділивши уряд, бо тоді усі його частини <у сукупності> матимуть не меншу владу над підданими, а розподіл зробить кожну з них менш потужною стосовно суверена.

Така ж невідповідність виникає й тоді, коли запроваджуються посади магістратів-посередників. Не порушуючи цілісності уряду, вони покликані лише забезпечувати збалансованість обох влад і слід-

* * *

Chapitre VII

Des Gouvernements mixtes

A proprement parler il n'y a point de gouvernement simple. Il faut qu'un chef unique ait des magistrats subalternes; il faut qu'un gouvernement populaire ait un chef. Ainsi dans le partage de la puissance exécutive il y a toujours gradation du grand nombre au moindre, avec cette différence que tantôt le grand nombre dépend du petit, et tantôt le petit du grand.

Quelquefois il y a partage égal; soit quand les parties constitutives sont dans une dépendance mutuelle, comme dans le gouvernement d'Angleterre; soit quand l'autorité de chaque partie est indépendante mais imparfaite, comme en Pologne. Cette dernière forme est mauvaise, parce qu'il n'y a point d'unité dans le gouvernement, et que l'Etat manque de liaison.

Lequel vaut le mieux, d'un gouvernement simple ou d'un gouvernement mixte? Question fort agitée chez les politiques, et à laquelle il faut faire la même réponse que j'ai faite ci-devant sur toute forme de gouvernement.

Le gouvernement simple est le meilleur en soi, par cela seul qu'il est simple. Mais quand la puissance exécutive ne dépend pas assez de la législative, c'est-à-dire quand il y a plus de rapport du prince au souverain que du peuple au prince, il faut remédier à ce défaut de proportion en divisant le gouvernement; car alors toutes ses

кувати за дотриманням належних їм прав. Уряд тоді є не змішаним, а обмеженим.

- 6 Подібними ж засобами можна виправити й протилежну неузгодженість, і якщо частини уряду надто тісно пов'язані між собою — заснувати інституції для його концентрування. Це практикується в усіх демократіях. У першому випадку уряд розділяють, щоб його послабити, а у другому — щоб посилити. Бо ж максимуму і сили, і слабкості можна досягати лише за простого урядування, натомість змішані його форми забезпечують середній рівень сили.

Розділ VIII

ПРО ТЕ, ЩО ЖОДНА ФОРМА УРЯДУВАННЯ НЕ ПРИЙНЯТНА ДЛЯ УСІХ КРАЇН

- 1 Свобода — це плід, що не досягає у будь-якому кліматі, і не кожен народ може досягти її. Чим більше обмірковуєш цей принцип Монтеस्क'є¹, тим більше відчуваєш його істинність, а чим більше намагаєшся його заперечити, тим більше знаходиш підстав для підсилення його новими доказами.

- 2 За всіх урядів світу суспільна особа споживає і нічого не виробляє. Звідки ж отримує вона те, що споживає? З праці її членів. Те, що є надлишком для приватних осіб, становить необхідне для суспільства <в цілому>. Звідси випливає, що громадянський стан може існувати лише тоді, коли праця дає людям більше, ніж їм потрібно.

- 3 Але ж цей надлишок не однаковий в усіх країнах світу. У де-

* * *

parties n'ont pas moins d'autorité sur les sujets, et leur division les rend toutes ensemble moins fortes contre le souverain.

- 5 *On prévient encore le même inconvénient en établissant des magistrats intermédiaires, qui, laissant le gouvernement en son entier, servent seulement à balancer les deux puissances et à maintenir leurs droits respectifs. Alors le gouvernement n'est pas mixte, il est tempéré.*

- 6 *On peut remédier par des moyens semblables à l'inconvénient opposé, et quand le gouvernement est trop lâche, ériger des tribunaux pour le concentrer. Cela se pratique dans toutes les démocraties. Dans le premier cas on divise le gouvernement pour l'affaiblir, et dans le second pour le renforcer; car les maximum de force et de faiblesse se trouvent également dans les gouvernements simples, au lieu que les formes mixtes donnent une force moyenne.*

Chapitre VIII

Que toute forme de Gouvernement n'est pas propre a tout pays

- 1 *La liberté n'étant pas un fruit de tous les climats n'est pas à la portée de tous les peuples. Plus on médite ce principe établi par Montesquieu, plus on en sent la vérité. Plus on le conteste, plus on donne occasion de l'établir par de nouvelles preuves.*

- 2 *Dans tous les gouvernements du monde la personne publique consomme et ne produit rien. D'où lui vient donc la substance consommée? Du travail de ses membres. C'est le*

яких він значний, у деяких середній, у деяких нульовий, а у деяких — від'ємний. Це співвідношення залежить від плодючості ґрунтів, зумовленої кліматом, від того різновиду праці, якого вимагає земля, від природи її продуктів, від сили її мешканців, від більшого чи меншого рівня необхідного їм споживання та деяких інших подібних співвідношень, які його складають.

З іншого боку, природа всіх урядовань не однакова; відмінності ж ґрунтуються на такому принципові: чим більше суспільні податки віддаляються від свого джерела, тим обтяжливішими вони стають. Цю повинність слід вимірювати не розмірами стягуваного, а тим шляхом, який воно має подолати, щоб повернутися до рук, з яких вийшло. Коли така циркуляція швидка і добре налагоджена, то немає жодного значення, скільки платити: мало чи багато; народ тоді незмінно перебуває у достатку, а фінанси у гарному стані. Навпаки, якої б незначної дециці не сплачував народ, його достаток, якщо вона не повертається до нього, внаслідок постійних сплат невдовзі вичерпається. Така держава ніколи не стане багатюю, а народ завжди жебракуватиме.

Звідси випливає, що разом із збільшенням відстані між народом і урядом усе більш обтяжливими стають податки. Відтак, за демократії народ є найменш обтяженим, за аристократії — більше, а за монархії — несе на собі найважчого тягара. Отже, монархія годиться лише для багатих націй, аристократія — для середніх за багатством і розмірами, демократія — для невеликих і бідних².

У дійсності, чим більше над цим розмірковуєш, тим більшу різницю між вільними і монархічними державами вбачаєш. У перших все використовується задля спільної вигоди, а ось у других суспільні і партикулярні сили перебувають у взаємооберненому становищі, і

* * *

superflu des particuliers qui produit le nécessaire du public. D'où il suit que l'état civil ne peut subsister qu'autant que le travail des hommes rend au-delà de leurs besoins.

Or cet excédent n'est pas le même dans tous les pays du monde. Dans plusieurs il est considérable, dans d'autres médiocre, dans d'autres nul, dans d'autres négatif. Ce rapport dépend de la fertilité du climat, de la sorte de travail que la terre exige, de la nature de ses productions, de la force de ses habitants, de la plus ou moins grande consommation qui leur est nécessaire, et de plusieurs autres rapports semblables desquels il est composé.

D'autre part, tous les gouvernements ne sont pas de même nature; il y en a de plus ou moins dévorants, et les différences sont fondées sur cet autre principe que, plus les contributions publiques s'éloignent de leur source, et plus elles sont onéreuses. Ce n'est pas sur la quantité des impositions qu'il faut mesurer cette charge, mais sur le chemin qu'elles ont à faire pour retourner dans les mains dont elles sont sorties; quand cette circulation est prompte et bien établie, qu'on paye peu ou beaucoup, il n'importe; le peuple est toujours riche et les finances vont toujours bien. Au contraire, quelque peu que le peuple donne, quand ce peu ne lui revient point, en donnant toujours bientôt il s'épuise; l'Etat n'est jamais riche, et le peuple est toujours gueux.

Il suit de là que plus la distance du peuple au gouvernement augmente, et plus les tributs deviennent onéreux: ainsi dans la démocratie le peuple est le moins chargé, dans l'aristocratie il l'est davantage, dans la monarchie il porte le plus grand poids. La monarchie ne convient donc qu'aux nations opulentes, l'aristocratie aux Etats médiocres en richesse ainsi qu'en grandeur, la démocratie aux Etats petits et pauvres.

одні з них посилюються за рахунок послаблення інших; зрештою, замість того, щоб урядувати підданими задля їхнього щастя, деспотизм перетворює їх на нещасних, аби ними урядувати.

7 Отже, за будь-яких кліматичних умов існують природні чинники, врахувавши які можна визначити ту форму урядування, яка годиться для певного клімату, і навіть той тип населення, який має йому відповідати. Місцевості у країнах безплідних і неродючих, продукти яких не варті витраченої на них праці, повинні лишатися необробленими і пустинними або ж населеними виключно дикунами. Країни, де людська праця дає саме стільки продуктів, скільки їх необхідно для життя, повинні бути населеними варварськими народами — будь-яка *політія* тут неможлива. Країни, де надлишок продуктів праці є середнім, відповідають вільним народам, а ті, де багаті й родючі ґрунти дають найбільше продуктів за найменших витрат праці, можуть мати монархічний спосіб урядування, аби розкіш повелителя поглинала ті величезні надлишки, що створюються підданими³; бо краще нехай ці надлишки будуть спожиті урядом, аніж їх розтринькають приватні особи. Тут є певні винятки, і мені це відомо, але самі вони підтверджують правило і рано чи пізно призводять до революцій, які повертають стан справ до меж природного порядку.

8 Ми завжди повинні відрізнити загальні закони від партикулярних чинників, що можуть модифікувати наслідки дії цих законів. Навіть якби увесь Південь складався з самих лише республік, а вся Північ — з самих лише деспотичних держав, — це не применшило б істинності того, що внаслідок впливу клімату деспотизм відповідає теплим країнам, варварство — холодним, а гарна *політія* — регіонам, розташованим поміж ними. Я також бачу, що, навіть прийняття самого принципу не усуває дискусій з приводу його застосування:

* * *

6 *En effet, plus on y réfléchit, plus on trouve en ceci de différence entre les Etats libres et les monarchiques; dans les premiers tout s'emploie à l'utilité commune; dans les autres, les forces publique et particulières sont réciproques, et l'une s'augmente par l'affaiblissement de l'autre. Enfin au lieu de gouverner les sujets pour les rendre heureux, le despotisme les rend misérables pour les gouverner.*

7 *Voilà donc dans chaque climat des causes naturelles sur lesquelles on peut assigner la forme de gouvernement à laquelle la force du climat l'entraîne, et dire même quelle espèce d'habitants il doit avoir. Les lieux ingrats et stériles où le produit ne vaut pas le travail doivent rester incultes et déserts, ou seulement peuplés de sauvages. Les lieux où le travail des hommes ne rend exactement que le nécessaire doivent être habités par des peuples barbares, toute politique y serait impossible: les lieux où l'excès du produit sur le travail est médiocre conviennent aux peuples libres; ceux où le terroir abondant et fertile donne beaucoup de produit pour peu de travail veulent être gouvernés monarchiquement, pour consommer par le luxe du prince l'excès du superflu des sujets; car il vaut mieux que cet excès soit absorbé par le gouvernement que dissipé par les particuliers. Il y a des exceptions, je le sais; mais ces exceptions mêmes confirment la règle, en ce qu'elles produisent tôt ou tard des révolutions qui ramènent les choses dans l'ordre de la nature.*

8 *Distinguons toujours les lois générales des causes particulières qui peuvent en modifier l'effet. Quand tout le Midi serait couvert de républiques et tout le Nord d'Etats despotiques il n'en serait pas moins vrai que par l'effet du climat le despotisme con-*

можуть сказати, що деякі холодні країни є дуже родючими, а деякі південні — майже безплідними. Але ускладнення тут існує лише для тих, хто не розглядає речі усебічно. Необхідно, як я щойно казав, враховувати співвідношення, зумовлені працею, силами, споживанням тощо.

Припустимо, що є дві однакових території, одна з яких дає прибутку, що дорівнює п'яти, а друга — десяти. Якщо рівень споживання мешканців першої становить чотири, а мешканців другої — дев'ять, то надлишковий продукт першої становитиме одну п'яту, другої — одну десяту. Таким чином, співвідношення цих надлишків буде зворотним до співвідношення продуктів: земля, що виробляє лише п'ять, дає <відносний> надлишок удвічі більший від того, який дає земля, що виробляє десять.

Безперечно, один з цих двох продуктів удвічі більший за інший, і я не вважаю, що назагал хтось наслідиться порівнювати родючість ґрунтів у холодних і теплих країнах. Втім, припустимо, що рівність між ними існує. Якщо завгодно, порівняймо Англію з Сицилією і Польщу з Єгиптом — південніше розташовані Африка й Індія, а північніше вже немає нічого. Яка різниця у культурі землеробства потрібна для досягнення їх рівності! У Сицилії потрібно лише пошкрябати землю, але якої праці вимагає обробіток землі в Англії! А там, де потрібно більше рук для виробництва одного і того ж продукту, надлишок з необхідністю повинен бути меншим.

Окрім цього, слід зауважити, що однакова кількість людей у теплих країнах споживає менше, ніж у холодних. Клімат теплих країн вимагає, щоб люди, аби добре почуватися, були стриманими у споживанні: усі європейці, що бажають вести там такий же спосіб життя, як удома, гинуть від дезинтерії і розладнаного травлення. Ми, —

* * *

vient aux pays chauds, la barbarie aux pays froids, et la bonne politique aux régions intermédiaires. Je vois encore qu'en accordant le principe on pourra disputer sur l'application: on pourra dire qu'il y a des pays froids très fertiles et des méridionaux très ingrats. Mais cette difficulté n'en est une que pour ceux qui n'examinent pas la chose dans tous ses rapports. Il faut, comme je l'ai déjà dit, compter ceux des travaux, des forces, de la consommation, etc.

Supposons que de deux terrains égaux l'un rapporte cinq et l'autre dix. Si les habitants du premier consomment quatre et ceux du dernier neuf, l'excès du premier produit sera 1/5 et celui du second 1/10. Le rapport de ces deux excès étant donc inverse de celui des produits, le terrain qui ne produira que cinq donnera un superflu double de celui du terrain qui produira dix.

Mais il n'est pas question d'un produit double, et je ne crois pas que personne ose mettre en général la fertilité des pays froids en égalité même avec celle des pays chauds. Toutefois supposons cette égalité; laissons, si l'on veut, en balance l'Angleterre avec la Sicile, et la Pologne avec l'Égypte. Plus au midi nous aurons l'Afrique et les Indes, plus au nord nous n'aurons plus rien. Pour cette égalité de produit, quelle différence dans la culture? En Sicile il ne faut que gratter la terre; en Angleterre que de soins pour la labourer! or, là où il faut plus de bras pour donner le même produit, le superflu doit être nécessairement moindre.

Considérez, outre cela, que la même quantité d'hommes consomme beaucoup moins dans les pays chauds. Le climat demande qu'on y soit sobre pour se porter bien: les Européens qui veulent y vivre comme chez eux périssent tous de dysenterie et

каже Шарден¹ — порівняно з азіатами виглядаємо плотоїдними звірами, вовками. Дехто пояснює стриманість персів у споживанні тим, що у їхній країні ґрунти менш оброблені. Я ж вважаю навпаки: у їхній країні тому виробляється менше продуктів харчування, що її мешкацям їх потрібно менше, ніж нам. Якщо б їхня стриманість щодо їжі, — продовжує він, — дійсно пояснювалася убогістю країни, то у ній лише бідняки їли б мало, проте це властиво всім персам. До того ж, у кожній провінції у них їли б більше або менше — відповідно до родючості ґрунтів, тоді як в усьому царстві існує однаковий рівень обмежень щодо їжі. Вони вельми хвалять свій спосіб життя, кажучи, що достатньо лише поглянути на колір їхніх облич, аби визнати, наскільки цей спосіб життя кращій від християнського. І справді, колір обличчя у персів рівний, вони мають гарну, тонку і гладеньку шкіру, тоді як обличчя вірменів, їхніх підданих, що живуть на європейській лад, мають нерівний колір, вкриті червоними плямами, а тіла їхні товсті й важкі.

12 Чим ближче до екватора, тим менше потрібно людям для життя. Вони майже не їдять м'яса; рис, кукурудза, кускус, сорго, хліб з маніокового борошна — ось їхня повсякденна їжа. В Індіях є мільйони людей, які харчуються менше, ніж на один су в день. Навіть у Європі ми бачимо суттєві відмінності апетиту в північних і південних народів. Іспанцеві вистачило б на тиждень того, що німець з'їдає під час лише одного обіду. У країнах, де люди більше їдять, розкіш переходить також у харчування: в Англії виявом цього є те, що столи переобтяжені м'ясом, в Італії вас пригощать цукром і квітами.

13 Розкіш в одязі має такі ж відмінності. За кліматичних умов, що передбачають швидкі і бурхливі зміни сезонів, одяг в людей най-

* * *

d'indigestions. Nous sommes, dit Chardin, des bêtes carnassières, des loups, en comparaison des Asiatiques. Quelques-uns attribuent la sobriété des Persans à ce que leur pays est moins cultivé, et moi je crois au contraire que leur pays abonde moins en denrées parce qu'il en faut moins aux habitants. Si leur frugalité, continue-t-il, était un effet de la disette du pays, il n'y aurait que les pauvres qui mangeraient peu, au lieu que c'est généralement tout le monde, et on mangerait plus ou moins en chaque province selon la fertilité du pays, au lieu que la même sobriété se trouve par tout le royaume. Ils se louent fort de leur manière de vivre, disant qu'il ne faut que regarder leur teint pour reconnaître combien elle est plus excellente que celle des chrétiens. En effet le teint des Persans est uni; ils ont la peau belle, fine et polie, au lieu que le teint des Arméniens, leurs sujets qui vivent à l'euro péenne, est rude, couperosé, et que leurs corps sont gros et pesants.

12 *Plus on approche de la ligne, plus les peuples vivent de peu. Ils ne mangent presque pas de viande; le riz, le maïs, le cuzcuz, le mil, la cassave, sont leurs aliments ordinaires. Il y a aux Indes des millions d'hommes dont la nourriture ne coûte pas un sol par jour. Nous voyons en Europe même des différences sensibles pour l'appétit entre les peuples du Nord et ceux du Midi. Un Espagnol vivra huit jours du dîner d'un Allemand. Dans les pays où les hommes sont plus voraces le luxe se tourne aussi vers les choses de consommation. En Angleterre, il se montre sur une table chargée de viandes; en Italie on vous régale de sucre et de fleurs.*

13 *Le luxe des vêtements offre encore de semblables différences. Dans les climats*

кращий і найпростіший, а там, де одягаються лише для прикраси, прагнуть не так користі, як зовнішнього блиску, і сам одяг стає виявом розкошу. У Неаполі, гуляючи у Позіліпо⁵, ви щодня зустрінете людей у позолочених куртках, але без панчіх. Те саме стосується й будівель: там, де не бояться негоди, всю увагу приділяють пишнотам. В Парижі, Лондоні воліють мати тепле й зручне помешкання, в Мадриді ж будують пишні салони, але не ставлять вікон, що можуть зачинятися, і сплять у щурячих норах.

Іжа в теплих країнах набагато поживніша і смачніша, у цьому полягає третя відмінність, яка не може не впливати на другу. Чому в Італії їдять стільки овочів? Тому що вони там гарні, поживні, мають чудовий смак. У Франції ж, де вони живляться лише водою, поживними їх не назовеш, і тому їм не приділяють ніякого значення за столом. Проте вони займають не менше землі <аніж в Італії>, та й коштують принаймні стільки, скільки праці було на них витрачено. Досвід доводить, що берберська пшениця, яка, власне, гірша за французьку, дає значно більше борошна, а французька, у свою чергу, значно більше, ніж пшениця з північних країн. Звідси можна зробити висновок, що подібна градація зберігається загалом на усій відстані від екватора до полюса. Отже, чи не слід вважати за очевидну невигоду те, що в рівній кількості продукту міститься менше поживних речовин?

До усіх цих зауважень я можу додати ще одне, яке з них випливає і посилює їхню переконливість: мешканців теплі країни потребують менше, а прогодувати їх здатні більше, <ніж холодні>. Це породжує подвійний надлишок, який завжди йде на користь деспотизмові. Чим більшу територію займає одна й та сама кількість людей, тим складніше їм буде піднятися на повстання, ос-

* * *

où les changements des saisons sont prompts et violents, on a des habits meilleurs et plus simples, dans ceux où l'on ne s'habille que pour la parure on y cherche plus d'éclat que d'utilité, les habits eux-mêmes y sont un luxe. A Naples vous verrez tous les jours se promener au Pausilippe des hommes en veste dorée et point de bas. C'est la même chose pour les bâtiments; on donne tout à la magnificence quand on n'a rien à craindre des injures de l'air. A Paris, à Londres on veut être logé chaudement et commodément. A Madrid on a des salons superbes, mais point de fenêtres qui ferment, et l'on couche dans des nids à rats.

Les aliments sont beaucoup plus substantiels et succulents dans les pays chauds; c'est une troisième différence qui ne peut manquer d'influer sur la seconde. Pourquoi mange-t-on tant de légumes en Italie? parce qu'ils y sont bons, nourrissants, d'excellent goût. En France où ils ne sont nourris que d'eau ils ne nourrissent point, et sont presque comptés pour rien sur les tables. Ils n'occupent pourtant pas moins de terrain et coûtent du moins autant de peine à cultiver. C'est une expérience faite que les blés de Barbarie, d'ailleurs inférieurs à ceux de France, rendent beaucoup plus en farine, et que ceux de France à leur tour rendent plus que les blés du Nord. D'où l'on peut inférer qu'une gradation semblable s'observe généralement dans la même direction de la ligne au pôle. Or n'est-ce pas un désavantage visible d'avoir dans un produit égal une moindre quantité d'aliment?

A toutes ces différentes considérations j'en puis ajouter une qui en découle et qui les fortifie; c'est que les pays chauds ont moins besoin d'habitants que les pays froids, et pourraient en nourrir davantage: ce qui produit un double superflu toujours

кільки вони не матимуть змоги швидко і таємно зосередити свої сили, а урядові завжди легко буде дізнатись про наміри повстанців і перерізати шляхи сполучення. Але чим щільніше живе численний народ, тим важче урядові узурпувати владу суверена, і тоді провідники <народу> так само безпечно обговорюють справи у своїх помешканнях, як і повелитель у своїй раді, а юрба збирається на майданах так само швидко, як солдати у своїх казармах. Отже, наявність великих відстаней надає переваги тиранічному урядові. Завдяки пунктам підтримки, що ним створені, його сила зростає разом з відстанню, подібно до сили важеля*.

16 І навпаки — сила народу дієва лише тоді, коли він зосереджений в одному місці: вона видихається і зникає, якщо збільшуються відстані; народ — як порох, розсипаний по землі, він займається лише тоді, коли порошок щільно прилягає до порошинки. Таким чином, найменш населені держави, найбільш підходять для тиранії, бо хижі звірі царюють лише в пустелях⁷.

* Це не суперечить тому, що я казав вище (кн. II, розд. IX) про незручність великих держав <для управління>; бо там йшлося про владу уряду над своїми членами, а тут йдеться про його силу, спрямовану проти підданих. Його розсіяні повсюди члени є для нього пунктами підтримки його впливу на народ, впливу, який здійснюється з далекої відстані. Проте він не має ніяких точок опори, щоб впливати безпосередньо на своїх членів. Таким чином, у одному випадку довжина важеля становить його слабкість, в іншому — його силу*.

* * *

à l'avantage du despotisme. Plus le même nombre d'habitants occupe une grande surface, plus les révoltes deviennent difficiles; parce qu'on ne peut se concerter ni promptement ni secrètement, et qu'il est toujours facile au gouvernement d'éventer les projets et de couper les communications: mais plus un peuple nombreux se rapproche, moins le gouvernement peut usurper sur le souverain; les chefs délibèrent aussi sûrement dans leurs chambres que le prince dans son conseil, et la foule s'assemble aussitôt dans les places que les troupes dans leurs quartiers. L'avantage d'un gouvernement tyrannique est donc en ceci d'agir à grandes distances. A l'aide des points d'appui qu'il se donne sa force augmente au loin comme celle des leviers.*

16 *Celle du peuple au contraire n'agit que concentrée, elle s'évapore et se perd en s'étendant, comme l'effet de la poudre éparse à terre et qui ne prend feu que grain à grain. Les pays les moins peuplés sont ainsi les plus propres à la tyrannie: les bêtes féroces ne règnent que dans les déserts.*

* Ceci ne contredit pas ce que j'ai dit ci-devant, L. II, chap. IX, sur les inconvénients des grands Etats: car il s'agissait là de l'autorité du gouvernement sur ses membres, et il s'agit ici de sa force contre les sujets. Ses membres épars lui servent de points d'appui pour agir au loin sur le peuple, mais il n'a nul point d'appui pour agir directement sur ces membres mêmes. Ainsi dans l'un des cas la longueur du levier en fait la faiblesse, et la force dans l'autre cas.

Розділ IX

ПРО ОЗНАКИ ГАРНОГО УРЯДУВАННЯ

Отже, якщо запитати, який спосіб урядування є взагалі найкращим, то таке питання буде надто невизначеним і тому нерозв'язним, або, якщо завгодно, воно матиме стільки гарних рішень, скільки є можливих комбінацій усіх варіантів абсолютного і відносного становища народів.

Але якщо спитати про ознаку, за допомогою якої можна розпізнати — гарним чи поганим є уряд одного народу, то це вже зовсім інша річ, адже питання про факт може мати відповідь.

Проте воно так і залишається без відповіді, оскільки кожен бажає вирішувати його на власний розсуд. Піддани вихваляють суспільний спокій, громадяни — свободу приватної особи; один надає перевагу безпеці власності, інший — безпеці особистості; один вважає, що найкращий уряд — найсуворіший, інший наполягає — що найм'якший; цей бажає, щоб злочини каралися, той — щоб запобігалися; один вважає, що краще слід наганяти страху на сусідів, інший воліє залишитись їм невідомим; один задоволений, коли гроші перебувають в обігу, інший вимагає, щоб народ мав хліб. Навіть якщо узгодити між собою ці та подібні точки зору, чи дасть це нам можливість просунутися вперед? Моральні величини не мають точної міри, то ж чи настане коли-небудь згода щодо ознаки, яку всі шукають, і щодо способу її визначення?

Мене ж завжди дивувало, що така проста ознака залишається невідомою, або ж що комусь вистачає недоброросовісності з нею не погоджуватися. Що є метою політичного об'єднання? Збереження і

* * *

Chapitre IX

Des signes d'un bon Gouvernement

Quand donc on demande absolument quel est le meilleur gouvernement, on fait une question insoluble comme indéterminée; ou si l'on veut, elle a autant de bonnes solutions qu'il y a de combinaisons possibles dans les positions absolues et relatives des peuples.

Mais si l'on demandait à quel signe on peut connaître qu'un peuple donné est bien ou mal gouverné, ce serait autre chose, et la question de fait pourrait se résoudre.

Cependant on ne la résout point, parce que chacun veut la résoudre à sa manière. Les sujets vantent la tranquillité publique, les citoyens la liberté des particuliers, l'un préfère la sûreté des possessions, et l'autre celle des personnes; l'un veut que le meilleur gouvernement soit le plus sévère, l'autre soutient que c'est le plus doux; celui-ci veut qu'on punisse les crimes, et celui-là qu'on les prévienne; l'un trouve beau qu'on soit craint des voisins, l'autre aime mieux qu'on en soit ignoré, l'un est content quand l'argent circule, l'autre exige que le peuple ait du pain. Quand même on conviendrait sur ces points et d'autres semblables, en serait-on plus avancé? Les quantités morales manquant de mesure précise, fût-on d'accord sur le signe, comment l'être sur l'estimation?

Pour moi, je m'étonne toujours qu'on méconnaisse un signe aussi simple, ou qu'on ait la mauvaise foi de n'en pas convenir: Quelle est la fin de l'association politique? C'est la conservation et la prospérité de ses membres. Et quel est le signe le plus sûr qu'ils se conservent et prospèrent? C'est leur nombre et leur population. N'allez donc pas chercher

процвітання його членів¹. А якою є надійна ознака того, що вони себе зберігають і процвітають? Їхня чисельність і залюдненість <країни>. Не слід деінде шукати цю ознаку, з приводу якої точиться стільки суперечок. Якщо усі інші умови є рівними, то безперечно найкращим є урядування, за якого громадяни плодяться і розмножуються дедалі більше, хоча й не використовуються при цьому сторонні засоби, натуралізація, колонії. А те, в умовах якого народ зменшується і слабне, є найгіршим. Рахівники, нині ваша черга: рахуйте, вимірюйте, порівнюйте*.

* Згідно з цим принципом слід визначати і ті століття, протягом яких рід людський досягав найбільшого процвітання. Занадто захоплювалися століттями розквіту літератури і мистецтва, не прозираючи прихованих першооснов їхньої культури, не беручи до уваги їхньої згубної дійсності: *idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset*². Чи не бачимо ми, що за книжковими принципами завжди приховується груба корисливість, яка власне й примушує говорити їхніх авторів? Що б не говорили вони, проте коли країна, попри свій блиск, втрачає населення, то не слід вірити, ніби все йде добре, а якщо поет має сто тисяч ліврів річної ренти, цього ще недостатньо, щоб його століття вважалося найліпшим з усіх³. Слід звертати увагу не стільки на зовнішній спокій і на незворушність провідників, скільки на добробут нації у цілому, а особливо — їхніх найчисленніших верств. Град може спустошити декілька кантонів, але рідко коли викликає голодомор. Зракологі, громадянські війни дуже лякають провідників, проте не здають справжніх нещастя народам, котрі можуть навіть отримати перепочинок, поки триває суперечка про те, кому належить їх тиранити далі. Саме їхнє повсякденне становище зумовлює їхнє справжнє процвітання або справжнє нещастя; саме коли усе придрушене під ярмом, коли усе гине, саме тоді провідники, нищачи їх задля власного задоволення, *ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*⁴. Коли чвари сильних світу цього збудують Французьке королівство і коли паризький коад'ютор, йдучи до парламенту, несе у кишені кинжал⁵ — це не заважає французькому народові бути щасливим, численним і користуватися чесним і вільним достатком. Раніше Греція процвітала серед жорстоких війн, кров текла потоками, а країна була повна людей. Здається, — каже Макіавеллі, — що від убивств, проскрипцій, громадянських війн наша республіка

* * *

ailleurs ce signe si disputé. Toutes choses d'ailleurs égales, le gouvernement sous lequel, sans moyens étrangers, sans naturalisations, sans colonies, les citoyens peuplent et multiplient davantage est infailliblement le meilleur: celui sous lequel un peuple diminue et dépérit est le pire. Calculez, c'est maintenant votre affaire; comparez, mesurez, comparez.*

* *On doit juger sur le même principe des siècles qui méritent la préférence pour la prospérité du genre humain. On a trop admiré ceux où l'on a vu fleurir les lettres et les arts, sans pénétrer l'objet secret de leur culture, sans en considérer le funeste effet. idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset. Ne verrons-nous jamais dans les maximes des livres l'intérêt l'incertain qui fait parler les auteurs? Non, quoi qu'ils en puissent dire, quand malgré son éclat un pays se dépeuple il n'est pas vrai que tout aille bien, et il ne suffit pas qu'un poète ait cent mille livres de rente pour que son siècle soit le meilleur de tous. Il faut moins regarder au repos apparent, et à la tranquillité des chefs, qu'au bien-être des nations entières et surtout des Etats les plus nombreux. La grêle désole quelques cantons, mais elle fait rarement disette. Les émeutes, les guerres civiles effarouchent beaucoup les chefs, mais elles ne font pas les vrais malheurs des peuples, qui peuvent même avoir du relâche tandis qu'on dispute à qui les tyranniseront. C'est de leur état permanent que naissent leurs prospérités ou leurs calamités réelles; quand tout reste écrasé sous le joug, c'est alors que tout dépérit; c'est alors que les chefs les détruisant à leur aise, ubi solitudinem faciunt, pacem appellant. Quand les tracasseries des grands agitaient le royaume de France, et que le coadjuteur de Paris portait au parlement un poignard dans sa poche cela n'empêchait pas que le peuple français ne vécût heureux et nombreux dans une honnête et libre aisance. Autrefois la Grèce fleurissait au sein des plus cruelles guerres, le sang y coulait à flots, et tout le pays était couvert d'hommes. Il semblait, dit Machiavel, qu'au milieu des meurtres, des proscriptions, des guerres civiles, notre république en devint plus puissante; la vertu*

Розділ X

ПРО УРЯДОВІ ЗЛОВЖИВАННЯ І ПРО СХИЛЬНІСТЬ
УРЯДУ ДО ДЕГЕНЕРАЦІЇ

Як партикулярна воля постійно протидіє загальній, так само й уряд постійно спрямовує свої зусилля проти суверенітету. Чим потужніші ці зусилля, тим гіршою стає конституція держави. А оскільки тут відсутня інша корпоративна воля, яка, чинячи спротив волі принцепса, досягала б з нею рівноваги, то рано чи пізно має статися так, що принцепс нарешті підкорить суверена і розірве суспільну угоду. Ця вада невіддільна від уряду і немінуча, вона від самого народження політичного тіла працює на його руйнацію, так само як старість і смерть руйнують людське тіло.

Є два загальних шляхи дегенерації уряду: його ущільнення або розпад держави.

Уряд ущільнюється, коли він зменшується кількісно, тобто переходить від демократії до аристократії, а від аристократії — до королівської влади. Такою є його природна схильність*. Якби він

ставала дедалі могутнішою, а добродесність громадян, їхні нрави, їхня незалежність зміцнювали її більше, ніж усобиці послаблювали⁶. Невелике заворушення робить душі міцнішими, а справжньому процвітанню роду людського сприяє не стільки мир, скільки свобода⁷.

* Повільне формування і поступ Венеційської республіки у її лагунах — яскравий приклад такої послідовності; дивно, що вже понад дванадцять віків венеційці, здається, перебувають лише на другій стадії «зазначеного процесу», що почалася з *Serrar di consiglio* 1198 року¹. Стосовно ж тих стародавніх герцогів, якими нині їм докоряють, то, що б не містилося у *Squittinio della liberta veneta*², доведено: вони не були їхніми суверенами.

Мені, звісно ж, заперечуватимуть, посилаючись на приклад римської республіки, яка нібито пройшла зовсім протилежний шлях — від монархії до ари-

* * *

Chapitre X

De l'Abus du Gouvernement et de sa pente a dégénérer

Comme la volonté particulière agit sans cesse contre la volonté générale, ainsi le gouvernement fait un effort continuel contre la souveraineté. Plus cet effort augmente, plus la constitution s'altère, et comme il n'y a point ici d'autre volonté de corps qui résistent à celle du prince fasse équilibre avec elle, il doit arriver tôt ou tard que le prince opprime enfin le souverain et rompe le traité social. C'est là le vice inhérent et inévitable qui dès la naissance du corps politique tend sans relâche à le détruire, de même que la vieillesse et la mort détruisent le corps de l'homme. Il y a deux voies générales par lesquelles un gouvernement dégénère; savoir, quand il se resserre, ou quand l'Etat se dissout.

Le gouvernement se resserre quand il passe du grand nombre au petit. c'est-à-dire de la démocratie à l'aristocratie, et de l'aristocratie à la royauté. C'est là son inclination naturelle. S'il rétrogradait du petit nombre au grand, on pourrait dire qu'il se relâche, mais ce progrès inverse est impossible.*

de ses citoyens, leurs moeurs, leur indépendance avaient plus d'effet pour la renforcer que toutes ses dissensions n'en avaient pour l'affaiblir. Un peu d'agitation donne du ressort aux âmes, et ce qui fait vraiment prospérer l'espèce est moins la paix que la liberté.

**La formation lente et le progrès de la république de Venise dans ses lagunes offre un exemple notable de cette succession; et il est bien étonnant que depuis plus de douze cents ans les Vénitiens semblent*

змінювався у зворотному напрямі — від малої кількості членів до великої, то можна було б сказати, що він послаблюється, проте зворотний поступ тут неможливий.

4 Своєї форми урядування насправді ніколи не змінює — окрім випадку, коли воно настільки послаблюється через спрацьованість свого тократії, а від аристократії — до демократії. Я вельми далекий від того, щоб пристати до цих поглядів³.

Першим установленням Ромула був змішаний спосіб урядування, який невдовзі виродився у деспотизм. З партикулярних причин держава загинула передчасно, як новонароджений, що не досяг зрілих літ. Вигнання Тарквінів було справжньою епохою народження республіки, яка не одразу набула постійної форми — спочатку було зроблено лише половину справи, оскільки недоторканим залишився патриціат. Через те, що продовжувався конфлікт спадкової аристократії, яка є найгіршою формою законного управління, і демократії, форма <римського> урядування — завжди нестала і мінлива — набула визначеності, як це довів Макіавеллі, — лише із запровадженням інституту трибунів; тільки тоді виник справжній уряд і справжня демократія. Народ тоді дійсно був не лише сувереном, а й магістратом і суддею; сенат був лише підпорядкованою установою, що стримувала і концентрувала уряд; навіть самі консули, попри те що вони — патриції, найперші магістрати і, у воєнний час, полководці з абсолютною владою, були у Римі просто головами, обраними народом.

Відтоді можна було бачити й те, як уряд, виявляючи свою природну схильність, рішуче тяжіє до аристократії. Патриціат скасувався ніби сам по собі, аристократія ж надалі мала за підґрунтя не корпорацію патриціїв, на відміну від Венеції і Генуї, а корпорацію сенату, складену з патриціїв і плебеїв⁴, і навіть корпорацію трибунів — коли ті розпочали узурпацію активної влади; бо ж самі лише слова ніяк не змінюють стану речей, а коли народ має провідників, які урядують замість нього, то останні, як би вони не називалися, завжди складатимуть аристократію.

Зловживання, породжені аристократичним урядуванням, спричинили громадянські війни і утворення триумвірату. Сулла, Юлій Цезар, Август фактично стали справжніми монархами, і, врешті решт, за Тиберієвого деспотизму держава загинула⁵. Таким чином, римська історія не спростовує мого принципу, а підтверджує його.

* * *

n'en être encore qu'au second terme, lequel commença au Serrai di Consiglio en 1198. Quant aux anciens ducs qu'on leur reproche, quoi qu'en puisse dire le Squitino della libertà veneta, il est prouvé qu'ils n'ont point été leurs souverains.

On ne manquera pas de m'objecter la République romaine qui suivit, dira-t-on, un progrès tout contraire, passant de la monarchie à l'aristocratie, et de l'aristocratie à la démocratie. Je suis bien éloigné d'en penser ainsi.

Le premier établissement de Romulus fut un gouvernement mixte qui dégénéra promptement en despotisme. Par des causes particulières l'Etat périt avant le temps, comme on voit mourir un nouveauté avant d'avoir atteint l'âge d'homme. L'expulsion des Tarquins fut la véritable époque de la naissance de la République, Mais elle ne prit pas d'abord une forme constante, parce qu'on ne fit que la moitié de l'ouvrage en n'abolissant pas le patriciat. Car de cette manière l'aristocratie héréditaire qui est la pire des administrations légitimes, restant en conflit avec la démocratie, la forme du gouvernement toujours incertaine et flottante ne fut fixée, comme l'a prouvé Machiavel, qu'à l'établissement des tribuns; alors seulement il y eut un vrai gouvernement et une véritable démocratie. En effet le peuple alors n'était pas seulement souverain mais aussi magistrat et juge, le Sénat n'était qu'un tribunal en sous-ordre pour tempérer ou concentrer le gouvernement, et les consuls eux-mêmes, bien que patriciens, bien que premiers magistrats, bien que généraux absolus à la guerre, n'étaient à Rome que les présidents du peuple.

Dès lors on vit aussi le gouvernement prendre sa pente naturelle et tendre fortement à l'aristocratie. Le patriciat s'abolissant comme de lui-même, l'aristocratie n'était plus dans le corps des patriciens comme elle est à Venise et à Gènes, mais dans le corps du Sénat composé de patriciens et de plébéiens, même dans le corps des tribuns quand ils commencèrent d'usurper une puissance active: car les mots ne font rien aux choses, et quand le peuple a des chefs qui gouvernent pour lui, quelque nom que portent ces chefs, c'est toujours une aristocratie.

De l'abus de l'aristocratie naquirent les guerres civiles et le triumvirat. Sylla, Jules César,

механізму, що вже неспроможне зберігати цю форму. Якщо ж тоді ще й збільшується територія <держави>, його сила повністю вичерпується, а існування ще більше скорочується. Отже, потрібно настільки відновити і сконцентрувати його механізм, наскільки він це дозволяє, інакше держава, опертям якої є таке урядування, зазнає руйнації.

Розпад держав відбувається двома шляхами.

По-перше, коли принцепс більше не керує державою згідно з законами і узурпує владу суверена. Тоді відбуваються помітні зміни: ущільнення зазнає не уряд, а держава. Я хочу сказати, що велика держава розпадається, у ній формується інша, яка складається виключно з членів уряду і стосовно решти народу постає лише як володар і тиран. Отже, варто лише урядові узурпувати владу суверена, як суспільний пакт розривається і всі прості громадяни, повернувшись від права до своєї природної свободи, виявляються хоча й присилуваними, однак зовсім не зобов'язаними підкорятися.

Те саме відбувається й тоді, коли деякі члени уряду — окремо від інших — узурпують владу, яку мають здійснювати усі разом. Це є не меншим порушенням законів і призводить до ще більшого безладдя. Тоді, так би мовити, з'являється стільки принцепсів, скільки є магистратів, і держава, яку розділено не менше за уряд, гине або змінює свою форму.

Коли держава розпадається, зловживання урядовою владою за будь-якого урядування отримують спільну назву *анархії*. Зокрема ж демократія вироджується в *охлократію*, аристократія — в *олігархію*; додам, що королівська влада вироджується у *тиранію*, проте це слово неоднозначне і потребує пояснень.

В буденному розумінні тираном є король, який править за допомогою насильства і не зважає на справедливість та закони. У точно-

* * *

En effet, jamais le gouvernement ne change de forme que quand son ressort usé le laisse trop affaibli pour pouvoir conserver la sienne. Or s'il se relâchait encore en s'étendant, sa force deviendrait tout à fait nulle, et il subsisterait encore moins. Il faut donc remonter et serrer le ressort à mesure qu'il cède, autrement l'Etat qu'il soutient tomberait en ruine.

Le cas de la dissolution de l'Etat peut arriver de deux manières.

Premièrement quand le prince n'administre plus l'Etat selon les lois et qu'il usurpe le pouvoir souverain. Alors il se fait un changement remarquable; c'est que, non pas le gouvernement, mais l'Etat se resserre; je veux dire que le grand Etat se dissout et qu'il s'en forme un autre dans celui-là, composé seulement des membres du gouvernement et qui n'est plus rien au reste du peuple que son maître et son tyran. De sorte qu'à l'instant que le gouvernement usurpe la souveraineté, le pacte social est rompu, et tous les simples citoyens, rentrés de droit dans leur liberté naturelle, sont forcés mais non pas obligés d'obéir.

Le même cas arrive aussi quand les membres du gouvernement usurpent séparément le pouvoir qu'ils ne doivent exercer qu'en corps; ce qui n'est pas une moindre infraction des lois, et produit encore un plus grand désordre. Alors on a, pour ainsi dire, autant de princes que de magistrats, et l'Etat, non moins divisé que le gouvernement, périt ou change de forme.

Quand l'Etat se dissout, l'abus du gouvernement quel qu'il soit prend le nom commun d'anarchie. En distinguant, la démocratie dégénère en ochlocratie, l'aristocratie Auguste devinrent dans le fait de véritables monarches, et enfin sous le despotisme de Tibère l'Etat fut dissous. L'histoire romaine ne dément donc pas mon principe; elle le confirme.

му смислі тиран — це приватна особа, яка привласнила королівську владу, не маючи на неї права. Саме так слово «тиран» розуміли греки; вони застосовували його до усіх повелителів, — і добрих, і поганих, — чия влада була незаконною*. Таким чином, слова *тиран* і *узурпатор* є повними синонімами.

10 Аби дати різні назви різним речам, я називатиму *тираном* узурпатора королівської влади, а *деспотом* — узурпатора влади суверена. Тиран — це той, хто повстає проти законів, щоб правити за законами, деспот — той, хто ставить себе над законами. Таким чином, тиран може не бути деспотом, але деспот — завжди тиран.

Розділ XI

ПРО СМЕРТЬ ПОЛІТИЧНОГО ТІЛА

1 Схильність до упадку є природною і невідворотною <навіть> для найкращих урядів. Якщо Спарта і Рим загинули, яка держава може сподіватися на вічне існування¹? Якщо ми бажаємо створити установлення, яке спромоглося б існувати тривалий час, нам усе ж

* *Omnes enim et habentur et dicuntur Tyranni qui potestate utuntur perpetuam in ea civitate quae libertate est usa* (Corn. Nep. in *Miltiad.* cap. 8)⁶. Аристотель (Ником[ахова]. Ет[ика]., кн. VIII, розд. 10) відрізняє *тирана* від *царя* таким чином, що перший править заради своєї власної вигоди, а другий — лише задля вигоди підданих; навіть якщо не брати до уваги те, що усі загалом грецькі автори вживають слово *тиран* у іншому смислі, як це найбільш яскраво видно з Ксенофонтowego *Гіерона*⁷, з цього розрізнення випливало б, усупереч думці Аристотеля, лише те, що від початку світу не існувало бодай одного царя.

* * *

en oligarchie; j'ajouterais que la royauté dégénère en tyrannie, mais ce dernier mot est équivoque et demande explication.

9 *Dans le sens vulgaire un tyran est un roi qui gouverne avec violence et sans égard à la justice et aux lois. Dans le sens précis un tyran est un particulier qui s'arroge l'autorité royale sans y avoir droit. C'est ainsi que les Grecs entendaient ce mot de tyran. Ils le donnaient indifféremment aux bons et aux mauvais princes dont l'autorité n'était pas légitime*. Ainsi tyran et usurpateur sont deux mots parfaitement synonymes.*

10 *Pour donner différents noms à différentes choses, j'appelle tyran l'usurpateur de l'autorité royale, et despote l'usurpateur du pouvoir souverain. Le tyran est celui qui s'ingère contre les lois à gouverner selon les lois; le despote est celui qui se met au-dessus des lois mêmes. Ainsi le tyran peut n'être pas despote, mais le despote est toujours tyran.*

Chapitre XI

De la Mort du corps politique

1 *Telle est la pente naturelle et inévitable des gouvernements les mieux constitués.*

* *Omnes enim et habentur et dicuntur Tyranni qui potestate utuntur perpetua, in ea Civitate quae libertate usa est. Corn. Nep., in Miltiad. Il est vrai qu' Aristote, Mor. de Nicom., l. VIII, c. 10 distingue le tyran du roi, en ce que le premier gouverne pour sa propre utilité et le second seulement pour l'utilité de ses sujets; mais outre que généralement tous les auteurs grecs ont pris le mot tyran dans un autre sens, comme il paraît surtout par le Hiéron de Xénophon, il s'ensuivrait de la distinction d' Aristote que depuis le commencement du monde il n'aurait pas encore existé un seul roi.*

не слід прагнути того, щоб воно було вічним. Аби досягти успіху, не слід прагнути неможливого або ж марно сподіватись на те, що людському витворові вдасться надати такої тривкості, яка не властива людським речам.

Політичне тіло, як і тіло людини, починає вмирати від самого народження і в самому собі містить чинники своєї руйнації. Однак, і те й інше мусять мати більш-менш міцну конституцію, здатну підтримувати їхнє існування упродовж більш-менш тривалого часу. Конституція людського тіла є витвором природи, конституція держави — витвором мистецтва. Від людей не залежить те, чи продовжуватиметься їхнє життя, але від них залежить, чи продовжуватиметься настільки, наскільки це можливо, існування держави, тобто, чи буде їй надано конституцію, найкращу з усіх можливих. Навіть найкращим чином конституційоване <політичне тіло> рано чи пізно припинить своє існування, але усе ж пізніше від інших — якщо непередбачувана катастрофа не спричинить його передчасну загибель.

Основою політичного життя є суверенна влада. Законодавча влада — це серце держави, виконавча — її мозок, від якого залежить рух усіх її членів. Мозок може зазнати паралічу, але індивід усе ж житиме. Людина залишиться розумово неповноцінною, проте живою. Але варто зупинитися серцю — і жива істота вмирає.

Держава існує не завдяки законам, а завдяки законодавчій владі. Колишні закони ні до чого не забов'язують нині, але мовчання означає мовчазну згоду, і тому вважається, що суверен постійно підтверджує дієвість законів, яких він не скасував, маючи змогу це зробити. Усього того, що він хоча б одного разу виголосив як свою волю, він має воліти повсякчас, якщо тільки сам не скасував цього.

* * *

Si Sparte et Rome ont péri, quel Etat peut espérer de durer toujours? Si nous voulons former un établissement durable, ne songeons donc point à le rendre éternel. Pour réussir il ne faut pas tenter l'impossible, ni se flatter de donner à l'ouvrage des hommes une solidité que les choses humaines ne comportent pas.

Le corps politique, aussi bien que le corps de l'homme, commence à mourir dès sa naissance et porte en lui-même les causes de sa destruction. Mais l'un et l'autre peut avoir une constitution plus ou moins robuste et propre à le conserver plus ou moins longtemps. La constitution de l'homme est l'ouvrage de la nature, celle de l'Etat est l'ouvrage de l'art. Il ne dépend pas des hommes de prolonger leur vie, il dépend d'eux de prolonger celle de l'Etat aussi loin qu'il est possible, en lui donnant la meilleure constitution qu'il puisse avoir. Le mieux constitué finira mais plus tard qu'un autre, si nul accident imprévu n'amène sa perte avant le temps.

Le principe de la vie politique est dans l'autorité souveraine. La puissance législative est le cœur de l'Etat, la puissance exécutive en est le cerveau, qui donne le mouvement à toutes les parties. Le cerveau peut tomber en paralysie et l'individu vivre encore. Un homme reste imbécile et vit: mais sitôt que le cœur a cessé ses fonctions, l'animal est mort.

Ce n'est point par les lois que l'Etat subsiste, c'est par le pouvoir législatif. La loi d'hier n'oblige pas aujourd'hui, mais le consentement tacite est présumé du silence, et le souverain est censé confirmer incessamment les lois qu'il n'abroge pas, pouvant le faire. Tout ce qu'il a déclaré vouloir une fois, il le veut toujours, à moins qu'il ne le révoque.

Pourquoi donc porte-t-on tant de respect aux anciennes lois? C'est pour cela même.

Чому ж тоді ставляться з такою повагою до старих законів?
 5 Саме через назначену обставину. Слід гадати, що тільки вищість давніх волевиявлень допомогла їм зберегти чинність упродовж три-валого часу: якщо б суверен не визнавав їх повсякчас рятівними, він уже безліч разів мав би їх скасувати². Ось чому, ані трохи не послаблюючись, закони безперервно набувають нових сил у будь-якій добре конституйованій державі; передсуд давнини робить їх щодень поважнішими. Натомість можна бути упевненим, що всюди, де закони, старіючи, дедалі послаблюються, більше не існує законодавчої влади і держава вже не живе.

Розділ XII

ЯК ПІДТРИМУЄ СЕБЕ СУВЕРЕННА ВЛАДА

1 Суверен, не маючи іншої сили, окрім законодавчої влади, може діяти виключно через закони. А оскільки закони не є нічим іншим, окрім як автентичними актами загальної волі, суверен може діяти лише тоді, коли увесь народ збирається разом. Увесь народ, що зібрався разом? Яка нісенітниця! Можливо сьогодні це й нісенітниця, але так не вважалося дві тисячі років тому. То чи не змінили люди своєї природи?

2 Межі можливого у моральних предметах не такі вузькі, як ми думаємо, а вужчають вони через нашу малодушність, наші пороки, наші передсуди. Ниці душі не вірять в існування великих людей, мерзенні раби глузливо посміхаються, коли чують слово *свобода*.

3 Зваживши на те, що відбулось, розгляньмо те, що може відбутися. Не згадуватиму стародавніх республік Греції, проте Римська

* * *

On doit croire qu'il n'y a que l'excellence des volontés antiques qui les ait pu conserver si longtemps; si le souverain ne les eût reconnues constamment salutaires il les eût mille fois révoquées. Voilà pourquoi loin de s'affaiblir les lois acquièrent sans cesse une force nouvelle dans tout Etat bien constitué; le préjugé de l'antiquité les rend chaque jour plus vénérables; au lieu que partout où les lois s'affaiblissent en vieillissant, cela prouve qu'il n'y a plus de pouvoir législatif, et que l'Etat ne vit plus.

Chapitre XII

Comment se maintient l'Autorité souveraine

1 *Le souverain n'ayant d'autre force que la puissance législative n'agit que par des lois, et les lois n'étant que des actes authentiques de la volonté générale, le souverain ne saurait agir que quand le peuple est assemblé. Le peuple assemblé, dira-t-on! Quelle chimère! C'est une chimère aujourd'hui, mais ce n'en était pas une il y a deux mille ans. Les hommes ont-ils changé de nature?*

2 *Les bornes du possible dans les choses morales sont moins étroites que nous ne pensons. Ce sont nos faiblesses, nos vices, nos préjugés qui les rétrécissent. Les âmes basses ne croient point aux grands hommes: de vils esclaves sourient d'un air moqueur à ce mot de liberté.*

3 *Par ce qui s'est fait considérons ce qui se peut faire; je ne parlerai pas des anciennes républiques de la Grèce, mais la République romaine était, ce me semble, un grand Etat,*

республіка, на мій погляд, була великою державою, а Рим — великим містом. Згідно з останнім цензом¹ у Римі мешкало чотириста тисяч громадян, здатних носити зброю, а останній перепис населення Імперії зафіксував понад чотири мільйони громадян, не враховуючи підданих, іноземців, жінок, дітей, рабів.

Варто лише подумати про те, що величезна кількість мешканців цієї столиці і її околиць мала часто збиратися разом — і яких тільки складностей не вигадася наша уява! Однак рідко якого тижня римський народ не скликав зборів, а бувало, що й частіше. Він здійснював не лише права суверенітету, але і частину прав уряду. Він розглядав певні питання, виносив присуди у певних судових справах. Перебуваючи на майдані для зібрань увесь цей народ виконував роль магістрата майже так само часто, як і роль громадянина.

Якщо б ми дісталися до найперших часів <в історії> націй, то побачили б, що більшістю стародавніх способів урядування, навіть монархічних, подібних до македонського і франкського, передбачалися подібні ради. Цей незаперечний факт в будь-якому випадку дає відповідь на всі ускладнення, оскільки висновок щодо можливого, зроблений на підставі того, що вже існує, здається мені обгрунтованим.

Розділ XIII ПРОДОВЖЕННЯ

Недостатньо того, щоб загальнонародні збори одного разу затвердили конституцію держави, надавши чинності корпусові законів. Недостатньо, щоб вони встановили постійний уряд або щоб лише

* * *

et la ville de Rome une grande ville. Le dernier cens donna dans Rome quatre cent mille citoyens portant armes, et le dernier dénombrement de l'Empire plus de quatre millions de citoyens sans compter les sujets, les étrangers, les femmes, les enfants, les esclaves.

Quelle difficulté n'imaginerait-on pas d'assembler fréquemment le peuple immense de cette capitale et de ses environs? Cependant il se passait peu de semaines que le peuple romain ne fût assemblé, et même plusieurs fois. Non seulement il exerçait les droits de la souveraineté, mais une partie de ceux du gouvernement. Il traitait certaines affaires, il jugeait certaines causes, et tout ce peuple était sur la place publique presque aussi souvent magistrat que citoyen.

En remontant aux premiers temps des nations on trouverait que la plupart des anciens gouvernements, même monarchiques tels que ceux des Macédoniens et des Francs, avaient de semblables conseils. Quoi qu'il en soit, ce seul fait incontestable répond à toutes les difficultés. De l'existant au possible la conséquence me paraît bonne.

Chapitre XIII Suite

Il ne suffit pas que le peuple assemblé ait une fois fixé la constitution de l'Etat en donnant la sanction à un corps de lois: il ne suffit pas qu'il ait établi un gouvernement perpétuel ou qu'il ait pourvu une fois pour toutes à l'élection des magistrats. Outre les

одного разу і назавжди подбали про обрання магістратів: окрім надзвичайних зібрань, до яких можуть спонукати непередбачувані випадки, потрібні ще й зібрання з чітко визначеними часом і періодичністю, яких ніщо б не могло відмінити чи відкласти, тобто, щоб у визначений день народ цілком правомірно скликався лише згідно з законами, не маючи для цього потреби у жодній іншій формальній процедурі скликання.

2 Водночас, окрім цих зборів, правочинних лише на підставі дати їхнього скликання, будь-які інші народні збори, скликані не уповноваженими до цього магістратами і без дотримання правомірних формальних приписів, повинні вважатися незаконними, а все, що вони ухвалють, — недійсним, оскільки саме повеління зібратися повинне походити від закону.

3 Щодо частоти скликання законних народних зборів зазначу: це залежить від стількох міркувань, що тут неможливо встановити точні правила. Назагал можна лише сказати: чим більшу силу має уряд, тим частіше повинен виявляти себе суверен.

4 Це, — скажуть мені, — може й гарна річ для якогось одного міста, проте, що робити, коли у державі їх багато? Поділити владу суверена? Чи зосередити її у одному з цих міст і підпорядкувати йому решту?

5 Я відповім, що не слід робити ані того, ані іншого. По-перше, суверенна влада є простою і єдиною, і тому її не можна поділити, не знищивши. По-друге, місто, на тій же підставі, що й нація, не може бути законно підпорядкованим іншому, оскільки сутністю політичного тіла є узгодженість покірності й свободи, слова ж *підданиї* і *суверен* співвідносяться як тотожні, а їхня спільна ідея виявляє себе в слові «грамадянин».

* * *

assemblées extraordinaires que des cas imprévus peuvent exiger, il faut qu'il y en ait de fixes et de périodiques que rien ne puisse abolir ni proroger, tellement qu'au jour marqué le peuple soit légitimement convoqué par la loi, sans qu'il soit besoin pour cela d'aucune autre convocation formelle.

2 *Mais hors de ces assemblées juridiques par leur seule date, toute assemblée du peuple qui n'aura pas été convoquée par les magistrats préposés à cet effet et selon les formes prescrites doit être tenue pour illégitime et tout ce qui s'y fait pour nul; parce que l'ordre même de s'assembler doit émaner de la loi.*

3 *Quant aux retours plus ou moins fréquents des assemblées légitimes, ils dépendent de tant de considérations qu'on ne saurait donner là-dessus de règles précises. Seulement on peut dire en général que plus le gouvernement a de force, plus le souverain doit se montrer fréquemment.*

4 *Ceci, me dira-t-on, peut être bon pour une seule ville; mais que faire quand l'Etat en comprend plusieurs? Partagera-t-on l'autorité souveraine, ou bien doit-on la concentrer dans une seule ville et assujettir tout le reste?*

5 *Je répons qu'on ne doit faire ni l'un ni l'autre. Premièrement l'autorité souveraine est simple et une et l'on ne peut la diviser sans la détruire. En second lieu, une ville non plus qu'une nation ne peut être légitimement sujette d'une autre, parce que l'essence du corps politique est dans l'accord de l'obéissance et de la liberté, et que ces mots de sujet et de souverain sont des corrélations identiques dont l'idée se réunit sous le seul mot de citoyen.*

Відповім також, що поєднання декількох міст в одну громадянську спільноту завжди буде злом і, прагнучи такого поєднання, не слід тішити себе ілюзією, що при цьому нібито вдасться уникнути природних перешкод. Заперечуючи тому, хто бажає, щоб існували лише малі держави, не слід вказувати на можливість зловживань з боку великих. Але ж як малим державам набути сили, достатньої, щоб чинити опір великим? Так, як колись це робили грецькі міста, чинячи спротив великому Цареві або як зовсім недавно — Голандія та Швейцарія, ведучи боротьбу з австрійською династією².

Якщо все ж немає можливості зменшити державу до належних меж, залишається ще один засіб: не визначаючи єдиної столиці³, послідовно розташовувати уряд у кожному з міст і по черзі збирати у кожному з них Штати усього народу.

Рівномірно заселить територію, розповсюдьте скрізь дію одного й того ж права, добийтеся, щоб повсюди панував достаток і вирувало життя — ось шлях до того, щоб держава стала найміцнішою і отримала найкраще урядування з усіх можливих. Пам'ятайте, що міські мури будуються лише з уламків сільських будівель. Кожен з палаців, побачених мною у столиці, змушує мене подумки звернути свій погляд до халуп, якими вкрита уся країна.

Розділ XIV

ПРОДОВЖЕННЯ

Щойно народ на законних підставах зібрався разом і утворив тіло суверена, як уряд повністю втрачає свої повноваження, діяльність

* * *

Je répons encore que c'est toujours un mal d'unir plusieurs villes en une seule cité, et que, voulant faire cette union, l'on ne doit pas se flatter d'en éviter les inconvénients naturels. Il ne faut point objecter l'abus des grands Etats à celui qui n'en veut que de petits: mais comment donner aux petits Etats assez de force pour résister aux grands? Comme jadis les villes grecques résistèrent au grand Roi, et comme plus récemment la Hollande et la Suisse ont résisté à la maison d'Autriche.

Toutefois si l'on ne peut réduire l'Etat à de justes bornes, il reste encore une ressource; c'est de n'y point souffrir de capitale, de faire siéger le gouvernement alternativement dans chaque ville, et d'y rassembler aussi tour à tour les Etats du pays.

Peuplez également le territoire, étendez-y partout les mêmes droits, portez-y partout l'abondance et la vie, c'est ainsi que l'Etat deviendra tout à la fois le plus fort et le mieux gouverné qu'il soit possible. Souvenez-vous que les murs des villes ne se forment que du débris des maisons des champs. A chaque palais que je vois élever dans la capitale, je crois voir mettre en mesures tout un pays.

Chapitre XIV

Suite

A l'instant que le peuple est légitimement assemblé en corps souverain, toute juridiction du gouvernement cesse, la puissance exécutive est suspendue, et la personne

виконавчої влади призупиняється, а особа найостаннішого з громадян стає такою ж священною і недоторканною, як особа найпершого магістрата: адже за присутності того, кого представляють, вже немає потреби у представниках¹. Переважна більшість заворушень, які виникали у Римі під час коміцій², спричинялася незнанням цього правила або ж нехтуванням ним. Консули ставали тоді лише <виборними> головами народу, трибуни — простими ораторами*, а сенат взагалі перетворювався на ніщо.

2 Для принцепса завжди небезпечні такі періоди призупинення <повноважень виконавчої влади>, коли він визнає або повинен визнавати над собою зверхника, що існує актуально, і ці народні збори, які є справжньою егідою для політичного тіла й вудилами для уряду, наводять на провідників повсякчасний жах; через це останнім ніколи не бракує ані зусиль, ані заборон, ані штучно <створених> перепон, ані обіцянок — аби лише відбити в громадян охоту до цих зборів. Якщо громадяни жадібні, мляві, малодушні і більше люблять спокій, ніж свободу, вони неспроможні тривалий час протистояти дедалі потужнішим зусиллям уряду. А коли б ця сила <урядового> спротиву могла зростати нескінченно — влада суверена зникла б без останку і більшість громадянських спільнот зазнала б руйнації і передчасно загинула.

3 Проте, між суверенною владою і свавільним урядом інколи виникає влада-посередник, про яку слід дещо сказати.

* Майже у тому самому смислі, який має це слово в англійському парламенті. Навіть коли призупинилися б всі повноваження виконавчої влади, подібність посад, які обіймали консули і трибуни, усе одно спричиняла б конфлікти між ними.

* * *

du dernier citoyen est aussi sacrée et inviolable que celle du premier magistrat, parce que l'ouï se trouve le représenté, il n'y a plus de représentant. La plupart des tumultes qui s'élevèrent à Rome dans les comices vinrent d'avoir ignoré ou négligé cette règle. Les consuls alors n'étaient que les présidents du peuple, les tribuns de simples orateurs, le Sénat n'était rien du tout.*

2 *Ces intervalles de suspension où le prince reconnaît ou doit reconnaître un supérieur actuel, lui ont toujours été redoutables, et ces assemblées du peuple, qui sont l'égide du corps politique et le frein du gouvernement, ont été de tous temps l'horreur des chefs: aussi n'épargnent-ils jamais ni soins, ni objections, ni difficultés, ni promesses, pour en rebuter les citoyens. Quand ceux-ci sont avares, lâches, pusillanimes, plus amoureux du repos que de la liberté, ils ne tiennent pas longtemps contre les efforts redoublés du gouvernement; c'est ainsi que la force résistante augmentant sans cesse, l'autorité souveraine s'évanouit à la fin, et que la plupart des cités tombent et périssent avant le temps.*

3 *Mais entre l'autorité souveraine et le gouvernement arbitraire, il s'introduit quelquefois un pouvoir moyen dont il faut parler.*

* *À peu près selon le sens qu'on donne à ce nom dans le parlement d'Angleterre. La ressemblance de ces emplois eût mis en conflit les consuls et les tribuns, quand même toute juridiction eût été suspendue.*

Розділ XV

ПРО ДЕПУТАТІВ, АБО ПРЕДСТАВНИКІВ

Щойно суспільна служба перестає бути головною справою громадян, і вони починають вважати за краще служити <суспільству> своїм гаманцем, а не своєю персоною, як держава опиняється на межі загибелі. Якщо треба йти на війну — вони платять найманцям і залишаються удома, якщо треба йти у раду — вони призначають депутатів і залишаються удома. Через лінощі й гроші вони врешті-решт отримують солдатів, котрі поневолюють їхню батьківщину, і представників, які її продають.

Через марнотну метушню, породжену торгівлею і мистецтвами, через пожадливе прагнення до зиску, через зніженість і любов до життєвих зручностей особиста служба замінюється грошима. Люди поступаються частиною свого прибутку, щоб потім легше було його збільшити, але варто тільки заплатити гроші, як тієї ж миті опиняєшся у кайданах. Слово *фінанси* є словом раба, воно невідоме громадянській спільноті. У насправді вільній державі громадяни роблять усе власними руками і нічого за допомогою грошей; не маючи й на думці платити за звільнення від своїх обов'язків, вони, навпаки, самі платять за те, щоб їх виконувати. Я вельми далекий від того, щоб визнавати загальнопоширені погляди, і вважаю, що особисте виконання важких робіт менше суперечить свободі, аніж податки¹.

Чим краще конституїрована держава, тим більше суспільні справи превалюють над приватними у свідомості громадян. У такій державі приватних справ навіть незрівнянно менше, <ніж суспільних>, оскільки сума спільного блага становить найбільшу частину

* * *

Chapitre XV

Des Députés ou représentants

Sitôt que le service public cesse d'être la principale affaire des citoyens, et qu'ils aiment mieux servir de leur bourse que de leur personne, l'État est déjà près de sa ruine. Faut-il marcher au combat? ils payent des troupes et restent chez eux; faut-il aller au conseil? ils nomment des députés et restent chez eux. A force de paresse et d'argent ils ont enfin des soldats pour asservir la patrie et des représentants pour la vendre.

C'est le tracassé du commerce et des arts, c'est l'avidité intéressée du gain, c'est la mollesse et l'amour des commodités, qui changent les services personnels en argent. On cède une partie de son profit pour l'augmenter à son aise. Donnez de l'argent, et bientôt vous aurez des fers. Ce mot de Finance est un mot d'esclave, il est inconnu dans la cité. Dans un État vraiment libre les citoyens font tout avec leurs bras et rien avec de l'argent. Loin de payer pour s'exempter de leurs devoirs, ils paieraient pour les remplir eux-mêmes. Je suis bien loin des idées communes; je crois les corvées moins contraaires à la liberté que les taxes.

Mieux l'État est constitué, plus les affaires publiques l'emportent sur les privées dans l'esprit des citoyens. Il y a même beaucoup moins d'affaires privées, parce que la somme du bonheur commun fournissant une portion plus considérable à celui de chaque individu, il lui en reste moins à chercher dans les soins particuliers. Dans une cité bien conduite chacun vole aux assemblées; sous un mauvais gouvernement nul n'aime à faire un

блага кожного індивіда, а, відтак, партикулярні турботи мало що дають останньому. В добре керованій громадянській спільноті кожен ледве що не летить на народні збори; за поганого урядування ніхто не бажає зробити бодай кроку, щоб опинитися на них, оскільки ніхто не зацікавлений у тому, що там відбувається, оскільки всі можуть передбачити, що загальна воля там не пануватиме і, нарешті, оскільки домашні клопоти поглинають усе. Гарні закони спонукають до прийняття ще кращих, погані призводять до ще гірших. Варто аби хтось сказав про суспільні справи: *Яка мені з того користь?* — і державу слід вважати мертвою.

4 Послаблення любові до батьківщини, вплив приватного інтересу, неозорі розміри держави, завоювання, урядові зловживання — саме ці чинники породжують ідею скликання загальнонаціональних зібрань депутатів або представників народу. Саме це у деяких країнах наважуються називати третім станом. Відтак партикулярному інтересові двох станів надаються відповідно перший і другий ранги, суспільному ж інтересові — лише третій.

5 Суверенітет не може бути представлений <кимось> з тих же причин, якими зумовлена неможливість його відчуження; він сутнісно передбачає вияв загальної волі, яка не може мати представника. Вона є або собою, або ж йдеться вже про якусь іншу <волю> — середина тут немає. Тому, депутати, обрані народом, не є і не можуть бути його представниками: вони є лише його комісарами і не можуть нічого вирішувати остаточно. Будь-який закон, не ратифікований безпосередньо народом, нічого не вартий — він не є законом. Англійський народ, вважаючи себе вільним, глибоко помиляється, він є вільним лише під час обрання членів парламенту, але, щойно їх обрано, він перетворюється на раба, на ніщо. З огляду на те,

* * *

pas pour s'y rendre; parce que nul ne prend intérêt à ce qui s'y fait, qu'on prévoit que la volonté générale n'y dominera pas, et qu'enfin les soins domestiques absorbent tout. Les bonnes lois en font faire de meilleures, les mauvaises en amènent de pires. Sitôt que quelqu'un dit des affaires de l'Etat: Que m'importe? on doit compter que l'Etat est perdu.

4 *L'attédissement de l'amour de la patrie, l'activité de l'intérêt privé, l'immensité des Etats, les conquêtes, l'abus du gouvernement ont fait imaginer la voie des députés ou représentants du peuple dans les assemblées de la nation. C'est ce qu'en certains pays on ose appeler le tiers Etat. Ainsi l'intérêt particulier de deux ordres est mis au premier et au second rang, l'intérêt public n'est qu'au troisième.*

5 *La souveraineté ne peut être représentée, par la même raison qu'elle ne peut être aliénée; elle consiste essentiellement dans la volonté générale, et la volonté ne se représente point: elle est la même, ou elle est autre; il n'y a point de milieu. Les députés du peuple ne sont donc ni ne peuvent être ses représentants, ils ne sont que ses commissaires; ils ne peuvent rien conclure définitivement. Toute loi que le peuple en personne n'a pas ratifiée est nulle; ce n'est point une loi. Le peuple anglais pense être libre; il se trompe fort, il ne l'est que durant l'élection des membres du parlement; sitôt qu'ils sont élus, il est esclave, il n'est rien. Dans les courts moments de sa liberté, l'usage qu'il en fait mérite bien qu'il la perde.*

6 *L'idée des représentants est moderne: elle nous vient du gouvernement féodal, de cet inique et absurde gouvernement dans lequel l'espèce humaine est dégradée, et où le nom d'homme est en déshonneur. Dans les anciennes républiques et même*

як він використовує нетривалі миттєвості своєї свободи, він цілком заслуговує на її втрату².

Ідея обрання представників є сучасною, вона прийшла до нас від феодального урядування, беззаконного і безглузкого, за якого рід людський виродився, а ім'я людини знеславалося. У стародавніх республіках, і навіть у монархіях, народ ніколи не мав представників, ніхто не знав навіть цього слова³. Вельми показово, що у Римі, де особа трибуна вважалася священною, нікому навіть на думку не спадало, що трибуни можуть узурпувати функції народу і серед такої сили людей намагатимуться хоча б одного разу підмінити собою плебісцит. Однак слід уявити собі й ті складнощі, які виникали іноді внаслідок скупчення народу: за часів Гракхів, згадаймо, частина громадян була змушена голосувати навіть з покрівель будинків⁴.

Там, де понад усе цінують право і свободу, незручності — ніщо. Цей мудрий народ визначав усе справжньою мірою: своїм лікторам він дозволяв робити те, на що не наважилися б його трибуни, і не боявся, що ці ліктори прагнутимуть його представляти.

Але, щоб роз'яснити, як трибуни все-таки, могли б його іноді представляти, достатньо зрозуміти, як уряд представляє суверена. Закон є лише декларацією загальної волі, і тому зрозуміло, що в ролі виконавця <функцій> законодавчої влади народ не може бути кимось представлений; але він може й повинен бути представлений у <функціях> влади виконавчої, яка є лише прикладною силою закону. Це показує, що (якщо провести більш поглиблене дослідження) небагато знайдеться націй, які <справді> мають закони. В усякому разі безумовним є те, що трибуни, не маючи жодної виконавчої влади, ніколи не могли згідно з тими правами, які надавалися їхніми посадами, представляти римський народ без узурпування прав сенату.

* * *

dans les monarchies, jamais le peuple n'eut de représentants; on ne connaissait pas ce mot-là. Il est très singulier qu'à Rome où les tribuns étaient si sacrés on n'ait pas même imaginé qu'ils pussent usurper les fonctions du peuple, et qu'au milieu d'une si grande multitude ils n'aient jamais tenté de passer de leur chef un seul plébiscite. Qu'on juge cependant de l'embarras que causait quelquefois la foule, par ce qui arriva du temps des Gracques, où une partie des citoyens donnait son suffrage de dessus les toits.

Où le droit et la liberté sont toutes choses, les inconvénients ne sont rien. Chez ce sage peuple tout était mis à sa juste mesure: il laissait faire à ses licteurs ce que ses tribuns n'eussent osé faire; il ne craignait pas que ses licteurs voulussent le représenter.

Pour expliquer cependant comment les tribuns le représentaient quelquefois, il suffit de concevoir comment le gouvernement représente le souverain. La loi n'étant que la déclaration de la volonté générale il est clair que dans la puissance législative le peuple ne peut être représenté; mais il peut et doit l'être dans la puissance exécutive, qui n'est que la force appliquée à la loi. Ceci fait voir qu'en examinant bien les choses on trouverait que très peu de nations ont des lois. Quoi qu'il en soit, il est sûr que les tribuns, n'ayant aucune partie du pouvoir exécutif, ne purent jamais représenter le peuple romain par les droits de leurs charges, mais seulement en usurpant sur ceux du Sénat.

Chez les Grecs tout ce que le peuple avait à faire il le faisait par lui-même; il était sans cesse assemblé sur la place. Il habitait un climat doux, il n'était point avide, des esclaves faisaient ses travaux, sa grande affaire était sa liberté. N'ayant plus les

9 В греків усе те, що повинен був робити народ, він робив сам, майже постійно збираючись на площі. Він мешкав у м'якому кліматі, зовсім не був пожадливию <всю> працю замість нього виконували раби — його ж головною справою була його свобода. Чи можна, не маючи більше таких переваг, зберегти такі права? Якщо ваш клімат суворіший, то перед вами постає більше потреб*: шість місяців на рік місця народних зборів непридатні для використання; ваші занімілі язика не в змозі говорити голосно на свіжому повітрі; ви більше обстоюватимете ваші прибутки, аніж вашу свободу, і боятиметеся не так рабства, як злиднів.

10 Як, невже свобода може утриматися, лише спираючись на рабство? Може. Обидві ці крайнощі сходяться. Усе те, чого не існує в природі, має свої незручності, а громадянське суспільство має їх навіть більше, ніж будь-що. Інколи складається прикре становище, коли власну свободу можна зберегти тільки за рахунок свободи іншого і коли громадянин може бути цілковито вільним, тільки якщо раб є цілковитим рабом. Такою була ситуація у Спарті. Стосовно ж вас, сучасні народи, то рабів ви вже не маєте, але самі стали ними; за їхню свободу ви сплачуєте ціною власної. І марно ви вихвалитиметеся цією перевагою, бо, як на мене, у цьому більше малодушності, аніж людяності.

11 Я не хочу цим сказати ані того, що слід мати рабів, ані того, що рабовласницьке право законне, оскільки сам вже довів протилежне. Я кажу лише про першопричини того, чому сучасні народи, котрі вважають себе вільними, мають представників, а також про те, чому стародавні народи не мали їх. Як би там не було, але щойно на-

* Запроваджувати у холодних країнах розкоші та зніженість мешканців Сходу — все одно що заковувати себе у їхні кайдани і скорятися цим розкошам з ще більшою необхідністю, ніж вони.

* * *

mêmes avantages, comment conserver les mêmes droits? Vos climats plus durs vous donnent plus de besoins, six mois de l'année la place publique n'est pas tenable, vos langues sourdes ne peuvent se faire entendre en plein air, vous donnez plus à votre gain qu'à votre liberté, et vous craignez bien moins l'esclavage que la misère.*

10 *Quoi! la liberté ne se maintient qu'à l'appui de la servitude? Peut-être. Les deux excès se touchent. Tout ce qui n'est point dans la nature a ses inconvénients, et la société civile plus que tout le reste. Il y a de telles positions malheureuses où l'on ne peut conserver sa liberté qu'aux dépens de celle d'autrui, et où le citoyen ne peut être parfaitement libre que l'esclave ne soit extrêmement esclave. Telle était la position de Sparte. Pour vous, peuples modernes, vous n'avez point d'esclaves, mais vous l'êtes; vous payez leur liberté de la vôtre. Vous avez beau vanter cette préférence; j'y trouve plus de lâcheté que d'humanité.*

11 *Je n'entends point par tout cela qu'il faille avoir des esclaves ni que le droit d'esclavage soit légitime, puisque j'ai prouvé le contraire. Je dis seulement les raisons pour quoi les peuples modernes qui se croient libres ont des représentants, et pour quoi les peuples anciens n'en avaient pas. Quoi qu'il en soit, à l'instant qu'un peuple se donne des représentants, il n'est plus libre, il n'est plus.*

12 *Tout bien examiné, je ne vois pas qu'il soit désormais possible au souverain de conserver parmi nous l'exercice de ses droits si la cité n'est très petite. Mais si elle est très*

* *Adopter dans les pays froids le luxe et la mollesse des Orientaux, c'est vouloir se donner leurs chaînes; c'est s'y soumettre encore plus nécessairement qu'eux.*

род обирає собі представників, він більше не є вільним народом і взагалі народом.

Після ретельного дослідження усього цього, я не бачу як віднини суверен зможе й надалі здійснювати серед нас свої права, якщо громадянська спільнота не стане дуже маленькою. Але якщо вона стане такою, то чи не опиниться під чийось ярмом? Ні. Надалі я покажу*, як можна поєднати зовнішню могутність великого народу із зручним політичним устроєм і гарною впорядкованістю маленької держави. 12

Розділ XVI

ПРО ТЕ, ЩО ВСТАНОВЛЕННЯ СПОСОБУ УРЯДУВАННЯ НЕ Є УГОДОЮ

Коли як слід встановлено законодавчу владу, виникає необхідність так само встановити і владу виконавчу, оскільки вона, діючи лише через партикулярні акти і за самою сутністю відрізняючись від законодавчої влади, є природним чином від неї відокремленою. Якщо б суверен як такий міг мати виконавчу владу, право і факт настільки б змішалися одне з одним, що не було б змоги розрізнити закон і те, що не є законом¹. Політичне тіло, позбавлене у такий спосіб своїх природних властивостей, швидко перетворилося б на здобич того самого насильства, проти якого його було свого часу встановлено. 1

Якщо за суспільною угодою всі громадяни є рівними, тоді всі разом вони повинні визначати <у законах> те, що усі разом повинні 2

* Темою для продовження даної праці я обрав би саме це: розмірковуючи про зовнішні відносини <держави> дійти до конфедерацій. Предмет зовсім новий, і його принципи ще тільки належить встановити⁵.

* * *

petite elle sera subjuguée? Non. Je ferai voir ci-après comment on peut réunir la puissance extérieure d'un grand peuple avec la police aisée et le bon ordre d'un petit Etat.*

Chapitre XVI

Que l'Institution du Gouvernement n'est point un contrat

Le pouvoir législatif une fois bien établi, il s'agit d'établir de même le pouvoir exécutif; car ce dernier, qui n'opère que par des actes particuliers, n'étant pas de l'essence de l'autre, en est naturellement séparé. S'il était possible que le souverain, considéré comme tel, eût la puissance exécutive, le droit et le fait seraient tellement confondus qu'on ne saurait plus ce qui est loi et ce qui ne l'est pas, et le corps politique ainsi dénaturé serait bientôt en proie à la violence contre laquelle il fut institué. 1

Les citoyens étant tous égaux par le contrat social, ce que tous doivent faire tous peuvent le prescrire, au lieu que nul n'a droit d'exiger qu'un autre fasse ce qu'il ne fait pas lui-même. Or c'est proprement ce droit, indispensable pour faire vivre et mouvoir le corps politique, que le souverain donne au prince en instituant le gouvernement. 2

Plusieurs ont prétendu que l'acte de cet établissement était un contrat entre le peuple 3

* C'est ce que je m'étais proposé de faire dans la suite de cet ouvrage, lorsqu'en traitant des relations externes j'en serais venu aux confédérations. Matière toute neuve et où les principes sont encore à établir.

робити, і, водночас, ніхто не має права вимагати, щоб інший робив те, чого не робить він сам. Отже, встановлюючи спосіб урядування, суверен надає принципсові саме те право, з яким нерозривно пов'язані рух і життя політичного тіла.

3 Дехто намагався довести, що акт такого встановлення є угодою між народом і провідниками, яких він собі обрав, угодою, за якою одна із сторін зобов'язується віддавати накази, а інша — коритися їм². Певен, що зі мною погодяться, коли я визначу укладену таким чином угоду як дивну, але погляньмо, чи є вищенаведене твердження прийнятним.

4 По-перше, змінюватися верховна влада може не більшою мірою, ніж відчужуватися, обмежувати її — усе одно, що руйнувати. Суверен, що ставить над собою зверхника — це річ безглузда і суперечлива³; зобов'язати себе підкорятися володареві означає повернути собі повну свободу⁴.

5 Більше того, така угода народу з тими чи іншими особами, очевидно, була б партикулярним актом; звідси випливає, що ця угода — не закон і не акт суверенітету, а, отже, не є законною.

6 Також кидається у вічі, що сторони, які укладають угоду, співвідносяться між собою лише на підставі природного закону і не мають жодного гаранта взаємних зобов'язань, а це ніяк не узгоджується з громадянським станом: той, у чиїх руках сила, завжди визначатиме спосіб виконання цієї угоди. Тобто, це все одно, що називати угодою між двома людьми таке звернення одного з них до іншого: *Я віддаю вам усе моє майно за умови, що ви повернете мені те, що забавляєте.*

7 У державі існує лише одна угода — та, яка породжує суспільство, і вона виключає будь-яку іншу. Неможливо уявити собі якусь іншої суспільної угоди, котра не була б порушенням першої.

* * *

et les chefs qu'il se donne; contrat par lequel on stipulait entre les deux parties les conditions sous lesquelles l'une s'obligeait à commander et l'autre à obéir. On conviendra, je m'assure, que voilà une étrange manière de contracter! Mais voyons si cette opinion est soutenable.

4 *Premièrement, l'autorité suprême ne peut pas plus se modifier que s'aliéner; la limiter, c'est la détruire. Il est absurde et contradictoire que le souverain se donne un supérieur; s'obliger d'obéir à un maître c'est se remettre en pleine liberté.*

5 *De plus, il est évident que ce contrat du peuple avec telles ou telles personnes serait un acte particulier. D'où il suit que ce contrat ne saurait être une loi ni un acte de souveraineté, et que par conséquent il serait illégitime.*

6 *On voit encore que les parties contractantes seraient entre elles sous la seule loi de nature et sans aucun garant de leurs engagements réciproques, ce qui répugne de toute manière à l'état civil. Celui qui a la force en main étant toujours le maître de l'exécution, autant vaudrait donner le nom de contrat à l'acte d'un homme qui dirait à un autre: je vous donne tout mon bien, à condition que vous m'en rendrez ce qu'il vous plaira.*

7 *Il n'y a qu'un contrat dans l'Etat, c'est celui de l'association; et celui-là seul en exclut tout autre. On ne saurait imaginer aucun contrat public qui ne fût une violation du premier.*

Chapitre XVII

De l'Institution du Gouvernement

1 *Sous quelle idée faut-il donc concevoir l'acte par lequel le gouvernement est*

Розділ XVII

ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ УРЯДУ

Якою ж тоді є ідея акту, через який засновується уряд? Одряду
зазначу, що цей акт є комплексним або складеним з двох інших, а
саме: з встановлення закону і з виконання закону. 1

Першим з цих актів суверен постановляє, щоб існувало тіло уряду
і щоб воно мало певну форму; цілком зрозуміло, що цей акт є законом. 2

Другим народ призначає тих провідників, яким будуть доручені
посади у щойно заснованому уряді. Але це призначення — партику- 3
лярний акт, він не є другим законом, він — просте продовження
першого акту і є функцією уряду.

Дещо важко зрозуміти як урядовий акт може з'явитися раніше
за сам уряд, і яким чином народ, котрий є лише сувереном або під- 4
даним, може за певних обставин стати принцепсом або магістратом.

Саме тут розкривається одна з тих дивовижних властивостей
політичного тіла, за допомогою яких воно узгоджує у собі дії, що
зовні виглядають взаемосуперечливими¹, адже ця властивість поля-
гає у миттєвому перетворенні суверенітету у демократію таким чи-
ном, що, без будь-яких відчутних змін і виключно завдяки новому
відношенню всіх до всіх, громадяни, ставши магістратами, перехо-
дять від загальних актів до актів партикулярних і від виголошення
закону — до впровадження його у життя.

Зазначена зміна відношення не є якимось спекулятивним хит- 5
руванням, яке не має жодного відповідника у практичному житті.
Такі зміни постійно відбуваються в англійському парламенті, де у
певних випадках Нижня палата перетворюється на верховний ко-
мітет, щоб поліпшити обговорення справ, а, отже, стає простою ко-

* * *

*institué? Je remarquerai d'abord que cet acte est complexe ou composé de deux aut-
res, savoir l'établissement de la loi et l'exécution de la loi.*

*Par le premier, le souverain statue qu'il y aura un corps de gouvernement établi
sous telle ou telle forme; et il est clair que cet acte est une loi.* 2

*Par le second, le peuple nomme les chefs qui seront chargés du gouvernement établi.
Or cette nomination étant un acte particulier n'est pas une seconde loi, mais seulement
une suite de la première et une fonction du gouvernement.* 3

*La difficulté est d'entendre comment on peut avoir un acte de gouvernement avant
que le gouvernement existe, et comment le peuple, qui n'est que souverain ou sujet,
peut devenir prince ou magistrat dans certaines circonstances.* 4

*C'est encore ici que se découvre une de ces étonnantes propriétés du corps politique, par
lesquelles il concilie des opérations contradictoires en apparence. Car celle-ci se fait par une
conversion subite de la souveraineté en démocratie, en sorte que, sans aucun changement
sensible, et seulement par une nouvelle relation de tous à tous, les citoyens devenus
magistrats passent des actes généraux aux actes particuliers, et de la loi à l'exécution.* 5

*Ce changement de relation n'est point une subtilité de spéculation sans exemple
dans la pratique: Il a lieu tous les jours dans le parlement d'Angleterre, où la
chambre basse en certaines occasions se tourne en grand comité, pour mieux discuter
les affaires, et devient ainsi simple commission, de cour souveraine qu'elle était l'in-
stant précédent; en telle sorte qu'elle se fait ensuite rapport à elle-même comme* 6

місією, хоча за мить до цього була суверенною палатою; відтак вона, як палата общин, вступає надалі у відношення до самої себе, тобто з тими рішеннями, що прийняла як верховний комітет, і під новою назвою обговорює те, що прийняла раніше, коли інакше називалася.

7 Такою є перевага, властива демократичному урядові, який фактично може бути встановлено простим актом загальної волі. Надалі зазначений тимчасовий уряд або залишається при владі, якщо це передбачено встановленою формою, або засновує від імені суверена той уряд, встановлення якого вимагає закон. Таким чином, усе відбувається згідно з існуючим порядком. Неможливо встановити уряд якимось іншим законним шляхом, не відмовившись при цьому від щойно виголошених принципів.

Розділ XVIII

ЗАСОБИ ЗАПОВІГАННЯ УЗУРПАЦІЇ ВЛАДИ

1 На підтвердження положень розділу XVI з цих пояснень випливає, що акт, яким засновується уряд, є не угодою, а законом; що депозитарії виконавчої влади є не володарями народу, а його чиновниками¹; що він може їх призначати і усувати, якщо вважатиме це за потрібне; що їм належить не угоду укладати, а коритися; і що, виконуючи покладені на них державою функції, вони лише виконують свій громадянський обов'язок, не маючи жодного права сперечатися з приводу умов <його виконання>.

2 Навіть якщо народ встановлює спадковий спосіб урядування: чи то монархічний, коли урядує одна династія, чи аристократичний, коли влада належить одній з верств громадян — це зовсім не

* * *

chambre des Communes de ce qu'elle vient de régler en grand comité, et délibère de nouveau sous un titre de ce qu'elle a déjà résolu sous un autre.

7 *Tel est l'avantage propre au gouvernement démocratique de pouvoir être établi dans le fait par un simple acte de la volonté générale. Après quoi, ce gouvernement provisionnel reste en possession si telle est la forme adoptée, ou établi au nom du souverain le gouvernement prescrit par la loi, et tout se trouve ainsi dans la règle. Il n'est pas possible d'instituer le gouvernement d'aucune autre manière légitime, et sans renoncer aux principes ci-devant établis.*

Chapitre XVIII

Moyen de prévenir les Usurpations du Gouvernement

1 *De ces éclaircissements il résulte en confirmation du chapitre XVI que l'acte qui institue le gouvernement n'est point un contrat mais une loi, que les dépositaires de la puissance exécutive ne sont point les maîtres du peuple mais ses officiers, qu'il peut les établir et les destituer quand il lui plaît, qu'il n'est point question pour eux de contracter mais d'obéir et qu'en se chargeant des fonctions que l'Etat leur impose ils ne font que remplir leur devoir de citoyens, sans avoir en aucune sorte le droit de disputer sur les conditions.*

2 *Quand donc il arrive que le peuple institue un gouvernement héréditaire, soit monarchique dans une famille, soit aristocratique dans un ordre de citoyens, ce*

означає того, що він бере на себе якісь зобов'язання; йдеться лише про тимчасову форму, якої він надаватиме адміністрації до моменту, доки не вирішить змінити її на іншу².

Так, ці зміни завжди дійсно небезпечні, а тому ніколи не слід зачіпати встановлений уряд, окрім випадків, коли він стає несумісним із суспільним благом. Проте ця обережність є лише політичною максимом, а не правовим постулатом, і держава повинна залишати своїм провідникам не більше цивільної влади, ніж військової — своїм генералам.

Правда й те, що у подібних випадках неможливо з усією ретельністю дотриматися всіх належних формальностей, котрі дозволяють відрізнити правильний і законний акт від бунтівного безладдя, а волю усього народу — від лементу якогось з <партикулярних> угруповань. Саме через це у випадках існування якоїсь небезпеки³ урядові слід надавати лише ті права, у яких йому не можна відмовити навіть за найретельнішого дотримання права; проте цей обов'язок <суверена> надає великі переваги принципсові, який, відтак, може зберегти свою владу, не зважаючи при цьому на народ і не надаючи <одночас> підстав для звинувачення в узурпації. Адже, удавши, ніби діє лише у межах наданих йому прав, принцепс з легкістю може подовжити термін їхньої чинності і завадити під приводом збереження суспільного спокою скликанню народних зборів, які мали б відновити справедливий порядок. Отож, для нього вигідні або <суспільна> німотність, порушенню якої він намагається усіляко перешкодити, або безладдя, яке він сам викликає, оскільки його розрахунок — дістати підтримку від тих, кого страх примушує мовчати, і покарати тих, хто наважиться говорити. Саме так децимвіри⁴, яких спочатку обрали на рік і яким згодом продовжили повноваження ще на рік, намагалися назавжди зберегти за собою свої посади, не дозволяючи скликати ко-

* * *

n'est point un engagement qu'il prend; c'est une forme provisionnelle qu'il donne à l'administration jusqu'à ce qu'il lui plaise d'en ordonner autrement.

Il est vrai que ces changements sont toujours dangereux, et qu'il ne faut jamais toucher au gouvernement établi que lors qu'il devient incompatible avec le bien public; mais cette circonspection est une maxime de politique et non pas une règle de droit, et l'Etat n'est pas plus tenu de laisser l'autorité civile à ses chefs que l'autorité militaire à ses généraux.

Il est vrai encore qu'on ne saurait en pareil cas observer avec trop de soin toutes les formalités requises pour distinguer un acte régulier et légitime d'un tumulte séditieux, et la volonté de tout un peuple des clameurs d'une faction. C'est ici paraissant n'user que de ses droits il lui est fort aisé de les étendre, et d'empêcher sous le prétexte du repos public les assemblées destinées à rétablir le bon ordre; de sorte qu'il se prévaut d'un silence qu'il empêche de rompre, ou des irrégularités qu'il fait commettre, surtout qu'il ne fait donner l'aveu de ceux que la crainte fait taire, et pour punir ceux qui osent parler. C'est ainsi que les décevirs ayant été d'abord élus pour un an, puis continués pour une autre année, tentèrent de retenir à perpétuité leur pouvoir, en ne permettant plus aux comices de s'assembler; et c'est par ce facile moyen que tous les gouvernements du monde, une fois revêtus de la force publique, usurpent tôt ou tard l'autorité souveraine.

міції. За допомогою саме цього простого засобу всі уряди світу, одного разу отримавши у своє розпорядження суспільну силу, рано чи пізно узурпують суверенну владу.

5 Періодичні народні зібрання, про які я щойно говорив, надто доречні — особливо, коли немає потреби у формальному їх скликанні⁵ — для того, щоб запобігти цій біді або <принаймні> відтягнути її у часі, бо за таких обставин принцепс не може стати на заваді скликанню зборів, не показуючи себе відвертим порушником законів і ворогом держави.

6 При відкритті цих зібрань, що мають на меті виключно підтримання суспільної угоди, завжди повинні розглядатися два питання, розгляд яких ніколи не може бути скасовано і які повинні голосуватися окремо одне від одного.

7 Перше: *Чи бажає суверен зберегти теперішню форму урядування?*

8 Друге: *Чи бажає народ залишити управління в руках тих, на кого воно нині покладене?*

9 Я тут спираюся на тезу, яку вважаю вже доведеною, а саме: на тезу про те, що у державі немає жодного засадничого закону, якого не можна було б скасувати, і стосується це навіть суспільного пакту. Адже коли б усі громадяни зібралися для того, аби розірвати цей пакт за спільною згодою, то не повинно було б виникнути жодних сумнівів стосовно законності цього наміру⁶. Гроцій навіть вважає⁷, що будь-хто може зректися тієї держави, членом якої є, і повернути собі природну свободу та своє майно, залишивши країну*. Отже, було б повним безглуздом, якщо б усі громадяни, зібравшись разом, не спромоглися зробити те, що кожен з них спроможний зробити окремо.

* Тут, зрозуміло, не йдеться про те, щоб залишити країну з метою ухилення від своїх обов'язків перед нею і звільнення себе від служби батьківщині тоді, коли вона її потребує. Тоді це було б злочинною і гідною покарання втечею, не відставкою, а дезертирством.

* * *

5 *Les assemblées périodiques dont j'ai parlé ci-devant sont propres à prévenir ou différer ce malheur, surtout quand elles n'ont pas besoin de convocation formelle: car alors le prince ne saurait les empêcher sans se déclarer ouvertement infracteur des lois et ennemi de l'Etat.*

6 *L'ouverture de ces assemblées, qui n'ont pour objet que le maintien du traité social, doit toujours se faire par deux propositions qu'on ne puisse jamais supprimer, et qui passent séparément par les suffrages.*

7 *La première: S'il plaît au souverain de conserver la présente forme de gouvernement.*

8 *La seconde: S'il plaît au peuple d'en laisser l'administration à ceux qui en sont actuellement chargés.*

9 *Je suppose ici ce que je crois avoir démontré, savoir qu'il n'y a dans l'Etat aucune loi fondamentale qui ne se puisse révoquer, non pas même le pacte social; car si tous les citoyens s'assembloient pour rompre ce pacte d'un commun accord, on ne peut douter qu'il ne fût très légitimement rompu. Grotius pense même que chacun peut renoncer à l'Etat dont il est membre, et reprendre sa liberté naturelle et ses biens en sortant du pays*. Or il serait absurde que tous les citoyens réunis ne pussent pas ce que peut séparément chacun d'eux.*

* *Bien entendu qu'on ne quitte pas pour éluder son devoir et se dispenser de servir la patrie au moment qu'elle a besoin de nous. La fuite alors serait criminelle et punissable; ce ne serait plus retraite, mais désertion.*

КНИГА IV

Розділ I

ПРО ТЕ, ЩО ЗАГАЛЬНА ВОЛЯ Є НЕПОРУШНОЮ

Коли багато людей, зібравшись разом, розглядають себе як єдине тіло, вони мають лише одну-єдину волю, спрямовану на їхнє спільне самозбереження і загальний добробут. Тоді усі механізми держави потужні і прості, її принципи — прозорі й світні, немає заплутаних і суперечливих інтересів, спільне благо скрізь виявляє себе з очевидністю, і потрібен лише здоровий глузд, щоб його розпізнати. Мир, єдність, рівність — ось вороги усіх політичних хитрощів. Простих і прямодушних людей важко увести в оману саме через їхню простоту. Хитромудрі принади, витончені приводи для них нічого не варті; адже їхньої власної витонченості не вистачає навіть для того, щоб дати пошити себе у дурні. Коли бачиш, як у найщасливішого з народів світу¹ гурти селян, сидючи під дубом, керують державними справами і чинять завжди мудро, то хіба можна тоді приховати в собі презирство до витонченостей інших націй, що стають видатними і нещасними разом з усім своїм мистецтвом і своїми таємницями.

Державі, якою урядують у такий простий спосіб, потрібно дуже мало законів², і якщо вже виникає необхідність у затвердженні

* * *

LIVRE IV

Chapitre I

Que la volonté générale est indestructible

Tant que plusieurs hommes réunis se considèrent comme un seul corps, ils n'ont qu'une seule volonté, qui se rapporte à la commune conservation, et au bien-être général. Alors tous les ressorts de l'État sont vigoureux et simples, ses maximes sont claires et lumineuses, il n'a point d'intérêts embrouillés, contradictoires, le bien commun se montre partout avec évidence, et ne demande que du bon sens pour être aperçu. La paix, l'union, l'égalité sont ennemies des subtilités politiques. Les hommes droits et simples sont difficiles à tromper à cause de leur simplicité, les leurs, les prétextes raffinés ne leur en imposent point; ils ne sont pas même assez fins pour être dupes. Quand on voit chez le plus heureux peuple du monde des troupes de paysans régler les affaires de l'État sous un chêne et se conduire toujours sagement peut-on s'empêcher de mépriser les raffinements des autres nations, qui se rendent illustres et misérables avec tant d'art et de mystères?

Un État ainsi gouverné a besoin de très peu de lois, et à mesure qu'il devient nécessaire d'en promulguer de nouvelles, cette nécessité se voit universellement. Le premier qui les propose ne fait que dire ce que tous ont déjà senti, et il n'est question ni de brigues ni d'éloquence pour faire passer en loi ce que chacun a déjà résolu de faire, sitôt qu'il sera sûr que les autres le feront comme lui.

нових, то їй відчувають усі без винятку. Перший, хто запропонує ці закони, лише висловить те, що вже відчули всі. І тому немає жодної потреби ані в інтригах, ані в красномовстві, щоб перетворити на закон те, що кожен громадянин вже вирішив зробити <законом>, варто лише йому впевнитись, що інші зроблять так само.

3 Резонерів вражає неможливість підтримати таку політику у державах, які вони бачать нині, адже вони уводяться в оману тим, що бачать лише погано конституційовані від самого свого початку держави; вони сміються, коли уявлять собі усі ті нісенітниці, у яких спритний шахрай чи вкрадливий балакун могли б переконати населення Парижа чи Лондона. Їм невідомо, що народ Берна нагородив би Кромвеля дзвіночками, а женевиці герцога де Вофора — батогами³.

4 Проте, коли суспільний вузол починає послаблюватися, а держава — знесилюватися, коли партикулярні інтереси починають здобувати відчутну силу, а малі співтовариства — впливати на велике⁴, тоді суспільний інтерес спотворюється і наражається на протидію; одностайність вже не панує при голосуваннях, загальна воля вже не є волею всіх, виникають суперечності, дебати, і навіть найкраща думка викликає дискусію.

5 Нарешті, коли від держави, котра перебуває на межі загибелі, залишається тільки ілюзорна і порожня форма, коли суспільний зв'язок розірвано у кожному серці, коли найнищівший інтерес безсоромно прикрашає себе священним ім'ям суспільного блага, тоді загальна воля стає німою⁵, тоді всі, керуючись таємними мотивами, висловлюються не як громадяни, — ніби держави⁶ ніколи й не існувало — а під іменем законів неправдиво проштовхуються беззаконні декрети, метою яких є лише партикулярний інтерес.

6 Чи означає усе це, що загальна воля зникла або зазнала спотворень? Ні, вона завжди однакова, непорушна і чиста; проте вона

* * *

3 *Ce qui trompe les raisonneurs c'est que ne voyant que des Etats mal constitués dès leur origine, ils sont frappés de l'impossibilité d'y maintenir une semblable police. Ils rient d'imaginer toutes les sottises qu'un fourbe adroit, un parleur insinuant pourrait persuader au peuple de Paris ou de Londres. Ils ne savent pas que Cromwell eût été mis aux sonnettes par le peuple de Berne, et le duc de Beaufort à la discipline par les Genevois.*

4 *Mais quand le noeud social commence à se relâcher et l'Etat à s'affaiblir, quand les intérêts particuliers commencent à se faire sentir et les petites sociétés à influencer sur la grande, l'intérêt commun s'altère et trouve des opposants, l'unanimité ne règne plus dans les voix; la volonté générale n'est plus la volonté de tous, il s'élève des contradictions, des débats, et le meilleur avis ne passe point sans disputes.*

5 *Enfin quand l'Etat près de sa ruine ne subsiste plus que par une forme illusoire et vaine, que le lien social est rompu dans tous les cours, que le plus vil intérêt se pare effrontément du nom sacré du bien public alors la volonté générale devient muette, tous guidés par des motifs secrets n'opinent pas plus comme citoyens que si l'Etat n'eût jamais existé, et l'on fait passer faussement sous le nom de lois des décrets iniques qui n'ont pour but que l'intérêt particulier.*

6 *S'ensuit-il de là que la volonté générale soit anéantie ou corrompue? Non, elle est toujours constante, inaltérable et pure; mais elle est subordonnée à d'autres qui l'emportent sur elle. Chacun, détachant son intérêt de l'intérêt commun, voit bien qu'il ne peut l'en séparer tout à fait, mais sa part du mal public ne lui paraît rien, auprès du bien ex-*

підпорядковується іншим, які беруть над нею гору. Кожен, хто відокремлює свій інтерес від загального, усе ж бачить, що не здатен цілком від нього відділитися; але заподіюване ним суспільне зло — ніщо для нього порівняно з тим винятковим благом, яким він прагне заволодіти. Якщо не брати до уваги це партикулярне благо, то він, керуючись власним інтересом, бажає загального блага не менше, ніж будь-хто інший⁷. Навіть продаючи за гроші свій виборчий голос, він не здатен заглушити у собі загальну волю, але ухиляється від неї. Помилка його — у підміні питання, внаслідок чого він не дає відповіді на те, про що його запитують; замість того, щоб сказати своїм голосуванням: *прийняття того чи іншого рішення вигідне державі*, він каже: *це вигідне такій-ось людині чи такій-ось партії*. Таким чином, закон, що визначає належний порядок проведення народних зборів, повинен не стільки підтримувати загальну волю, скільки забезпечувати повсякчасність звертання до неї і повсякчасність одержання відповідей.

Я мав би висловити тут багато міркувань щодо простого права голосу у будь-якому акті суверена, права, якого ніхто не може позбавити громадян, а також щодо права висловлювати думку, пропонувати й поділяти її, дискутувати, яке уряд, докладаючи великих зусиль, завжди намагається залишити тільки для своїх членів. Проте цей важливий предмет вимагає окремого трактату, у цьому ж я не зможу розповісти про все.

* * *

clusif qu'il prétend s'approprier. Ce bien particulier excepté, il veut le bien général pour son propre intérêt tout aussi fortement qu'aucun autre. Même en vendant son suffrage à prix d'argent il n'éteint pas en lui la volonté générale, il l'élude. La faute qu'il commet est de changer l'état de la question et de répondre autre chose que ce qu'on lui demande: En sorte qu'au lieu de dire par son suffrage: Il est avantageux d l'Etat, il dit: Il est avantageux à tel homme ou à tel parti que tel ou tel avis passe. Ainsi la loi de l'ordre public dans les assemblées n'est pas tant d'y maintenir la volonté générale que de faire qu'elle soit toujours interrogée et qu'elle réponde toujours.

J'aurais ici bien des réflexions à faire sur le simple droit de voter dans tout acte de souveraineté; droit que rien ne peut ôter aux citoyens; et sur celui d'opiner, de proposer, de diviser, de discuter, que le gouvernement a toujours grand soin de ne laisser qu'à ses membres; mais cette importante matière demanderait un traité à part, et je ne puis tout dire dans celui-ci.

Chapitre II Des Suffrages

On voit par le chapitre précédent que la manière dont se traitent les affaires générales peut donner un indice assez sûr de l'état actuel des moeurs, et de la santé du corps politique. Plus le concert règne dans les assemblées, c'est-à-dire plus les avis approchent de

Розділ II ПРО ГОЛОСУВАННЯ

1 З попереднього розділу стає зрозумілим, що спосіб обговорення загальних справ може бути достатньо надійним показником наявного стану нравів і здоров'я політичного тіла. Чим більша згода царює під час народних зборів, тобто, чим однаковіші думки різних людей, тим відчутнішим є панування загальної волі; тривалі ж дебати, чвари, сум'яття свідчать про посилення впливу партикулярних інтересів і занепад держави.

2 Це менше кидається у вічі, коли сама конституція держави складається з двох або декількох станів, як, наприклад, у Римі: з патрициїв і плебеїв, суперечки між якими часто збурювали коміції навіть у найкращі для республіки часи. Але цей виняток є радше уявним, аніж дійсним. Бо тоді через внутрішню ваду політичного тіла виникають, так би мовити, дві держави в одній. Те, що не є істинним для обох разом, є істинним для кожної окремо. І справді, народні плебісцити, оскільки у них не втручався сенат, навіть у найнебезпечніші часи завжди проходили спокійно, а рішення приймалися за великої переваги в голосах; громадяни тоді мали тільки один інтерес, народ — тільки одну волю.

3 Одноставність виникає також і за цілком протилежних обставин, а саме коли громадяни, потрапивши в рабство, не мають більше ані свободи, ані волі. Тоді страх і лестоці перетворюють голосування на галасування; тоді більше не обирають, а лише поклоняються або проклинають. Саме такий нищий спосіб висловлювання думок існував у сенаті за правління імператорів. Іноді це супроводжувалося сміховинними застережними заходами. Тацит спостерігав, як за прав-

* * *

l'unanimité, plus aussi la volonté générale est dominante; mais les longs débats, les dissensions, le tumulte, annoncent l'ascendant des intérêts particuliers et le déclin de l'Etat.

2 *Ceci paraît moins évident quand deux ou plusieurs ordres entrent dans sa constitution, comme à Rome les patriciens et les plébéiens, dont les querelles troublerent souvent les comices, même dans les plus beaux temps de la République; mais cette exception est plus apparente que réelle; car alors par le vice inhérent au corps politique on a, pour ainsi dire, deux Etats en un; ce qui n'est pas vrai des deux ensemble est vrai de chacun séparément. Et en effet dans les temps même les plus orageux les plébiscites du peuple, quand le Sénat ne s'en mêlait pas, passaient toujours tranquillement et à la grande pluralité des suffrages. Les citoyens n'ayant qu'un intérêt, le peuple n'avait qu'une volonté.*

3 *A l'autre extrémité du cercle l'unanimité revient. C'est quand les citoyens tombés dans la servitude n'ont plus ni liberté ni volonté. Alors la crainte et la flatterie changent en acclamations les suffrages; on ne délibère plus, on adore ou l'on maudit. Telle était la vile manière d'opiner du Sénat sous les Empereurs. Quelquefois cela se faisait avec des précautions ridicules: Tacite observe que sous Othon les sénateurs, accablant Vitellius d'exécration, affectaient de faire en même temps un bruit épouvantable, afin que, si par hasard il devenait le maître, il ne pût savoir ce que chacun d'eux avait dit.*

4 *De ces diverses considérations naissent les maximes sur lesquelles on doit régler la manière de compter les voix et de comparer les avis, selon que la volonté générale est plus ou moins facile à connaître, et l'Etat plus ou moins déclinant.*

ліній Отона сенатори, всіляко лаючи Вітелія, водночас зчиняли страшний лемент, аби Вітелій у випадку, якщо він стане володарем, не міг дізнатися, що говорив кожен з них окремо¹.

Ці різні підходи визначають ті принципи, якими слід керуватися при підрахунку голосів і порівнянні думок — залежно від ступенів зрозумілості загальної волі і занепаду держави.

Існує лише один закон, який за своєю природою вимагає одностайної згоди, це — суспільний пакт. Адже громадянське об'єднання є найдобровільнішим актом у світі. Кожна людина народжується вільною і володарем самої себе, без її згоди ніхто під жодним приводом не може підкорити її². Вважати, ніби син рабині народжується рабом — це все одно, що не вважати його людиною³.

Отже, якщо під час укладення суспільного пакту хтось із ним не погодиться, це не позбавить чинності сам пакт, а лише не дозволить незгодним приєднатися до нього; вони стануть чужинцями серед громадян. Коли ж державу вже засновано, згода <із суспільним пактом> полягає у виборі місця перебування: мешкати на певній території означає підкорятися суверенітетові⁴.

Поза цією первинною угодою голосові більшості завжди повинні підкорятися всі інші громадяни. Це впливає з умов самої угоди⁵. Але ж, запитують, як це людина може бути вільною і водночас змушеною погоджуватися з волевиявленнями, що не є її власними? Як ті, хто протиставляє себе більшості, можуть бути вільними і водночас коритися законам, прийнятим без їхньої згоди?

* Розуміти цей вибір у такий спосіб завжди слід у вільній державі; адже сім'я, майно, відсутність притулку, необхідність, насильство можуть затримати людину у країні проти її волі; тоді саме по собі перебування у цій країні більше не свідчить про сприйняття чи порушення людиною суспільної угоди.

* * *

Il n'y a qu'une seule loi qui par sa nature exige un consentement unanime. C'est le pacte social: car l'association civile est l'acte du monde le plus volontaire; tout homme étant né libre et maître de lui-même, nul ne peut, sous quelque prétexte que ce puisse être, l'assujettir sans son aveu. Décider que le fils d'une esclave naît esclave, c'est décider qu'il ne naît pas homme.

Si donc lors du pacte social il s'y trouve des opposants, leur opposition n'invalides pas le contrat, elle empêche seulement qu'ils n'y soient compris; ce sont des étrangers parmi les citoyens. Quand l'Etat est institué le consentement est dans la résidence; habiter le territoire c'est se soumettre à la souveraineté.*

Hors ce contrat primitif, la voix du plus grand nombre oblige toujours tous les autres; c'est une suite du contrat même. Mais on demande comment un homme peut être libre, et forcé de se conformer à des volontés qui ne sont pas les siennes. Comment les opposants sont-ils libres et soumis à des lois auxquelles ils n'ont pas consenti?

Je réponds que la question est mal posée. Le citoyen consent à toutes les lois, même à celles qu'on passe malgré lui, et même à celles qui le punissent quand il ose en violer quelqu'une. La volonté constante de tous les membres de l'Etat est la volonté générale

* Ceci doit toujours s'entendre d'un Etat libre; car d'ailleurs la famille, les biens, le défaut d'asile, la nécessité, la violence, peuvent retenir un habitant dans le pays malgré lui, et alors son séjour seul ne suppose plus son consentement au contrat ou à la violation du contrat.

8 Я відповім, що це запитання невдало поставлене. Громадянин згодний з усіма законами, навіть з прийнятими проти його волі, і навіть з тими, які карають його, якщо він наважиться порушити якийсь з них. Загальна воля — це незмінна воля всіх членів держави; саме завдяки їй вони є громадянами і вільними людьми*⁶. Коли народним зборам пропонується якийсь закон, то від них, власне кажучи, вимагають не затвердження чи відкидання, йдеться лише про перевірку того, чи відповідає він загальній волі, що є волею цих зборів. Віддаючи свій голос, кожен висловлює свою думку про цей закон, а з підрахунку усіх голосів народжується декларація загальної волі. Отже, коли переважає думка, протилежна моїй власній, це доводить лише те, що я помилявся, і що речі, які здавалися мені виявленнями загальної волі, не були ними. Якщо б переважила моя партикулярна думка, я мав би робити не те, що я хочу: саме тоді я й не був би вільним⁸.

9 Це, правда, передбачає, що усі визначальні риси загальної волі є також і рисами більшості. Якщо б це було вже не так, то, яке б рішення ми не прийняли, — свободи більше не існувало б.

10 Продемонструвавши вище те, як окремі волі підмінюють загальну волю під час прийняття усенародних рішень, я достатньою мірою вказав також і на засоби запобігання цим зловживанням; на цьому я ще спинятимуся згодом. Що ж стосується пропорційної кількості голосів, потрібної для проголошення цієї волі, то я також навів принципи, які дають змогу її визначити. Різниця у один

* У Генуї перед тюремними брамами і на кайданах галерників можна прочитати слово *Libertas*⁷. Таке застосування гасла є прекрасним і справедливим. Бо ж насправді лише злодії різного штибу заважають громадянинові бути вільним. У тій країні, де б усі ці люди перебували на галерах, громадяни насолоджувалися б найдосконалішою свободою.

* * *

c'est par elle qu'ils sont citoyens et libres^{*}. Quand on propose une loi dans l'assemblée du peuple, ce qu'on leur demande n'est pas précisément s'ils approuvent la proposition ou s'ils la rejettent, mais si elle est conforme ou non à la volonté générale qui est la leur; chacun en donnant son suffrage dit son avis là-dessus, et du calcul des voix se tire la déclaration de la volonté générale. Quand donc l'avis contraire au mien l'emporte, cela ne prouve autre chose sinon que je m'étais trompé, et que ce que j'estimais être la volonté générale ne l'était pas. Si mon avis particulier l'eût emporté, j'aurais fait autre chose que ce que j'avais voulu, c'est alors que je n'aurais pas été libre.

9 Ceci suppose, il est vrai, que tous les caractères de la volonté générale sont encore dans la pluralité: quand ils cessent d'y être, quelque parti qu'on prenne il n'y a plus de liberté.

10 En montrant ci-devant comment on substituait des volontés particulières à la volonté générale dans les délibérations publiques, j'ai suffisamment indiqué les moyens praticables de prévenir cet abus; j'en parlerai encore ci-après. A l'égard du nombre proportionnel des suffrages pour déclarer cette volonté, j'ai aussi donné les principes sur lesquels on peut le déterminer. La différence d'une seule voix rompt l'égalité, un seul opposant rompt l'unanimité; mais entre l'unanimité et l'égalité il y a plusieurs partages inégaux, à chacun desquels on peut fixer ce nombre selon l'état et les besoins du corps politique.

* A Gênes on lit au-devant des prisons et sur les fers des galériens ce mot *Libertas*. Cette application de la devise est belle et juste. En effet il n'y a que les malfaiteurs de tous états qui empêchent le citoyen d'être libre. Dans un pays où tous ces gens-là seraient aux galères, on jouirait de la plus parfaite liberté.

лише виборчий голос порушує рівний розподіл, наявність одного-єдиного незгодного порушує однастайність. Проте між однастайністю і розподілом нарівно існує декілька випадків нерівних розподілів, для кожного з яких ми можемо визначити цю пропорційну кількість, виходячи зі становища і потреб політичного тіла.

Упорядкувати ці пропорції можна за допомогою двох загальних принципів: по-перше, чим важливішим і серйознішим є обговорення, тим більшою мірою думка, яка в решті решт візьме гору, повинна наближатися до однастайності; по-друге, чим швидшого розгляду вимагає справа, тим меншою повинна бути визначена законом різниця розподілу голосів. Якщо обговорення слід одразу завершити, то достатньо переваги навіть в один голос⁹. Перший з цих принципів більш придатний для прийняття законів, другий — для розгляду <поточних> справ¹⁰. Але, в будь-якому випадку, найкращі пропорції для правочинної більшості голосів можна визначити лише через певне поєднання цих принципів.

Розділ III ПРО ВИБОРИ

Щодо виборів принцепса і магістратів, котрі, як я зазначав, є складним актом¹, то вони можуть здійснюватися двома шляхами: за допомогою або обрання, або жереба. І до того, і до іншого вдавалися в різних республіках, і навіть сьогодні ми можемо зустрітись із вельми складним поєднанням обох цих засобів при обранні дожа Венеції.

* * *

Deux maximes générales peuvent servir à régler ces rapports: l'une, que plus les délibérations sont importantes et graves, plus l'avis qui l'emporte doit approcher de l'unanimité; l'autre, que plus l'affaire agitée exige de célérité, plus on doit resserrer la différence prescrite dans le partage des avis; dans les délibérations qu'il faut terminer sur-le-champ, l'excédent d'une seule voix doit suffire. La première de ces maximes paraît plus convenable aux lois, et la seconde aux affaires. Quoi qu'il en soit, c'est sur leur combinaison que s'établissent les meilleurs rapports qu'on peut donner à la pluralité pour prononcer.

Chapitre III Des Elections

A l'égard des élections du prince et des magistrats, qui sont, comme je l'ai dit, des actes complexes, il y a deux voies pour y procéder; savoir, le choix et le sort. L'une et l'autre ont été employées en diverses républiques, et l'on voit encore actuellement un mélange très compliqué des deux dans l'élection du doge de Venise.

Le suffrage par le sort, dit Montesquieu, est de la nature de la démocratie. J'en conviens, mais comment cela? Le sort, continue-t-il, est une façon d'élire qui n'afflige personne; il laisse à chaque citoyen une espérance raisonnable de servir la patrie. Ce ne sont pas là des raisons.

Si l'on fait attention que l'élection des chefs est une fonction du gouvernement et non

2 *Надання <посади> за допомогою жереба, — каже Монтеск'є, — природне для демократії. Я згоден з цим твердженням, але чому? Жереб, — продовжує він, — є таким способом обрання, який нікого не ображає: кожному громадянину він залишає обгрунтовану надію прислужитися батьківщині². Насправді підстави тут зовсім інші.*

3 *Якщо ми звернемо увагу на те, що обрання керівників є функцією уряду, а не суверенітету, то побачимо, чому жеребкування більш властиве демократії, за якої управління є тим кращим, чим менше актив воно здійснює.*

4 *За будь-якої форми справжньої демократії магістратура є не перевагою, а обов'язком, і не існує підстав покласти його на цю-ось особу, а не на іншу. Один лише закон може покласти цей обов'язок на того, на кого вкаже жереб. Бо тоді умови стають рівними для всіх³ і вибір не залежить від жодної людської волі, а універсальність закону не спотворюється жодним партикулярним його застосуванням.*

5 *За аристократії принцепс обирає принцепса, уряд сам підтримує своє існування, і тому саме тут вельми доречним є голосування.*

6 *Приклад з обранням венеційського дожа підтверджує це, і в жодному разі не заперечує цього розрізнення, бо йдеться про складну форму, що відповідає змішаному урядуванню. Було б помилкою вважати, що венеційський спосіб урядування є справжньою аристократією. Якщо народ ніяк не представлений в уряді, тоді сам нобілітет стає народом. Більшість бідних барнаботів ніколи навіть не наближається до якої-небудь магістратури⁴ і отримує від своєї приналежності до нобілітету лише порожній титул ексценції і право участі у зібраннях Великої Ради. Ця Велика Рада є такою ж численною, як і наша Загальна Рада у Женеві: її ясновельможні члени мають не більше привілеїв, ніж наші прості громадяни. Цілком зрозуміло,*

* * *

de la souveraineté, on verra pourquoi la voie du sort est plus dans la nature de la démocratie, où l'administration est d'autant meilleure que les actes en sont moins multipliés.

4 *Dans toute véritable démocratie la magistrature n'est pas un avantage mais une charge onéreuse, qu'on ne peut justement imposer à un particulier plutôt qu'à un autre. La loi seule peut imposer cette charge à celui sur qui le sort tombera. Car alors la condition étant égale pour tous, et le choix ne dépendant d'aucune volonté humaine, il n'y a point d'application particulière qui altère l'universalité de la loi.*

5 *Dans l'aristocratie le prince choisit le prince, le gouvernement se conserve par lui-même, et c'est là que les suffrages sont bien placés.*

6 *L'exemple de l'élection du doge de Venise confirme cette distinction loin de la détruire. Cette forme mêlée convient dans un gouvernement mixte. Car c'est une erreur de prendre le gouvernement de Venise pour une véritable aristocratie. Si le peuple n'y a nulle part au gouvernement, la noblesse y est peuple elle-même. Une multitude de pauvres Barnabotes n'approche jamais d'aucune magistrature, et n'a de sa noblesse que le vain titre d'Excellence et le droit d'assister au grand conseil. Ce grand conseil étant aussi nombreux que notre conseil général à Genève, ses illustres membres n'ont pas plus de privilèges que nos simples citoyens. Il est certain qu'ôtant l'extrême disparité des deux républiques, la bourgeoisie de Genève représente exactement le patriciat vénitien, nos natifs et habitants représentent les citadins et le peuple de Venise, nos paysans représentent les sujets de terre ferme: enfin de quelque manière que l'on considère cette république, abstraction faite de sa*

що попри граничну несхожість обох республік женецькі міщани точно відповідають венеційському патріціатові⁵, наші уродженці і мешканці — городянам і народові Венеції, наші селяни — їхнім підданним з материка; нарешті, як би ми не розглядали цю республіку, абстрагувавшись від її розмірів, її уряд не більш аристократичний, аніж наш. Вся відмінність полягає у тому, що, не маючи жодного довічного провідника, ми не потребуємо також і жереба.

За справжньої демократії, коли всі є рівними не лише у тому, що стосується нравів і хисту, але й у тому, що стосується поглядів і майна, немає великої різниці, кого обирати, і тому вибори шляхом жеребкування не призводять до великих незручностей. Проте, я вже казав, що справжньої демократії ніколи не існувало⁶.

Коли вибір поєднують з жеребом, то за першим слід надавати посади, які потребують особистих здібностей, а за другим — ті, для яких вистачає лише здорового глузду, справедливості, чесності, наприклад, пов'язані з судочинством, оскільки у добре конституйованій державі такі якості властиві всім громадянам.

Монархічний уряд не потребує ані жеребкування, ані голосування. Монарх, згідно з правом, — принцепс і одноосібний магістрат, а тому обирати собі помічників має виключно він сам. Коли абат де Сен-П'єр запропонував збільшити кількість королівських дорадчих палат, члени яких повинні були обиратися⁷, він і сам не помітив, що запропонував змінити форму урядування.

Мені залишилося розповісти про те, як слід віддавати і підраховувати голоси під час народних зборів, але, мабуть, нарис історії римської політики наочніше пояснив би всі ті принципи, які я міг би тут виголосити. Адже для розсудливого читача не буде негідною справою децю докладніший розгляд того, як вирішувалися суспільні й приватні справи у раді, що складалася з двохсот тисяч осіб.

* * *

grandeur, son gouvernement n'est pas plus aristocratique que le nôtre. Toute la différence est que n'ayant aucun chef à vie nous n'avons pas le même besoin du sort.

Les élections par sort auraient peu d'inconvénient dans une véritable démocratie où tout était égal, aussi bien par les moeurs et par les talents que par les maximes et par la fortune, le choix deviendrait presque indifférent. Mais j'ai déjà dit qu'il n'y avait point de véritable démocratie.

Quand le choix et le sort se trouvent mêlés, le premier doit remplir les places qui demandent des talents propres, telles que les emplois militaires; l'autre convient à celles où suffisent le bon sens, la justice, l'intégrité, telles que les charges de judicature; parce que dans un Etat bien constitué ces qualités sont communes à tous les citoyens.

Le sort ni les suffrages n'ont aucun lieu dans le gouvernement monarchique. Le monarque étant de droit seul prince et magistrat unique, le choix de ses lieutenants n'appartient qu'à lui. Quand l'abbé de Saint-Pierre proposait de multiplier les conseils du Roi de France et d'en élire les membres par scrutin, il ne voyait pas qu'il proposait de changer la forme du gouvernement.

Il me resterait à parler de la manière de donner et de recueillir les voix dans l'assemblée du peuple; mais peut-être l'historique de la police romaine à cet égard expliquera-t-il plus sensiblement toutes les maximes que je pourrais établir. Il n'est pas indigne d'un lecteur judicieux de voir un peu en détail comment se traitaient les affaires publiques et particulières dans un conseil de deux cent mille hommes.

Розділ IV ПРО РИМСЬКІ КОМІЦІЇ

1 Ми не маємо жодних достовірних пам'яток, котрі б лишилися від найперших часів Риму, і навіть складається враження, що більшість оповідей про них — лише байки*; назагал нам найбільше бракує саме тієї найповчальнішої частини народних літописів, якою є історія установлень, що створювалися народами. Досвід щодня навчає нас того, які причини викликають революції у державах, але оскільки ніякі народи більше не утворюються, ми маємо задовольнятися лише припущеннями щодо того, як вони утворились.

2 Звичай, які ми знаходимо вже усталеними, свідчать принаймні про те, що вони мали певну першооснову. Серед тих традицій, які сягають цієї першооснови, найавторитетніші повинні вважатися найбезсумнівнішими. Саме цих принципів я намагався дотримуватись, вивчаючи те, як найбільш вільний і найбільш могутній з народів землі здійснивав свою верховну владу¹.

3 Після заснування Риму народжується республіка, тобто — військо засновника, утворене з альбанів, сабінів та іноземців і поділене на три класи, що за цим розподілом отримали назву *триб*. Кожна з цих триб, у свою чергу, була поділена на десять курій, а кожна курія — на декурії, очолювані провідниками, що називалися відповідно *куріонами* і *декуріонами*.

* Сама назва *Рим*, що нібито походить від *Romulus*, є грецькою і означає *силу*. Ім'я *Нума* також грецьке і означає *закон*. Чи велика ймовірність того, що два найперших царі цього міста від свого народження мали імена, котрі б так узгоджувалися з їхніми діяннями?

* * *

Chapitre IV Des Comices romains

1 *Nous n'avons nuls monuments bien assurés des premiers temps de Rome; il y a même grande apparence que la plupart des choses qu'on en débite sont des fables*; et en général la partie la plus instructive des annales des peuples, qui est l'histoire de leur établissement, est celle qui nous manque le plus. L'expérience nous apprend tous les jours de quelles causes naissent les révolutions des empires; mais comme il ne se forme plus de peuples, nous n'avons guère que des conjectures pour expliquer comment ils se sont formés.*

2 *Les usages qu'on trouve établis attestent au moins qu'il y eut une origine à ces usages. Des traditions qui remontent à ces origines, celles qu'appuient les plus grandes autorités et que de plus fortes raisons confirment doivent passer pour les plus certaines. Voilà les maximes que j'ai tâché de suivre en recherchant comment le plus libre et le plus puissant peuple de la terre exerçait son pouvoir suprême.*

3 *Après la fondation de Rome la République naissante, c'est-à-dire l'armée du fondateur, composée d'Albains, de Sabins, et d'étrangers, fut divisée en trois classes, qui de cette division prirent le nom de tribus. Chacune de ces tribus fut subdivisée en dix curies, et chaque curie en décuries, à la tête desquelles on mit des chefs appelés curions et décursions.*

* Le nom de Rome qu'on prétend venir de Romulus est grec, et signifie force; le nom de Numa est grec aussi, et signifie Loi. Quelle apparence que les deux premiers rois de cette ville aient porté d'avance des noms si bien relatifs à ce qu'ils ont fait?

Окрім цього, у кожній з триб виділявся корпус з сотні кіннотників або вершників, який мав назву центурії, з чого видно, що усі ці підрозділи, непотрібні у місті, відпочатку були виключно військовими. Але, здається, якийсь природний потяг до величчї зумовив те, що маленьке місто Рим відпочатку створило політію, гідну столиці світу.

Цей найперший розподіл виявив невдовзі свою незручність: триби альбанів* і сабінів** завжди залишались в однаковому стані, тоді як, постійно поповнюючись, триба іноземців*** невпинно зростала і незабаром переважила обидві інші. Сервіїв засіб подолання цього небезпечного становища полягав у зміні самого розподілу: скасувавши розподіл за племенами, він замінив його іншим, що ґрунтувався на розселенні триб у місті. Замість трьох триб він створив чотири, кожна з яких займала один з римських пагорбів і відповідно до цього так і називалася. Саме так подолавши тодішню нерівність, Сервіїв запобіг також її відновленню у майбутньому; для того, щоб цей розподіл стосувався не лише місць, але й людей, він заборонив мешканцям одного кварталу переселятися до іншого, що завадило трибам змішуватися поміж собою².

Він також зробив подвійними три давніх вершницьких центурії і створив дванадцять нових, незмінно зберігаючи давні назви; за допомогою цього простого й розважливого заходу він завершив відокремлення корпорації вершників від корпорації народу, не викликавши нарікань від представників останньої.

До чотирьох створених ним міських триб Сервіїв додав п'ятнадцять інших, які мали назву сільських, оскільки склалися з мешканців приміської місцевості, розподілених на таку ж кількість кан-

* Раменціїї. ** Татієнції. *** Луцеріїї.

* * *

Outre cela on tira de chaque tribu un corps de cent cavaliers ou chevaliers, appelé centurie: par où l'on voit que ces divisions, peu nécessaires dans un bourg, n'étaient d'abord que militaires. Mais il semble qu'un instinct de grandeur portait la petite ville de Rome à se donner d'avance une police convenable à la capitale du monde.

De ce premier partage résulta bientôt un inconvénient. C'est que la tribu des Albains et celle des Sabins** restant toujours au même état, tandis que celle des étrangers*** croissait sans cesse par le concours perpétuel de ceux-ci, cette dernière ne tarda pas à surpasser les deux autres. Le remède que Servius trouva à ce dangereux abus fut de changer la division, et à celle des races, qu'il abolit, d'en substituer une autre tirée des lieux de la ville occupés par chaque tribu. Au lieu de trois tribus il en fit quatre; chacune desquelles occupait une des collines de Rome et en portait le nom. Ainsi remédiant à l'inégalité présente il la prévint encore pour l'avenir; et afin que cette division ne fût pas seulement de lieux mais d'hommes il défendit aux habitants d'un quartier de passer dans un autre, ce qui empêcha les races de se confondre.*

Il doubla aussi les trois anciennes centuries de cavalerie et y en ajouta douze autres, mais toujours sous les anciens noms; moyen simple et judicieux par lequel il acheva de distinguer le corps des chevaliers de celui du peuple, sans faire murmurer ce dernier.

A ces quatre tribus urbaines Servius en ajouta quinze autres appelées tribus rustiques, parce qu'elles étaient formées des habitants de la campagne, partagés en autant de cantons. Dans la suite on en fit autant de nouvelles, et le peuple romain se trouva enfin

* Ramnenses. ** Tatienses. *** Luceres.

тонів. Потім було створено ще стільки ж триб. Зрештою римський народ виявився розподілений на тридцять п'ять триб, і ця кількість залишалася незмінною аж до загибелі республіки.

8 Результат цього розрізнення міських і сільських триб заслуговує на увагу, оскільки подібних до нього прикладів не існує; саме йому Рим зобов'язаний збереженням своїх нравів і зростанням своєї влади. Можна було б подумати, що владу і почесне становище невдовзі привласнили міські триби, не забарившись принизити триби сільські, але насправді усе сталося навпаки. Усім відома схильність найдавніших римлян до сільського життя. Ця їхня схильність походить від мудрого законодавця, котрий, поєднавши сільську і військову працю з свободою, так би мовити, відправив на заслання до міста мистецтва, ремесла, інтриги, багатство і рабство.

9 Відтак, уся слава Риму мешкала в сільській місцевості і обробляла землю, лише там зазвичай шукали захисту для республіки. Цей стан, стан найповажніших патриціїв, викликав до себе загальну шану. Простому і сповнененому праці життю сільських мешканців надавали перевагу перед неробством і млявістю городян Риму, і навіть той, хто у місті був би лише злиденим пролетарем, працюючи у полі, перетворювався на поважного громадянина. Мало свій сенс те, — писав Варон, — що наші шляхетні пращури саме у сільській місцевості створили розплідник тих міцних і мужніх людей, котрі захищали їх під час війни і годували в часи миру³. Пліній недвозначно каже, що сільські триби шанувались завдяки тим людям, які їх склали; натомість, до міських триб з ганьбою переводили негідних людей, яких хотіли покарати зневагою⁴. Сабін Апій Клавдій, щойно він оселився у Римі, був щедро обдарований почеснями і записаний до сільської триби, яка згодом стала називатися

* * *

divisé en trente-cinq tribus; nombre auquel elles restèrent fixées jusqu'à la fin de la République.

8 *De cette distinction des tribus de la ville et des tribus de la campagne résulte un effet digne d'être observé, parce qu'il n'y en a point d'autre exemple, et que Rome lui dut à la fois la conservation de ses moeurs et l'accroissement de son empire. On croirait que les tribus urbaines s'arrogèrent bientôt la puissance et les honneurs, et ne tardèrent pas d'avilir les tribus rustiques; ce fut tout le contraire. On connaît le goût des premiers Romains pour la vie champêtre. Ce goût leur venait du sage instituteur qui unit à la liberté les travaux rustiques et militaires, et relégua pour ainsi dire à la ville les arts, les métiers, l'intrigue, la fortune et l'esclavage.*

9 *Ainsi tout ce que Rome avait d'illustre vivant aux champs et cultivant les terres, on s'accoutuma à ne chercher que là les soutiens de la République. Cet état étant celui des plus dignes patriciens fut honoré de tout le monde: la vie simple et laborieuse des villageois fut préférée à la vie oisive et lâche des bourgeois de Rome, et tel n'eût été qu'un malheureux prolétaire à la ville qui, laboureur aux champs, devint un citoyen respecté. Ce n'est pas sans raison, disait Varron, que nos magnanimes ancêtres établirent au village la pépinière de ces robustes et vaillants hommes qui les défendaient en temps de guerre et les nourrissaient en temps de paix. Pline dit positivement que les tribus des champs étaient honorées à cause des hommes qui les composaient; au lieu qu'on transférait par ignominie dans celles de la ville les lâches qu'on voulait avilir. Le Sabin Appius Claudius étant*

його родовим ім'ям⁵. Нарешті, усі відпущеники вступали до міських триб і ніколи — до сільських, і, доки існувала республіка, не було випадку, щоб хто-небудь з цих відпущеників посів хоча б якусь магістратуру, навіть одержавши громадянство⁶.

Це був чудовий принцип, проте у його впровадженні зайшли так далеко, що це, зрештою, призвело до змінення політиї і, звісна річ, до зловживань.

По-перше, цензори, давно привласнивши право довільно переводити громадян з триби в трибу, дозволили більшості перейти до тих триб, до яких заманеться; цей дозвіл, безумовно, не ніс у собі нічого доброго і позбавив цензуру одного з могутніх засобів впливу. Понад те, усі вельможні й могутні стали записуватися до сільських триб, а відпущеники, діставши громадянство, разом з черню залишалися у міських. Триби назагал не мали уже ані визначеного місцеперебування, ані території, і так перемішалися поміж собою, що відрізнити членів однієї від членів іншої можна було лише за допомогою реєстрів. Відтак слово «триба», втративши своє реальне значення, отримало значення чогось індивідуального, а краще сказати — перетворилося на химеру.

Виявилось також, що міські триби, члени яких мешкали ближче <до місця зборів>, аніж члени сільських, часто брали гору під час коміціїв і продавали державу тим, хто волів купувати голоси тих негідників, з яких вони складалися.

Що стосується курій, то засновником держави їх було створено по десять у кожній трибі. Отож увесь римський народ, що жив тоді лише у межах міста, складався з тридцяти курій, кожна з яких мала свої храми, своїх богів, своїх чиновників, своїх жерців, свої свята, що називалися *compitalia*⁷, подібні до *paganalia*⁸, запроваджених згодом серед сільських триб.

* * *

venu s'établir à Rome y fut comblé d'honneurs et inscrit dans une tribu rustique qui prit dans la suite le nom de sa famille. Enfin les affranchis entraient tous dans les tribus urbaines, jamais dans les rurales; et il n'y a pas durant toute la République un seul exemple d'aucun de ces affranchis parvenu à aucune magistrature, quoique devenu citoyen.

Cette maxime était excellente; mais elle fut poussée si loin qu'il en résulta enfin un changement et certainement un abus dans la police.

Premièrement, les censeurs, après s'être arrogé longtemps le droit de transférer arbitrairement les citoyens d'une tribu à l'autre, permirent à la plupart de se faire inscrire dans celle qui leur plaisait; permission qui si rément n'était bonne à rien, et était un des grands ressorts de la censure. De plus, les grands et les puissants se faisant tous inscrire dans les tribus de la campagne, et les affranchis devenus citoyens restant avec la populace dans celles de la ville, les tribus en général n'eurent plus de lieu ni de territoire; mais toutes se trouvèrent tellement mêlées qu'on ne pouvait plus discerner les membres de chacune que par les registres, en sorte que l'idée du mot tribu passa ainsi du réel au personnel ou, plutôt, devint presque une chimère.

Il arriva encore que les tribus de la ville, étant plus à portée, se trouvèrent souvent les plus fortes dans les comices, et vendirent l'Etat à ceux qui daignaient acheter les suffrages de la canaille qui les composait.

A l'égard des curies, l'instituteur en ayant fait dix en chaque tribu, tout le peuple romain alors renfermé dans les murs de la ville se trouva composé de trente curies, dont chacune avait ses temples, ses dieux, ses officiers, ses prêtres, et ses

14 За новим розподілом Сервія, ці тридцять курій, які не можна було рівномірно розподілити між чотирма трибами, законодавець вирішив не зачіпати, і паралельно з трибами, курії перетворилися на другий розподіл мешканців Риму. Але питання про курії навіть не виникало ані серед сільських триб, ані серед народу, що їх складав, оскільки ці триби були винятково цивільним установам. Коли ж для рекругування вояків було визначено інший порядок, військовий розподіл Ромула виявився зайвим. Отже, хоча кожен громадянин був записаний до якоїсь триби, далеко не кожен перебував у якійсь курії.

15 Сервій запровадив також третій розподіл, котрий не мав жодного стосунку до двох попередніх, а за своїми наслідками виявився найважливішим від усіх. Сервій розподілив римський народ на шість класів, що розрізнялися не за місцерозташуванням чи людьми, а за майном: до найперших класів належали багатії, до найостанніших — бідняки, а до проміжних — ті, хто мав середній достаток. Ці шість класів були, в свою чергу, поділені ще на сто дев'яносто три корпорації, які дістали назву центурій. Їхній розподіл між класами передбачав, що у одному тільки найпершому містилася більша їх половина, а в найостаннішому — лише одна. Отже виявилось, що найменший за кількістю людей клас став найчисленнішим за кількістю центурій, а на увесь останній клас, хоча він налічував у собі більше половини мешканців Риму, припав тільки один підрозділ.

16 Аби наслідки цього установаження були менш зрозумілими народові, Сервій удав, ніби воно має військове призначення: він зарахував до другого класу дві центурії зброярів, а до четвертого — дві центурії військових знарядь. У кожному класі, за винятком останнього, він розрізняв молодих і старих, тобто тих, хто зобов'я-

* * *

fêtes appelées compitalia, semblables aux paganalia qu'eurent dans la suite les tribus rustiques.

14 *Au nouveau partage de Servius ce nombre de trente ne pouvant se répartir également dans ses quatre tribus, il n'y voulut point toucher, et les curies indépendantes des tribus devinrent une autre division des habitants de Rome. Mais il ne fut point question de curies ni dans les tribus rustiques ni dans le peuple qui les composait, parce que les tribus étant devenues un établissement purement civil, et une autre police ayant été introduite pour la levée des troupes, les divisions militaires de Romulus se trouvent superflues. Ainsi, quoique tout citoyen fût inscrit dans une tribu, il s'en fallait beaucoup que chacun ne fût dans une curie.*

15 *Servius fit encore une troisième division qui n'avait aucun rapport aux deux précédentes, et devint par ses effets la plus importante de toutes. Il distribua tout le peuple romain en six classes, qu'il ne distingua ni par le lieu ni par les hommes, mais par les biens. En sorte que les premières classes étaient remplies par les riches, les dernières par les pauvres, et les moyennes par ceux qui jouissaient d'une fortune médiocre. Ces six classes étaient subdivisées en cent quatre-vingt-treize autres corps appelés centuries, et ces corps étaient tellement distribués que la première classe en comprenait seule plus de la moitié, et la dernière n'en formait qu'un seul. Il se trouva ainsi que la classe la moins nombreuse en hommes l'était le plus en centuries, et que la dernière classe entière n'était comptée que pour une subdivision, bien qu'elle contiât seule plus de la moitié des habitants de Rome.*

16 *Afin que le peuple pénétrât moins les conséquences de cette dernière forme,*

заний носити зброю, і тих, кого за віком закони звільняють від цього обов'язку. Це розрізнення ще більшою мірою, ніж розрізнення за майновим станом, щораз зумовлювало необхідність проведення нового цензу чи перепису. Нарешті, Сервій зажадав, щоб народні збори відбувалися на Марсовому полі і щоб усі ті, хто за віком повинен був виконувати військовий обов'язок, приходили туди зі своєю зброєю.

Причиною, через яку він не запровадив цього розподілу для останнього з класів, було те, що черні, яка складала цей клас, ніхто не погоджувався надати честь захищати батьківщину зі зброєю в руках. Щоб здобути право захищати оселю, її потрібно спочатку мати. Якщо ж поглянути на тих незліченних вояків-голодранців, котрі прикрашають нині собою королівські армії, то серед них, мабуть, не знайдеться жодного, кого б з презирством не вигнали з римської когорти тих часів, коли солдати були захисниками свободи.

Однак у цьому останньому класі все ж розрізняли пролетарів і тих, кого називали *capite censi*⁹. Перші, позаяк вони не були остаточними злидарями, принаймні давали державі громадян, а іноді — за нагальної потреби — навіть солдатів. Що ж до тих, хто не мав нічого і кого можна було порахувати лише за їхніми головами, то до них завжди ставилися так, ніби їх ніколи й не існувало, і лише Марій уперше виявив бажання рекрутувати їх до війська¹⁰.

Не переймаючись питанням про те, яким був цей третій розподіл сам по собі, — гарним чи поганим — я, здається, могу стверджувати, що тільки прості нрави найдавніших римлян, їхня безсторонність, їхня схильність до сільської праці, їхня зневага до комерції і шаленого жадання зиску забезпечували дієвість цього розподілу. Хіба існує десь сучасний, <тобто> сповнений ненаситною пожадливістю, бунтівним

* * *

Servius affecta de lui donner un air militaire: il inséra dans la seconde classe deux centuries d'armuriers, et deux d'instruments de guerre dans la quatrième. Dans chaque classe, excepté la dernière, il distingua les jeunes et les vieux, c'est-à-dire ceux qui étaient obligés de porter les armes, et ceux que leur âge en exemptait par les lois; distinction qui plus que celle des biens produisit la nécessité de recommencer souvent le cens ou dénombrement. Enfin il voulut que l'assemblée se tint au champ de Mars, et que tous ceux qui étaient en âge de servir y vinssent avec leurs armes.

La raison pour laquelle il ne suivit pas dans la dernière classe cette même division des jeunes et des vieux, c'est qu'on n'accordait point à la populace dont elle était composée l'honneur de porter les armes pour la patrie; il fallait avoir des foyers pour obtenir le droit de les défendre, et de ces innombrables troupes de gueux dont brillent aujourd'hui les armées des rois, il n'y en a pas un, peut-être, qui n'eût été chassé avec dédain d'une cohorte romaine, quand les soldats étaient les défenseurs de la liberté.

On distingua pourtant encore dans la dernière classe les prolétaires de ceux qu'on appelait capite censi. Les premiers, non tout à fait réduits à rien, donnaient au moins des citoyens à l'Etat, quelquefois même des soldats dans les besoins pressants. Pour ceux qui n'avaient rien du tout et qu'on ne pouvait dénombrer que par leurs têtes, ils étaient tout à fait regardés comme nuls, et Marius fut le premier qui daigna les enrôler.

Sans décider ici si ce troisième dénombrement était bon ou mauvais en lui-même, je crois pouvoir affirmer qu'il n'y avait que les moeurs simples des premiers Romains, leur désintéressement, leur goût pour l'agriculture, leur mépris pour le commerce et

духом, інтригами, постійними переміщеннями, безперервними революціями майнових відносин народ, у середовищі якого такі установлення проіснували хоча б якихось двадцять років і не призвели до руйнації держави? Слід також особливо наголосити, що у Римі нрави і цензура, могутніші за це установлення, виправляли його пороки, і той чи інший багач міг бути переведеним до класу бідних, якби став надмірно чванитись своїм багатством.

20 З усього цього легко зрозуміти, чому майже завжди згадуються п'ять класів, хоча насправді їх було шість. Шостий не давав ані солдатів до війська, ані виборців на Марсове поле*, і не відігравав майже ніякої ролі в республіці, а тому з ним вкрай рідко рахувалися.

21 Такими були три різні розподіли римського народу. Розгляньмо ж нині результати, до яких це призводило під час народних зборів. Ці збори, які скликалися відповідно до закону, мали назву *коміційів*, вони зазвичай збиралися на Римському форумі або на Марсовому полі і розподілялися на куріатні, центуріатні і трибутні коміції, залежно від того, якому з цих трьох установлень відповідали. Куріатні коміції були Ромуловою інституцією, центуріатні — Сервіевою, трибутні — інституцією, започаткованою народними трибунами. Жоден закон не отримував санкції, жоден магистрат не обирався на посаду інакше ніж на коміціях. А оскільки не було жодного громадянина, не записаного до якоїсь курії, центурії чи триби, то й жоден не позбавлявся права голосу, і римський народ був справжнім сувереном і юридично, і фактично¹¹.

22 Щоб коміції скликалися легітимно, а їхні рішення набували чин-

* Я кажу на *Марсове поле*, бо саме там збиралися центуріатні коміції; за двома іншими розподілами народ збирався на *форумі* чи в інших місцях, і тоді *capite censi* отримували такий самий вплив і таку саму владу, як і найвидатніші громадяни.

* * *

pour l'ardeur du gain, qui pussent le rendre praticable. Où est le peuple moderne chez lequel la dévorante avidité, l'esprit inquiet, l'intrigue, les déplacements continuels, les perpétuelles révolutions des fortunes pussent laisser durer vingt ans un pareil établissement sans bouleverser tout l'Etat? Il faut même bien remarquer que les mœurs et la censure plus fortes que cette institution en corrigèrent le vice à Rome, et que tel riche se vit relégué dans la classe des pauvres, pour avoir trop étalé sa richesse.

20 *De tout ceci l'on peut comprendre aisément pourquoi il n'est presque jamais fait mention que de cinq classes, quoiqu'il y en eût réellement six. La sixième, ne fournissant ni soldats à l'armée ni votants au champ de Mars* et n'étant presque d'aucun usage dans la République, était rarement comptée pour quelque chose.*

21 *Telles furent les différentes divisions du peuple romain. Voyons à présent l'effet qu'elles produisaient dans les assemblées. Ces assemblées légitimement convoquées s'appelaient comices, elles se tenaient ordinairement dans la place de Rome au champ de Mars, et se distinguaient en comices par curies, comices par centuries, et comices par tribus, selon celle de ces trois formes sur laquelle elles étaient ordonnées: les comices par curies étaient de l'institution de Romulus, ceux par centuries de Servius, ceux par tribus des tribuns du peuple. Aucune loi ne recevait la sanction, aucun magistrat n'était élu que dans les comices, et comme il n'y avait aucun citoyen qui ne fût inscrit dans une cu-*

¹¹ *Je dis, au champ de Mars, parce que c'était là que s'assemblaient les comices par centuries; dans les deux autres formes le peuple s'assemblait au forum ou ailleurs, et alors les capite censi avaient autant d'influence et d'autorité que les premiers citoyens.*

ності закону, потрібні були три умови: по-перше, щоб корпорація або магістрат, які їх скликали, мали для цього належні повноваження; по-друге, щоб збори відбувалися в один з днів, призначених для цього законом; по-третє, щоб віщування були сприятливими. Сенс першого правила немає потреби пояснювати; друге враховувало внутрішній устрій: наприклад, воно забороняло збирати коміції у дні релігійних свят і ярмарок, коли люди з сільської місцевості, відвідуючи Рим у своїх справах, не мали зайвого часу, аби провести день на площі народних зборів. Завдяки третьому сенат міг тримати в шорах відважний і неспокуйний народ, принагідно стримуючи запальність бунтівних трибунів; проте останні мали багато засобів, щоб уникнути цього ускладнення.

Не лише прийняття законів і обрання провідників належали до відання коміціїв, римський народ узурпував найважливіші функції уряду¹², а тому можна сказати, що на цих зборах вирішувалася доля Європи. Ця різноманітність цілей відкривала простір для різноманітності форм, яких набували ці збори залежно від речей, стосовно яких мав сказати своє слово народ.

Аби мати змогу скласти судження про ці відмінні одна від одної форми, достатньо їх порівняти. Створюючи курії, Ромул мав на меті стримувати сенат за допомогою народу, народ — за допомогою сенату, і панувати над обома. Відтак, запровадивши цю форму, він надав народові усю владу більшістю, аби урівноважити нею залишену патріціям владу могутності й багатства. Однак, він все ж залишив патріціям більше переваг, адже вони через своїх клієнтів могли впливати на утворення більшості при голосуванні, і це було у монархічному дусі. Така визначна інституція патронів і клієнтів була справжнім шедевром політики і людськості, без цього пат-

* * *

rie, dans une centurie, ou dans une tribu, il s'ensuit qu'aucun citoyen n'était exclu du droit de suffrage, et que le peuple romain était véritablement souverain de droit et de fait.

Pour que les comices fussent légitimement assemblés et que ce qui s'y faisait eût force de loi il fallait trois conditions: la première que le corps ou le magistrat qui les convoquait fût revêtu pour cela de l'autorité nécessaire; la seconde que l'assemblée se fit un des jours permis par la loi; la troisième que les augures fussent favorables. La raison du premier règlement n'a pas besoin d'être expliquée. Le second est une affaire de police; ainsi il n'était pas permis de tenir les comices les jours de fête et de marché, où les gens de la campagne venant à Rome pour leurs affaires n'avaient pas le temps de passer la journée dans la place publique. Par le troisième le Sénat tenait en bride un peuple fier et remuant, et tempérerait à propos l'ardeur des tribuns séditeux; mais ceux-ci trouverent plus d'un moyen de se délivrer de cette gêne.

Les lois et l'élection des chefs n'étaient pas les seuls points soumis au jugement des comices. Le peuple romain ayant usurpé les plus importantes fonctions du gouvernement, on peut dire que le sort de l'Europe était réglé dans ses assemblées. Cette variété d'objets donnait lieu aux diverses formes que prenaient ces assemblées selon les matières sur lesquelles il avait à prononcer.

Pour juger de ces diverses formes il suffit de les comparer. Romulus en instituant les curies avait en vue de contenir le Sénat par le peuple et le peuple par le Sénat, en dominant également sur tous. Il donna donc au peuple par cette forme toute l'autorité du nombre pour

риціат, котрий суперечив самому духові республіки, не зміг би існувати. Лише Рим мав честь подати людству цей чудовий приклад, який ніколи не породжував зловживань і який, втім, ніколи ніким не був наслідуваний.

25 Куриатна форма існувала за всіх царів, аж до Сервія, а незаконність царювання останнього Тарквінія змусила назагал виокремити царські закони, які отримали назву *leges curiatae*¹³.

26 За республіки курії, завжди обмежуючись чотирма міськими трибами і складаючись лише з римської черні, не відповідали інтересам ані сенату, який очолював патриціїв, ані трибунів, які, хоча й були плебеями, очолювали заможних громадян. У решті решт курії дискредитували себе і зазнали такого занепаду, що рішення, які повинні були приймати вони, приймали їхні тридцять лікторів, зібравшись разом.

27 Розподіл за центуріями був настільки сприятливим для аристократії, що навіть важко одразу зрозуміти, чому сенат повсякчас не брав гору у центуріатних коміціях, на яких обирали консулів, цензорів та інших курульних магістратів. І справді, зі ста дев'яносто трьох центурій, що складала шість класів римського народу, до першого належали дев'яносто вісім, кожна ж центурія мала один голос; відтак цей найперший клас переважав за кількістю голосів усі інші. Коли б усі ці центурії були у згоді між собою, то не виникало б навіть потреби продовжувати голосування. Отже, рішення найменшої частини народу ставало б рішенням більшості, і тоді можна було б сказати, що на центуріатних коміціях справу вирішує не перевага у голосах, а перевага у грошах.

28 Проте існували два засоби стримування цієї виняткової влади: по-перше, трибуни, як правило, а більшість плебеїв — повсякчасно, належали до класу багатих, урівноважуючи там вплив патриціїв¹⁴.

* * *

balancer celle de la puissance et des richesses qu'il laissait aux patriciens. Mais selon l'esprit de la monarchie, il laissa cependant plus d'avantage aux patriciens par l'influence de leurs clients sur la pluralité des suffrages. Cette admirable institution des patrons et des clients fut un chef-d'oeuvre de politique et d'humanité, sans lequel le patriciat, si contraire à l'esprit de la République, n'eût pu subsister: Rome seule a eu l'honneur de donner au monde ce bel exemple, duquel il ne résulta jamais d'abus, et qui pourtant n'a jamais été suivi.

25 *Cette même forme des curies ayant subsisté sous les rois jusqu'à Servius, et le règne du dernier Tarquin n'étant point compté pour légitime, cela fit distinguer généralement les lois royales par le nom de leges curiatae.*

26 *Sous la République les curies, toujours bornées aux quatre tribus urbaines, et ne contenant plus que la populace de Rome, ne pouvaient convenir ni au Sénat qui était à la tête des patriciens, ni aux tribuns qui, quoique plébéiens, étaient à la tête des citoyens aisés. Elles tombèrent donc dans le discrédit, et leur avilissement fut tel que leurs trente licteurs assemblés faisaient ce que les comices par curies auraient dû faire.*

27 *La division par centuries était si favorable à l'aristocratie qu'on ne voit pas d'abord comment le Sénat ne l'emportait pas toujours dans les comices qui portaient ce nom, et par lesquels étaient élus les consuls, les censeurs, et les autres magistrats curules. En effet des cent quatre-vingt-treize centuries qui formaient les six classes de tout le peuple romain, la première classe en comprenant quatre-vingt-dix-huit, et les voix ne se comptant que par centuries, cette seule première classe l'emportait en nombre de voix sur toutes les autres. Quand toutes ses centuries étaient d'accord on ne continuait pas même à*

Другий засіб полягав у тому, що замість голосування згідно з порядком центурій, яке завжди мало б починатися з першої, спочатку кидали жереба, і голосувала лише та центурія, якій він випадав*. Після цього усі центурії скликалися іншого дня і відповідно до їхнього рангу голосували з того ж приводу, як правило, підтверджуючи результати першого голосування. Так влада прикладу відбиралася у ранга і відповідно до принципу демократії передавалася жеребові.

Цей спосіб мав ще одну перевагу: сільські мешканці використовували перерву між двома виборними днями для того, щоб пересвідчитися у відповідності попередньо схваленого кандидата посаді і віддати свій голос лише із знанням справи. Проте, під приводом прискорення <процедури> цей звичай було скасовано, і обидва голосування стали проводити одного й того ж дня.

Трибутні коміції були для римського народу радою у власному смислі цього слова. Скликалися вони виключно трибунами; на цих коміціях трибуни обиралися і проводили плебісцити. Сенат не лише не мав у них представництва, а й узагалі був позбавлений права брати в них участь¹⁵. Отож, змушені підкорятися законам, за які вони не могли голосувати, сенатори виявлялися у цьому відношенні менш вільними, аніж найостанніші з громадян. Ця несправедливість є абсолютно незрозумілою і цілком достатньою, аби позбавити чинності декрети корпорації, при прийнятті яких не враховувалася думка усіх її членів. Коли б усі патриції брали участь у цих коміціях, маючи на це право як громадяни, тобто як партикулярні особи, <а не як сенатори>, вони ніяк не змогли б вплинути на форму голосування, за якої

* Центурія, якій діставався такий жереб, називалася *prae rogativa*, оскільки вона висловлювала свою волю найпершою, і саме звідси походить слово *пре rogатива*.

* * *

recueillir les suffrages; ce qu'avait décidé le plus petit nombre passait pour une décision de la multitude, et l'on peut dire que dans les comices par centuries les affaires se réglaient à la pluralité des écus bien plus qu'à celle des voix.

Mais cette extrême autorité se tempérerait par deux moyens. Premièrement les tribuns pour l'ordinaire, et toujours un grand nombre de plébéiens, étant dans la classe des riches balançaient le crédit des patriciens dans cette première classe.

Le second moyen consistait en ceci, qu'au lieu de faire d'abord voter les centuries selon leur ordre, ce qui aurait toujours fait commencer par la première, on en tirait une au sort, et celle-là procédait seule à l'élection; après quoi toutes les centuries appelées un autre jour selon leur rang répétaient la même élection et la confirmaient ordinairement. On ôtait ainsi l'autorité de l'exemple au rang pour la donner au sort selon le principe de la démocratie.*

Il résultait de cet usage un autre avantage encore; c'est que les citoyens de la campagne avaient le temps entre les deux élections de s'informer du mérite du candidat provisionnellement nommé, afin de ne donner leur voix qu'avec connaissance de cause. Mais sous prétexte de célérité l'on vint à bout d'abolir cet usage, et les deux élections se firent le même jour.

Les comices par tribus étaient proprement le conseil du peuple romain. Ils ne se convoquaient que par les tribuns; les tribuns y étaient élus et y passaient leurs plebiscites. Non seulement le Sénat n'y avait point de rang, il n'avait pas même le droit d'y assister; et forcés d'obéir à des lois sur lesquelles ils n'avaient pu voter, les sénateurs à cet égard étaient moins

* Cette centurie ainsi tirée au sort s'appelait *prae rogativa*, à cause qu'elle était la première à qui l'on demandait son suffrage, et c'est de là qu'est venu le mot de *pré rogative*.

кожен голосує сам за себе і найостанніший пролетар має такі самі права як принцепс сенату.

Отже, ми можемо бачити: окрім того, що завдяки цим розподілам встановлювався порядок підрахунку голосів такого великого народу, ці перші не були просто безсторонніми формами як такими — кожен з них приводив до результатів, що відповідали тим інтересам, в обстоюванні яких він відігравав переважну роль.

Навіть без подальшого заглиблення в подробиці, з попередніх роз'яснень випливає, що трибутні коміції були найсприятливішими для народного урядування, а центуріатні — для аристократії. Що ж до куріатних коміцій, більшість у яких належала лише римській черні, то вони, оскільки могли сприяти лише тиранії і лихим намірам, зазнали занепаду, і навіть бунтівники не використовували їх як засіб, бо це занадто розкривало б їхні задуми. Немає сумнівів у тому, що уся велич римського народу виявляла себе лише під час центуріатних коміцій, які лише й можна вважати повними, оскільки у куріатних коміціях не були представлені сільські триби, а у трибутних — сенат і патриції.

Що ж стосується способу підраховування голосів, то у найдавніших римлян він був таким же простим, як і їхні нрави, хоча й менш простим, ніж у Спарті. Кожен уголос висловлював своє рішення, яке реєстратор записував у порядку подання. Більшість голосів у межах триби визначала рішення триби, більшість голосів триб — рішення народу; так само голосували у куріях і в центуріях. Цей звичай був виправданий доти, доки серед громадян панувала порядність і кожен з них соромився привселюдно віддавати свій голос за несправедливу пропозицію або за негідну справу. Проте коли народ зіпсувався, і голоси стали купувати, то виникла необхідність віддавати їх таємно,

* * *

libres que les derniers citoyens. Cette injustice était tout à fait mal entendue, et suffisait seule pour invalider les décrets d'un corps où tous ses membres n'étaient pas admis. Quand tous les patriciens eussent assisté à ces comices selon le droit qu'ils en avaient comme citoyens, devenus alors simples particuliers ils n'eussent guère influé sur une forme de suffrages qui se recueillaient par tête, et où le moindre prolétaire pouvait autant que le prince du Sénat.

On voit donc qu'outre l'ordre qui résultait de ces diverses distributions pour le recueillement des suffrages d'un si grand peuple, ces distributions ne se réduisaient pas à des formes indifférentes en elles-mêmes, mais que chacune avait des effets relatifs aux vues qui la faisaient préférer.

Sans entrer là-dessus en de plus longs détails, il résulte des éclaircissements précédents que les comices par tribus étaient les plus favorables au gouvernement populaire, et les comices par centuries à l'aristocratie. A l'égard des comices par curies où la seule populace de Rome formait la pluralité, comme ils n'étaient bons qu'à favoriser la tyrannie et les mauvais desseins, ils durent tomber dans le décri, les séditieux eux-mêmes s'abstenant d'un moyen qui mettrait trop à découvert leurs projets. Il est certain que toute la majesté du peuple romain ne se trouvait que dans les comices par centuries, qui seuls étaient complets; attendu que dans les comices par curies manquaient les tribus rustiques, et dans les comices par tribus le Sénat et les patriciens.

Quant à la manière de recueillir les suffrages, elle était chez les premiers Romains aussi simple que leurs mœurs, quoique moins simple encore qu'à Sparte. Chacun donnait son suffrage à haute voix, un greffier les écrivait à mesure; pluralité de voix dans chaque tribu

аби покупців стримувати недовірою, а шахраям надати змогу не виглядати зрадниками.

Мені відомо, що Ціцерон засуджує цю зміну і саме її вважає однією з причин загибелі республіки. Проте я, хоча й відчуваю, яку вагу повинен тут мати авторитет Ціцерона, не можу погодитись з його думкою¹⁰. Я, навпаки, вважаю, що достатньої кількості змін у цьому відношенні не відбулося і це лише прискорило занепад держави. Як дієта здорових людей непридатна для хворих, так само й зіпсованим народом не слід урядувати за тими ж законами, що й народом добрим. Ніщо не здатне краще довести цю максиму, аніж приклад Венеційської республіки, примара якої існує ще й досі виключно тому, що її закони придатні лише для злих людей.

Таким чином, громадянам стали роздавати таблички, за допомогою яких кожен міг голосувати так, щоб про його волевиявлення ніхто не дізнався. Також були встановлені нові формальні правила збирання табличок, підрахунку голосів, порівняння отриманих цифр тощо. Це, однак, не заважало часто піддавати сумнівам чесність осіб, на яких покладались ці обов'язки*. Зрештою, для запобігання змовам і підкупам були видані едикти, численність яких засвідчує їхню марність.

У останні часи <республіки> нерідко виникала нагальна потреба у надзвичайних засобах, які б доповнювали недовіданість законів, тому доводилося іноді вигадувати чудеса. Але цей засіб, який міг вплинути на народ, не впливав на тих, хто ним править. Іноді збори скликалися раптово, щоб кандидати <на посади> не мали часу для інтриг; іноді, коли було видно, що народ виявляє схильність прийняти погане рішення, увесь час зібрання витрачався на промови.

* *Custodes, diribitores, rogatores suffragiorum*¹¹.

* * *

déterminait le suffrage de la tribu, pluralité de voix entre les tribus déterminant le suffrage du peuple, et ainsi des curies et des centuries. Cet usage était bon tant que l'honnêteté régnait entre les citoyens et que chacun avait honte de donner publiquement son suffrage à un avis injuste ou à un sujet indigne; mais quand le peuple se corrompit et qu'on acheta les voix, il convint qu'elles se donnassent en secret pour contenir les acheteurs par la défiance, et fournir aux fripons le moyen de n'être pas des traîtres.

Je sais que Cicéron blâme ce changement et lui attribue en partie la ruine de la République. Mais quoique je sente le poids que doit avoir ici l'autorité de Cicéron, je ne puis être de son avis. Je pense, au contraire, que pour n'avoir pas fait assez de changements semblables on accéléra la perte de l'Etat. Comme le régime des gens sains n'est pas propre aux malades, il ne faut pas vouloir gouverner un peuple corrompu par les mêmes lois qui conviennent à un bon peuple. Rien ne prouve mieux cette maxime que la durée de la République de Venise, dont le simulacre existe encore, uniquement parce que ses lois ne conviennent qu'à de méchants hommes.

On distribua donc aux citoyens des tablettes par lesquelles chacun pouvait voter sans qu'on sût quel était son avis. On établit aussi de nouvelles formalités pour le recueillement des tablettes, le compte des voix, la comparaison des nombres, etc. Ce qui n'empêcha pas que la fidélité des officiers chargés de ces fonctions ne fût souvent suspectée. On fit enfin, pour empêcher la brigade et le trafic des suffrages, des édits dont la multitude montre l'inutilité.*

* *Custodes, Diribitores, Rogatores suffragiorum.*

Проте властолюбство, зрештою, здолало усі перепони. Неймовірним, однак, є те, що завдяки своїм давнім регламентам цей численний народ, навіть за стількох зловживань, не припинив ані обирати магістратів, ані вершити суд, ані розглядати приватні і суспільні справи, причому майже з такою самою легкістю, з якою це міг би робити сенат.

Розділ V ПРО ТРИБУНАТ

1 Коли неможливо встановити точну пропорцію між конститутивними частинами держави або коли нездоланні чинники невпинно змінюють відношення між ними, настає час для запровадження особливої магістратури, котра б, по-перше, жодним чином не була поєднаною з іншими, по-друге, повертала б кожен термін у його дійсне співвідношення <з іншими> і, по-третє, становила б зв'язок, або середній термін, то між принцепсом і народом, то між принцепсом і сувереном, то, коли це необхідно, виконувала б водночас обидві зазначені функції.

2 Ця корпорація, яку я називатиму *трибунатом*, є охоронцем законів і законодавчої влади. Інколи вона покликана захищати суверена від уряду, як це робили у Римі народні трибуни¹, інколи — підтримувати уряд перед лицем народу, як чинить нині у Венеції Рада Десяти², іноді, подібно до спартанських ефорів³, забезпечувати обопільну рівновагу між урядом і народом.

* * *

37 *Vers les derniers temps, on était souvent contraint de recourir à des expédients extraordinaires pour suppléer à l'insuffisance des lois. Tantôt on supposait des prodiges; mais ce moyen qui pouvait en imposer au peuple n'en imposait pas à ceux qui le gouvernaient; tantôt on convoquait brusquement une assemblée avant que les candidats eussent eu le temps de faire leurs brigues; tantôt on consumait toute une séance à parler quand on voyait le peuple gagné prêt à prendre un mauvais parti. Mais enfin l'ambition éluda tout; et ce qu'il y a d'incroyable, c'est qu'au milieu de tant d'abus ce peuple immense, à la faveur de ses anciens règlements, ne laissait pas d'élire les magistrats, de passer les lois, de juger les causes, d'expédier les affaires particulières et publiques, presque avec autant de facilité qu'eût pu faire le Sénat lui-même.*

Chapitre V Du Tribunal

1 *Quand on ne peut établir une exacte proportion entre les parties constitutives de l'Etat, ou que des causes indestructibles en altèrent sans cesse les rapports, alors on institue une magistrature particulière qui ne fait point corps avec les autres, qui remplace chaque terme dans son vrai rapport, et qui fait une liaison ou un moyen terme soit entre le prince et le peuple, soit entre le prince et le souverain, soit à la fois des deux côtés s'il est nécessaire.*

2 *Ce corps, que j'appellerai tribunal, est le conservateur des lois et du pouvoir législatif. Il sert quelquefois à protéger le souverain contre le gouvernement, comme*

У жодному випадку трибунат не є конститутивною частиною громадянської спільноти і не повинен наділятися жодною часткою законодавчої або виконавчої влади, але саме через це притаманна йому влада виявляється найбільшою, оскільки, не маючи змоги щось створити, він здатен будь-чому стати на заваді. Як захисник законів він є священнішим і шанованішим, аніж принцепс, який їх виконує, чи суверен, який їх видає. Найбільш яскравий приклад цього — Рим, де пихаті патриції, які завжди зневажали увесь народ, змушені були схилитися перед простим його службовцем, котрий не спирався ані на верховенство, ані на <позитивні> владні повноваження.

Трибунат, позначений мудрою поміркованістю, є найміцнішим підґрунтям гарної конституції. Але варто йому отримати хоча б трохи надмірної сили, і він починає усе руйнувати; що ж стосується слабкості, то вона не притаманна його природі, і для того, щоб він був чимось, він ніколи не повинен мати менше сили, ніж належить.

Узурпуючи виконавчу владу, яку повинен лише стримувати, і прагнучи розпоряджатися застосуванням законів, яким повинен лише протегувати, він вироджується на тиранію. Величезна влада ефорів, що не становила жодної небезпеки, доки Спарта зберігала свої нрави, прискорила занепад цієї держави, щойно той почався. За кров Агіса, убитого цими тиранами, помстився його наступник, але як злочин ефорів, так і кара за нього однаковою мірою прискорили крах республіки, і після Клеомена Спарта перетворилася на ніщо⁴. Так само загинув і Рим, а поступово узурпована трибунами виконавча влада, спираючись на закони, створені для свободи, перетворилася зрештою на охоронну грамоту імператорів, які цю свободу знищували⁵. Що ж стосується венеційської Ради Десяти, то цей кривавий трибунал, однаково жажливий і в очах патриціїв,

* * *

faisaient à Rome les tribuns du peuple, quelquefois à soutenir le gouvernement contre le peuple, comme fait maintenant à Venise le conseil des Dix, et quelquefois à maintenir l'équilibre de part et d'autre, comme faisaient les éphores à Sparte.

Le tribunal n'est point une partie constitutive de la cité, et ne doit avoir aucune portion de la puissance législative ni de l'exécutive, mais c'est en cela même que la sienne est plus grande: car ne pouvant rien faire il peut tout empêcher. Il est plus sacré et plus révéré comme défenseur des lois que le prince qui les exécute et que le souverain qui les donne. C'est ce qu'on vit bien clairement à Rome quand ces fiers patriciens, qui méprisèrent toujours le peuple entier, furent forcés de fléchir devant un simple officier du peuple, qui n'avait ni auspices ni juridiction.

Le tribunal sagement tempéré est le plus ferme appui d'une bonne constitution; mais pour peu de force qu'il ait de trop il renverse tout. A l'égard de la faiblesse, elle n'est pas dans sa nature, et pourvu qu'il soit quelque chose, il n'est jamais moins qu'il ne faut.

Il dégénère en tyrannie quand il usurpe la puissance exécutive dont il n'est que le modérateur, et qu'il veut dispenser les lois qu'il ne doit que protéger. L'énorme pouvoir des éphores, qui fut sans danger tant que Sparte conserva ses moeurs, en accéléra la corruption commencée. Le sang d'Agis éborgé par ces tyrans fut vengé par son successeur: le crime et le châtement des éphores hâtèrent également la perte de la République, et après Cléomène Sparte ne fut plus rien. Rome périt encore par la même voie, et le pouvoir excessif des tribuns usurpé par degrés servit enfin, à l'aide des lois faites pour la liberté, de sauvegarde aux empereurs qui la détruisirent. Quant

і в очах народу, замість відкритого захисту законів у добу їхнього занепаду, тільки те й робив, що завдавав таємних ударів, яких ніхто не насмілювався помічати.

6 Трибунат, як і уряд послаблюється із збільшенням кількості його членів. Коли у Римі народні трибуни, яких було спочатку двоє, а потім п'ятеро, забажали, щоб їхня кількість зросла удвічі, сенат з цим погодився, аби, звісна річ, стримувати одних за допомогою інших, що невдовзі й почало відбуватися.

7 Найкращий засіб запобігання узурпації з боку такої могутньої корпорації, засіб, який навіть досьогодні не спадав на думку жодному урядові, полягав би у тому, щоб не робити її постійною, визначивши інтервали, коли вона не повинна діяти. Ці інтервали не мають бути занадто великими, аби не могли зміцнити зловживання, і їх слід так визначати у законі, щоб, за потреби, можна було легко скоротити, утворивши надзвичайні комісії.

8 Як на мене, цей засіб не містить жодних незручностей — оскільки, як вже зазначалося, не становлячи собою конститутивної частини <суспільного тіла>, трибунат без будь-яких ускладнень може бути відокремленим від останнього, — і виглядає досить дієвим, оскільки новопризначений магістрат починатиме не з тієї влади, яку мав його попередник, а з тієї лише, яку йому дає закон.

* * *

au conseil des Dix à Venise, c'est un tribunal de sang, horrible également aux patriciens et au peuple, et qui, loin de protéger hautement les lois, ne sert plus, après leur avilissement, qu'à porter dans les ténèbres des coups qu'on n'ose apercevoir.

6 *Le tribunal s'affaiblit comme le gouvernement par la multiplication de ses membres. Quand les tribuns du peuple romain, d'abord au nombre de deux, puis de cinq, voulurent doubler ce nombre, le Sénat les laissa faire, bien sûr de contenir les uns par les autres; ce qui ne manqua pas d'arriver.*

7 *Le meilleur moyen de prévenir les usurpations d'un si redoutable corps, moyen dont nul gouvernement ne s'est avisé jusqu'ici, serait de ne pas rendre ce corps permanent, mais de régler des intervalles durant lesquels il resterait supprimé. Ces intervalles, qui ne doivent pas être assez grands pour laisser aux abus le temps de s'affermir, peuvent être fixés par la loi, de manière qu'il soit aisé de les abrégé au besoin par des commissions extraordinaires.*

8 *Ce moyen me paraît sans inconvénient, parce que, comme je l'ai dit, le tribunal ne faisant point partie de la constitution peut être ôté sans qu'elle en souffre; et il me paraît efficace, parce qu'un magistrat nouvellement rétabli ne part point du pouvoir qu'avait son prédécesseur, mais de celui que la loi lui donne.*

Розділ VI

ПРО ДИКТАТУРУ

Негнучкість законів, що заважає їм прилаштовуватися до подій, може у деяких випадках зробити їх згубними і призвести до загибелі держави, яка перебуває у кризі. Визначений порядок, повільність <прийняття рішень> за приписаними формами — усе це вимагає часу, якого обставини іноді просто не залишають. Можна уявити собі величезну кількість не передбачених законодавцем випадків, а тому вкрай необхідним є саме передбачення того, що не все можна передбачити.

Отже, не слід посилювати політичні інституції аж до позбавлення себе влади призупиняти їхню дію. Навіть Спарта дозволяла своїм законам засинати.

Проте, тільки найбільша небезпека могла б урівноважити небезпеку спотворення суспільного порядку, а скасовувати священну владу законів можна лише для спасіння батьківщини. У цих рідкісних і очевидних випадках суспільна безпека вимагає прийняття особливого акту, який покладав би турботу про неї на найбільш гідного. Це доручення, залежно від роду небезпеки, може здійснюватися двома способами.

Якщо для запобігання небезпеці достатньо посилити дієвість уряду, всю його владу зосереджують в руках одного чи двох його членів, і, відтак, зміни знає не влада законів, а лише форма її адміністративного здійснення. Якщо ж небезпека сягає тієї межі, коли сам апарат законів заважає гарантуванню їхньої дієвості, тоді обирають верховного провідника, котрий примушує замовкнути усі закони і тимчасово призупиняє чинність суверенної влади.

* * *

Chapitre VI

De la Dictature

L'inflexibilité des lois, qui les empêche de se plier aux événements, peut en certains cas les rendre pernicieuses, et causer par elles la perte de l'Etat dans sa crise. L'ordre et la lenteur des formes demandent un espace de temps que les circonstances refusent quelquefois. Il peut se présenter mille cas auxquels le législateur n'a point pourvu, et c'est une prévoyance très nécessaire de sentir qu'on ne peut tout prévoir.

Il ne faut donc pas vouloir affermir les institutions politiques jusqu'à s'ôter le pouvoir d'en suspendre l'effet. Sparte elle-même a laissé dormir ses lois.

Mais il n'y a que les plus grands dangers qui puissent balancer celui d'altérer l'ordre public, et l'on ne doit jamais arrêter le pouvoir sacré des lois que quand il s'agit du salut de la patrie. Dans ces cas rares et manifestes on pourvoit à la sûreté publique par un acte particulier qui en remet la charge au plus digne. Cette commission peut se donner de deux manières selon l'espèce du danger.

Si pour y remédier il suffit d'augmenter l'activité du gouvernement, on le contente dans un ou deux de ses membres. Ainsi ce n'est pas l'autorité des lois qu'on altère mais seulement la forme de leur administration. Que si le péril est tel que l'appareil des lois soit un obstacle à s'en garantir, alors on nomme un chef suprême qui fasse taire toutes les lois et suspende un moment l'autorité souveraine.

У такому випадку загальна воля не береться під сумнів, бо ж очевидно, що найпершим інтересом народу є відвернення загибелі держави. Здійснене таким способом призупинення чинності законодавчої влади ніяк її не скасовує: магістрат, який примусив її замовкнути, не може примусити її говорити; він панує над нею, проте неспроможний її представляти, він може робити все, окрім законів.

До першого з цих способів удавався римський сенат, коли згідно з відомою формулою наділяв консулів владою задля спасіння республіки. Другий спосіб використовувався тоді, коли один з двох консулів призначався диктатором*; стосовно цього звичаю прикладом для Риму була Альба.

На початку існування республіки досить часто доводилося запроваджувати диктатуру, оскільки держава ще не мала тієї надійної основи, котра дозволяла б їй утримуватися виключно силою власної конституції.

Завдяки нравам, що тоді існували, виявлялася зайвою безліч застережень, необхідних за інших часів; тоді ніхто не боявся, що диктатор зловживатиме своєю владою або спробує утримувати її довше визначеного терміну. Навпаки, здавалося, що така велика влада обтяжувала того, кому її було надано — надто вже він поспішав її зректись, немовби посада, що вимагала посісти місце законів, була надто виснажливою і надто небезпечною.

Тому, не через небезпеку зловживань, а через небезпеку знецінення цієї верховної магістратури засуджую я цю звичку до нерозсудливо частого її запровадження у найперші часи республіки. Бо коли <авторитет> цієї магістратури надто часто намарне розтринь-

* Це призначення відбувалося вночі і таємно, ніби ті особи, які його здійснювали, відчували сором, підносячи якусь людину над законами.

* * *

En pareil cas la volonté générale n'est pas douteuse, et il est évident que la première intention du peuple est que l'Etat ne périsse pas. De cette manière la suspension de l'autorité législative ne l'abolit point; le magistrat qui la fait taire ne peut la faire parler, il la domine sans pouvoir la représenter; il peut tout faire, excepté des lois.

Le premier moyen s'employait par le Sénat romain quand il chargeait les consuls par une formule consacrée de pourvoir au salut de la République; le second avait lieu quand un des deux consuls nommait un dictateur; usage dont Albe avait donné l'exemple à Rome.*

Dans les commencements de la République on eut très souvent recours à la dictature, parce que l'Etat n'avait pas encore une assiette assez fixe pour pouvoir se soutenir par la force de sa constitution.

Les mœurs rendant alors superflues bien des précautions qui eussent été nécessaires dans un autre temps, on ne craignait ni qu'un dictateur abusât de son autorité, ni qu'il tentât de la garder au-delà du terme. Il semblait, au contraire, qu'un si grand pouvoir fût à charge à celui qui en était revêtu, tant il se hâtait de s'en défaire; comme si c'eût été un poste trop pénible et trop périlleux de tenir la place des lois!

Aussi n'est-ce pas le danger de l'abus mais celui de l'avisement qui fait blâmer l'usage indiscret de cette suprême magistrature dans les premiers temps. Car tandis qu'on la prodiguait à des élections, à des dédicaces, à des choses de pure formalité, il était à

** Cette nomination se faisait de nuit et en secret, comme si l'on avait eu honte de mettre un homme au-dessus des lois.*

кується під час виборів, освячень та задля інших суто формальних речей, то виникає побоювання, щоб це не послабило її моці у випадку справжньої потреби і щоб не склалася звичка розглядати як позбавлену змісту річ те, що використовується лише для марних церемоній.

Ставши більш обережними, римляни останніх часів республіки виявляли щодо диктатури ощадливість не більш обгрунтовану, ніж колишнє марнотратство. Неважко пересвідчитись, що їхній страх був необгрунтованим; що слабкість столиці убезпечувала її за тих часів від її власних магістратів; що диктатор міг, у певних випадках, захистити суспільну свободу, ніколи при цьому на неї не зазіхаючи; і що кайдани Риму були викувані не в самому Римі, а в його арміях. Незначний опір Марія Сулли і Помпея Цезареві добре показує, чого слід чекати від протистояння внутрішньої влади і зовнішньої сили¹.

Через нерозуміння цього вони припустилися великих помилок, наприклад, не призначили диктатора під час подій, пов'язаних із справою Катіліни. Оскільки тоді йшлося лише про внутрішньоміську справу Риму чи, щонайбільше, про справу, що стосувалася певної Італійської провінції, диктатор, скориставшись своєю безмежною владою, наданою законом, легко міг би придушити заколот, який було придушено лише за щасливим збігом обставин, розраховувати на які означало б суперечити звичайній людській обережності.

Замість цього, сенат задовольнився передачею своєї влади консулам. Виключно з цієї причини Ціцерон, щоб надати дієвості своїм заходам, змушений був переступити через цю владу в істотному пункті; і якщо вияви <народного> захоплення були попервах підтримкою його дій, то згодом його цілком справедливо примусили

* * *

craindre qu'elle ne devînt moins redoutable au besoin, et qu'on ne s'accoutumât à regarder comme un vain titre celui qu'on n'employait qu'à de vaines cérémonies.

Vers la fin de la République, les Romains, devenus plus circonspects, ménagèrent la dictature avec aussi peu de raison qu'ils l'avaient prodiguée autrefois. Il était aisé de voir que leur crainte était mal fondée, que la faiblesse de la capitale faisait alors sa sûreté contre les magistrats qu'elle avait dans son sein, qu'un dictateur pouvait en certains cas défendre la liberté publique sans jamais y pouvoir attenter, et que les fers de Rome ne seraient point forgés dans Rome même, mais dans ses armées: le peu de résistance que firent Marius à Sylla, et Pompée à César, montra bien ce qu'on pouvait attendre de l'autorité du dedans contre la force du dehors.

Cette erreur leur fit faire de grandes fautes. Telle, par exemple, fut celle de n'avoir pas nommé un dictateur dans l'affaire de Catilina; car comme il n'était question que du dedans de la ville, et, tout au plus, de quelque province d'Italie, avec l'autorité sans bornes que les lois donnaient au dictateur il eût facilement dissipé la conjuration, qui ne fut étouffée que par un concours d'heureux hasards que jamais la prudence humaine ne devait attendre.

Au lieu de cela, le Sénat se contenta de remettre tout son pouvoir aux consuls; d'où il arriva que Cicéron, pour agir efficacement, fut contraint de passer ce pouvoir dans un point capital, et que, si les premiers transports de joie firent approuver sa conduite, ce fut avec justice que dans la suite on lui demanda compte du sang des citoyens

відповідати за протизаконно пролиту кров громадян. Від диктатора ж такого звіту не міг би вимагати ніхто. Проте красномовство консула переважило все, а сам він, — хоча й був римлянином, — люблячи не так власну батьківщину, як власну славу, шукав не стільки найзаконнішого і найнадійнішого способу спасіння держави, скільки способу отримання усіх можливих почестей від цієї справи*. Відтак, він справедливо здобув шану як визволитель Риму і справедливо був засуджений як порушник законів. Яким би блискучим не було його повернення, воно, безумовно, було лише помилуванням².

- 13 Яким би, зрештою, способом не надавалося це важливе доручення, не менш важливо, щоб для нього був визначений дуже короткий термін чинності без щонайменшої можливості подальшого продовження. У кризах, які призводять до встановлення диктатури, держава дуже швидко або руйнується, або рятується, і диктатура, яка вже не зумовлена нагальною потребою, стає або тиранічною, або непотрібною. У Римі диктаторів призначали лише на півроку, і більшість з них достроково складали повноваження. Якщо б цей термін був тривалішим, вони, можливо, намагалися б подовжити його, подібно до децимвірів, які подовжили свої річні повноваження. Диктатор мав час лише на те, щоб зарадити потребі, через яку його обрали, і зовсім не мав його для якихось інших задумів.

* Саме через це, не насмілюючись висунути власну кандидатуру і не маючи певності, що її запропонує другий консул, він не міг запропонувати обрати диктатора.

* * *

versé contre les lois; reproche qu'on n'eût pu faire à un dictateur Mais l'éloquence du consul entraîna tout; et lui-même, quoique Romain, aimant mieux sa gloire que sa patrie, ne cherchait pas tant le moyen le plus légitime et le plus sûr de sauver l'Etat que celui d'avoir tout l'honneur de cette affaire. Aussi fut-il honoré justement comme libérateur de Rome, et justement puni comme infracteur des lois. Quelque brillant qu'ait été son rappel, il est certain que ce fut une grâce.*

- 13 *Au reste, de quelque manière que cette importante commission soit conférée, il importe d'en fixer la durée à un terme très court qui jamais ne puisse être prolongé; dans les crises qui la font établir l'Etat est bientôt détruit ou sauvé, et, passé le besoin pressant, la dictature devient tyrannique ou vaine. A Rome les dictateurs ne l'étant que pour six mois, la plupart abdiquèrent avant ce terme. Si le terme eût été plus long, peut-être eussent-ils été tentés de le prolonger encore, comme firent les décemvirs celui d'une année. Le dictateur n'avait que le temps de pourvoir au besoin qui l'avait fait élire, il n'avait pas celui de songer à d'autres projets.*

* C'est ce dont il ne pouvait se répondre en proposant un dictateur; n'osant se nommer lui-même et ne pouvant s'assurer que son collègue le nommerait.

Розділ VII

ПРО ЦЕНЗУРУ

Так само, як оголошення загальної волі здійснюється через закон, оголошення суспільного присуду здійснюється через цензуру. Суспільна оцінка є різновидом закону, виконавцем якого є цензор, що може лише застосовувати його у конкретних випадках, на зразок принцепса.

Отже, трибунал цензорів аж ніяк не є арбітром народної opinii, він — лише її виголошувач; і чим далі він відходить від цієї ролі, тим більшою мірою його рішення стають марними і безрезультатними.

Розрізнення нравів нації і речей, до яких вона ставиться шанобливо, позбавлене сенсу, оскільки й ті, й інші ґрунтуються на одному й тому ж принципі і за необхідністю змішуються між собою. В усіх народів світу не природа, а opinia визначає, що вважати задоволенням, а що ні. Поверніть прямоту opiniam людей, і їхні нрави очистяться самі собою. Ми завжди любимо прекрасне, або те, що вважаємо таким, але саме у цьому судженні ми-припускаємося помилки, і саме його, відтак, належить упорядкувати. Хто є суддею нравів, є суддею у питаннях честі, а хто є суддею у питаннях честі, отримує свій закон від opinii.

Opinii народу породжуються його конституцією. Хоча закон не керує нравами, але саме законодавство дає їм змогу з'явитися на світ: коли воно послаблюється, нрави вироджуються. Але тоді вже присуди цензорів не здатні зробити те, чого не зробила сила законів.

Звідси випливає, що цензура може бути корисною для збереження нравів, проте аж ніяк не для їхнього відновлення. Встанов-

* * *

Chapitre VII De la Censure

De même que la déclaration de la volonté générale se fait par la loi, la déclaration du jugement public se fait par la censure; l'opinion publique est l'espèce de loi dont le censeur est le ministre, et qu'il ne fait qu'appliquer aux cas particuliers, à l'exemple du prince.

Loin donc que le tribunal censorial soit l'arbitre de l'opinion du peuple, il n'en est que le déclarateur, et sitôt qu'il s'en écarte, ses décisions sont vaines et sans effet.

Il est inutile de distinguer les mœurs d'une nation des objets de son estime; car tout cela tient au même principe et se confond nécessairement. Chez tous les peuples du monde, ce n'est point la nature mais l'opinion qui décide du choix de leurs plaisirs. Redressez les opinions des hommes et leurs mœurs s'épurèrent d'elles-mêmes. On aime toujours ce qui est beau ou ce qu'on trouve tel, mais c'est sur ce jugement qu'on se trompe; c'est donc ce jugement qu'il s'agit de régler. Qui juge des mœurs juge de l'honneur, et qui juge de l'honneur prend sa loi de l'opinion.

Les opinions d'un peuple naissent de sa constitution; quoique la loi ne règle pas les mœurs, c'est la législation qui les fait naître; quand la législation s'affaiblit les mœurs dégénèrent, mais alors le jugement des censeurs ne fera pas ce que la force des lois n'aura pas fait.

Il suit de là que la censure peut être utile pour conserver les mœurs, jamais pour les rétablir. Etablissez des censeurs durant la vigueur des lois; sitôt qu'elles l'ont

любите цензорські посади за сильних законів, бо щойно зникла їхня сила — і вже немає ніякої надії, ніщо законне не має сили, коли її позбавлені самі закони.

6 Цензура підтримує нрави, не дозволяючи опініям спотворюватися, зберігаючи їхню прямоту, а іноді навіть і визначаючи їх — якщо вони ще не набули сталості — шляхом мудрого застосування. Звичай мати на дуелях секундантів, який набув у Французькому королівстві жахливого поширення, скасували прості слова королівського едикту *Про тих, хто мав малодушність звернутися за допомогою до секундантів*. Цей присуд, випередивши присуд публіки, одразу ж був визнаний нею. Проте, коли ті самі едикти проголошували, що й власне дуель також є проявом малодушності, — думка вельми вірна, але протилежна загальновизнаній опінії, — то публіка лише насміялася з цієї постанови, щодо якої вже мала цілком певне судження¹.

7 Я зазначав у іншому місці*, що суспільна думка не піддається присилуванню, а, отже, жодного його сліду не повинно бути і в трибуналі, створеному для її репрезентування. Ніяке наше захоплення тим, мистецтвом, з яким застосовували цей, повністю забутий сучасними народами, засіб римляни, або ще майстернішим його застосуванням лакедемонянами, не буде надмірним.

8 Коли людина поганих нравів висловлювала слухну думку у Раді Спарти, ефори не враховували її і доручали запропонувати те саме добродійному громадянинуві. Яка честь для одного, яке безчестя для іншого — і усе без щонайменшої похвали і без щонай-

* У цьому розділі я лише вказую на те, про що розмірковую більш докладно у *Листі до п. д'Аламбера*.

* * *

perdue, tout est désespéré; rien de légitime n'a plus de force lorsque les lois n'en ont plus.

6 *La censure maintient les moeurs en empêchant les opinions de se corrompre, en conservant leur droiture par de sages applications, quelquefois même en les fixant lorsqu'elles sont encore incertaines L'usage des seconds dans les duels, porté jusqu'à la fureur dans le royaume de France, y fut aboli par ces seuls mots d'un édit du Roi: Quant à ceux qui ont la lâcheté d'appeler des seconds. Ce jugement prévenant celui du public le déterminait tout d'un coup. Mais quand les mêmes édits voulurent prononcer que c'était aussi une lâcheté de se battre en duel, ce qui est très vrai, mais contraire à l'opinion commune, le public se moqua de cette décision sur laquelle son jugement était déjà porté.*

7 *J'ai dit ailleurs* que l'opinion publique n'étant point soumise à la contrainte, il n'en fallait aucun vestige dans le tribunal établi pour la représenter. On ne peut trop admirer avec quel art ce ressort, entièrement perdu chez les modernes, était mis en oeuvre chez les Romains et mieux chez les Lacédémoniens.*

8 *Un homme de mauvaises moeurs ayant ouvert un bon avis dans le conseil de Sparte, les éphores sans en tenir compte firent proposer le même avis par un citoyen vertueux. Quel honneur pour l'un, quelle honte pour l'autre, sans avoir donné ni louange ni blâme à aucun des deux! Certains iroignes de Samos** souillèrent le tribunal des éphores: le len-*

* Je ne fais qu'indiquer dans ce chapitre ce que j'ai traité plus au long dans la Lettre à M. d'Alembert

** Ils étaient d'une autre île que la délicatesse de notre langue défend de nommer dans cette occasion.

менших докорів на адресу когось з цих двох осіб! Якись п'яниці з Самосу* ганьбили колегію ефорів. Виголошений наступного дня публічний едикт дозволяв самосцям бути негідниками. Справжнє покарання було б менш суворим за таку-ось безкарність. Якщо Спарта висловлювалася з приводу того, що є порядним, а що ні, Греція не оскаржувала її присудів.

Розділ VIII ПРО ГРОМАДЯНСЬКУ РЕЛІГІЮ

Спочатку люди не мали над собою ані інших царів, окрім богів, ані іншого урядування, окрім теократичного. Вони міркували так само, як Калігула¹, і на той час це було справедливим². Потрібно було тривале псування почуттів і уявлень, щоб люди наважилися визнати володарем когось, подібного до себе, та ще й похвалитись своїм вибором.

Лише через ту обставину, що на чолі кожного політичного суспільства стояв бог, богів існувало стільки, скільки й народів. Два народи, чужі і майже завжди ворожі один одному, не могли довго визнавати над собою одного й того ж володаря, як два війська, що стають до бою, не могли б підкорятися одному й тому ж провідникові. Отже, політеїзм породжено національними розбіжностями, а також теологічною і громадянською нетерпимістю, які, за природою, є однією й тією ж річчю, про що йтиметься далі³.

* Вони походили з іншого острова, відтворення назви якого несумісне у цьому випадку з делікатністю нашої мови².

* * *

demain par édit public il fut permis aux Samiens d'être des vilains. Un vrai châtement eût été moins sévère qu'une pareille impunité. Quand Sparte a prononcé sur ce qui est ou n'est pas honnête, la Grèce n'appelle pas de ses jugements.

Chapitre VIII De la Religion civile

Les hommes n'eurent point d'abord d'autres rois que les dieux, ni d'autre gouvernement que le théocratique. Ils firent le raisonnement de Caligula, et alors ils raisonnaient juste. Il faut une longue altération de sentiments et d'idées pour qu'on puisse se résoudre à prendre son semblable pour maître, et se flatter qu'on s'en trouvera bien.

De cela seul qu'on mettait Dieu à la tête de chaque société politique, il s'ensuivit qu'il y eut autant de dieux que de peuples. Deux peuples étrangers l'un à l'autre, et presque toujours ennemis, ne purent longtemps reconnaître un même maître: deux armées se livrant bataille ne sauraient obéir au même chef. Ainsi des divisions nationales résulta le polythéisme, et de là l'intolérance théologique et civile qui naturellement est la même, comme il sera dit ci-après.

La fantaisie qu'eurent les Grecs de retrouver leurs dieux chez les peuples barbares vint de celle qu'ils avaient aussi de se regarder comme les souverains naturels de ces peuples. Mais c'est de nos jours une érudition bien ridicule que celle qui roule sur l'identité des dieux de diverses nations; comme si Moloch, Saturne et Chronos pouvaient

3 Грецька примха вишукувати собі богів у середовищі варварських народів була зумовлена тим, що греки розглядали себе як природних суверенів цих народів. Це вже за наших часів виникла та гідна сміху обізнаність⁴, яка прагне ототожнювати богів різних націй: нібито Молох, Сатурн і Кронос могли бути одним і тим же богом, так само, як Ваал фінікійців, Зевс греків, чи Юпітер латинів. Нібито можна знайти щось спільне в цих вигаданих істотах з різними іменами!

4 Якщо запитують, чому за язичництва, коли кожна держава мала свій культ і своїх богів, зовсім не було релігійних війн, я відповім: саме через те, що кожна держава, маючи власний культ, так само як і власний уряд, не відрізнула своїх богів від своїх законів. Війна політична була також і війною теологічною: межі відання богів, так би мовити, визначалися кордонами націй. Бог одного народу не мав жодних прав на інші народи. Язичницькі боги не були задрісними, вони розділили один з одним владу над світом; у висловлюваннях самого Мойсея і єврейського народу про бога Ізраїлевого інколи присутнє це уявлення. Вони, щоправда, не визнавали дійсними богів хананеїв — богів народів-вигнанців, приречених на знищення, народів, чия земля вони мали посісти. Але погляньте, як вони висловлювалися про божеств народів-сусідів, нападати на які їм було заборонено: *Хіба володіння тим, що належить Кемошеві, вашому богові, — казав Іфтах Аммоновим синам, — не є вашим законним правом? Так само й ми володіємо землями, що їх здобув собі наш Бог-переможець**. Саме тут, як на мене, йдеться про недвозначно визначений паритет прав Кемоша і прав Бога Ізраїлевого.

* *Nonne ea quae possidet Chamos deus tuus, tibi jure debentur?* Таким є текст Вульгати. Отець де Карер переклав його: *Чи не вірите ви, що маєте право воло-*

* * *

ent être le même dieu; comme si le Baal des Phéniciens, le Zeus des Grecs et le Jupiter des Latins pouvaient être le même; comme s'il pouvait rester quelque chose commune à des êtres chimériques portant des noms différents!

4 *Que si l'on demande comment dans le paganisme où chaque Etat avait son culte et ses dieux il n'y avait point de guerres de religion? Je réponds que c'était par cela même que chaque Etat, ayant son culte propre aussi bien que son gouvernement, ne distinguait point ses dieux de ses lois. La guerre politique était aussi théologique: les départements des dieux étaient, pour ainsi dire, fixés par les bornes des nations. Le dieu d'un peuple n'avait aucun droit sur les autres peuples. Les dieux des païens n'étaient point des dieux jaloux; ils partageaient entre eux l'empire du monde: Moïse même et le peuple hébreu se prêtaient quelquefois à cette idée en parlant du Dieu d'Israël. Ils regardaient, il est vrai, comme nuls les dieux des Chananéens, peuples proscrits, voués à la destruction, et dont ils devaient occuper la place; mais voyez comment ils parlaient des divinités des peuples voisins qu'il leur était défendu d'attaquer! La possession de ce qui appartient à Chamos votre Dieu, disait Jephthé aux Ammonites, ne vous est-elle pas légitimement due? Nous possédons au même titre les terres que notre Dieu vainqueur s'est acquises*. C'était là, ce me*

* *Nonne ea quae possidet Chamos deus tuus tibi jure debentur? Tel est le texte de la Vulgate. Le Père de Carrières a traduit: Ne croyez-vous pas avoir droit de posséder ce qui appartient à Chamos votre Dieu? J'ignore la force du texte hébreu; mais je vois que dans la Vulgate Jephthé reconnaît positivement le droit du dieu Chamos, et que le traducteur français affaiblit cette reconnaissance par un selon vous qui n'est pas dans le latin.*

Проте, коли юдеї, підкорені царями Вавілону, а потім — царями Сирії, уперто прагнули визнавати лише власного бога і жодного іншого, така відмова сприймалася як повстання проти переможця і тягнула за собою ті переслідування, про які можна прочитати в їхній історії, і жодного іншого прикладу яких не існувало до виникнення християнства*.

Відтак, кожна релігія, оскільки вона пов'язувалась виключно із законами тієї держави, яка приписувала її сповідувати, не мала ані іншого засобу навернення якогось народу, окрім його підкорення, ані інших місіонерів, окрім завойовників. Зобов'язання змінити культ було законом для переможених, потребувалося лише перемогти, перш ніж починати розмову про це. Не люди тоді билися заради богів, а, як оповідає Гомер, боги билися заради людей. Кожен всім серцем просив перемоги <в свого божества> і платив за неї усе новими вівтарями. Римляни, перед тим, як зайняти якусь місцевість, примушували тамтешніх богів позоставити її; якщо тарентцям вони залишили їхніх розлючених богів, то лише тому, що розглядали їх як підкорених своїм власним і змушених скласти останнім присягу вірності⁷. Римляни залишали переможеним їхніх богів так само, як і їхні закони. Корона Юпітера Капітолійського часто була єдиною даниною, яку вони накладали.

Нарешті, разом зі своєю державою римляни поширювали свій культ і своїх богів, і часто самі приймали богів переможених народів тим, що належить Кемошеві, вашому богові²⁵ Мені невідома сила єврейського тексту; проте я бачу, що, за Вульгатою, Іфтах недвозначно визнає право бога Кемоша і що французький перекладач послабив це визнання, уживши зворот *Чи не вірите ви*, чого немає у латинському тексті.

* Гранично очевидним є те, що Фокейська війна⁶, яка мала назву священної, не була релігійною війною. Вона мала за мету покарання блюзнірів, а не приборкання невірних.

* * *

semble, une parité bien reconnue entre les droits de Chamos et ceux du Dieu d'Israël.

Mais quand les Juifs, soumis aux rois de Babylone et dans la suite aux rois de Syrie, voulurent s'obstiner à ne reconnaître aucun autre dieu que le leur, ce refus, regardé comme une rébellion contre le vainqueur, leur attira les persécutions qu'on lit dans leur histoire, et dont on ne voit aucun autre exemple avant le christianisme.*

Chaque religion étant donc uniquement attachée aux lois de l'Etat qui la prescrivait, il n'y avait point d'autre manière de convertir un peuple que de l'asservir, ni d'autres missionnaires que les conquérants et, l'obligation de changer de culte étant la loi des vaincus, il fallait commencer par vaincre avant d'en parler. Loin que les hommes combattissent pour les dieux, c'étaient, comme dans Homère, les dieux qui combattaient pour les hommes; chacun demandait au sien la victoire, et la payait par de nouveaux autels. Les Romains, avant de prendre une place, sommaient ses dieux de l'abandonner, et quand ils laissaient aux Tarentins leurs dieux irrités, c'est qu'ils regardaient alors ces dieux comme soumis aux leurs et forcés de leur faire hommage: Ils laissaient aux vaincus leurs dieux comme ils leur laissaient leurs lois. Une couronne au Jupiter du Capitole était souvent le seul tribut qu'ils imposaient.

Enfin les Romains ayant étendu avec leur empire leur culte et leurs dieux, et ayant souvent eux-mêmes adopté ceux des vaincus en accordant aux uns et aux autres le

* Il est de la dernière évidence que la guerre des Phociens appelée guerre sacrée n'était point une guerre de religion. Elle avait pour objet de punir des sacrilèges et non de soumettre des mécréants.

дів, даючи їй тим, їй іншим права громадянства, так що народи цієї величезної держави непомітно для себе отримували безліч богів і культів, повсюди майже одних і тих самих. Таким чином, в решті-решт, язичництво стало розглядатися у відомому на той час світі виключно як одна й та ж релігія.

8 Саме за цих обставин прийшов Христос, щоб встановити на землі царство духовне, тобто, відокремивши теологічну систему від політичної, зробити так, щоб держава вже не була єдиним цілим, і покласти початок тим внутрішнім розподілам, через які ніколи не припинялися заворушення серед християнських народів. Позаяк ця нова ідея царства не від світу цього ніколи не могла увійти до язичницьких голів, то язичники розглядали християн як справжніх бунтівників, які під виглядом лицемірної покорности шукали лише зручної миті, щоб здобути незалежність і стати володарями, спритно узурпувавши владу, яку нібито поважали, коли були слабкими. Саме це спричинило до гоніння.

9 Те, чого боялися язичники, зрештою сталося. Ось тоді все змінило вигляд; смиренні християни змінили мову, і невдовзі це так зване царство не від світу цього перетворилося під владою видимого провідника⁸ на деспотизм, найжорстокіший на цьому світі.

10 Проте, оскільки завжди існували ще й принцепс і громадянські закони, наслідком такого подвоєння влади став вічний конфлікт з приводу юрисдикції, який цілковито унеможливив створення гарної політії у християнських державах, адже остаточно так ніхто й не вирішив питання про те, кому саме — володареві чи священникові — слід підкорятися.

11 Хоча деякі народи — навіть у Європі чи в сусідніх з нею краях — й прагнули зберегти чи відновити стару систему, однак успіху вони не

* * *

droit de cité, les peuples de ce vaste empire se trouvèrent insensiblement avoir des multitudes de dieux et de cultes, à peu près les mêmes partout; et voilà comment le paganisme ne fut enfin dans le monde connu qu'une seule et même religion.

8 *Ce fut dans ces circonstances que Jésus vint établir sur la terre un royaume spirituel; ce qui, séparant le système théologique du système politique, fit que l'Etat cessa d'être un, et causa les divisions intestines qui n'ont jamais cessé d'agiter les peuples chrétiens. Or cette idée nouvelle d'un royaume de l'autre monde n'ayant pu jamais entrer dans la tête des païens, ils regardèrent toujours les chrétiens comme de vrais rebelles qui, sous une hypocrite soumission, ne cherchaient que le moment de se rendre indépendants et maîtres, et d'usurper adroitement l'autorité qu'ils feignaient de respecter dans leur faiblesse. Telle fut la cause des persécutions.*

9 *Ce que les païens avaient craint est arrivé; alors tout a changé de face, les humbles chrétiens ont changé de langage, et bientôt on a vu ce prétendu royaume de l'autre monde devenir sous un chef visible le plus violent despotisme dans celui-ci.*

10 *Cependant, comme il y a toujours eu un prince et des lois civiles, il a résulté de cette double puissance un perpétuel conflit de juridiction qui a rendu toute bonne politique impossible dans les Etats chrétiens, et l'on n'a jamais pu venir à bout de savoir auquel du maître ou du prêtre on était obligé d'obéir.*

11 *Plusieurs peuples cependant, même dans l'Europe ou à son voisinage, ont voulu conserver ou rétablir l'ancien système, mais sans succès; l'esprit du christianisme a tout gagné. Le culte sacré est toujours resté ou redevenu indépendant du souverain, et sans li-*

досягли і дух християнства переміг усе. Священний культ завжди залишався незалежним від суверена або <через деякий час> повертав собі цю незалежність, і тому втратив необхідний зв'язок з тілом держави. Магомет мав вельми розважливі погляди і добре пов'язав між собою <частини> своєї політичної системи. У тому вигляді, в якому вона існувала за каліфів, його наступників, ця форма урядування була посправжньому єдиною і тому гарною. Але араби, ставши процвітаючими, освіченими, цивілізованими, зніженими і малодушними, були підкорені варварами, і тому розподіл між обома владами відновився. Хоча серед магометан він не такий помітний, як серед християн, однак він існує і в них, особливо у секті Алі⁹, і є держави, такі як Персія, де він безперервно відчувається.

Серед нас англійські королі проголосили себе провідниками церкви, так само вчинили й царі¹⁰, проте, прийнявши цей титул, вони стали не стільки її володарями, скільки міністрами. Вони здобули не стільки право змінювати її, скільки владу її підтримувати: щодо неї вони не законодавці, а лише принцепси. Скрізь, де духовенство становить особливу корпорацію*, воно є володарем і законодавцем у своїй царині. Відтак, є дві влади, два суверени: і в Англії, і в Росії — скрізь.

З-поміж усіх християнських авторів філософ Гоббс був єдиним, хто добре бачив і зло, і засіб його усунення, і хто наважився запро-

* Слід чітко зазначити: не формальні зібрання духовенства, подібні до тих, які відбуваються у Франції¹¹, перетворюють його на єдину корпорацію, а церковне причастя. Причастя і відлучення від причастя є суспільним пактом¹² духовенства, пактом, через який воно завжди буде володарем народів і королів. Усі священники, причащені до священницької спільноти, є громадянами, нехай вони навіть і знаходяться у різних кінцях світу. Цей винахід є політичним шедевром. Нічого подібного не було серед язичницьких жерців, тому вони й не склали духовенства як єдиної корпорації.

* * *

aison nécessaire avec le corps de l'Etat. Mahomet eut des vues très saines, il lia bien son système politique, et tant que la forme de son gouvernement subsista sous les califes ses successeurs, ce gouvernement fut exactement un, et bon en cela. Mais les Arabes devenus florissants, lettrés, polis, mous et lâches, furent subjugués par des barbares; alors la division entre les deux puissances recommença; quoiqu'elle soit moins apparente chez les mahométans que chez les chrétiens, elle y est pourtant, surtout dans la secte d'Ali, et il y a des Etats, tels que la Perse, où elle ne cesse de se faire sentir.

Parmi nous, les rois d'Angleterre se sont établis chefs de l'Eglise, autant en ont fait les czars; mais par ce titre ils s'en sont moins rendus les maîtres que les ministres; ils ont moins acquis le droit de la changer que le pouvoir de la maintenir. Ils n'y sont pas législateurs, ils n'y sont que princes. Partout où le clergé fait un corps il est maître et législateur dans sa partie. Il y a donc deux puissances, deux souverains, en Angleterre et en Russie, tout comme ailleurs.*

De tous les auteurs chrétiens le philosophe Hobbes est le seul qui ait bien vu le mal et le remède, qui ait osé proposer de réunir les deux têtes de l'aigle, et de tout

* Il faut bien remarquer que ce ne sont pas tant des assemblées formelles, comme celles de France, qui lient le clergé en un corps, que la communion des Eglises. La communion et l'excommunication sont le pacte social du clergé, pacte avec lequel il sera toujours le maître des peuples et des rois. Tous les prêtres qui communiquent ensemble sont concitoyens, fussent-ils des deux bouts du monde. Cette invention est un chef-d'oeuvre en politique. Il n'y avait rien de semblable parmi les prêtres païens; aussi n'ont-ils jamais fait un corps de clergé.

понувати поєднати обидві голови орла і привести усе до політичної єдності, без якої ані держава, ані уряд ніколи не будуть добре конституційованими¹³. Але він мав би бачити, що християнський дух панування несумісний з його системою, і що інтерес священика завжди буде сильнішим від інтересу держави. Не так те жахливе й хибне, що є у його політиці, як те справедливе й істинне, що у ній міститься, викликало ненависть до неї*.

14 Я вважаю, що, витлумачуючи під цим кутом зору історичні факти, можна легко відкинути обопільно протилежні погляди Бейля і Варбуртона¹⁵, один з яких стверджував, що жодна релігія не є корисною для політичного тіла, а інший вважав, що, навпаки, християнство є для цього тіла найнадійнішим опертям. Слід було б довести першому, що ніколи не засновувалося держав, підвалину яких не складала б релігія, а другому — що християнський закон за своєю сутністю радше шкодить, аніж сприяє міцності конституції держави. Аби остаточно пояснити свою думку, мені слід лише надати дещо більшої точності занадто невизначеним релігійним ідеям, які стосуються мого предмету.

15 Релігія, якщо розглядати її співвідношення з суспільством, яке є або загальним, або особливим¹⁶, відповідно може бути поділеною на два різновиди: на релігію людини і релігію громадянина. Перша з них, не маючи храмів, вівтарів, ритуалів, обмежуючись суто внутрішнім культом верховного Бога і вічними моральними обов'язками, є чистою і простою релігією Євангелії, істинним теїзмом¹⁷ і тим, що можна було б назвати природним божественним правом. Інша, за-

* Зверніть зокрема увагу на лист Гроція до брата від 11 квітня 1643, на те, що цей учений муж приймає, а що засуджує у книзі *De cive*¹⁴. Насправді схильний до поблажливості, він, здається, вибачає авторові його добро на підставі його зла. Проте не усі є такими милосердними.

* * *

ramener à l'unité politique, sans laquelle jamais Etat ni gouvernement ne sera bien constitué. Mais il a dû voir que l'esprit dominateur du christianisme était incompatible avec son système, et que l'intérêt du prêtre serait toujours plus fort que celui de l'Etat. Ce n'est pas tant ce qu'il y a d'horrible et de faux dans sa politique que ce qu'il y a de juste et de vrai qui l'a rendue odieuse.*

14 *Je crois qu'en développant sous ce point de vue les faits historiques on réfuterait aisément les sentiments opposés de Bayle et de Warburton, dont l'un prétend que nulle religion n'est utile au corps politique, et dont l'autre soutient au contraire que le christianisme en est le plus ferme appui. On prouverait au premier que jamais Etat ne fut fondé que la religion ne lui servît de base, et au second que achever de me faire entendre, il ne faut que donner un peu plus de précision aux idées trop vagues de religion relatives à mon sujet.*

15 *La religion considérée par rapport à la société, qui est ou générale ou particulière, peut aussi se diviser en deux espèces, savoir la religion de l'homme et celle du citoyen. La première, sans temples, sans autels, sans rites, bornée au culte purement intérieur du dieu suprême et aux devoirs éternels de la morale, est la pure et simple religion de l'Évangile, le vrai théisme, et ce qu'on peut appeler le droit divin naturel. L'autre,*

* *Voyez entre autres dans une lettre de Grotius à son frère du 11 avril 1643 ce que ce savant homme approuve et ce qu'il blâme dans le livre de Cive. Il est vrai que, porté à l'indulgence, il paraît pardonner à l'auteur le bien en faveur du mal, mais tout le monde n'est pas si clément.*

проваджена лише у якійсь одній країні, дає їй змогу мати власних богів, власних небесних заступників і хранителів. Вона має свої догми, свої ритуали, свій зовнішній культ, приписаний законами, поза межами тієї нації, яка її сповідує, усе для неї є невірним, чужинським, варварським; обов'язки і права людини вона поширює лише на ті місцевості, де стоять її вівтарі. Такими були всі релігії найперших народів, які можна назвати громадянським божественним (або позитивним божественним) правом¹⁶.

Є також і третій, найбільш чудернацький різновид релігії, який, надаючи людям два законодавства, двох провідників, дві батьківщини, покладає на них суперечливі обов'язки і заважає їм бути водночас побожними віруючими і громадянами. Такою є релігія лам, такою є релігія японців, таким є римське християнство. Їх можна назвати релігіями священика; від них походить певний різновид змішаного і непридатного для суспільства права, що не може бути хоч якось поіменоване.

Усі ці три різновиди релігії, якщо їх розглянути з політичної точки зору, мають свої вади. Третій вочевидь є настільки поганим, що доводити це означало б марно гаяти час на забавки. Усе те, що порушує суспільну єдність, нічого не варте, нічого не варті усі ті інституції, які протиставляють людину самій собі.

Другий гарний тим, що поєднує божественний культ з любов'ю до законів і, перетворюючи батьківщину на предмет поклоніння громадян, вчить їх, що служити державі — це водночас служити й богові-хранителів. Це — певний різновид теократії, за вимогами якої не слід мати ані іншого первосвященика, окрім принцепса, ані інших священиків, окрім магістратів. У такому разі померти за свою країну означає стати мучеником, порушити закон — стати

* * *

inscrite dans un seul pays, lui donne ses dieux, ses patrons propres et tutélaires: elle a ses dogmes, ses rites, son culte extérieur prescrit par des lois; hors la seule nation qui la suit, tout est pour elle infidèle étranger, barbare; elle n'étend les devoirs et les droits de l'homme qu'aussi loin que ses autels. Telles furent toutes les religions des premiers peuples, auxquelles on peut donner le nom de droit divin civil ou positif.

Il y a une troisième sorte de religion plus bizarre, qui donnant aux hommes deux législations, deux chefs, deux patries, les soumet à des devoirs contradictoires et les empêche de pouvoir être à la fois dévots et citoyens. Telle est la religion des lamas, telle est celle des Japonais, tel est le christianisme romain. On peut appeler celle-ci la religion du Prêtre. Il en résulte une sorte du droit mixte et insociable qui n'a point de nom.

A considérer politiquement ces trois sortes de religions, elles ont toutes leurs défauts. La troisième est si évidemment mauvaise que c'est perdre le temps de s'amuser à le démontrer. Tout ce qui rompt l'unité sociale ne vaut rien. Toutes les institutions qui mettent l'homme en contradiction avec lui-même ne valent rien.

La seconde est bonne en ce qu'elle réunit le culte divin et l'amour des lois, et que faisant de la patrie l'objet de l'adoration des citoyens, elle leur apprend que servir l'Etat c'est en servir le dieu tutélaire. C'est une espèce de théocratie, dans laquelle on ne doit point avoir d'autre pontife que le prince, ni d'autres prêtres que les magistrats. Alors mourir pour son pays c'est aller au martyre, violer les lois c'est

нечестивцем, а піддати винного суспільному прокляттю — приректи його на гнів богів: *Sacer esto*¹⁹.

19 Проте, він поганий тим, що, засновуючись виключно на помилках і брехні, вводить людей в оману, робить їх легковірними, забобонними і топить справжній культ божества у <вирі> непотрібних церемоній. Поганий він ще й тим, що, набуваючи винятковості і тиранічності, він робить народ кровожерним і нетерпимим, так що той надихається лише вбивствами і різнею, а знищення будь-кого, хто не приймає його богів, розглядає як святе діяння. Це спричиняє природний стан війни між таким народом та всіма іншими народами, вельми несприятливий для його власної безпеки.

20 Відтак, залишається релігія людини, або християнство, християнство не сьогоднішнє, а євангельське, цілковито відмінне від першого. Згідно з цією святою, високою, істинною релігією, усі люди — діти одного й того самого Бога — визнають себе братами, а суспільство, що поєднує їх, не руйнується навіть смертю.

21 Однак ця релігія, не маючи жодного партикулярного зв'язку з політичним тілом, залишає на долю законів лише їхню власну силу, не додаючи до неї жодної іншої, і тому від одного з найміцніших зв'язків партикулярного суспільства немає жодної користі <для держави>. Анітрохи не прив'язуючи серця громадян до держави, вона, понад те, ще й відриває їх від неї, як, втім, і від усіх земних речей. Я не знаю нічого більш протилежного самому духові суспільності²⁰.

22 Нам кажуть, що народ справжніх християн створив би найдосконаліше суспільство з усіх, які лише можна уявити²¹. Як на мене, це припущення пов'язане лише з одним великим ускладненням: суспільство справжніх християн вже більше не було б суспільством людей.

* * *

être impie, et soumettre un coupable à l'exécration publique c'est le dévouer au courroux des dieux; sacer estod.

19 *Mais elle est mauvaise en ce qu'étant fondée sur l'erreur et sur le mensonge elle trompe les hommes, les rend crédules, superstitieux, et noie le vrai culte de la divinité dans un vain cérémonial. Elle est mauvaise encore quand, devenant exclusive et tyrannique, elle rend un peuple sanguinaire et intolérant; en sorte qu'il ne respire que meurtre et massacre, et croit faire une action sainte en tuant quiconque n'admet pas ses dieux. Cela met un tel peuple dans un état naturel de guerre avec tous les autres, très nuisible à sa propre sûreté.*

20 *Reste donc la religion de l'homme ou le christianisme, non pas celui d'aujourd'hui, mais celui de l'Évangile, qui en est tout à fait différent. Par cette religion sainte, sublime, véritable, les hommes, enfants du même Dieu, se reconnaissent tous pour frères, et la société qui les unit ne se dissout pas même à la mort.*

21 *Mais cette religion n'ayant nulle relation particulière avec le corps politique laisse aux lois la seule force qu'elles tirent d'elles-mêmes sans leur en ajouter aucune autre, et par là un des grands liens de la société particulière reste sans effet. Bien plus; loin d'attacher les cœurs des citoyens à l'État, elle les en détache comme de toutes les choses de la terre: je ne connais rien de plus contraire à l'esprit social.*

22 *On nous dit qu'un peuple de vrais chrétiens formerait la plus parfaite société que l'on puisse imaginer. Je ne vois à cette supposition qu'une grande difficulté; c'est qu'une société de vrais chrétiens ne serait plus une société d'hommes.*

Я стверджую навіть, що це уявлене нами суспільство, з усією його досконалістю, не буде ані найпотужнішим, ані найтривкішим: через необхідність бути досконалим воно б втратило свій внутрішній зв'язок; згубна для нього вада повинна була б міститися у самій його досконалості.

Кожен виконував би свій обов'язок, народ слухняно підкорявся б законам, провідники були б справедливими і поміркованими, магістрати — чесними і непідкупними, солдати зневажали б смерть, не було б місця ані марнославству, ані розкоші. Усе це вельми гарно, але погляньмо далі.

Християнство — релігія суто духовна, її цікавлять виключно речі небесні, християнинова батьківщина — не від світу цього. Так, це правда, християнин виконує свій обов'язок, проте з глибокою байдужістю до того, чи матимуть успіх його зусилля. Йому байдуже — гарно чи погано складаються справи піднебесні, аби лише собі не було за що дорікати. Держава процвітає — він навряд чи наважиться користуватися суспільним благоденством, він боїться, щоб слава його країни не зробила його гордим. Держава гине — він благословляє руку Богу, що лягла важким тягарем на його народ.

Щоб у суспільстві панував спокій і підтримувалася гармонія, усі без винятку громадяни повинні бути однаково гарними християнами. Проте, якщо якимось лихом знайдеться серед них якийсь честолюбець, один-єдиний лицемір, наприклад, якийсь Катіліна чи Кромвель, то він, безсумнівно, малим коштом впровається зі своїми благочестивими співвітчизниками, бо ж християнське милосердя забороняє навіть подумати погане про свого ближнього. Щойно він шляхом якихось хитроців опанує мистецтво, котре б дозволило обдурити їх і заволодіти якоюсь часткою суспільної влади — ось

* * *

Je dis même que cette société supposée ne serait avec toute sa perfection ni la plus forte ni la plus durable. A force d'être parfaite, elle manquerait de liaison; son vice destructeur serait dans sa perfection même.

Chacun remplirait son devoir; le peuple serait soumis aux lois, les chefs seraient justes et modérés, les magistrats intègres, incorruptibles, les soldats mépriseraient la mort, il n'y aurait ni vanité ni luxe; tout cela est fort bien, mais voyons plus loin.

Le christianisme est une religion toute spirituelle, occupée uniquement des choses du Ciel: la patrie du chrétien n'est pas de ce monde. Il fait son devoir, il est vrai, mais il le fait avec une profonde indifférence sur le bon ou mauvais succès de ses soins. Pourvu qu'il n'ait rien à se reprocher, peu lui importe que tout aille bien ou mal ici-bas. Si l'Etat est florissant, à peine ose-t-il jouir de la félicité publique, il craint de s'enorgueillir de la gloire de son pays; si l'Etat dépérit, il bénit la main de Dieu qui s'appesantit sur son peuple.

Pour que la société fût paisible et que l'harmonie se maintint, il faudrait que tous les citoyens sans exception fussent également bons chrétiens. Mais si malheureusement il s'y trouve un seul ambitieux, un seul hypocrite, un Catilina, par exemple, un Cromwell, celui-là très certainement aura bon marché de ses pieux compatriotes. La charité chrétienne ne permet pas aisément de penser mal de son prochain. Dès qu'il aura trouvé par quelque ruse l'art de leur en imposer et de s'emparer d'une partie de l'autorité publique, voilà un homme constitué en dignité; Dieu veut qu'on le respecte; bientôt voilà une puissance; Dieu

перед нами людина з високим становищем, хіба ж не Бог бажає, щоб її шанували? Невдовзі він отримає й повну владу — хіба ж не Бог бажає, щоб йому підкорялись? Депозитор цієї влади вдається до зловживань? — Це та різка, якою Бог карає своїх дітей. Сумління не дозволило б вигнати узурпатора: адже для цього слід порушити суспільний спокій, застосувати насильство, пролити кров; усе це мало узгоджується з християнською м'якістю. Та й яка, зрештою, різниця — вільні ми чи раби у цій юдолі печалі? Головне — потрапити до раю, і лише покірливість є засобом для цього.

- 27 Ось виникає війна з іноземним ворогом — громадяни без вагань стають до бою, жоден з них навіть і не думає утікати; вони виконують свій обов'язок, але, не маючи палкого жадання перемоги, вони здатні радше померти, аніж перемогти. Стануть вони переможцями чи переможеними — хіба це важливо? Хіба провидіння не краще за них знає, що їм потрібно? Уявіть собі, яку користь отримає відважний, нестримний, палкий суперник від їхнього стоїцизму! Виставте проти них ті хоробрі народи, яких поглинала гаряча любов до слави і батьківщини, припустіть, що ваша християнська республіка опинилася віч-навч із Спартою чи Римом. Побожні християни були б розбиті, розтрочені, знищені, перш ніж устигли б опам'ятатися, а якщо ні, то спасінням своїм вони повинні були б завдячувати лише тому презирству, яке б неодмінно викликали в своїх ворогів. Прекрасною, на мій погляд, була клятва солдатів Фабія²², які не присягалися перемогти чи померти, а — повернутися переможцями і дотримали свого слова. Так ніколи не вчинили б християни — вони б вважали, що спокушають Бога.

- 28 Однак уже в самих моїх словах «християнська республіка» міститься помилка, ці слова обопільно виключають одне одного. Хрис-

* * *

veut qu'on lui obéisse; le depositaire de cette puissance en abuse-t-il? c'est la verge dont Dieu punit ses enfants. On se ferait conscience de chasser l'usurpateur; il faudrait troubler le repos public, user de violence, verser du sang; tout cela s'accorde mal avec la douceur du chrétien; et après tout, qu'importe qu'on soit libre ou serf dans cette vallée de misères? l'essentiel est d'aller en paradis, et la résignation n'est qu'un moyen de plus pour cela.

- 27 *Survient-il quelque guerre étrangère? Les citoyens marchent sans peine au combat; nul d'entre eux ne songe à fuir; ils font leur devoir, mais sans passion pour la victoire; ils savent plutôt mourir que vaincre. Qu'ils soient vainqueurs ou vaincus, qu'importe? La providence ne sait-elle pas mieux qu'eux ce qu'il leur faut? Qu'on imagine quel parti un ennemi fier, impétueux, passionné peut tirer de leur stoïcisme! Mettez vis-à-vis d'eux ces peuples généreux que dévorait l'ardent amour de la gloire et de la patrie, supposez votre république chrétienne vis-à-vis de Sparte ou de Rome; les pieux chrétiens seront battus, écrasés, détruits avant d'avoir eu le temps de se reconnaître, ou ne devront leur salut qu'au mépris que leur ennemi conceura pour eux. C'était un beau serment à mon gré que celui des soldats de Fabius; ils ne jurèrent pas de mourir ou de vaincre, ils jurèrent de revenir vainqueurs, et tinrent leur serment: Jamais des chrétiens n'en eussent fait un pareil; ils auraient cru tenter Dieu.*

- 28 *Mais je me trompe en disant une république chrétienne; chacun de ces deux mots exclut l'autre. Le christianisme ne prêche que servitude et dépendance. Son esprit est trop favorable à la tyrannie pour qu'elle n'en profite pas toujours. Les vrais chrétiens sont faits pour être*

тиянство проповідує лише рабство і залежність. Його дух надто сприятливий для тиранії, щоб вона повсякчас не використовувала цієї обставини. Справжні християни створені для того, щоб бути рабами; вони це знають і це їх нітрохи не бентежить: це коротке життя надто мало важить у їхніх очах.

Нас переконують, що християнські війська — чудові. Я це заперечую: нехай мені такі покажуть. Щодо мене, то я зовсім не знаю християнських військ. Мені наведуть як приклад хрестові походи. Полишивши остронь суперечки щодо звитяги хрестоносців, я зазначу, що це були ніякі не християни, а солдати священика, громадяни церкви. Вони воювали за свою небесну батьківщину, що невідомо у якій спосіб перетворилася на мирську. Якщо уважно розглянути хрестові походи, то виявиться, що це повернення до язичництва: оскільки Євангелія не проголошує національної релігії, для християн неможлива ніяка священна війна²³.

За імператорів-язичників християнські солдати були хоробрими. Усі християнські автори це підтверджують, і я їм вірю: це було намагання здобути більшу честь порівняно з військами язичницькими. Після того, як імператори стали християнами, усе це відійшло в минуле, а коли хрест вигнав орла, зникла вся римська звитяга²⁴.

Але, полишивши політичні міркування, повернімося до права і спробуймо визначити принципи, що стосуються цього важливого пункту. Те право, яке суверен отримує щодо підданих на підставі суспільного пакту, не перевищує, як я вже казав²⁵, меж суспільної користі*. Відтак, громадяни повинні звітувати суверенові про свої

* У республіці, — каже маркіз д'Аржансон, — кожен є повністю вільним у тому, що не зашкодить іншим²⁶. Ось — непохитна межа, неможливо провести її більш точно. Не можу відмовити собі в задоволенні принагідно процитувати цей рукопис, — хоча він і невідомий публіці — аби вшанувати пам'ять цієї ві-

* * *

esclaves; ils le savent et ne s'en émeuvent guère; cette courte vie a trop peu de prix à leurs yeux.

Les troupes chrétiennes sont excellentes, nous dit-on. Je le nie. Qu'on m'en montre de telles? Quant à moi, je ne connais point de troupes chrétiennes. On me citera les croisades. Sans disputer sur la valeur des Croisés, je remarquerai que bien loin d'être des chrétiens, c'étaient des soldats du prêtre, c'étaient des citoyens de l'Eglise; ils se battaient pour son pays spirituel, qu'elle avait rendu temporel on ne sait comment. A le bien prendre, ceci rentre sous le paganisme; comme l'Evangile n'établit point une religion nationale, toute guerre sacrée est impossible parmi les chrétiens.

Sous les empereurs païens les soldats chrétiens étaient braves; tous les auteurs chrétiens l'assurent, et je le crois: c'était une émulation d'honneur contre les troupes païennes. Dès que les empereurs furent chrétiens cette émulation ne subsista plus, et quand la croix eut chassé l'aigle, toute la valeur romaine disparut.

Mais laissant à part les considérations politiques, revenons au droit, et fixons les principes sur ce point important. Le droit que le pacte social donne au souverain sur les sujets ne passe point, comme je l'ai dit, les bornes de l'utilité publique. Les sujets ne doivent donc compte au souverain de leurs opinions qu'autant que ces opinions impor-*

* Dans la République, dit le marquis d'Argenson, chacun est parfaitement libre en ce qui ne nuit pas aux autres. Voilà la borne invariable, on ne peut la poser plus exactement. Je n'ai pu me refuser au plaisir de citer quelquefois ce manuscrit quoique non connu du public, pour rendre honneur à la mémoire d'un homme illustre et respectable, qui avait conservé jusque dans le ministère le coeur d'un vrai citoyen, et des vues droites et saines sur le gouvernement de son pays.

погляди лише тоді, коли останні є важливими для спільноти. Так, для держави надзвичайно важливо, щоб кожен громадянин сповідував якусь релігію, котра навчала б його любити свої обов'язки. Однак догми цієї релігії лише остільки мають цікавити державу та її членів, оскільки вони стосуються моралі й обов'язків, яких кожен, хто сповідує цю релігію, повинен <як громадянин> дотримуватися щодо інших. У решті випадків кожен може мати такі погляди, які забажає, і суверенові не належить про них знати. Позаяк інший світ не в межах компетенції суверена, то якою б не була доля підданих у житті прийдешньому, вона не повинна його турбувати, аби лише ті були добрими громадянами у цьому житті.

32 Отже, існує певне суто громадянське сповідання віри, положення якого має визначати суверен, причому не як суто релігійні догмати, а як найзагальніші основоположення суспільності, без яких неможливо бути ані добрим громадянином, ані вірнопідданим держави*. Не маючи змоги зобов'язати хоча б когось вірити в них, він може вислати з держави будь-кого, хто у них не вірить²⁸, вислати не як нечестивця, а як нездатну до суспільного життя особу, як неспроможного щиро любити закони, справедливість і, за потреби, пожертвувати життям заради свого обв'язку²⁹. Той, хто після публічного визнання цих догматів поводитиметься так, ніби не вірить

домої і поважної людини, котра, ставши міністром, зберегла у собі серце справжнього громадянина, а також правильні і розсудливі погляди на урядування у своїй державі.

* Цезар, захищаючи Катіліну, намагався проголосити догмат смертності душі. Проте Катон і Ціцерон²⁷, спростовуючи його слова, не бавилися у філософування. Вони лише показали, що Цезар говорить як поганий громадянин і пропонує згубне для держави вчення. Ось що мав насправді розбирати римський сенат, а не якесь теологічне питання.

* * *

tent à la communauté. Or il importe bien à l'Etat que chaque citoyen ait une religion qui lui fasse aimer ses devoirs; mais les dogmes de cette religion n'intéressent ni l'Etat ni ses membres qu'autant que ces dogmes se rapportent à la morale, et aux devoirs que celui qui la professe est tenu de remplir envers autrui. Chacun peut avoir au surplus telles opinions qu'il lui plaît, sans qu'il appartienne au souverain d'en connaître. Car comme il n'a point de compétence dans l'autre monde, quel que soit le sort des sujets dans la vie à venir ce n'est pas son affaire, pourvu qu'ils soient bons citoyens dans celle-ci.

32 *Il y a donc une profession de foi purement civile dont il appartient au souverain de fixer les articles, non pas précisément comme dogmes de religion, mais comme sentiments de sociabilité, sans lesquels il est impossible d'être bon citoyen ni sujet fidèle*. Sans pouvoir obliger personne à les croire, il peut bannir de l'Etat quiconque ne les croit pas; il peut le bannir, non comme impie, mais comme insociable, comme incapable d'aimer sincèrement les lois, la justice, et d'immoler au besoin sa vie à son devoir. Que si quelqu'un, après avoir reconnu publiquement ces mêmes dogmes, se conduit comme ne les croyant pas, qu'il soit puni de mort; il a commis le plus grand des crimes, il a menti devant les lois.*

33 *Les dogmes de la religion civile doivent être simples, en petit nombre, énoncés*

* Césар plaidant pour Catilina tâchait d'établir le dogme de la mortalité de l'âme, Caton et Cicéron pour le réfuter ne s'amuserent point à philosopher: ils se contentèrent de montrer que Césар parlait en mauvais citoyen et avançait une doctrine pernicieuse à l'Etat. En effet voilà de quoi devait juger le Sénat de Rome, et non d'une question de théologie.

у них, має бути засудженим до страти, бо він винен у найстрашнішому злочині — неправдивості перед лицем законів³⁰.

Догмати громадянської релігії мають бути простими, нечисленими, недвозначно сформульованими, а також позбавленими <будь-яких> роз'яснень і коментарів. Існування могутнього, мислячого, добродійного божества, яке усе провидить і усім наділяє, прийдешнє життя, блаженство праведних, покарання тих, хто чинить зло, святість суспільної угоди і законів — такими є позитивні догмати. Негативні ж б обмежив одним єдиним — це нетерпимість, саме нетерпимість позначені ті культу, які ми виключили. 33

На мій погляд, помиляються ті, хто розрізняє нетерпимість громадянську і теологічну. Ці два роди нетерпимості нероздільні. Неможливо жити у мирі з людьми, яких вважаєш проклятими. Любити їх означає ненавидіти Бога, Котрий їх карає: їх слід або присилувати до навернення, або примусити страждати. Скрізь, де існує релігійна нетерпимість, вона не може не мати і якихось громадянських наслідків*; а з їх появою і суверен уже не буде сувереном навіть щодо світського 34

* Наприклад, шлюб³¹, як громадянська угода, тягне за собою громадянські наслідки, без яких унеможливується саме існування суспільства. Але уявімо, що якийсь духовенство прагне закріпити виключно за собою право здійснення цього акту, право, яке неодмінно ним узурпується за будь-якої нетерпимої релігії. Хіба не зрозуміло, що у такому випадку, визнаючи церковну владу, ми звели б нанівець владу принцепса, який мав би тоді лише тих підданих, яких йому б захотіло дати духовенство? Коли духовенство дозволяє чи забороняє людям укладати шлюб залежно від того, дотримуються вони чи не дотримуються того або іншого вчення, приймають чи відкидають вимоги того або іншого формуляру, виявляють більшу або меншу побожність, — то хіба не зрозуміло, що, діючи обережно, але твердо, воно дістане у своє виключне розпорядження спадщину, посади, громадян, саму державу, яка надалі зможе існувати лише складаючись з назаконнонароджених? Але ж, — скажуть мені, — це оскаржуватимуть як зловживання, подаватимуть <відповідні> позови до суду, видаватимуть декрети, звертатимуться <за допомогою> до світської

* * *

avec précision sans explications ni commentaires. L'existence de la divinité puissante, intelligente, bienfaisante, prévoyante et pourvoyante, la vie à venir, le bonheur des justes, le châtement des méchants, la sainteté du contrat social et des lois, voilà les dogmes positifs. Quant aux dogmes négatifs, je les borne à un seul; c'est l'intolérance: elle rentre dans les cultes que nous avons exclus.

Ceux qui distinguent l'intolérance civile et l'intolérance théologique se trompent, à mon avis. Ces deux intolérances sont inséparables. Il est impossible de vivre en paix avec des gens qu'on croit damnés; les aimer serait haïr Dieu qui les punit; il faut absolument qu'on les ramène ou qu'on les tourmente. Partout où l'intolérance théologique est admise, il est impossible qu'elle n'ait pas quelque effet civil; et sitôt 34*

* *Le mariage, par exemple, étant un contrat civil, a des effets civils sans lesquels il est même impossible que la société subsiste. Supposons donc qu'un clergé vienne à bout de s'attribuer à lui seul le droit de passer cet acte; droit qu'il doit nécessairement usurper dans toute religion intolérante. Alors n'est-il pas clair qu'en faisant valoir à propos l'autorité de l'Eglise il rendra vaine celle du prince qui n'aura plus de sujets que ceux que le clergé voudra bien lui donner. Maître de marier ou de ne pas marier les gens selon qu'ils auront ou n'auront pas telle ou telle doctrine, selon qu'ils admettront ou rejetteront tel ou tel formulaire, selon qu'ils lui seront plus ou moins dévoués, en se conduisant prudemment et tenant ferme, n'est-il pas clair qu'il disposera seul des héritages, des charges, des citoyens, de l'Etat même, qui ne saurait subsister n'étant plus composé que des bâtards? Mais, dira-t-on, l'on appellera comme d'abus, on ajournera, décrètera, saisira le temporel. Quelle pitié! Le clergé, pour peu qu'il ait, je ne dis pas de courage, mais de bon sens, laissera faire et ira son train; il laissera tranquillement appeler,*

життя. Тоді вже священники стають справжніми володарями, а королі — лише їхніми службовцями.

35

Нині, коли більше не існує і не може існувати виключно національної релігії, слід терпимо ставитися до всіх релігій, що терпимо ставляться до інших, якщо їхні догмати ні в чому не суперечатать обов'язкам громадянина. Коли ж хто-небудь наважиться сказати: *Немає спасіння поза церквою*, його слід вислати з держави, якщо тільки держава не є церквою, а принцепс первосвящеником. Зазначений догмат прийнятний лише за теократичного урядування, а за будь-якого іншого — згубний. Та підстава, що спонукала, як розповідають, Генріха IV прийняти римську віру, мала б примусити кожну порядну людину, а особливо кожного повелителя, здатного тверезо міркувати, зректися її³³.

РОЗДІЛ ІХ ПРИКІНЦЕВЕ СЛОВО

Проголосивши істинні принципи політичного права і спробувавши поставити державу на її власну основу, слід було б також зміцнити її через зовнішні відносини, до яких належать міжнародне право, торгівля, право війни і завоювань, державне¹ право, ліги, міжнародні зносини, переговори тощо. Проте усе це є новим об'єктом <дослідження>, занадто широким для мого обмеженого погляду. Я мав за обов'язок зупинити його щораз на найближчих до мене речах.

влади. Ото біда! Духовенство, якщо воно має хоча б децимю, я не кажу хоробрості, а <просто> здорового глузду, ніяк не заперечуватиме проти цього і продовжуватиме йти своїм шляхом; воно спокійно дасть скаржитися, судитися, видавати декрети і звертатися <за допомогою> — але у підсумку так і залишиться володарем. Невелика жертва, як на мене, — поступитися часткою, коли є упевненість, що заволодієш усім³².

* * *

qu'elle en a, le souverain n'est plus souverain, même au temporel: dès lors les prêtres sont les vrais maîtres; les rois ne sont que leurs officiers.

35

Maintenant qu'il n'y a plus et qu'il ne peut plus y avoir de religion nationale exclusive, on doit tolérer toutes celles qui tolèrent les autres, autant que leurs dogmes n'ont rien de contraire aux devoirs du citoyen. Mais quiconque ose dire: Hors de l'Eglise point de salut, doit être chassé de l'Etat; à moins que l'Etat ne soit l'Eglise, et que le prince ne soit le pontife. Un tel dogme n'est bon que dans un gouvernement théocratique, dans tout autre il est pernicieux. La raison sur laquelle on dit qu'Henri IV embrassa la religion romaine la devrait faire quitter à tout honnête homme, et surtout à tout prince qui saurait raisonner.

Chapitre IX Conclusion

Après avoir posé les vrais principes du droit politique et tâché de fonder l'Etat sur sa base, il resterait à l'appuyer par ses relations externes; ce qui comprendrait le droit des gens, le commerce, le droit de la guerre et les conquêtes, le droit public, les ligues, les négociations, les traités, etc. Mais tout cela forme un nouvel objet trop vaste pour ma courte vue; j'aurais dû la fixer toujours plus près de moi.

ajourner, décréter, saisir, et finira par être le maître. Ce n'est pas, ce me semble, un grand sacrifice d'abandonner une partie quand on est sûr de s'emparer du tout.

**Про суспільну угоду,
або
Дослідження форми республіки**

**[Женевський Рукопис, рання рукописна
версія трактату “Про суспільну угоду,
або принципи політичного права”]**

КНИГА I

ЗАСАДНИЧІ ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬНОГО ТІЛА

Розділ I

ПРЕДМЕТ ЦЬОГО ТВОРУ

Про принципи урядування і положення громадянського права розмірковувало стільки знаних авторів, що з цього предмету неможливо висловити якоїсь корисної речі, яка не була б вже висловленою кимось. Але, можливо, ми досягли б більшої узгодженості, ясніше показали б найліпші для політичного тіла співвідношення, якщо б із самого початку точніше визначили його природу. Саме це я й намагався зробити у цьому творі. Отже, тут йдеться не про управління цим тілом, а про його конституцію. Я наділяю його життям, але не здатністю діяти. Я описую його рушійні сили і розставляю їх за властивими їм місцями. Я надаю машині¹ здатності рухатися, а інші, мудріші за мене, керуватимуть її рухом.

Розділ II

ПРО ЗАГАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО РОДУ ЛЮДСЬКОГО

Розгляньмо спочатку, звідки виникає необхідність політичних інституцій.¹

Людська сила настільки пропорційна природним потребам людини та її первісному станові, що варто лише останньому зазнати змін, як перед людиною постає необхідність спертися на підтримку подібних до неї². Коли ж її бажання поширюються на всю природу, то й допомоги всього роду людського ледве вистачає, щоб їх задовольнити. Отже, ті самі причини, що роблять нас злими, перетворюють нас також на рабів і, розбещуючи, заганяють у кабалу. Почуття нашої слабкості породжується не так нашою природою, як нашою пожадливістю. Наші потреби зближують нас настільки, наскільки наші пристрасті нас розділяють, і чим більшими ворогами подібних до себе ми стаємо², тим менше можемо без них обходитись. Такими є найперші зв'язки загального суспільства, такими є основи тієї всезагальної приязні³, визнана необхідність якої здається

заглушує її відчуття і скористатися плодами якої, за відсутності обов'язку плакати їй, волів би кожен, адже природна однаковість⁴ не має тут ніякого значення, оскільки є для людей як основою чвар, так і основою єднання, викликаючи у їхньому середовищі суперництво і задрість так само часто, як і повну однаковість та згоду.

3 Цей новий стан речей породжує безліч відносин, позбавлених правил, міри, сталості, та ще й безупинно спотворюваних і змінюваних людьми. Одному, який намагається їх усталити, протидіє сотня тих, хто прагне їх зруйнувати. А оскільки умовне людське існування залежить в природному стані від тисячі інших відносин, що зливаються у невпинний мінливий потік, то людина ніколи не має змоги гарантувати навіть те, що залишатиметься такою ж самою протягом хоча б двох миттєвостей свого життя. Мир і щастя минають для неї ніби блискавка, постійним залишається тільки її жалюгідне становище⁵, спричинене усіма цими змінами. Якщо б навіть її почуття та ідеї піднеслися так, що пройнялися б любов'ю до порядку і високими поняттями чесноти, то вона, за становища, коли неможливо відрізнити добро від зла, а порядку людину від злостивої, так ніколи й не змогла б з упевненістю застосувати ці свої принципи.

4 Те загальне суспільство, яке спромоглися б породити наші обопільні потреби, відтак, не передбачає дійсної підтримки людини, що потерпає від нещастя, або ж, принаймні, надає нових сил тільки тим, хто вже має певний їх надлишок, тоді як слабкий, той, хто зазнав поразки, задушений, розчавлений юрбою, не знаходить жодного притулку, де б можна було сховатися, жодної підтримки для своєї слабкості, і в решті решт гине як жертва тієї оманливої єдності, у якій він очікував знайти своє щастя.

5 [Коли ми певної миті переконаємося, що серед мотивів, які підштовхують людей до взаємного єднання шляхом утворення добровільних зв'язків, немає нічого, що б відповідало сутності об'єднання, то зрозуміємо, що благо одного, далеке від того, щоб прагнути спільного благоденства, від якого кожен отримував би і своє власне, перетворюється на зло для іншого; коли ми побачимо нарешті, що замість того, аби єднатися у спільному прагненні загального блага, люди стають ближчими один до одного лише тому, що всі разом від цього блага віддаляються — тоді ми повинні будемо зрозуміти також, що навіть за спроможності цього стану зберігати власне існування, він буде лише джерелом злочинів і злиднів для людей, кожен з яких бачить тільки власний інтерес, керується тільки власними схильностями і прислухається тільки до власних пристрастей.]⁶

6 Відтак, лагідний голос природи вже не є для нас непогрішимим провідником, а та незалежність від неї, яку здобуваємо — станом, якого раніше бажали. Ми назавжди втратили мир і невинність, не встигнувши навіть відчутти насолоди від них. Невідчутне для тупих людей первісних часів, втрачене освіченими людьми часів пізніших щасливе життя золотої доби завжди залишається для роду людського незаниманим станом, оскільки, живучи ним, рід людський його не відчував, коли ж здобув цю здатність — його вже було втрачено.

Крім того, ця повна незалежність і нестримна свобода, навіть у поєднанні із стародавньою невинністю, завжди була б позначена сутнісною і згубною для прогресу наших найвищих здатностей вадою: недостатньою взаємопов'язаністю частин, що складають ціле. Земля сповнилася б людьми, поміж якими не існувало б майже ніякого спілкування⁷; у чому ми стикалися б один з одним, але ні у чому не поєднувалися б: кожен залишався б посеред інших замкненим у самому собі, кожен думав би лише про себе. Наша здатність розуміння не могла б розвиватися, ми жили б нічого не відчувачи і помирили б, не живши, усе щастя наше полягало б у нерозумінні нашого жалюгідного становища. У серцях наших не було б доброти, у наших вчинках — моральності⁸, і ми ніколи не насолоджувалися б найвитонченішим з почуттів душі, яким є любов до чесноти.

[Безумовним є те, що зі словами *рід людський* розум пов'язує лише суто колективну ідею, яка не передбачає жодної реальної єдності між тими індивідами, що його складають: якщо не буде заперечень, зважимо на це передбачення, погляньмо на рід людський як на моральну особу⁹, що разом із почуттям спільного існування, котре надає їй індивідуальності та конститує як <окрему> одиницю, має також і універсальний рушій, що спрямовує дію кожної частини до загальної і співвіднесеної з цілим мети. Уявімо собі, що це спільне почуття є почуттям людськості, а природний закон — активним принципом усієї машини. А потім — врахуймо той вплив, який мають на конституцію людини стосунки останньої з подібними до неї, і переконаймося попри наші попередні припущення: прогрес суспільства заглушує людськість у серцях, підносячи натомість особистий інтерес, а поняття природного закону, який слід називати радше законом розуму, починають розвиватися лише тоді, коли попередній розвиток пристрастей уже цілковито позбавив сили усі приписи цього закону¹⁰. Це дозволяє побачити, що так звані «зумовлені природою суспільний трактат» є справжньою химерою, оскільки його умови завжди або невідомі, або практично нездійсненні, а тому їх з неминучістю слід або не знати, або порушувати.

Якщо б загальне суспільство існувало щедесь, окрім систем філософії, воно було б, як я вже зазначав, моральною істотою з якостями, властивими лише їй, і відмінними від якостей тих партикулярних істот, які її конститують, — майже так само, як хімічні сполуки мають властивості, яких не отримували від жодного з їх складників. Існувала б за природою відома усім людям універсальна мова, що служила б першим знаряддям їхнього взаємоспілкування; існувало б щось на зразок спільного сенсорію, котрий забезпечував би взаємоспіввіднесення усіх частин. Суспільне добро або зло не складали б суми усього партикулярного добра чи зла, так, ніби йдеться про просте нагромування. Натомість кожне з них поставало б як той зв'язок, що поєднує ці партикулярні форми добра чи зла, кожне з них перевищувало б суму останніх, і тому суспільний добробут, не засновуючись на щасті партикулярних осіб, сам був би джерелом цього щастя.]¹¹

10 Це неправда, що за умов незалежного стану розум схиляє нас до сприяння спільному благові, виходячи з нашого власного інтересу. Партикулярний інтерес ніколи не поєднується з загальним благом, за природного стану вони виключають один одного, суспільні ж закони виявляються ярмом, яке кожен вельми схильний перекладати на інших, аби не обтяжувати себе. «Я відчуваю, що несучу за собою страх і сум'яття у середовищі роду людського», — так каже незалежна людина, відповідаючи на неспростовні аргументи мудреця; «але ж я повинен або сам стати нещасним, або робити нещасними інших, а хто дорожчий для мене, ніж я сам?»¹² «Марним, — міг би він додати, — було б моє бажання узгодити мій інтерес з інтересом іншого. Усе те, що ви мені скажете про вигоди суспільного закону, могло б бути гарним тоді, коли б я його сумлінно дотримувався щодо інших людей, а усі вони чинили б так само щодо мене. Але хіба ви можете мені це гарантувати й хіба не здатне погіршитися моє становище, коли, ризикуючи зазнати усього того лиха, якого сильнішим за мене заманеться мені заподіяти, я не насмілюватимуся відшкодувати його за рахунок слабших від мене? Або знайдіть для мене гарантів від кожного несправедливого зазіхання, або не сподівайтесь на те, що я сам утримуватимуся від таких зазіхань. Ви марно мені казатимете, що, відмовляючись від виконання обов'язків, які накладає на мене природний закон, я водночас позбавляю себе й тих прав, які він мені надає, і що насильство з мого боку дозволяє іншим застосовувати будь-яке насильство щодо мене. Я з цим погоджуся тим більш охоче, що не уявляю, яким чином моя поміркованість могла б убезпечити мене від насильства. Окрім того, я повинен використати сильних у своїх інтересах, беручи разом з ними участь у пограбуванні слабких — це більше, аніж справедливість сприяло б моїй вигоді і безпеці». Доказом того, що саме так мала б міркувати тямуща і незалежна людина, служить те, що саме так міркує будь-яке суверенне суспільство, котре лише перед самим собою звітує за свою поведінку.

11 Хіба можна переконливо відповісти на таку промову, якщо ми не маємо наміру кликати релігію на допомогу моралі і вдаватися до безпосереднього втручання божественної волі аби поєднати людське суспільство? Проте високі поняття, такі як Бог мудреців, лагідні закони братерства, дотримання яких Він від нас вимагає, суспільні чесноти, притаманні чистим душам, чесноти, що є тим справжнім культом, відправи якого Він очікує від нас — усі вони виявляються недоступними для більшості. Для неї завжди створюватимуть таких самих безрозсудних богів, як і вона сама, богів, заради яких вона пожертвує незначною зручністю <свого стану>, щоб на угоду їм віддатися незліченій кількості жахливих і руйнівних пристрастей. Вся земля переповнилася б кров'ю і рід людський невдовзі загинув би, якби філософія і закони не стримували несамовитості фанатизму, а голос людей не був би потужнішим за голос богів.

12 Якби ж поняття великої Істоти і природного закону дійсно були природжені кожному серцю — зайве тоді було б навчати їхнього точного смислу¹³. Це означало б навчати того, що ми вже знаємо, та й застосову-

ваний для цього спосіб сприяв би радше забуттю того, чого нас навчають. Якщо ж ці поняття не вроджені, то всі ті, кому Бог не надав їх, вільні від необхідності їх знати. Щойно виникла потреба у партикулярних напученнях, як кожен народ виробив свої уявлення про велику Істоту і природний закон, котрі є, як його навчають, єдино правильними, а це значно частіше призводить до різни та вбивств, аніж до злагоди і миру.

Отож, полишімо у спокої священні приписи різних релігій, зловживання якими породжує стільки ж злочинів, від скількох може обезпечити їх дотримання, і надаймо філософові можливість дослідити те питання, про яке теолог завжди міркував би лише на шкоду родові людському. 13

Але перший з них закличе мене постати перед обличчям самого цього людського роду, який лише й повинен приймати тут рішення, оскільки найбільше благо — єдина його пристрасть. Він скаже мені, що тільки до загальної волі повинен звертатися індивід, аби дізнатись про те, що означає для нього бути людиною, громадянином, підданим, батьком, дитиною, і про те, коли йому належить жити, а коли померти¹⁴. «Присягаюся, я добре бачу те правило, до якого маю звертатися, та я ще не бачу, — скаже наша незалежна людина, — тієї підстави, яка б зобов'язувала мене підкорятися цьому правилу. Йдеться не про навчання мене того, чим є справедливість, а про те, щоб показати мені, яку користь я матиму від того, що буду справедливим». Дійсно, нехай загальна воля становить у кожному індивідові чистий акт здатності розуміння, котрий, за мовчання пристрастей, спонукає до розміркувань про те, що саме людина може вимагати від подібних до себе і що вони мають право вимагати від неї — ніхто не заперечуватиме проти цього чистого акту волевиявлення¹⁵; але де та людина, яка спромогла б у такий спосіб відокремитись від самої себе? Чи можна, якщо турбота про самозбереження є найпершим приписом природи, примусити людину прийняти загальну точку зору роду, щоб покласти на неї ті обов'язки, зв'язку яких з власною партикулярною конституцією вона не бачить? Хіба це спростовує наведені вище заперечення? Хіба не залишилося потреби розглянути ще й те, яким чином її особистий інтерес вимагає від неї підкорення загальній волі?

Понад те, оскільки мистецтво такого узагальнення ідей є одним з найскладніших і найпізніших у часі завдань, що постають перед людською здатністю розуміння, чи здатна більшість людей хоч коли-небудь вивести правила своєї поведінки, вдавшись до такого способу міркування? І коли б виникала необхідність радитися із загальною волею щодо партикулярних вчинків, то скільки разів людині, що має добрі наміри, доводилося б помилятися чи то з приводу правила, чи то з приводу його застосування і, вважаючи свої дії законними, керуватися насправді лише власною схильністю? Що ж у такому випадку має робити людина, щоб обезпечитись від хиби? Прислухатися до внутрішнього голосу? Але ж, подеvidують, цей голос є лише результатом звички складати судження і відчувати, звички, сформованої у суспільстві й відповідно до його законів. Відтак, вона не може прислужитися справі встановлення законів, та ще й потрібно, щоб у людському серці цей голос не заглушувався 15

пристрастями, які промовляють голосніше, ніж совість, перекривають її несміливий голос і примушують філософів стверджувати, що цього голосу взагалі не існує. Звертатися за порадою до принципів писаного права, суспільних діянь усіх народів, мовчазних домовленостей самих ворогів роду людського¹⁶? Тут повсякчас відтворюватиметься наше вихідне ускладнення, бо лише від суспільного ладу, що існує між нами, отримуємо ми ідеї того, що нам уявляється. Загальне суспільство ми осягаємо, лише відштовхуючись від наших партикулярних суспільств, заснування дрібних республік визначає наше сприйняття великої, і, власне кажучи, ми не здатні стати людьми перш, ніж станемо громадянами. Звідси видно, якої думки слід бути про тих так званих космополітів, котрі, обгрутовуючи свою любов до батьківщини любов'ю до роду людського, силкуються любити усіх, аби отримати право не любити нікого¹⁷.

16 Те, що стосовно цього предмету розкриває нам міркування, надійно підтверджується фактами, і варто лише звернутися до не таких вже й давніх часів, як ми легко пересвідчимось, що мудрі ідеї природного права і спільного братерства всіх людей стали розповсюджуватися досить пізно, і розповсюдження це було настільки повільним, що лише християнство спромоглося надати їм достатньої загальності. Навіть закони Юстиніана¹⁸ ще у багатьох випадках дозволяють чинити стародавні насильства не лише щодо відкритих ворогів, але й щодо усякого, хто не є підданим імперії, отже, людство для римлян поширювалося не далі, ніж їхнє панування.

17 Дійсно, як зазначає Гроцій¹⁹, протягом тривалого часу вважалося, що іноземців, особливо варварів, дозволяється обкрадати, грабувати, що з ними можна погано поводитися і навіть перетворювати їх на рабів. Звідси й походить, що незнайомців жодним чином не ображали запитанням, чи не є вони розбійниками або піратами, бо таке ремесло тоді вважалося аж ніяк не ганебним, а навпаки — почесним. Перші герої, що боролися з розбійниками, такі як Геркулес, Тезей, самі також не гребували розбійництвом, а трактатами про мир греки часто називали трактати, укладені двома народами, що не перебували у стані війни один з одним. Слова «іноземці» і «вороги» тривалий час були синонімами для багатьох стародавніх народів, навіть для латинян: *Hostis enim*, — каже Ціцерон, — *apud majores nostros dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus*²⁰. Отже, Гоббсова помилка полягала не в тому, що станом війни він називав стан, який існував між незалежними людьми, котрі вступили у спілкування одне з одним, а в припущенні, що цей стан — властива риса роду і причина тих пороків, лише наслідком яких він є насправді²¹.

18 Але — хоча ніякого природного і загального суспільства не існує поміж людей, хоча, набуваючи здатності до спілкування, вони стають нещасними і злими, хоча закони справедливості й рівності нічого не означають для тих, хто живе одночасно у свободі природного стану і має потреби, притаманні станові суспільному — спробуймо усе ж, відкинувши думку про те, що для нас нібито не існує ані чесноти, ані щастя, і що небо полишило нас беззахисними перед загрозою псування роду, видобути із

самого зла засіб, який дозволить зцілитися від нього. Якщо це можливо, спробуймо через нові об'єднання виправити недоліки об'єднання загального. Нехай судження про успіх чи неуспіх цієї справи наш схильний до насильства співрозмовник²² складає сам. Покажімо йому, що засобом компенсування того зла, яке спочатку було заподіяне природі мистецтвом, є вдосконалене мистецтво. Покажімо йому всю жалюгідність того стану, який він вважав щасливим, всю хибність міркування, яке він вважав обґрунтованим. Нехай він побачить, що за найкращого стану речей добрі вчинки високо цінуються, погані караються, а справедливість і щастя — приємно поєднуються. Осяймо його розум новим світлом, зігріймо його серце новими почуттями, нехай навчиться він подовжувати своє життя і своє благоденство, розділяючи його з подібними до себе. Якщо моя ревність щодо цього починання не засліплює мене, то можна відкинути сумніви: маючи могутню душу і здоровий глузд, цей ворог роду людського, врешті-решт, зречеться своєї ненависті одночасно із звільненням від своїх хиб, а розум, який раніше був причиною його помилок, приведе його до людства і навчиться надавати перевагу його власному гарно обміркованому інтересові перед видимістю цього інтересу; він стане добрим, сповненим чеснот, співчутливим і, кажучи загалом, перетвориться з того жорстокого розбійника, яким він прагнув бути, на непорушне опертя добре упорядкованого суспільства.

Розділ III

ПРО ЗАСАДНИЧИЙ ПАКТ

Людина народжується вільною, однак скрізь вона у кайданах. А той, хто вважає себе володарем інших, є насправді навіть більшим рабом, аніж вони. Як сталася ця зміна? Невідомо. Що може узаконити її? Відповіді на це цілком можливо. Якби я брав до уваги лише силу, як інші <автори>, я б сказав: оскільки народ підкоряється, коли його примушують підкорятися, він чинить добре; проте він чинить ще краще, коли, тільки-но одержавши нагоду скинути з себе ярмо, скидає його. Бо повертаючи собі свободу за тим же правом, за яким її було в нього вкрадено, він або обґрунтовує цим правомірність такого повернення, або доводить, що цю свободу в нього відібрали безпідставно. Проте суспільний лад є тим священним правом, яке слугує основою для усіх інших прав. Але ж джерелом цього права не є природа; отже, воно ґрунтується на домовленості. Йдеться про те, щоб довідатись, якою є ця домовленість і як вона змогла утворитися.

Щойно потреби людини перевищили межі її здатностей, а об'єкти її бажань стали <невпинно> розширюватись і примножуватись, як вона має або залишитися назавжди нещасною, або сприйняти новий спосіб життя, який надав би їй ті засоби, яких вона більше не знаходить у

самій собі. Щойно спротив тих перепон, які зашкоджують збереженню нашого життя, переважає силу, котру кожний індивід спромагається застосувати задля подолання цього спротиву, як первісний стан більше не може існувати, і людський рід загинув би, коли б мистецтво не прийшло на допомогу природі. Але, позаяк люди здатні не породжувати нові сили, а лише об'єднувати і спрямовувати ті, котрі є у наявності, то не існує іншого засобу самозбереження, окрім як скласти таку суму сил, яка могла б узяти гору над вищезазначеним спротивом, привести ці сили в дію за допомогою єдиного двигуна, примусити їх діяти узгоджено і спрямувати їх до однієї мети. Установлення держави вирішує саме цю засадничу проблему.

3 Отже, коли зібрати разом всі ці умови і відкинути від суспільного пакту те, що не належить до його сутності, він звучатиме так: *Кожен з нас перетворює свою волю, своє майно, свою силу і свою особу на спільне надбання, яке перебуває під керівництвом загальної волі, а кожного з членів тіла ми всі разом визнаємо невідчужуваною часткою цілого.*

4 Цей акт об'єднання, замінюючи приватну особу кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне і колективне тіло, складене із стількох членів, скільки голосів нараховує об'єднана асамблея, тіло, якому спільне я надає формальну єдність, життя і волю. Така громадська особистість, що відтак утворюється через поєднання усіх інших особистостей, загалом дістає ім'я політичного тіла, котре його власні члени називають *державою*, коли воно пасивне, *сувереном*, коли воно активне, *суверенною державою* — коли воно порівнюється з подібними до нього тілами. Що стосується самих цих членів, то всі разом вони зазиваються *народом*, а кожен окремо — *громадянином*, оскільки він є членом громадянської спільноти або бере участь у здійсненні суверенної влади, і *підданим*, оскільки підкоряється державним законам. Ці рідко вживані у їхньому точному значенні терміни часто плутають один з одним. Тому буде достатньо вміти відрізнити їх один від одного тоді, коли цього вимагає сам смисл міркування.

5 З цієї формули стає очевидним, що акт первісної конфедерації містить взаємні зобов'язання народу в цілому і приватних осіб, а кожен індивід, який бере участь в укладанні цієї, так би мовити, угоди з самим собою, є подвійно зобов'язаним: як член суверена, він має обов'язки перед приватними особами, а як член держави — перед сувереном. Але, слід зазначити, що тут недоречно звертатися до тієї максими громадянського права, згідно з якою зобов'язання перед самим собою ні до чого не зобов'язують, бо існує велика різниця між зобов'язаннями перед самим собою і зобов'язаннями перед цілим, частку якого ти становиш. Слід зазначити, окрім того, що рішення народу в цілому, котре може зобов'язати всіх підданих щодо суверена, на підставі тих двох різних стосунків, в межах яких кожен з підданих розглядався нами, не здатне, з протилежних міркувань, зобов'язати суверена перед самим собою. Таким чином, несумісним з природою політичного тіла є те становище, за якого суверен підкоряє себе закону, котрого не може скасувати. Маючи змогу

розглядати себе лише в одному і тому ж відношенні, він потрапляє в становище приватної особи, що укладає угоду з собою. Отже, стає очевидним, що для суверена не існує і не може існувати жодного засадничого закону, <завжди> обов'язкового для корпорації народу. Це не означає, що згадана корпорація не може мати ніяких зобов'язань перед іншою такою ж корпорацією, принаймні у тому, що не суперечить природі; адже стосовно іноземця воно становить просту істоту, індивіда.

Щойно згадана юрба таким чином об'єднається в тіло, як вже неможливо заподіяти шкоду одному з його членів, не скоївши замаху на саме існування тіла, й поготів — заподіяти шкоду тілові так, щоб цього не відчули його члени; позаяк, окрім ризику спільним життям, про яке йдеться, усі ризикують втратити ще й своє власне, якщо суверен ним не опікуватиметься, оскільки вони мають змогу безпечно розпоряджатися ним лише під захистом суспільства. Таким чином, обов'язок та інтерес однаково зобов'язують обидві сторони, що уклали угоду, взаємно допомагати одна одній, і, до того ж, одні й ті ж особи у цьому подвійному відношенні повинні прагнути до поєднання усіх переваг, які ним зумовлені. Але тут потребуються певні розрізнення, тому що суверен, утворений виключно з приватних осіб, які входять до його складу, ніколи не має інтересу, котрий суперечить їхнім інтересам, а, відтак, від суверенної влади ніколи немає потреби вимагати гарантій забезпечення нею інтересів підданих, оскільки неможливо, щоб тіло прагнуло зашкодити своїм членам. Становище є зовсім іншим, коли йдеться про відношення підданих до суверена, оскільки, попри спільний інтерес, ніщо не гарантує здійснення ними своїх зобов'язань перед ним, якщо він не знайде засобів забезпечення їхньої вірності. Насправді кожен індивід, оскільки він є людиною, може мати свою особливу волю — супротивну тій загальній волі, котру має як громадянин. Його абсолютне і незалежне існування дає йому змогу побачити те, що він повинен віддавати на потреби спільної справи, як якийсь односторонній внесок, відсутність якого не завдасть значної шкоди іншим, сплачення ж — вельми обтяжить його самого. І якщо, дивлячись на ту юридичну особу, яка, власне, й складає державу, як на сучасну ідеальну істоту (оскільки держава — не людина), він користувався б своїми правами громадянина, не бажаючи виконувати обов'язків підданого, то подальше поширення цієї несправедливості невдовзі спричинило б до руйнації політичного тіла.

Для того, аби суспільна угода не стала порожнім папірцем, потрібно, щоб суверен, незалежно від згоди приватних осіб, мав якихось гарантій виконання ними своїх зобов'язань щодо спільної справи. Зазвичай найпершим з цих гарантів є присяга. Але оскільки вона належить до зовсім іншого стану речей, а кожен, виходячи із своїх внутрішніх принципів, на власний розсуд витлумачує ті обов'язки, які вона на нього покладає, то її мало використовують у політичних інституціях і небезпідставно надають перевагу більш реальним запорукам, що впливають із самої <сутності> справи. Отже, на рівні мовчазної домовленості засадничий пакт включає в себе те зобов'язання, яке тільки й спроможне

6

7

надати силу решті, а саме: хто б не відмовився підкорятися загальній волі, він повинен бути примушеним до покори усім <політичним> тілом. Але тут важливо ніколи не забувати, що власний і точний смисл цього пакту полягає в тому, що народ укладає угоду виключно з самим собою; тобто народ у повному складі, як суверен, — з приватними особами, що його складають, як з підданими. Саме ця умова становить таємний пристрій і джерело функціонування політичної машини, і лише вона надає законності громадянським зобов'язанням, котрі без неї були б безглуздими, тиранічними і призводили б до найжахливіших зловживань.

8 Цей перехід від природного до громадянського стану викликає велими помітні зміни в людині, віддаючи справедливості те місце в людській поведінці, яке раніше належало інстинктові, а також наділяючи людські дії моральними відносинами, яких вони раніше не мали. Тільки тоді, як голос обов'язку замінює собою фізичне спонукання, а право — <пристрасне> жадання, людина, що досі звертала увагу лише на себе, віднині змушена керуватися іншими принципами і радитися з розумом перш, ніж прислухатися до своїх схильностей. Але хоча людина в цьому стані позбавляється деяких переваг, котрі мала від природи, натомість вона отримує набагато більші — вдосконалюються і розвиваються її здатності, розширюються її ідеї, стають шляхетнішими її почуття, вся її душа досягає такого рівня, що, якби зловживання цим новим становищем не відкидали її нерідко на ще нижчий щабель, аніж той, на якому вона була раніше, їй слід було б безперестанку благословляти ту щасливу мить, що назавжди вирвала її з природного стану, перетворивши тупу і обмежену тварину на мислячу істоту, людину.

9 Спробуймо сформулювати всі ці висновки в легких для порівняння термінах. Через участь у суспільній угоді людина втрачає природну свободу і необмежене право на все те, що для неї необхідне. Здобуває ж вона громадянську свободу і право власності на все те, чим володіє. Аби не потрапити в полон помилкових поглядів стосовно цих компенсаційних надбань, потрібно чітко відрізнити природну свободу, обмежену лише силами індивіда, від громадянської свободи, обмеженої загальною волею, і володіння, яке є лише наслідком сили чи права того, хто першим захопив, від власності, що може ґрунтуватися тільки на юридичному документі.

Про володіння майном

10 Кожен член спільноти повністю віддає себе їй у період її утворення таким, яким він є тієї миті, — себе і всі свої сили, частку яких становить майно, котрим він володіє. Це не означає, що лише завдяки такому актові зміни руки, яка володіє, володіння змінює свою природу і в руках суверена стає власністю. Але оскільки сили держави незрівнянно пере-

вищують сили приватної особи, то й суспільне володіння є у дійсності більш сталим і незаперечним, проте не більш законним, принаймні для іноземців: адже держава є володарем усього майна своїх членів на підставі формальної домовленості, цього права, найсвятішого з усіх, що можуть бути відомими людям. Однак, з точки зору інших держав, вона є таким володарем лише на підставі права того, хто першим захопив, успадкованого від приватних осіб, права менш абсурдного і менш огидного, аніж право завоювання, але, за уважного розгляду, аж ніяк не більш законного.

Ось яким чином об'єднані і суміжні землі приватних осіб стають громадською територією, і як право суверенітету, поширюючись з підданих також і на їхні землі, стає водночас і майновим, і особистим правом. Саме це ставить власників земель в найбільшу залежність і перетворює самі їхні сили на за поруку їхньої вірності, тобто є перевагою, котрої, як мені видається, добре не відчували стародавні монархи, що, складається таке враження, вважали себе радше провідниками людей, аніж володарями країн. Адже вони не називали себе інакше, ніж царями персів, скіфів, македонян; наші ж монархи більш удадно називають себе королями Франції, Іспанії, Англії. Ось так володіючи землею, вони цілком переконані, що володітимуть також її мешканцями.

Дивовижним у цьому відчуженні є те, що спільнота жодним чином не позбавляє приватних осіб їхнього майна, а лише підтверджує законність їхнього володіння, замінюючи узурпацію дійсним правом, а користування — власністю. Відтоді кожен, хто чимось володіє, розглядається як депозитор громадського майна, а його права поважаються усіма членами держави і обстоюються усіма їхніми силами від зазіхань чужинців; через вигідну спільноті (і це більшою мірою — йому самому) поступку, він здобуває усе те, що віддав. Ця таємниця легко пояснюється відмінністю тих прав, котрі суверен і власник мають на одну й ту ж землю.

Об'єднання людей є можливим ще до того, як вони заволоділи хоча б якимось майном. Привласнивши потім ділянку землі, достатню для всіх, вони користуються нею спільно, або ж ділять поміж собою — іноді нарівно, іноді за деякими співвідношеннями, встановленими сувереном. Але як би не відбувалося це привласнення, право кожної приватної особи на її власне майно завжди підпорядковується праву спільноти на все <майно>. Недотримання цієї умови унеможлиблює як тривкість суспільного зв'язку, так і реальну силу при здійсненні суверенітету.

Цей розділ я закінчу одним зауваженням, яке повинне стати підґрунтям для усієї суспільної системи: не знищуючи рівності природної, засадничий пакт заміною і заснованою на законі рівністю фізичну нерівність сил, зумовлену природою, а, відтак, схильні до нерівності за силою чи за розумом, люди досягають цілковитої рівності за домовленістю і правом.

Розділ IV

У ЧОМУ ПОЛЯГАЄ СУВЕРЕНІТЕТ І ЩО РОБИТЬ
ЙОГО НЕВІДЧУЖУВАНИМ

1 Отже, у державі є спільна сила, яка підтримує її, загальна воля, яка спрямовує цю силу, а суверенітет полягає у застосуванні першої й другої. Звідси видно, що суверен за своєю природою є виключно моральною особою, що існування його суто абстрактне і колективне і що ідея, яку пов'язують з цим словом, несумісна з ідеєю простого індивіда; проте, оскільки предмет, що тут досліджується, належить до найважливіших у царині політичного права, спробуймо краще висвітлити його.

2 На мій погляд, можна вважати незаперечним той принцип, що керувати силами держави — згідно з метою всього її устрою, якою є спільне благо — може виключно загальна воля; адже якщо протилежність партикулярних інтересів зумовила необхідність створення суспільств, то узгодженість цих же інтересів уможливила його. Суспільний зв'язок утворюється тим спільним, що міститься у цих відмінних один від одного інтересах, і коли б не було певного пункту, в якому усі вони узгоджуються, то жодне суспільство не змогло б існувати. Відтак, оскільки воля завжди прагне блага для тієї істоти, що воліє, оскільки партикулярна воля завжди має на меті приватний інтерес, а загальна воля — інтерес спільний, то лише ця остання є або повинна бути справжнім рушієм суспільного тіла.

3 Я згоден, цілком виправдано сумніватися у тому, чи не може якась партикулярна воля в усьому узгоджуватися із загальною. А тоді, за умови, що така партикулярна воля існує, чи не можна беззастережно довірити їй всю повноту керівництва суспільними силами? Проте, не випереджаючи тих розв'язань, які я наведу далі, кожному вже нині слід бачити: заміна загальної волі партикулярною зайва, якщо обидві волі узгоджені між собою, і шкідлива, якщо вони протистоять одна одній. Слід бачити також, що така заміна безглузда і неможлива за самою природою речей, оскільки приватний інтерес завжди схиляється до преференцій, а інтерес суспільний — до рівності.

4 Понад те, якби обидві ці волі якоїсь миті виявилися узгодженими, ми ніколи б не мали підстав стверджувати, що це узгодження триватиме й наступної миті, і що між ними ніколи не виникатиме суперечностей. Усе людське виявляє таку схильність до революцій, а способи мислення, як і способи існування, змінюються так легко, що було б зухвалістю стверджувати, ніби завтра люди багатимуть того ж, що й сьогодні; і якщо на загальну волю мало впливає ця мінливість, то ніщо не в змоззі убезпечити від останньої волю партикулярну. Отже, коли б навіть суспільне тіло й могло якоїсь миті сказати: «Нині я бажаю усього, чого бажає така й така людина», воно ніколи не могло б сказати стосовно тієї ж людини: «Чого вона багатиме завтра, я багатиму також». Відтак загальна воля, яка повинна керувати державою, належить не минулим часам, а часові

нинішньому, а дійсною ознакою суверенітету є постійне узгодження за часом, місцем і дією між спрямованістю загальної волі та використан-ням суспільної сили, узгодження, про яке не може бути й мови, щойно інша воля, якою б вона не була, починає розпоряджатися цією силою. Справді, в добре влаштованій державі тривалість <функціонування> акту народної волі завжди впливає з того, що народ не скасовує цього акту виголошенням протилежного. Але дія попереднього акту завжди може тривати лише на підставі наявної нині мовчазної згоди. Надалі ми побачимо, які умови необхідні для того, щоб можна було очікувати цієї згоди.

Подібно до того, як дія душі на тіло у людській конституції є справж-ньою філософською безоднею, так само й дія загальної волі на суспільну силу є політичною безоднею державної конституції. Саме вона поглинула усіх законодавців. Надалі я покажу найкращі засоби, які можна тут застосувати, і лише тоді довірятиму міркуванню оцінювати їх, коли його підкріплюватиме досвід. Якщо для будь-якої вільної істоти бажання і дія тотожні і якщо здійснювана воля такої істоти точно відповідає силам, які витрачаються на її здійснення, то очевидно, що держава, в усіх справах, котрі не перевищують загальної сили суспільства, завжди правильно здійснювала б усе те, чого бажає суверен і оскільки він цього бажає, якщо б акт волі у громадянському тілі був настільки ж простим і настільки ж безпосередньо дієвим, як і акт волі у людському тілі.

Проте, коли б навіть той зв'язок, про який я веду мову, було встановлено настільки добре, наскільки можливо, деякі з цих ускладнень все ж виникали б. Витвори людей, завжди менш досконали за витвори природи, ніколи не прямують до своєї мети з такою ж неухильністю. В політиці, як і в механіці, ми не можемо уникнути зменшення або потужності, або швидкості, а, відтак, втрати або сили, або часу. Загальна воля рідко коли є волею всіх, а суспільна сила завжди менша за суму всіх партикулярних сил. Механізові держави притаманний еквівалент того тертя, якого зазнають складові машини, того тертя, яке необхідно вміти зменшувати, наскільки можливо, і яке, принаймні, слід обчислювати і наперед віднімати від сукупної сили задля точного співвіднесення наявних засобів і бажаного ефекту. Але, не занурюючись в ці обтяжливі дослідження, що власне й становлять науку законодавця, закінчимо визначення ідеї громадянського стану.

Розділ V

ХИБНІ ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ

Існує безліч способів, щоб зібрати людей разом, та лише один — щоб поєднати їх. Саме тому в цьому творі я подаю лише метод формування політичних суспільств, хоча серед безлічі тих скупчень, які існують сьо-

годні під цим ім'ям, не знайдеться, мабуть, і двох, утворених однаковим способом, і жодного — способом, встановленим мною. Проте я не сперечаюся з приводу фактів, а шукаю лише права й підстави. Погляньмо, виходячи з цих правил, яке судження ми можемо скласти щодо інших поглядів на громадянське об'єднання, котрих дотримується більшість наших письменників.

2 1. Про те, що природна влада батька у сім'ї поширюється на дітей навіть тоді, коли вони вже не є слабкими і не мають у ній потреби, і що, продовжуючи підкорятись йому, вони надалі за звичкою і з вдячності роблять те, що спочатку робили через необхідність. Осягнути це питання неважко, ті зв'язки, що здатні об'єднати сім'ю, можна побачити без жодних зусиль. Але якщо одразу після смерті батька один із синів узурпує ту владу над своїми братами, від яких не надто відрізняється віком, і навіть над нерідними йому людьми, яку раніше мав покійний — ось це вже не має ані сенсу, ані достатніх підстав. Бо природні права віку, сили, батьківської ніжності, обов'язки синівської вдячності — усе це одразу зникає за цього нового ладу, а брати виявляються або недоумкуватими, або збоченими, коли запрягають своїх дітей в ярмо людини, яка, згідно з природним законом, повинна надавати усілякі переваги своїм. За такого стану речей ми вже не бачимо тих уз, що поєднують голову і членів. Діє лише сила, природа ж не промовляє більше нічого.

3 Зупинімося на мить на тій паралелі, яку з пафосом визнає стільки авторів¹. По-перше², коли б навіть між державою і сім'єю існувало стільки подібних рис, скільки вони вбачають, то це ще не означало б, що правила поведінки, запроваджені в одному з цих двох суспільств, притаманні також іншому. Ці два суспільства надто різні за величиною, щоб мати однакове управління, і завжди існуватиме гранична відмінність між домашнім урядуванням, коли батько наглядає за всім особисто, і урядуванням громадянським, коли провідник бачить майже все лише очима інших. Аби ці речі стали рівними у зазначеному відношенні, потребувалося б збільшити таланти, силу й усі здатності батька пропорційно до розмірів сім'ї, а також, зстановити між душею могутнього монарха і душею пересічної людини таке ж співвідношення, яке існує між протяжністю його володінь і майном приватної особи.

4 Але яким чином урядування державою могло б бути подібним до урядування сім'єю, якщо їхні засади є настільки різними? Упродовж того тривалого часу, коли діти потребують батьківської допомоги, батько фізично сильніший за них, а тому його влада може вважатися природно встановленою³. У великій сім'ї, всі члени якої від природи рівні, політична влада, встановлена абсолютно довільно, може засновуватися лише на домовленостях⁴, а магістрат має змогу віддавати накази громадянинові лише на підставі законів. Визнання обв'язків, які має батько, продиктоване природними почуттями і таким тоном, якому рідко коли можна не підкоритися. Провідники не можуть діяти за подібним правилом і зобов'язані перед народом лише у тому, що самі обіцяли виконати, і виконання чого народ має право від них вимагати. Інша, ще важливіша різ-

ниця полягає у тому, що діти мають лише отримане від батька, а, відтак, усі права власності цілком очевидно належать йому або походять від нього. Інше становище у великій сім'ї, де загальне управління встановлюється тільки для того, щоб утвердити партикулярне володіння, яке виникло раніше. Головною метою зусиль усіх членів сім'ї є збереження і збільшення батьківської спадщини, аби батько міг одного дня розподілити її між своїми дітьми, убезпечивши їх від злиднів. У той же час багатство повелителя не тільки нічого не додає до майна приватних осіб, але ще й чи не завжди коштує їм миру і достатку. Нарешті, мала сім'я повинна зникнути, розділитися в якийсь момент на багато інших подібних сімей, велика ж створюється для того, щоб завжди перебувати в однаковому стані. Перша з цих сімей повинна збільшуватися в розмірах, щоб потім розподілятися на частини, другій достатньо просто зберігати свої розміри незмінними, і можна навіть довести, що будь-яке збільшення є радше шкідливим, аніж корисним для неї.

Батько повинен панувати в сім'ї, оскільки для цього існує багато підстав, що випливають з її природи. По-перше, батькові і матері повинна належати неоднакова влада, адже управління <сім'єю> повинне бути єдиним і має існувати вирішальний голос, який би, за рівного розподілу інших голосів, отримував вирішальне значення. 2. Якими б незначними не вважали ми ті специфічні для жінки незручності, що завжди прирікають її на тимчасову бездіяльність, їх досить, аби позбавити жінку такої першості, бо коли терези перебувають у повній рівновазі, достатньо найменшої дециці, щоб схилити їх у той чи інший бік. Понад те, чоловік повинен слідкувати за поведінкою своєї жінки, оскільки для нього важливо, щоб діти, яких він змушений визнавати, були від нього. Жінка, котра не має підстав для таких побоювань, не має такого самого права щодо чоловіка. 3. Діти повинні коритися батькові: спочатку — з необхідності, потім — з вдячності; після того, як він протягом половини їхнього життя задовольняв їхні потреби, вони повинні другу половину присвятити задовільненню його потреб. 4. Що стосується домашніх слуг, то вони також повинні служити йому за те утримання, яке він їм дає, з умовою, що більше не служитимуть, якщо це утримання надалі їх не задовольнятиме. Я нічого не кажу про рабство, оскільки воно суперечить природі й нічим не може бути виправдане.

Ніщо з цього не притаманне політичному суспільству. Провідник не тільки не має природної зацікавленості у добробуті приватних осіб, але й нерідко зацікавлений у їхніх злиднях. Корона успадковується? — Тоді нерідко дитина панує над мужами*. Надається шляхом виборів? — Такі вибори породжують безліч незручностей, а отже, усі переваги батьківської влади втрачаються в обох випадках. Якщо ви маєте лише одного провідника, то цілком залежите від милості людини, котра не має жодних підстав вас любити, якщо ж декількох, то слід терпіти водночас і їхню

* Французький закон про повноліття королів засвідчує: вельми розсудливі люди і тривалий досвід навчили народи, що урядування регентів є ще більшим нещастям, аніж урядування дітей.

тиранію, і їхні чвари. Одним словом, зловживання є неминучими, а їхні наслідки згубними у будь-якому суспільстві, де суспільний інтерес і закони позбавлені навіть щонайменшої природної сили і зазнають безперервних атак з боку особистого інтересу, а також з боку пристрастей як провідника, так і членів <суспільства>.

7 Хоча батько сім'ї і повелитель згідно зі своїми обов'язками, повинні прагнути однієї й тієї ж мети, обидва досягають її вельми різними шляхами. Обов'язки і права батька й принцепса настільки відрізняються між собою, що, змішуючи їх, ми лише те й робимо, що створюємо найхибніші ідеї суспільних засад і припускаємося хиб, фатальних для роду людського. Дійсно, якщо голос природи — найкращий порадник, до якого повинен прислухатися добрий батько, аби гарно виконувати свої обов'язки, то для магістрата цей голос — лише хибний поводитир, що безупинно віддає його від виконання обов'язків і, рано чи пізно, якщо тільки обережність чи чеснота не стануть на перешкоді, примушує занепасти або самого себе, або державу. Єдине застереження, необхідне для батька сім'ї, полягає у тому, щоб убезпечитися від зіпсованості і завадити спотворенню своїх природних схильностей; але саме ці схильності призводять до спотворення <намірів> магістрата. Аби чинити добре, першому слід лише прислухатися до свого серця, коли ж другий прислухається до свого серця, він стає зрадником: навіть власний розум має викликати в нього підозру, а дотримуватися він повинен лише суспільного розуму, яким є закон. Отже, природа створює велику кількість гарних батьків сімей, але мені не відомо, чи створювала людська мудрість хоча б колись гарного короля? Слід спершу звернутися до платонівського *Civillis*⁵, щоб зрозуміти, які якості повинна мати ця гідна королівської влади людина, а потім <спробувати> назвати когось, хто ці якості мав. Навіть якщо припустити, що така людина існувала і носила корону, хіба розум дозволить нам вважати чудо засадою <керівного для> людських урядів правила? Отже, немає жодних сумнівів у тому, що суспільний зв'язок громадянської спільноти не міг формуватися ані через розширення того зв'язку, котрий об'єднує сім'ю, ані навіть за зразком сім'ї.

8 2. Про те, що багата і могутня людина, котра заволоділа неозорими землями, має встановлювати закони для тих, хто забажає на цих землях оселитися; що вона може дозволити оселятися лише за умови визнання її верховної влади і покірності всім її повелінням, хоча це я ще можу зрозуміти. Але як мені зрозуміти те, що трактат, який передбачає чийсь попередньо визначені права, виявляється первинною засадою Права, та ще й те, що цей тиранічний акт не містить подвійної узурпації — узурпації як власності на землю, так і свободи мешканців? Як приватна особа може заволодіти неосяжною територією і позбавити увесь людський рід права на неї, якщо не через гідну покарання узурпацію, оскільки остання позбавляє решту людей того місця для життя і тих продуктів харчування, які були надані природою всім? Узгоджуймо ж з потребою і працею право того, хто першим захопив. Чи можна не обмежувати цього права? Чи достатньо стати ногою на спільній землі, аби тієї ж миті

перетворитись на її виключного власника*? Чи достатньо мати силу, що дозволяє зігнати з неї усіх інших, аби позбавити їх права колись на неї повернутися? До якої міри акт захоплення володінь може стати підвалиною власності? Коли Нуньєс Бальбоа, тільки-но ступивши ногою на узбережжя, від імені Кастильської корони прийняв у володіння Південне море і всю Південну Америку, то чи достатньо було цього акту, аби позбавити права власності на ці території всіх їхніх мешканців і усунути від нього всіх принципсів світу? Кількість формальних актів, пов'язаних з цим поставленням ноги, примножувалася й надалі, втім, не призводячи до якихось формальних наслідків: адже король-Католик міг би за один лише раз, не виходячи зі свого кабінету, заволодіти усім світом, хоча йому потім довелося б відтяти від своєї імперії ті землі, якими раніше заволоділи інші принцеси.

Отже, за яких умов право того, хто першим захопив, вважатиметься чинним щодо певної ділянки землі? По-перше, потрібно, щоб на ній ще ніхто не жив. По-друге, щоб займалася лише така її частка, яка є необхідною для підтримання існування. По-третє, щоб вступ у володіння відбувся не шляхом пустопорожньої церемонії, а через працю і обробіток цієї землі, які лише й становлять ту єдину ознаку власності, що повинна поважатися іншими. Права людини до виникнення суспільного стану не здатні поширюватися за ці межі, тому все інше є тільки насильством і узурпацією: двома речами, що суперечать природному праву і не можуть бути підґрунтям суспільного права.

Отже, коли я маю не більше землі, ніж можу утримати, і достатньо рук для її обробітку, то, за подальшого її відчуження, мені залишатиметься менша ділянка, ніж я потребую. Отже, чим я можу поступитися іншим, не позбавляючи себе необхідного для життя, або що з того, що мені не належить, я можу погодитися передати їм у власність? Якщо розглянути умови цієї згоди, то стане очевидним: вони є незаконними і нічого не вартими для тих, кого змушують беззастережно підкорятися волі когось іншого. Оскільки, окрім того, що така покірність несумісна з природою людини, і що позбавлення людської волі свободи дорівнює позбавленню людських дій будь-якої моральності, ця домовленість виявляється ще й марною, безглуздою, непридатною, бо передбачає для однієї із сторін абсолютну владу, а для іншої — безмежну покірність. Хіба не зрозуміло, що ми не маємо жодного зобов'язання перед тим, від кого маємо право вимагати усього, і хіба сама ця умова, несумісна з будь-якою іншою, не робить акт недійсним за необхідністю? Адже які права стосовно мене міг би мати мій раб? Все, що належить йому, є моїм, то ж хіба таке моє право, спрямоване проти мене самого, не позбавлене жодного сенсу?

* Не пам'ятаю вже в якому творі, — здається, він мав назву *Голландський оглядач*, — довелося мені зустріти досить потішний принцип: усяка земля, де мешкають виключно дикуни, може вважатися безлюдною; її можна законно привласнити, вигнавши усіх мешканців, адже, за природним правом, останнім не буде завдано жодних збитків.

3. Про те, що за правом війни переможець перетворює своїх полонених на довічних рабів, замість того, щоб убити їх. Поза сумнівом, він чинить відповідно до своєї вигоди, але оскільки керується при цьому лише правом війни, між ним і переможеними стан війни триває безперервно, бо припинитися він може лише шляхом домовленості, укладеної на тих засадах свободи і добровільності, за яких він виник. Коли переможець не вбив їх усіх, то ця так звана милість зовсім не є милістю, якщо потрібно заплатити за неї своєю свободою, котра, власне, й надає якусь ціну життю. Оскільки ці полонені більш корисні йому живими, аніж мертвими, він залишає їм життя, керуючись своїм власним інтересом, аж ніяк не їхніми. Отож, вони не мають перед ним жодних обов'язків, окрім одного: коритися доти, доки їх до цього примушують. Але, щойно уярмлений народ дістає можливість скинути ярмо, нав'язане йому силою, і позбавитися свого володаря, тобто свого ворога, він повинен зробити це, якщо може; повертаючи собі законну свободу, він користується тим правом війни, чинність якого не припинилася, бо не припинилося насильство, що дозволяє вдаватися до нього. Як же тоді стан війни може стати основою трактату про єдність, трактату, що має на меті лише справедливість і мир? Чи можна уявити собі щось безглуздіше за таку заяву: «Ми об'єднані у єдине тіло на підставі того, що між нами існує стан війни». Проте облудність цього так званого права вбивати полонених є настільки недвозначно визнаною, що не існує більше ані цивілізованої людини, яка б наважилася здійснювати чи обстоювати це химерне і варварське право, ані навіть софіста на утриманні, який би наважився його захищати.
- Отже, я заявляю, по-перше, що переможець, не маючи права убивати переможених, щойно ті склали зброю, не може засновувати їхнє рабство на праві, якого не існує. По-друге, коли б навіть переможець мав це право і не скористався з нього, то це ніколи б не породило громадянського стану, а лише призвело б до модифікованого стану війни.
- Додамо, що коли під словом *війна* розуміють війну суспільну, то йдеться про суспільства, утворені перш, ніж вона почалася, суспільства, виникнення яких, відтак, не дістає пояснення; якщо ж йдеться про приватну війну людини з людиною, то вона породжує володаря й рабів і ніколи — провідника і громадян. Щоб відрізнити це останнє співвідношення <від першого>, слід завжди мати на увазі суспільну домовленість, яка утворює тіло народу і поєднує його членів як поміж собою, так і з провідником.
- Таким насправді є істинний характер громадянського стану. Народ є народом незалежно від свого провідника, і навіть після загибелі принцепса між підданими продовжують існувати зв'язки, якими підтримується тіло нації. Нічого подібного ви не зустрінете, розглядаючи засади тиранії. Щойно припиняється існування тирана, як усе роз'єднується і розсіпається на порох, подібно до того, як дуб, пожертвий вогнем, перетворюється на купу попелу^а, коли згасло полум'я.
4. Про те, що через певний проміжок часу насильницька узурпація врешті-решт перетворюється на законну владу, що достатньо лише <фор-

мального> припису, аби узурпатор перетворився на найвищого магістрата, а череда рабів — на тіло нації. Саме ці тези наважувалося обстоювати багато вчених мужів, хоча тут доречним буде лише один авторитет — авторитет розуму⁷. Тривале насильство ніяк не може з плином часу перетворитися на справедливе урядування, навпаки, безсумнівним є те, що навіть коли якийсь народ виявився б достатньо нерозважливим для того, щоб добровільно надати своєму провідникові довільну владу, ця влада не могла б поширитися на інші покоління, і сама її тривалість може зробити її незаконною. Адже не слід очікувати, що діти, які мають народитися, сприймуть як належне безглуздий вчинок своїх батьків, і що справедливим буде спокутування ними провини, до якої вони не причетні.

Я знаю, що нам скажуть: «так само як річ, що не існує, позбавлена будь-якої якості, ненароджена дитина позбавлена будь-якого права, тому її батьки можуть відмовитися від її прав замість неї, вона ж не матиме жодних підстав скаржитися на це». Але для спростування такого грубого софізму достатньо розрізнити ті права, які син отримує виключно від батька, наприклад, власність на батькове майно, і права, що надаються йому виключно природою і його якістю людини, наприклад, свободу. Безсумнівно, за законом розуму батько міг би відчужувати перші з зазначених прав, єдиним власником яких він є, і, таким чином, пошити без них своїх дітей. Зовсім по-іншому з другим різновидом прав, що є безпосередніми дарами природи, і яких, відтак, не може відібрати жодна людина⁸. Припустимо, ніби якийсь удаатий і ревний жито благополуччя своїх підданих завойовник переконав їх, що вони житимуть щасливіше і спокійніше, коли матимуть лише одну руку — хіба цього достатньо, аби зобов'язати всіх дітей, які народяться у майбутніх поколіннях, відтинати собі руку задля виконання обов'язків, узятих на себе їхніми батьками?

Стосовно ж тієї мовчазної згоди, якою хочуть узаконити тиранію, то неважко пересвідчитись: навіть найтриваліше мовчання не надає їй законності, бо, окрім страху, який заважає приватним особам протестувати проти тиранії людини, яка розпоряджається суспільною силою, слід зважати ще й на те, що народ, який може виявляти свою волю тільки як єдине тіло, повинен безперешкодно збиратися разом для її виголошення. Мовчання громадян, навпаки, є цілком достатнім, аби відкинути невизнаного <ними> провідника; щоб засвідчити його визнання, народ повинен говорити і користуватися при цьому повною свободою. Зрештою, все те, що висловлюють з цього приводу законники та інші особи, які отримують за це платню, доводить: не так народ позбавлений права повернути собі узурповану в нього свободу, як самі спроби цього є небезпечними. Це все одно що казати: у жодному разі не слід нічого чинити, коли знаєш нещастя більше, ніж втрата свободи.

Увесь цей диспут стосовно суспільного пакту, як на мене, зводиться до дуже простого питання. Що може зобов'язати людей добровільно об'єднатись у суспільне тіло, як не їхня спільна користь? Спільна

16

17

18

користь, відтак, є підвалиною громадянського суспільства. Хіба, з огляду на цю тезу, ми можемо інакше відзрізнати законні держави від ні на чому не заснованих насильницьки зігнаних натовпів, ніж на підставі їхнього об'єкту або їхньої мети? Якщо за своєю формою суспільство спрямоване на спільне благо — ця форма відповідає духові свого створення, якщо ж остання має на меті лише інтерес провідників то, згідно з правом розуму і людської природи вона є незаконною. Навіть якби суспільний інтерес інколи й узгоджувався з інтересом тиранії, такого тимчасового узгодження було б недостатньо, аби надати правомірності тиранічному урядуванню: адже перше не є засадою другого. Коли Гроцій заперечує, що будь-яка влада встановлюється задля користі тих, над ким здійснюється урядування, то це слушно щодо факту, але ж тут йдеться про право. Той єдиний доказ, який видобувається ним з влади пана над своїм рабом, видається химерним, бо хіба може факт обгрунтовуватися фактом або ж рабство вважатися менш несправедливим, ніж тиранія⁹? Слід спершу обгрунтувати саме це право рабовласництва. Тут йдеться не про те, що є, а про те, що є належним і справедливим, не про ту владу, якій ти змушений підкорятися, а про ту, якої не можна не визнати <законною>.

Розділ VI

ПРО СПІВВІДНОСНІ ПРАВА СУВЕРЕНА І ГРОМАДЯНИНА

1 Якщо метою об'єднання <людей в суспільство> є спільний інтерес, то зрозуміло, що суспільне тіло має керуватися у своїх діях загальною волею. Я намагався усталити саме цей засадничий принцип. Розгляньмо нині, якою має бути влада цієї волі над приватними особами і коли вона стає очевидною для всіх.

2 Держава або громадянська спільнота є суто моральною особою, життя якої полягає в єдності її членів, а найважливішою з її турбот є турбота про самозбереження. Ця турбота вимагає універсальної спонукальної сили, аби так скеровувати рух кожної частини і так нею розпоряджатися, щоб це було найбільш прийнятним для цілого. Отже, як природа надає людині абсолютну владу над усіма її членами, так і суспільний пакт надає таку ж владу політичному тілові над усіма його членами; саме ця влада, що спрямовується загальною волею, має, як я вже казав, ім'я «суверенітет».

3 Але ж, оскільки окрім суспільної особи ми маємо розглянути ще й тих приватних осіб, що її складають, осіб, життя й свобода яких за природою незалежні від неї, то цей предмет вимагає деякої дискусії.

4 Вся справа полягає у тому, щоб ретельно розрізнити права, які суверен має щодо громадян, від тих, які він має визнавати за ними, а також

обов'язки, які їм належить виконувати у якості підданих, від природного права, яким вони повинні користуватися у якості людей. Безумовно, все те, що кожен на підставі суспільного пакту відчужує від своїх природних здатностей, свого майна, своєї свободи — це лише частина усього того, володіння чим важливе для загалу.

Отже громадянин зобов'язаний надавати державі будь-які послуги з тих, які він може їй надати, а суверен, зі свого боку, не може покладати на підданих жодного обов'язку, що не приносить користі для спільноти, оскільки за законом розуму, як і за законом природи, ніщо не відбувається без причини. Проте належне не слід плутати з необхідним, простий обов'язок — з точними приписами права і те, що від нас можуть вимагати — з тим, що ми повинні робити добровільно.

Ті зобов'язання, котрі поєднують нас із суспільним тілом, можуть бути непорушними лише тоді, коли вони обопільні; за своєю природою вони такі, що, виконуючи їх, ми не можемо діяти задля користі іншого, не діючи водночас і задля своєї користі. Чому загальна воля завжди права і чому всі постійно прагнуть блага для кожного, хто належить до їхнього середовища, як не тому, що немає нікого, хто не мав би на увазі самого себе під цим словом *кожен*, і хто не думав би про самого себе, голосуючи за <благо> усіх? Цим доводиться: що правова рівність і породжене нею поняття справедливості походять від преференцій, котрі кожен надає самому собі, а, відтак від людської природи; що загальна воля, аби бути такою насправді, повинна бути загальною як з точки зору своєї мети, так і з точки зору своєї сутності; що вона повиннаходити від усіх, аби до всіх застосовуватися; і що вона втрачає свою природну правоту, коли розповсюджується на будь-який особливий і обмежений об'єкт, бо тоді, судячи те, що <в дійсності> є для нас чужим, ми не маємо жодного істинного начала справедливості, котре б спрямовувало нас.

Й справді, щойно починає йтися про факт чи про якесь особливе право у питанні, що не врегульоване загальною і попередньо встановленою домовленістю, як справа дійсно стає сумнівною. Виникає своєрідний судовий процес, де приватні особи зі своїми інтересами є однією стороною, народ — іншою, але де я не бачу ані законів, яких слід дотримуватися, ані судді, якому належить виголошувати вирок. Було б смішно у цьому випадку покладатися на якесь визначене рішення загальної волі, яке може бути <тут> лише висновком однієї із сторін, і, отже, для іншої сторони — лише чужою, партикулярною волею, що, відтак, тяжіє до несправедливості і не здатна уникнути хиб. Отож, так само, як партикулярна воля не може представляти загальну, остання, у свою чергу, змінює природу, якщо спрямовується на партикулярний об'єкт, а, відтак, не може спрямовуватися у якості загальної волі ані на <окрему> людину, ані на <окремий> факт. Коли, наприклад, афінський народ обирав або усував від влади своїх провідників, відзначаючи почесними одного, караючи іншого, і, видаючи безліч партикулярних декретів, неподільно здійснював усі урядові акти, він тоді вже не мав загальної волі у власному її смислі і діяв не як суверен, а як магістрат. Це може супе-

речити загальноприйнятим поглядам, проте, щоб пояснити власні, мені потрібен час.

8 Таким чином, слід уяснити, що загальною волю робить не стільки кількість поданих голосів, скільки спільний інтерес, котрий ці голоси пов'язує, тому що в межах цієї інституції кожен з необхідністю підкоряється тим самим умовам, у які він ставить інших. Ось приклад чудового узгодження інтересу і справедливості, котре <власне> й надає спільним рішенням того справедливого характеру, який зникає у дискусіях, що супроводжують вирішення будь-якої партикулярної справи, адже останнім не притаманний той спільний інтерес, що поєднує й ототожнює правило, яким керується суддя, з відповідним правилом сторони <процесу>.

9 Яким би шляхом не дістались ми цього принципу, ми завжди отримуємо один і той же висновок, а саме: рівність між громадянами, встановлена суспільним пактом, передбачає, що усі вони приймають зобов'язання на одних і тих же умовах і повинні користуватись одними й тими ж правами. Отож, за самою природою цього пакту, будь-який акт суверенітету, тобто будь-який автентичний акт загальної волі розподіляє зобов'язання або переваги рівною мірою серед усіх громадян; річ у тім, що суверен знає тільки націю в цілому, аніскільки не розрізняючи тих, хто складає цю цілісність. То що ж це, власне кажучи, таке — акт суверенітету? Це не домовленість зверхника з підлеглим, це домовленість, укладена між тілом у цілому і кожним з його членів: вона законна, адже ґрунтується на суспільній угоді, справедлива, адже є спільною для всіх, корисна, адже не може мати іншої мети, окрім загальної блага, і тривка, адже її гарантами постають суспільна сила і верховна влада. Доки піддані підкоряються лише таким домовленостям, вони не підкоряються нікому, окрім власної волі. Відтак, питання про межі, яких сягають взаємовідповідні права суверена і громадян, є питанням про те, до якої межі громадяни можуть мати обов'язки перед самими собою: кожен стосовно всіх і всі стосовно кожного.

10 З цього випливає, що влада суверена, влада гранично абсолютна, священна і неперушна, не переходить (і не має на те змоги) кордонів загальних домовленостей. Кожен може абсолютно вільно розпоряджатися тим, що ці домовленості залишають йому з його майна і його свободи; відтак, суверен ніколи не має права обтяжувати одного з підданих більше, аніж іншого, бо така справа одразу перетворилася б на партикулярну і його влада вже не була б правочинною.

11 Якщо ми погодимось з цими дистинкціями, то одразу виявимо хибність твердження про те, що, укладаючи суспільну угоду, окремі особичимось реально поступають. Адже їхнє становище, внаслідок укладення цієї угоди дійсно поліпшується порівняно з тим, у якому вони перебували раніше, і для них усе це постає не як відчуження, а як вигідний обмін непевного і нетривкого способу життя на інший — кращий і надійніший, природної незалежності — на громадянську свободу, влади вільно шкодити іншим — на свою власну безпеку, і своєї сили, яку інші

можуть перевершити, — на право, котре стає непереможним завдяки суспільній єдності. Тим життям, яке вони присвятили державі, остання повсякчас опікується, і коли вони наражають його на небезпеку заради захисту держави, то хіба це не повернення їй того, що вони від неї отримали? Хіба, вступаючи у неминучі битви, але не наражаючись при цьому на частішу і більшу небезпеку, на яку наражались в умовах природного стану, не захищають вони з ризиком для життя те, що надає їм змогу його зберігати? Усі, в разі потреби, повинні воювати за батьківщину, це правда, але ж, відтак, ніхто не повинен воювати за себе. Хіба не виграємо ми, коли, заради того, що гарантує нашу безпеку, наражаємось лише на частку загроз, на які могли б наразитися заради себе, якщо б цієї гарантованої безпеки не існувало?

Розділ VII

НЕОБХІДНІСТЬ ПОЗИТИВНИХ ЗАКОНІВ

Такими є, як на мене, найправильніші ідеї, які можна мати стосовно того засадничого пакту, котрий становить основу будь-якого дійсного політичного тіла, ідеї, які тим більш потребують розвитку, що через недостатнє пізнання їх усі ті, хто розмірковував над цим предметом, завжди обгрунтовували громадянське урядування довільними принципами, жодним чином не заснованими на природі цього пакту. Надалі ми побачимо, з якою легкістю уся політична система виводиться із щойно виголошених мною принципів, і наскільки природними і світними є висновки з них, проте спершу слід завершити закладення фундаменту для нашої будівлі.

Суспільна єдність має визначену мету, прагнути досягнення якої вона повинна одразу по утворенні. Аби кожен бажав того, до чого він зобов'язаний умовами суспільної угоди, необхідно, щоб кожен знав, чого він повинен бажати. Бажати він повинен спільного блага, а уникати — суспільного зла. Проте, оскільки держава має виключно ідеальне і засноване на домовленостях¹ існування, її члени не мають ніякої природної і спільної для їх усіх почуттєвості, щоб одразу ж отримувати присмні відчуття від того, що є корисним для держави, і відчувати страждання. Щойно хтось заподіє їй шкоду. Не маючи ніякої змоги запобігти небезпекам, що на неї чатують, її члени рідко коли мають час, аби зарадити їм, щойно ті вже стали відчутними. Щоб мати змогу їх відвернути чи зцілити, слід заздалегідь їх передбачати. То ж як приватні особи можуть забезпечити спільноту від лиха, яке вони здатні побачити або відчутти лише після того, як воно сталося? Як вони забезпечуватимуть те благо спільноти, про яке здатні судити лише за його результатами? А як до речі можна бути певним того, що, безперервно чуючи заклик природи повернутися до їхнього первісного стану, вони ніколи не полишать

цього іншого, штучного² стану, вигода якого відчувається ними лише у його наслідках, часто вельми віддалених? Коли ми припускаємо, що вони підпорядковані загальній волі, то слід пояснити, яким чином ця воля спромоглася б виявляти себе за усіх обставин? Чи буде вона завжди очевидною? Чи не затьмарюватиме її повсякчас своїми ілюзіями партикулярний інтерес? Чи задля її виголошення постійно триватиме зібрання усього народу, чи народ передасть це право приватним особам, що завжди готові замінити загальну волю власною? Та й, зрештою, яким чином усі спроможуться діяти узгоджено, який порядок здійснення своїх справ вони запровадять, які засоби матимуть для того, щоб почути один одного, і як розподілять поміж собою спільні роботи?

3 Ці³ труднощі, котрі повинні, мабуть, видатися нездоланими, були усунуті завдяки найвищій з усіх людських інституцій або радше завдяки небесному натхненню, що навчає народ наслідувати тут, на землі, непорушні декрети божества. Завдячуючи якому незбагненному мистецтву, вдалося відшукати засіб підкоряти людей для того, щоб робити їх вільними? Ставити на службу державі майно, працю, саме життя її членів, не примушуючи їх і, водночас, не питаючи їхнього дозволу? Закупати їхню волю в кайдани їхньої власної згоди? Надати їхній згоді більшого значення, ніж відмові? А також примусити їх карати самих себе, коли вони роблять те, чого не бажали? Як можна досягти того, щоб усі підкорялися, але ніхто не віддавав наказів, щоб усі служили і не мали над собою пана? Щоб кожен, стаючи у дійсності тим вільнішим, чим уярмленішим видається, втрачає зі своєї свободи лише те, що могло б зашкодити свободі іншого? Ці чудеса є витворами закону. Лише завдяки законові люди мають справедливість і свободу. Це той рятівний орган волі всіх, котрий через право відновлює природну рівність між людьми. Це той небесний голос, що сповіщає кожному громадянину приписи суспільного розуму і вчить його поводитися відповідно до максимумів, встановлених його власним присудом, а також уникати нескінченної суперечності із самим собою. Закони — це єдиний рушій політичного тіла, лише завдяки їм воно діє і відчуває. Сформована держава, що не має законів, — це тіло без душі: воно існує, та не може діяти, оскільки підпорядкованості кожного загальній волі недостатньо; аби її дотримуватися, її треба знати. Ось звідки народжується необхідність мати законодавство.

4 Закони — це, власне, лише умови об'єднання громадян. Відтак, народ, що підкоряється законам, повинен бути їхнім автором. Лише тим, хто об'єднується, належить проголошувати умови, на яких вони воліють об'єднатись. Але як вони це визначатимуть? Через загальну згоду, через раптове натхнення? Чи має політичне тіло <особливий> орган, щоб сповіщати про свої волевиявлення? Хто дасть йому ту здатність передбачення, яка необхідна для вироблення його <законодавчих> актів і їхнього попереднього опублікування? А яким чином виголюшуватиме воно їх у разі потреби? Як сліпа більшість, що часто-густо не відає чого хоче, оскільки рідко коли знає, що буде добрим для неї, самотужки здійснить таку велику і складну справу, якою є створення системи законодавства?

Народ сам по собі завжди хоче блага, проте сам по собі він не завжди його бачить. Загальна воля завжди права, отже ніколи не виникає потреби виправляти її, але слід вміти її запитувати в належний час; іноді слід показати їй якими є речі, іноді — якими вони повинні їй видаватися, підказати їй той благий шлях, якого вона хоче дотримуватись, убезпечити її від спокус, причиною яких є партикулярні волі, допомогти їй краще зрозуміти, де і коли вона існує, врівноважити привабливість сьогоднішних вигід, що кидаються у вічі, небезпечністю віддалених і прихованих бід. Приватні особи бачать те благо, яке вони відкидають, а народ у цілому прагне того блага, якого не бачить. Усі рівною мірою мають потребу у проводі — згаданих осіб слід зобов'язати узгодити їхню волю з їхнім розумом, а народ — навчити розуміти те, чого він хоче. Результатом такої просвіти народу стане єдність здатності розуміння і волі в суспільному тілі, чітка взаємодія частин і збільшення сили цілого. Ось звідки випливає необхідність мати законодавця.

КНИГА II

ВСТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНІВ

Розділ I

ЗАКІНЧЕННЯ ТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА

Через суспільний пакт ми наділили політичне тіло існуванням і самим життям: нині йдеться про те, щоб, через законодавство, наділити його рухом і волею. Бо <сам по собі> вихідний акт, через який це тіло формується, ще аж ніяк не визначає того, що йому потрібно для самозбереження. Саме цій великій меті має служити наука про законодавство, але якою є ця наука, де відшукати генія, який її осягне, і якими чеснотами повинен вирізнитись той, хто наважиться її впроваджувати? Це велике і складне дослідження навіть здатне позбавити мужності того, хто тішить себе надією побачити народження добре улаштованої держави.

Розділ II

ПРО ЗАКОНОДАВЦЯ

Й справді, аби винайти найкращі правила суспільного життя, прийнятні для націй, потрібен видатний розум, який бачив би всі людські

пристрасті і був би невіддільний жодній з них; який не мав би ніякого зв'язку з нашою природою, але ґрунтовно знав її; який, хоча його щастя не залежить від нас, усе ж хотів би опікуватися нашим щастям. Одним словом, для того, аби дати гарні закони родові людському, потрібен Бог, і так само, як природа пастухів вища за природу тієї худоби, яку вони пасуть, пастирі людські, тобто провідники людей, повинні бути вищими істотами, порівняно зі своїми народами.

2 Тим міркуванням, яке Платон висунув стосовно права, намагаючись визначити у своїй книзі про *Царювання* людину, гідну очолювати громадян або царювати, Калігула, за свідченням Філона, користувався стосовно факту аби довести, що природа царів світу вища за природу решти людей. Але якщо й насправді великий повелитель є людиною рідкісною, то що тоді казати про великого законодавця? Перший лише дотримується тих зразків, які повинен запропонувати другий. Другий — це механік, що винаходить машину, перший — лише робітник, що її монтує і приводить у дію. При створенні суспільства, — за словами Монтеск'є, — саме провідники республік встановлюють певний устрій, а потім вже цей устрій формує провідників республік.

3 Той, хто відчуває у собі здатність до облаштування народу, повинен відчутти спроможність, так би мовити, до змінення людської природи. Потрібно, щоб він перетворив кожного індивіда, котрий сам по собі є завершеним і самотнім цілим, на частину значно більшого цілого, від якого цей індивід отримував би певним чином своє життя і своє ество; завдав певного каліцтва людській конституції, щоб посилити її; поставив існування часткове і моральне на місце фізичного і незалежного, яке усі ми отримали від природи. Коротше кажучи, потрібно, щоб він позбавив людину всіх її власних і вроджених сил, наділивши натомість чужими, користуватися якими вона не зможе без допомоги інших. Отже, чим більше ці природні сили відмирають і зникають, а набуті — посилюються і тривкішають, тим надійнішим і досконалішим стає устрій. Якщо кожен <окремий> громадянин не може нічого чинити без інших, а сила, якої набуло ціле, дорівнює сумі природних сил усіх індивідів або перевищує її, тоді можна сказати, що законодавство досягає найвищого рівня досконалості з усіх тих, яких воно здатне досягти.

4 Законодавець у будь-якому випадку є для держави надзвичайною людиною. Він повинен бути таким не лише за своїми талантами, але ще й за своєю посадою. Йдеться, втім, не про магістратуру і не про суверенітет. Посада васновника республіки не належить до конституції республіки. Це деяким чином партикулярна і <разом з тим> майже божественна функція, яка не має нічого спільного з людською владою, бо якщо той, хто наказує людям, не повинен наказувати законам, то тому, хто наказує законам, не менш суворо забороняється мати владу над людьми. Інакше його закони, перетворившись на служителів його пристрастей, дуже часто лише усталювали б його несправедливості. Ніколи не зможе він уникнути того, щоб якісь партикулярні погляди не позначилися негативним чином на святості його витвору. Ось так мінливість писаного

права свідчить про ті партикулярні мотиви, під впливом яких виникли його положення. Неозора, позбавлена належної юридичної форми, суперечлива компіляція. Витвір недоумкуватого імператора, пропашчої жінки, корумпованого магістрата. котрий з приводу кожного насильства, яке збирається вчинити, видає закон, який його дозволяє.

Коли Лікурґ вирішив дати закони своїй батьківщині, він почав з того, що відмовився від суверенітету. У більшості грецьких міст існував звичай довіряти створення своїх законів іноземцям. Рим в епоху свого найбільшого розквіту дав відродитися у своєму середовищі усім злочинам тиранії і опинився на межі загибелі через те, що в одних і тих самих руках була поєднана влада законодавця і влада суверена.

Ніхто ніколи не вважав, що воля однієї людини без народної згоди може перетворитися на закон. Але як відмовити у цій згоді тому, кого вважають паном, і в кому поєднуються довіра <суспільства> і суспільна сила? Розумних зазвичай не розуміють, слабкі не наважуються говорити — і мовчання, до якого присилували підданих, такою мірою ототожнюється з мовчазною згодою, що <вже> з часів римських імператорів, котрі під іменем трибунів привласнили всі права народу, волю повелителя наважуються ставити вище закону, від якого остання тільки й отримує владу; проте, ми говоримо про право, а не про зловживання.

Відтак, той, хто створює закони, не має або не повинен мати жодного права їх схвалювати, а народ, навіть коли б того й бажав, не може позбавити себе цього верховного права, оскільки згідно з засадничим актом лише загальна воля є обов'язковою для окремих осіб; до того ж, бути упевненим у відповідності волі партикулярної загальної волі можна, лише перевіривши її вільним голосуванням народу.

Коли кажуть: «Якщо увесь народ одного разу добровільно, з дотриманням формальних вимог і без примусу підкорився одній людині, то будь-яке воління цієї людини через цю покірність повинне вважатися актом загальної волі», подібне твердження є софізмом, щодо якого я вже давав відповідь. Додам, що так звана «добровільна покірність народу» завжди пов'язана з певними умовами: що народ віддає себе під чиясь владу задля власної користі, а не задля користі повелителя, що коли кожна приватна особа обіцяє виявляти беззастережний послух, то робиться це задля блага всіх, що повелитель у цьому випадку також бере на себе зобов'язання, відповідні зобов'язанням народу, і що навіть за найабсолютнішої форми деспотизму принцепс не може порушити свого зобов'язання, не звільнивши водночас підданих від їхніх зобов'язань.

Якби навіть народ був настільки тупим, що нічим би не обумовив своєї покірності, окрім як правом визначати її ступінь, то за самою своєю природою це право усе ж передбачало б умови. Для роз'яснення цієї істини слід недвозначно зауважити: навіть особи, які наголошують на тому, що нібито однобічна обіцянка накладає суворе зобов'язання на того, хто обіцяв, чітко однак, розрізняють суто однобічні обіцянки й ті, що містять у собі деякі мовчазні, проте очевидні умови. Адже у цьому останньому випадку всі вони погодяться, що надійність обіцянок залежить

від виконання умови, яка передбачається неявно, наприклад, коли одна людина йде служити іншій, то з очевидністю передбачається, що остання повинна годувати першу. Так само й народ, який обирає собі одного чи кількох провідників і обіцяє коритися їм, з очевидністю передбачає, що вони, лише керуючись його інтересами, використовуватимуть ту свободу, яку він відчужує на їхню користь, — інакше такий народ виявився б божевільним, а тоді його зобов'язання стали б нечинними. Коли ж до такого відчуження його примушують силою, то я вже довів, воно не буде чинним, і силі слід підкорятися лише доти, доки нас до цього примушують.

10 Отже, залишається щоразу дізнаватись, чи виконуються умови і чи є, відтак, воля принцепса загальною, а єдиний суддя тут — народ. Закони, таким чином, подібні до чистого золота, природу якого нічим не можна змінити і природну форму якого відновлює вже найперша перевірка. Понад те, самій природі волі, котра не має щодо самої себе жодної влади, суперечить пов'язування себе чимось на майбутнє; певна річ, можна зобов'язати себе щось зробити, але не можна зобов'язати себе воліти. Немала ж-бо різниця існує між простим виконанням обіцяного, позаяк ми обіцяли це, і волінням цього, волінням, щодо якого ми навіть і не думали давати якісь попередні обіцянки. Тому сьогоднішній закон повинен бути актом не учорашньої, а сьогоднішньої ж загальної волі, і ми зобов'язуємось робити не те, чого всі бажали, а те, чого всі бажають, оскільки пам'ятаємо, що рішення суверена — як суверена — стосуються лише його самого і він завжди має право змінити їх. Звідси й випливає: коли закон говорить від імені народу, то йдеться про народ, яким він є нині, а не про те, яким він був раніше. Навіть ті закони, що отримали визнання <народу>, мають тривалу владу, лише оскільки народ, маючи право відкликати їх, все ж цього не робить, чим засвідчує свою сьогоднішню згоду з ними. Не менш безсумнівним є й те, що публічні волевиявлення законного принцепса можуть зобов'язувати приватних осіб лише доти, доки нація, маючи змогу зібратися разом і безперешкодно виступити проти цих повелінь, не виявлятиме ніяких ознак свого осуду.

11 Ці пояснення показують: оскільки загальна воля є тим постійним зв'язком, який поєднує політичне тіло, то законодавець, яких би повноважень йому не було надано, не може ані діяти інакше, окрім як спрямовуючи цю загальну волю засобами переконання, ані приписувати приватним особам те, що попередньо не отримало загальної згоди, — щоб вже найпершим своїм кроком не знищити саму сутність тієї речі, яку має бути створено, і в прагненні зміцнити суспільство не розірвати суспільний вузол.

12 Отже, у справі створення законодавства я розрізняю дві речі, котрі, видається, обопільно виключають одна одну: починання, яке перевищує людські сили, і влада задля його здійснення, яка нічого не важить.

13 Заслугує на увагу також інша складність. Мудреці нерідко припускаються помилки, розмовляючи з пересічними людьми їхньою, а не своєю, мовою — їх усе одно ніколи не зрозуміли б. Існує безліч різно-

видів ідей, які неможливо розтлумачити народові; надто загальні думки і надто абстрактні речі однаково перевищують його можливості, й кожен з індивідів, не бачачи, наприклад, іншої мети урядування, окрім свого партикулярного блага, навряд чи зміг би оцінити переваги тих постійних позбавлень, яких вимагають від нього гарні закони. Для того, щоб народ у добу свого виникнення міг відчувати великі принципи справедливості і дотримуватися засадничих правил, що відображають державні інтереси, було б потрібно, щоб наслідок міг стати причиною, тобто, щоб суспільний дух, який повинен породжуватися суспільним устроєм, <від початку> визначав цей устрій, і щоб люди ще до прийняття законів, були такими, якими повинні стати після їх прийняття. Отже, законодавець не може скористатися ані з сили, ані з міркування — він з необхідністю повинен застосовувати владу дещо іншого порядку, владу, що примушуватиме без насильства і переконуватиме, не вдаючись до переконання.

Ось що в усі часи змушувало засновників націй вдаватися до небесного втручання і богам складати шану за діяння власної мудрості — 14
аби лише народи, підкоряючись законам держави як законам природи та визнаючи дією однієї й тієї ж сили як формування тіла фізичного, так і тіла морального, вільно зголошувалися б коритись і слухняно несли б на собі ярмо суспільного добробуту. Саме з цієї високої причини, що перевершує межі розуміння пересічних людей, законодавець вкладає свої рішення в уста безсмертних, щоб, використовуючи божественний авторитет, притягнути до себе тих, на кого не вплине людська обачливість. Але не кожній людині належить примушувати говорити богів, і коли хтось проголошує себе глумачем їхньої волі, йому не слід вірити. Велич тих речей, які він виголошує від їхнього імені, повинна знайти підтримку у красномовстві та рішучості, що є більш, ніж людською. Потрібно, щоб полум'я ентузіазму поєдналося з глибиною мудрості і постійністю чесноти. Одним словом, велика душа законодавця є тим справжнім чудом, на підставі якого людина може довести, що є гідною своєї місії. Кожен може викарбувати щось на кам'яних скрижалях, або підкупити якогось оракула, або ж удати, ніби має таємне спілкування з якимось божеством, або навчити птаха, щоб той говорив йому на вухо, або вдатися до якогось іншого грубого засобу, щоб увести в оману народ — кожен, хто не відає, що це, за відповідного збігу обставин, могло б зібрати до купи хіба що юрбу недоумків. Але так він ніколи не закладе підґрунтя влади і його чудернацький витвір зникне невдовзі після нього. Адже якщо з пустих фокусів й може виникнути скороминущий зв'язок, то тільки мудрість здатна зробити його тривким. Юдейський закон, котрий існує завжди, закон Ісмаїлового сина, котрий ось вже одинадцять віків як панує над половиною світу, ще й по сьогодні свідчать про тих великих людей, які їх виголосили. У той час, коли гордовита філософія або сліпий партійний інтерес вважають їх за брехунів, яким посміхнулося щастя, справжній політик, розглядаючи їхні інституції, захоплюється тим великим і могутнім генієм, який панує в тривких установах.

15 З усього цього не слід разом з Варбуртоном робити висновок, що політика і релігія у наші часи мають один й той самий предмет, проте слід усвідомити, що, в час виникнення націй, друга служить інструментом першої. [Кожен добре відчуває корисність політичного об'єднання для перетворення якихось поглядів на постійні і підтримування їхнього існування в межах якогось вчення або секти. Але не менш корисною є допомога релігії встановленню громадянського ладу, оскільки релігія надає моральному зв'язку внутрішньої сили, яка сягає глибин людської душі і назавжди позбавляє його залежності від добра, зла, самого життя і всіх людських справ.]

16 Те, що я висловив у цьому розділі, ніяк не суперечить тому, що я казав раніше стосовно малої корисності присяги для угоди, яка утворює суспільство. Бо існує велика різниця між тією вірністю державі, яка впливає просто з відповідної клятви, і тією, яка ґрунтується на переконанні, що твій державний устрій є небесним і непорушним.¹]

Розділ III ПРО НАРОД, ЗДАТНИЙ СПРИЙНЯТИ ЗАКОНИ

1 Хоч я тут розмірковую про право, а не про звичаї, проте не можу мимохідь не розглянути ті з них, які є необхідними для будь-якого гарного державного устрою.

2 Подібно до того, як умілий архітектор, перш ніж споруджувати будівлю, оглядає і вивчає ґрунт, щоб з'ясувати, чи зможе той витримати відповідну вагу, мудрий засновник не починає навмання створювати закони, а досліджує спершу, чи може народ, для якого вони призначаються, витримати їх. Саме тому Платон відмовився давати закони аркадійцям і киренцям, оскільки знав, що ці два народи багаті, а, відтак, не терпітимуть рівності. Саме через це на Криті можна було побачити гарні закони і лихих людей, бо Міносові довелося дисциплінувати народ, обтяжений вадами. На землі тривалий час яскраво виблискувала слава незліченних націй, що так ніколи і не змогли б підкоритися гарним законам. Але навіть ті, що спромоглися на це, підкорялися їм лише упродовж часу, який видається нетривалим у порівнянні з усім їхнім існуванням. Народи, як і більшість людей, піддаються керуванню лише у юності, старіючи ж — стають невинними. Коли звичаї вже встановлені, а передсуди вкорінені, намагання зачепити їх були б справою небезпечною і даремною; народи не терплять навіть розмов про те, щоб зробити їх щасливими, так само як уперті і позбавлені мужності хворі починають тремтіти, ледве побачать лікаря. Мало є таких принижених тиранією націй, які цінували б найменший привід для здобуття свободи, та навіть ті з

них, що її прагнуть, вже не здатні її витримати.

Як певні хвороби спричиняють розлад у людській голові і позбавляють людину пам'яті про минуле, так інколи, протягом існування держав, настають шалені епохи, під час яких революції заподіюють народам те саме, що деякі напади недуги заподіюють індивідам, страх перед минулим тоді забувається, а держава, охоплена громадянськими війнами, відроджується, так би мовити, з попелу і відновлює міць своєї юності, виходячи з обійми смерті. Такою була Спарта за часів Лікурга, Рим після Тарквініїв, такими були серед нас Голандія і Швейцарія після вигнання тиранів.

Але такі події відбуваються рідко, це — винятки, що ґрунтуються на особливому устрої окремої держави. Загалом народи, знесилені тривалим рабством і тими вадами, що неодмінно його супроводжують, втрачають водночас і любов до батьківщини, і відчуття щастя. Вони бачать, що є поганими, але задля розради уявляють, що нібито неможливо стати кращими. Вони живуть спільно, та не мають ніякої дійсної єдності, неначе ті люди, що мешкають на одній землі, але розділені проваллями. Їхне жадюгідне становище їх зовсім не вражає, оскільки їх засліплює честолюбство і кожен бачить себе не таким, яким є насправді, а таким, яким прагне бути.

Народ у такій державі вже неспроможний сприйняти здоровий устрій, оскільки його воля зіпсована не менше, ніж його конституція. Втрачати йому більше нічого, здобути він вже нічого не здатен, одурманений рабством, він зневажає ті блага, яких не відає. Потрясіння можуть його знищити, і вже ніякі революції його не відродять; щойно розбито його кайдани, як він розпадається і припиняє існування — відтоді йому потрібен володар, а не визволитель.

Розміри ще не зіпсованого народу можуть містити такі вади, яких не містить його сутність. Я поясню свої слова.

Подібно до того, як природа визначила межі гарно сформованої людської статури, поза якими вона створює лише велетнів або карликів, існують і межі тих розмірів, яким повинна відповідати держава з найкращою конституцією. Така держава не повинна бути ані занадто великою і, відтак, залишатися легко керованою, ані занадто маленькою, щоб мати змогу власними силами підтримувати своє існування. Не можна уявити нічого безглуздішого за принципи тих народів-завойовників, які гадають, ніби безмірне розширення їхньої території завжди збільшує їхню могутність. Ми починаємо відчувати, що для кожного політичного тіла існує свій *максимум* сили, якого воно не повинне перевищувати і від якого воно часто віддаляється, коли збільшуються його розміри. Але, мабуть, недостатньо ще відчуте, що суспільний зв'язок слабшає із збільшенням протяжності і, загалом, маленька держава є пропорційно міцнішою за велику.

Достатньо лише звернутись до історії, щоб її досвід преконав нас у справедливості цього постулату, який підтверджується безліччю міркувань. По-перше, разом із зростанням відстаней управління стає дедалі

складнішою справою — так тяжчає вантаж на кінці дедалі довшого ва-
 желя. До того ж воно перетворюється на справу дедалі дорожчу, оскіль-
 ки збільшується кількість його ступенів: спочатку народ оплачує адмі-
 ністрації, які існують у кожному місті; у повітах є свої адміністрації, за
 які теж платить народ; далі йдуть провінції, великі губернаторства, сар-
 рапії, віце-королівства, і платити слід усе більше відповідно до зростан-
 ня рівня, і нарешті — найвища адміністрація, яка розчавлює собою все.
 Таке збільшення податків неупинно виснажує підданих, а завдяки цим
 різним рівням ними урядують аж ніяк не краще, а, навпаки, набагато
 гірше, аніж тоді, коли б над ними існував лише один-єдиний рівень. На-
 вівть запаси для якихось надзвичайних випадків ледве вдається створю-
 вати, і коли виникає потреба використати ці запаси, держава повсякчас
 опиняється на межі загибелі. Уряд не має тієї сили і тієї швидкодійно-
 сті, які потрібні, щоб забезпечити дотримання законів, завадити <нес-
 праведливим> утискам, викоринити зловживання, зашкодити спробам
 бунту, загроза яких існує у віддалених місцевостях. Народ не має великої
 любові до своїх провідників, яких він ніколи не бачить, до батьківщини,
 що видається йому цілим світом, і до своїх співгромадян, більшість з
 яких є для нього чужинцями. Від різних законів у державі виникає ли-
 ше сум'яття і плутанина поміж народами, котрі живуть під владою од-
 них і тих же провідників у безперервному спілкуванні поміж собою, пос-
 тійно змішуються один з одним і опиняються під владою інших звичаїв,
 ніколи не маючи впевненості у тому, що, <наприклад>, їхня спадщина
 дійсно належить їм. Серед цієї величезної кількості людей, котрі не зна-
 ють одне одного і котрих об'єднує лише місце перебування верховної ад-
 міністрації, закопуються у землю таланти, чесноти не одержують виз-
 нання, а пороки — покарання. Провідники, переобтяжені справами, самі
 не здатні нічого побачити. Нарешті, всі суспільні турботи мають на меті
 підтримання центральної влади, від якої хочуть звільнитися (або яку
 хочуть увести в оману) посадові особи у віддалених регіонах. Нічого не
 залишається для благоденства народу, засобів ледве вистачає, щоб його
 захистити у разі потреби, відтак держава, що має занадто великі розмі-
 ри, завжди гине, розчавлена власною вагою.

9 З іншого боку, держава повинна закласти собі надійну основу, щоб
 набути тривкості і завдяки цьому протистояти тим потрясінням, яких
 ніколи не бракує, і мати змогу до тих дій, яких настійливо вимагає са-
 мозбереження: адже усім народам притаманний певний різновид від-
 центрвової сили, через вплив якої вони повсякчасно протидіють один од-
 ному і прагнуть збільшити свою територію за рахунок сусідів. Відтак
 слабші опиняються під загрозою бути швидко поглинутими, і тому жо-
 ден народ не здатний себе захистити, якщо між ним та іншими не утво-
 риться певний різновид рівноваги, котра повсюди робила б тиск майже
 однаковим.

10 Це дає змогу пересвідчитись, що існують підстави як для розширен-
 ня, так і для зменшення <території держави>, і вміння знайти між ни-
 ми найвигідніше для збереження держави співвідношення є далеко не

останнім з талантів політика. Загалом можна сказати, що перші, виключно зовнішні і відносні, повинні бути підпорядковані другим — внутрішнім і абсолютним, позаяк міцна і здорова конституція — ось чого слід перш за все прагнути, надаючи перевагу силі, котра породжується гарним урядуванням, перед тими ресурсами, які надає велика територія.

Зрештою можна бачити держави, конституйовані так, що у саму їхню конституцію закладена необхідність завоювань, отже, щоб зберегти себе, вони змушені безперервно збільшуватися в розмірах. Цілком ймовірно, що вони вельми раділи б від цієї щасливої необхідності, якби вона, вказуючи на межу їхнього розширення, водночас не вказувала їй на невідворотну мить їхньої руйнації.

Для того, щоб держава мала гарне урядування, її розміри або, краще сказати, протяжність повинні узгоджуватися із здібностям тих, хто нею урядує, а оскільки неможливо, щоб на чолі уряду постійно змінювали один одного самі лише генії, то керувати мають особи з посередніми здібностями. Ось тому нації, які збільшились за правління видатних провідників, неодмінно занепадають під владою їхніх численних недомкуватих спадкоємців, і варто державі хоч трохи збільшитися, як її повелитель майже завжди виявляється надто мізерним. Коли, навпаки, держава стає надто малою для свого провідника — що буває вкрай рідко — вона отримує ще гірше урядування, оскільки цей провідник, за величчю своїх уявлень забуває про інтереси народу і приносить йому не менше нещастя від надмірності своїх талантів, аніж їх завдавав би обмежений провідник через їх нестачу. Ця незручність управління монархією, навіть добре керованою, особливо відчутна, коли монархія є спадковою і провідник не обирається народом, а отримує владу за правом народження. Отже, необхідно, щоб королівство, так би мовити, збільшувалося або зменшувалося за кожного царювання залежно від здібностей кожного нового повелителя; натомість таланти сенату є значно сталішою величиною, а тому держава може мати постійні кордони, і це не погіршувати управління нею.

До того ж, засадничим для будь-якого добре конституйованого суспільства із законним урядуванням є правило, яке вимагає безперешкодного скликання зборів усіх його членів щоразу, коли це необхідно. Бо далі ми побачимо, що зібрання депутатів не здатні ані представляти <політичне> тіло, ані навіть отримати від нього достатні повноваження, аби від його імені приймати ті рішення, які може приймати суверен. Звідси випливає, що держава повинна обмежуватись тільки одним містом. Якщо ж їх декілька, то столиця завжди поставатиме як суверен, а інші міста — як піддані. Така конституція неминуче призведе до тиранії і зловживань.

Слід зазначити, що політичне тіло можна вимірювати двома способами: за розміром території і за кількістю населення. Між цими двома мірама існує необхідна пропорція, якою визначаються справжні розміри держави. Державу створюють люди, а людей годує земля. Отже, згадана пропорція полягає у тому, щоб ділянка землі була достатньою, аби дати засоби для існування своїм мешканцям, а мешканців — стільки, скіль-

ки може прогудувати земля. Саме цією пропорцією визначається *максимум* тієї сили, яку може мати народ з даною чисельністю, бо якщо землі занадто багато, її захист вимагатиме великих витрат, обробіток буде недостатнім, а продукт — надлишковим. Якщо ж землі не вистачає, то намагання поповнити цю нестачу ставить державу у залежність від її сусідів.

15 Міркування, яких вимагає цей важливий предмет, завели б нас надто далеко, якби нам слід було на ньому <спеціально>спинитися. Наприклад, немає жодних сумнівів у тому, що неможливо точно вирахувати ту пропорцію, за якої кількість землі і кількість населення взаємно відповідатимуть одне одному, — як через різницю у якості ґрунтів, їхній родючості, властивостях того, що на них вирощується, впливах клімату, так і через різницю темпераментів людей, які на цих землях проживають; тому одні можуть мало споживати у родючій країні, інші ж — багато в країні з неродючим ґрунтом. Понад те, слід також зважити на плодovitість жінок, на те, що робить країну більш або менш сприятливою для залюдненості та для зростання чисельності населення, оскільки законодавець має можливість посприяти цьому своїми установленнями. Відтак, він повинен спиратися у своїх судженнях не на те, що бачить, а на те, що передбачає, і спинятися не на сучасному стані народонаселення, а на тому, якого воно повинне досягти природним шляхом. Нарешті, є безліч випадків, коли суто місцеві особливості дозволяють або вимагають займати землі більше, ніж видається необхідним. Так, гірських країн, де природа сприяє господарюванню, основою якого є ліси, пасовища і яке не вимагає великої праці, де, як засвідчує досвід, жінки більш плодovitі, ніж на рівнинах, і де переважає похила поверхня з невеликою кількістю рівних, єдино придатних для рослинництва ділянок, можуть мати великі розміри. Навпаки, приморські держави можуть обмежуватися лише узбережжям, навіть якщо воно — суцільні скелі і майже безплідні піски, оскільки у цих державах рибацтво може великою мірою замінити плоди землі, чоловіки повинні постійно перебувати неподалік один від одного, щоб давати відсіч корсарам та морським займам, а якщо країна переважана надлишком населення — її дуже легко розвантажити завдяки торгівлі та колоніям.

16 До цих умов слід додати ще одну, яка не може замінити жодної з інших, але без якої усі інші нічого не варті. Йдеться про необхідність достатку і миру, бо час, коли упорядковується якась держава, подібний до часу, коли формується військовий підрозділ, — це час, коли утворюване ціле є найслабкішим, найменш здатним до опору і коли його найлегше знищити. Краще чинити опір за повного безладдя, аніж за вбудовування якогось ладу, коли кожного більше турбує власний ранг, а не спільна небезпека. Якщо у цей кризовий час стається війна, голодомор, бунт — держава неодмінно гине. Не можна заперечити того, що немало урядів виникло саме у такі лиховісні часи, але у цьому випадку йдеться про ті уряди, які й знищують державу. Узурпатори завжди намагаються робити усе для настання таких неспокійних часів, або ж очікують на них,

щоб, скориставшись страхом суспільства, провести згубні закони, яких народ ніколи б не схвалив, якби мав змогу обміркувати їх спокійно. Вибір моменту для заснування держави є однією з найнадійніших ознак, за якою витвір законодавця можна відрізнити від витвору тирана.

Ризикуючи припуститися деяких повторень, усе ж розгляньмо подумки ще раз всі ті міркування, до яких повинен вдатися законодавець, перш ніж він візьметься до справи облаштування народу, бо міркування ці вельми важливі, коли йдеться про запобігання марним витратам часу і авторитету. Перш за все, він не повинен намагатися змінювати устрій народу, вже прилученого до цивілізації, ще менше — відновлювати устрій, який раніше було скасовано, або вдихати нове життя в раніш використовувані засоби. Адже відновлювати силу законів — це все одно що відновлювати смак солі. Отже, міцним можна зробити народ, який досі ніколи міцним не був, але неможливо знову надати міцності народові, який її втратив. Цей принцип я вважаю засадничим. Агіс намагався повернути силу Лікурговим правилам у Спарті, Макавеї¹ прагнули відновити Мойсееву теократію в Єрусалимі, Брут хотів дати Римові його стародавню свободу², те ж саме намагався потім зробити Рієнци³. Всі вони, навіть — якоїсь миті життя — останній з них, були героями, всі знайшли загибель у своїх починаннях.

Будь-яка велика нація неспроможна сприйняти керівництво законодавця, мала держава позбавлена сталості, а держава середніх розмірів ніколи тільки поєднає ці два недоліки.

Також слід звернути увагу на сусідів. Дрібні держави Греції існували завдяки тому, що їх оточували інші дрібні держави, коли ж греки об'єднувалися заради спільного інтересу, то виникало вельми потужне утворення. Немає нічого доброго в тому, коли держава розташована між двома могутніми сусідами, що ворогують між собою. Для неї дуже важко уникнути втягування у їхні чвари і, відтак, знищення разом із знищенням слабшого з суперників. Будь-яку державу, яка є анклавом, можна вважати за ніщо. Не краще становище тієї держави, що є завеликою для своїх мешканців, або ж має населення, занадто численне для своєї території, якщо тільки ця невідповідність не виявиться випадковою і не бракуватиме природної сили, яка б повернула речам їхнє дійсне співвідношення.

Нарешті, потрібно не обминути увагою обставини, що складаються. Бо, наприклад, з народом не слід говорити про правила, коли він голодує, розмовляючи з фанатиками, не слід посилатися на розум; а війна, котра примушує замовкати й існуючі закони, тим більше не дозволяє встановлювати нові. Проте голодомор, розпал пристрастей, війна не тривають вічно. Майже не існує ні такої людини, ні такого народу, які не отримували б щасливого перепочинку <від своїх негараздів> і зовсім не знали б певних моментів, коли вони здатні почути голос розуму. Слід вміти упіймати саме таку миттєвість.

То ж який народ спроможний створити законодавство? Той, який ще ніколи не ніс на собі ярма законів; той, який не має ані звичаїв, ані

забобонів, що пустили глибоке коріння, і який, однак, вже виявляється пов'язаним деякою єдністю спільного походження чи інтересу; той, який не боїться стати жертвою несподіваної навали; який, не беручи участі у суперечках сусідів, може сам протистояти кожному з них, або ж, спираючись на підтримку одного, відбити напад іншого; той, усі члени якого мають змогу бути відомими кожному з них і у середовищі якого на людину не покладають більшого тягаря, аніж той, що не перевищує людських можливостей; той, який може обійтися без інших народів і без якого також може обійтися будь-який народ*; той, який є не багатим і не бідним і може сам задовольнити свої потреби; одним словом, той, що поєднує у собі знання прадавнього народу і слухняність народу нового. Створення законодавства ускладнює не так те, що слід встановити, як те, що слід знищити. Успіхи у цій справі є рідкісним явищем, тому що неможливо десь побачити поєднання природної простоти з потребами суспільства. Дуже важко, зізнаюсь я, зустріти випадок, коли збігаються всі ці умови. Через те не багато бачимо ми й добре конституційованих держав.

Розділ IV

ПРО ПРИРОДУ ЗАКОНІВ І ПРИНЦИП ГРОМАДЯНСЬКОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

1 Все гарне і впорядковане є таким за природою речей і не залежить від домовленостей між людьми.

2 Усяка справедливість йде від Бога, лише Він є її джерелом; проте, якби ми могли отримувати її з такої височини, то не мали б потреби ані в уряді, ані в законах. Безсумнівно, існує універсальна справедливість, що походить від самого лише розуму; але ця справедливість, аби ми спромоглися прийняти її, повинна бути взаємною. Якщо дивитися на речі з людської точки зору, то, за відсутності природної санкції, закони справедливості не мають ніякої вартості серед людей. Вони будуть лише вигодою для злих і тягарем для праведного, якщо останній дотримуватиметься їх щодо всіх людей і ніхто не дотримуватиметься їх щодо нього. Отже, потрібні домовленості і закони, аби права поєднати з обов'язками і повернути справедливості її об'єкт. У природному стані, коли все спільне, я не маю жодних зобов'язань перед тими, кому нічого не обіцяв і визнаю за майно іншого лише те, що позбавлене будь-якої користі для мене.

3 Однак тут важливо пояснити, що я розумію під словом «закон». Адже якщо ми задовільнимось тим, що пов'язуватимемо з цим словом невизначені і метафізичні ідеї, ми зможемо дізнатись, що таке закон природи, проте й надалі не знатимемо, що таке закон в державі.

* Якщо один із двох сусідніх народів не може обійтися без іншого -- це спричиняє вельми важке становище першого народу і робить вельми небезпечним становище другого. Будь-яка мудра нація в подібному випадку намагалася б швидко найшвидше позбавити іншу цієї залежності.

Ми вже казали, що закон є публічним формальним актом загальної волі, а оскільки кожен підкоряється цій волі на підставі засадничого пакту, то лише від цього пакту будь-який закон отримує свою силу. Але спробуймо подати більш точну ідею, пов'язану з цим словом *закон*, звернувшись до його власного і вузького смислу, який є предметом цього твору.

Матерія і форма законів конститууються природою законів. Формою є влада, яка постановляє, матерією є те, що постановляється. Предмет цей, єдиний, якому присвячено даний розділ, видається погано осягнутим усіма тими, хто розмірковував над законами.

Оскільки постановлене <законами> за необхідністю співвідноситься із спільним благом, то звідси випливає, що мета закону повинна бути загальною, так само, як і воля, яка його виголошує, — саме ця подвійна універсальність становить істинну ознаку закону. І дійсно, якщо між партикулярним об'єктом і різними індивідами існують різні відносини, то кожен з них спрямовує на цей об'єкт власну волю, а, відтак, стосовно цього індивідуального об'єкта не виникає загальної волі, що є виключно єдиною.

Що означають слова універсальність або загальність, які у даному випадку є одним і тим самим? — Рід, що розглядається абстрактно, або річ, відповідна цілому, про яке йдеться; ціле ж є цілим лише стосовно своїх частин. Ось чому загальна воля усього народу жодним чином не буде загальною для іноземця, який є приватною особою, бо він — не член цього народу. Відтак, щойно народ бере до розгляду якийсь партикулярний об'єкт, нехай би це був один з його членів, як між цілим і частиною виникає відношення, що перетворює їх на дві окремі істоти, однією з яких є частина, а іншою — ціле. Але ціле без частини — це вже не ціле, і якщо існує це відношення, то існує вже не ціле, а дві нерівні частини.

Навпаки, якщо увесь народ приймає рішення стосовно всього народу, він має на увазі лише самого себе. Відношення, котре виникає у цьому випадку, є відношенням цілого об'єкта до самого себе, і тут немає ніякого розподілення його цілісності, а завжди один і той самий об'єкт у різних відношеннях. Тоді предмет, щодо якого приймається рішення, є загальним, як і воля, що його приймає, і саме такий акт я називаю законом.

Коли я кажу, що об'єкт законів завжди є загальним, я маю на увазі, що для закону піддані постають єдиним цілим, а їхні вчинки — абстрактними, і він ніколи не розглядає ані людей як індивідів, ані якоїсь партикулярної дії. Так, закон безумовно може приписати, щоб існували привілеї, але він не може надати їх конкретній особі. Закон може розподілити громадян на декілька класів, може навіть визначити ті якості, на підставі яких певні класи отримують певні права, але він не може приписувати, щоб тих або інших громадян прийняли до цих класів. Він може встановити монархічний спосіб урядування і спадкову передачу влади, але він не може ані обирати короля, ані призначати династію, що править. Коротше кажучи, жодна функція, що має відношення до

якогось особливого об'єкту, не може бути властивою законодавчій владі; [це — одна з причин того, що закон не може мати зворотної дії, бо тоді б його було постановлено щодо партикулярного факту, а не загалом щодо цілого типу вчинків, які ще не стали вчинками тих чи інших осіб і які набуватимуть індивідуального характеру лише після публікації закону і через волю тих, хто їх здійснюватиме.]¹

10 Сприймавши цю ідею, ми одразу розуміємо, що далі вже не слід запитувати ні про те, кому належать створювати закони, оскільки вони — акти загальної волі, ні про те, чи стоїть принцип над законами, оскільки він — член держави, ні про те, чи може закон бути несправедливим, оскільки ніхто не може бути несправедливим до самого себе, ні про те, як можна водночас бути вільним і підкорятися законам, оскільки вони — лише реєстри нашого волевиявлення.

11 Окрім того, можна помітити: оскільки в законі поєднується універсальність волі з універсальністю об'єкта, то самочинні приписи будь-якої людини не є законами, і навіть те, що суверен приписує стосовно партикулярного об'єкта, також не є законом, це — декрет, отже — акт магістратури, а не суверенітету, що буде мною доведено нижче.

12 Найбільша користь від цього поняття полягає в тому, що воно дає нам можливість виразно побачити справжні засади справедливості і природного права. І справді, найперший і єдиний дійсно засадничий закон, що впливає безпосередньо із суспільного пакту, проголошує: будь-хто, здійснюючи вибір, надасть перевагу тій речі, яка є найбільшим благом для всіх.

13 Отже, втілена у великій кількості партикулярних законів, специфікація тих дій, які сприяють цьому найбільшому благу, є позитивним правом у вузькому смислі слова. Усе те, що вочевидь сприяє цьому найбільшому благу, але не специфіковане у законах, є актами, зумовленими громадянським духом*, добротинністю, звичка ж, що схиляє нас до здійснення цих актів навіть на шкоду собі самим, є тим, що називають силою або чеснотою².

14 Розповсюдьте цей принцип на те загальне суспільство, ідею якого подає нам держава. Тоді, перебуваючи під захистом того суспільства, членами якого ми є, або того, у якому живемо, ми більше не врівноважуватимемо природну відразу до заподіявання зла страхом його зазнати; і природа, і звичка, і розум зроблять нас не схильними чинити зло іншим людям майже так само, як і нашим співгромадянам. З цієї схильності, втіленої у акти, виникає раціональне природне право, відмінне від природного права як такого, що ґрунтується лише на почутті, почутті істинному, але надто невиразному і такому, що часто заглушується нашим самолюбовством³.

15 Саме так формуються в нас найперші чіткі поняття справедливого і несправедливого. Бо саме закон передує справедливості, а не справедливість законові, і якщо закон не може бути несправедливим, то не через

* Сподіваюсь, немає потреби попереджати читачів, що це слово не слід розуміти на французький кшталт.

те, що справедливість є його основою — таке твердження не завжди було б правильним, — а тому, що протиприродно заподіювати шкоду самому собі. Це правило не має винятків.

Прекрасним і високим є припис поводитися з іншими так само, як би ми бажали, щоб інші поводитися з нами. Але ж хіба не очевидно, що він не тільки не може служити основою справедливості, а й сам потребує основи. Бо де знайти зрозумілий і переконливий доказ того, що мені слід керуватися тією волею, яку я мав би, якби був іншим? Зрозуміло також, що цей припис є правилом з безліччю винятків, пояснити які, не вдаючись до софізмів, ми ніколи не зможемо. Хіба суддя, який засуджує злочинця, не бажав би бути виправданим, якщо сам вчинив би злочин? Хіба знайдеться десь людина, яка не хотіла б того, аби їй ніколи і ні в чому не відмовляли? Чи впливає звідси, що слід угоджуватися з будь-якою вимогою до нас? А на чому заснована інша аксіома, *cuique suum*¹, що є підґрунтям для будь-якого права власності, як не на самому ж праві власності? І якщо я навіть і не виголошуватиму разом з Гоббсом: «усе є моїм»⁶, чому б мені у природному стані не визнати моїм принаймні все те, що має для мене користь і що я спроможний привласнити?

Отже, саме в засадничому та універсальному законі найбільшого блага, а не в партикулярних відносинах людини з людиною слід шукати істинних принципів справедливого і несправедливого. Не існує такого партикулярного правила справедливості, яке б з легкістю не впливало з цього найпершого закону. Це стосується і *cuique suum*, оскільки приватна власність і громадянська свобода є засадами <політичної> спільноти, і — «стався до свого брата як до самого себе», оскільки партикулярне я, розповсюджене на все, є найміцнішим зв'язком загального суспільства, а сила і життя держави сягають найвищого можливого рівня тоді, коли всі наші партикулярні пристрасті знаходять своє поєднання в ній. Одним словом, трапляється безліч випадків, коли шкода, заподіяна ближньому, є актом справедливості; натомість будь-яка справедлива дія має своїм правилом найбільшу спільну користь, і винятків тут не існує.

Розділ V

РОЗПОДІЛЕННЯ ЗАКОНІВ

Щоб упорядкувати ціле, або надати найкращу можливу форму республіці, слід узяти до розгляду багато відношень. По-перше, дію <політичного> тіла у цілому, спрямовану на самого себе, тобто відношення цілого до цілого, або суверена до держави; саме ж це відношення, як ми далі побачимо, складається з відношень між інстанціями-посередниками. Закони, які регулюють це відношення, мають назву політичних законів,

або іменуються також засадничими, і — небезпідставно, якщо вони мудрі. Адже оскільки для кожної держави існує лише один спосіб гарного впорядкування, то народ, що його відкрив, повинен його дотримуватися. Але якщо встановлений порядок є поганим, через які підстави слід було б визнавати засадничими ті закони, котрі заважають йому бути гарним? А втім, за будь-яких обставин народ завжди має владу змінювати навіть найкращі свої закони; бо навіть якщо йому подобається заподіювати зло самому собі, хто має право завадити йому?

2 Другим відношенням є відношення членів між собою або з усім <політичним> тілом. У першому випадку це відношення повинне бути настільки малим, а в другому — настільки великим, наскільки це можливо, аби кожен громадянин завжди перебував у повній незалежності від усіх інших і у цілковитій залежності від спільноти громадян, а цього досягають завжди одними й тими ж засобами, бо лише сила держави породжує свободу її членів. Саме від цього другого відношення походять громадянські закони.

3 Закони, які стосовно приватних осіб визначають форму та здійснення суверенної влади, називалися у Римі законами величності, наприклад, закон, що забороняв оскаржувати в сенаті присуди народу, чи той, який оголошував священною і недоторканою особу трибуна.

4 Щодо тих партикулярних законів, які визначають обов'язки та відповідні до них права громадян, то вони називаються громадянськими законами, коли регулюють сімейні відносини і майнову власність, або поліцію, коли захищають суспільний порядок, а також особисту і майнову безпеку громадян.

5 Можна розглянути третій різновид відношень між людиною і законом, а саме непослух, що тягне за собою покарання. Він є причиною встановлення карних законів, котрі у своїй основі — не стільки якийсь особливий різновид законів, скільки санкція, що накладається усіма іншими законами.

6 До цих трьох різновидів законів додається четвертий, найважливіший з усіх, викарбуваний не на мрамурі чи бронзі, а в серцях громадян, той, що створює істинну конституцію держави, щоденно набуває нових сил, оживляє чи доповнює інші закони, коли вони застарівають чи згасують, зберігає серед народу дух його <політичного> устрою, і непомітно перетворює силу звички на силу влади. Я маю на увазі нрави і звичаї; це — невідома нашим політикам частина <законодавства>, від якої, втім, залежить успіх усіх інших; для великого законодавця вона є предметом таємного опікування, тоді як зовні видається, ніби його діяльність обмежується виробленням партикулярних регламентацій, котрі насправді є лише аркою того склепіння, непорушний замок якого врешті-решт утворюють нрави, що народжуються повільніше.

7 З-поміж цих різновидів законів я оберу предметом цього твору закони політичні, обмежившись розмірковуванням саме про них.

Розділ VI

ПРО РІЗНІ СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА

Якщо перейнятися питанням про те, у чому саме полягає найвище благо, яке повинне стати метою усієї системи законодавства, то відповідь слід обмежити двома головними цілями: *свободою* і *рівністю*. Свободою, тому що будь-яка партикулярна залежність означатиме, що держава позбавляється сили, рівновеликої цій залежності, і рівністю, тому що свобода не може існувати без неї.

Я вже говорив про те, що таке громадянська свобода; що ж до рівності, то під цим словом слід розуміти не те, що ступені багатства і влади <в суспільстві> є абсолютно однаковими, а те, що влада повинна стояти понад будь-якою формою насильства і завжди здійснюватися лише через відповідні повноваження і закони; що ж стосується багатства, то жоден громадянин не повинен бути настільки заможним, щоб мати змогу купити іншого громадянина, і жоден не повинен бути настільки бідним, щоб бути змушеним себе продавати; цим передбачається обопільна поміркованість: сильних світу цього — щодо майна і впливу, а пересічних громадян — щодо пожадливості і заздрощів. Ця рівність, скаже дехто, є химерою і не може існувати у житті. Але якщо вже зловживання неминучі, то хіба це означає, що їх не слід принаймні зменшувати? Саме тому, що сила повсякденності завжди прагне знищити рівність, сила законодавства завжди повинна прагнути її підтримати.

Але ці загальні цілі будь-якого гарного устрою повинні у кожній країні модифікуватися відносинами, що породжуються як місцевими умовами, так і властивостями мешканців. Саме з урахуванням цих відносин слід призначати для кожного народу особливу систему устрою, котра була б найкращою, причому не сама по собі, а для тієї держави, для якої її створено. Наприклад, коли ґрунт неродючий і безплідний або коли країна занадто тісна для своїх мешканців, оберніться в бік промисловості та мистецтва, чії продукти ви зможете обміняти на продовольство, якого вам не вистачає. Навпаки, якщо ви мешкаєте на багатих рівнинах чи серед плодючих пагорбів, якщо ґрунт гарний, а населення не вистачає — віддайте усі свої зусилля сільському господарству, яке примножує людність, і викореніть мистецтва, які остаточно спустошили б країну, збираючи те незначне населення, яке вона має, лише у декількох її місцинах. Якщо ви мешкаєте на просторому і зручному узбережжі, створіть численний флот, займіться мореплавством і торгівлею — ваше існування буде блискучим і коротким. Якщо ж море не омиває біля ваших берегів нічого, окрім майже неприступних скель, краще залишайтеся варварами і харчуйтеся рибою — тоді ви житимете спокійніше, мабуть, краще і, напевне, щасливіше. Коротше кажучи, окрім максимуму спільних для усіх, кожен народ має певний чинник особливого їх використання і створює законодавство, властиве виключно для себе. Саме тому євреї у давнину, араби ж ще не так давно вважали головним для себе

релігію, афіняни — літературу, Карфаген і Тир — торгівлю, Родос — мореплавство, Спарта — війну, а Рим — чесноту. Автор *Духу законів* на великій кількості прикладів показав те мистецтво, за допомогою якого законодавець регулює державний устрій відповідно до кожної з цих цілей.

4 Держава тоді отримує насправді надійну і тривку конституцію, коли дотримання звичаїв кожного разу передбачає узгодженість природних відносин з законами і коли другі лише, так би мовити, обгрунтовують, наслідують і очищують перші. Але якщо законодавець, помилившись щодо своєї мети, обере принцип, відмінний від того, який народжується з природи речей, коли перший схилиться до рабства, а другий — до свободи, перший — до багатства, а другий — до численності населення, перший — до миру, другий — до завоювань, тоді ми побачимо, що закони потроху послаблюються, а конституція держави погіршується; держава тоді невпинно страждатиме від заворушень, аж поки не загине чи не зміниться і поки непереможна природа не відновить своєї влади.

КНИГА ІІІ

ПРО ПОЛІТИЧНІ ЗАКОНИ, АБО ПРО УСТРІЙ УРЯДУ

Перш ніж говорити про різні форми урядування, було б добре визначити точний смисл, який повинне мати це слово у суспільстві, заснованому на законах.

Розділ І

ПРО ТЕ, ЩО ТАКЕ УРЯД ДЕРЖАВИ

1 Попереджаю читача, що цей розділ вимагає певної уваги і що мені невідоме мистецтво бути зрозумілим для того, хто не хоче бути уважним.

2 Будь-яка вільна дія має два фактори, які сприяють її здійсненню: один із них — моральний, або воля, що детермінує акт, другий — фізичний, або та сила, що виконує його. Коли я йду до якогось предмету, потрібно, по-перше, щоб я хотів до нього йти, і, по-друге, щоб мене туди несли мої ноги. Якби паралітик хотів побігти, а людина, що має швидкі ноги, ні, то обоє так і не зрушили б з місця. Політичне тіло має такий самий рушій: в ньому також розрізняють силу і волю, остання має наз-

ву влади законодавчої, перша — влади виконавчої*. Ніщо у політичному тілі не відбувається чи не повинне відбуватися без їхнього схвалення.

Ми бачили, що законодавча влада належить народові і, окрім нього, нікому належати не може. Легко побачити, що виконавча влада, навпаки, коли ми виходимо з щойно проголошених принципів, не може належати народові.

[Про громадянську релігію]

Щойно люди починають жити в суспільстві, як їм потрібна релігія, котра б їх у ньому утримувала. <Жоден> народ ніколи не існував і не існуватиме без релігії, якщо йому не дати її, то він або сам її створить, або невдовзі зникне. Серед всіх держав, що можуть вимагати від своїх членів пожертвувати життям, та, де не вірять у життя прийдешнє, є за необхідністю або позбавленню міцного зв'язку, або божевільною. Проте надто добре відомо, якою мірою надія на життя прийдешнє може підштовхнути фанатика до знехтування життям земним. Позбавте цього фанатика його видінь, надавши йому цю надію як винагороду за чесноти — і ви перетворите його на справжнього громадянина.

Релігія, якщо розглядати її співвідношення з суспільством, може бути поділеною на два різновиди: на релігію людини і релігію громадянина. Перша з них, не знаючи храмів, вівтарів, ритуалів, обмежуючись суто духовним культом верховного Бога і вічними моральними обов'язками, є чистою і простою релігією Євангелії або істиним теїзмом. Інша, замкнена, так би мовити, лише у якійсь одній країні, дає їй змогу мати власних богів, власних небесних заступників і хранителів. Вона має свої церемонії, свої ритуали, свій зовнішній культ, приписаний законами: поза межами тієї нації, яка її сповідує, усе для неї є невірним, чужинським, варварським; обов'язки і права людини вона поширює на ту ж відстань, що й свої богів і свої закони. Такими були всі без винятку релігії стародавніх народів.

Є також і третій, найбільш чудернацький різновид релігії, який, надаючи людям два законодавства, двох провідників, дві батьківщини, покладає на них суперечливі обов'язки і заважає їм бути водночас шанобливими <віруючими> і громадянами. Такою є релігія лам, такою є релігія японців, таким є римське християнство. Їх можна назвати релігіями священника.

Всі ці три різновиди релігії, якщо їх розглянути з політичної точки зору, мають свої вади. Третій вочевидь є настільки поганим, що доводити це означало б марно гаяти час на забавки.

* Я кажу «виконавча» і «законодавча», а не «виконавиця» і «законодавиця», оскільки вживаю перші два слова як прикметники. Назагал я не надто ціную увесь цей граматичний дріб'язок, але вважаю, що у дидактичних творах більша увага повинна приділятися аналогії, якщо вона робить смисл точнішим, а не ужитковий!

5 Другий гарний тим, що поєднує божествений культ з любов'ю до законів і, перетворюючи батьківщину на предмет поклоніння громадян, вчить їх, що служити державі — це водночас служити й богам. Це — певний різновид теократії, за вимогами якої держава не повинна мати інших священиків, окрім магістратів. У такому разі померти за свою країну означає стати мучеником, не підкоритися законіві — припуститися нечестя і блюзнірства, а піддати злочинця суспільному прокляттю — приректи його на гнів небес: *Sacer esto*.

6 Проте, він поганий тим, що, засновуючись виключно на помилках і брехні, вводить людей в оману, робить їх легковірними й забобонними і топить справжній культ божества у <вирі> непотрібних церемоній. Поганий він ще й тим, що, набуваючи винятковості і тиранічності, він робить народ кровожерним і нетерпимим, так що той надихається лише вбивствами і різнею, а знищення будь-кого, хто не приймає його богів, розглядає як святе діяння. Неприпустимо змицнювати вузол суспільних зв'язків за рахунок решти роду людського.

7 Чому за язичництва, коли кожна держава мала свій культ і своїх богів, зовсім не було релігійних війн? Через те, що кожна держава, маючи свій особливий культ, так само, як і свій уряд, не відрізняла своїх богів від своїх законів. Відтак війна, суто громадянська <за природою>, була одночасно й усякою іншою. Межі відання богів, так би мовити, визначалися кордонами націй. Бог одного народу не мав жодних прав на інший народ. Язичницькі боги не були заздрісними, вони мирно розділили один з одним владу над світом і тим безтурботно запровадили розподіл серед смертних. Зобов'язання прийняти якусь релігію ґрунтувалося виключно на покірності законам, які цю релігію приписували. Отже, оскільки не існувало іншого засобу навернення якогось народу, окрім його підкорення, то було б безглуздо говорити йому: поклоняйся моїм богам або я нападу на тебе. Зобов'язання змінити культ було невід'ємним від перемоги, потребувалося перемогти, перш ніж починати розмову про це. Одним словом, не люди тоді билися заради богів, а, як оповідає Гомер, боги билися заради людей. Римляни, перед тим, як зайняти якусь місцевість, примушували тамтешніх богів позоставити її; коли ж тарентцям вони залишили їхніх розлючених богів, то розглядали їх як підкорених своїм власним і змушених скласти останнім присягу вірності. Римляни залишали переможеним їхніх богів так само, як і їхні закони. Корона Юпітера Капітолійського часто була єдиною даниною, якої вони вимагали.

8 Але якщо, попри всю цю обоїльну терпимість, язичницькі забобони породили стільки жорстокості, котра існувала поряд з їхніми письменством і чеснотами, то я не бачу, як можна було б відокремити цю жорстокість від їхньої ревності і примирити права національної релігії з правами людської природи². Отож, пов'язувати громадян з державою слід за допомогою слабших і м'якших пут, щоб не мати ані героїв, ані фанатиків.

9 Залишається релігія людини, або християнство, християнство не сьогоднішнє, а євангельське, цілковито відмінне від першого. Згідно з цією

святою, високою, істинною релігією, усі люди — діти одного й того самого Бога — визнають себе братами, а суспільство, що поєднує їх, не руйнується навіть смертю. Але ця ж сама релігія, не маючи жодного партикулярного зв'язку з конституцією держави, залишає на долю політичних і громадянських законів лише ту силу, яку їм надає природне право, не додаючи до неї жодної іншої, і тому одна з найміцніших підвалин суспільства ніяк не зміцнює держави.

Нам кажуть, що народ справжніх християн створив би найдосконаліше суспільство з усіх, які лише можна уявити. Найдосконаліше в суто моральному смислі, це можливо, проте аж ніяк не найміцніше і не найтривкіше. Народ слухняно підкорявся б законам, провідники були б справедливими, солдати зневажали б смерть — я згоден з цим, але це — ще не все.

Християнство — релігія суто духовна, що відриває людей від земних речей, християнинова батьківщина — не від світу цього, він виконує свій обов'язок, це правда, проте з глибокою байдужістю до успіху своїх зусиль. Йому байдуже: гарно чи погано складаються справи піднебесні. Держава процвітає — він скромно користується суспільним благом, держава гине — він благословляє руку Божу, що лягла важким тягарем на його народ. Щоб у суспільстві панував спокій і підтримувалася гармонія, усі без виключення громадяни повинні бути однаково гарними християнами. Проте, якщо якимось лихом знайдеться серед них якийсь честолюбець чи лицемір, наприклад, якийсь Катіліна чи Кромвель, то він, безсумнівно, малим коштом впроваджується зі своїми благочестивими співвітчизниками. Щойно він шляхом якихось хитрощів відшукає секрет того, як обдурити їх і заволодіти якоюсь часткою суспільної влади — ось він вже при владі. Бог хоче, щоб йому підкорялись — це та різка, якою Він карає своїх дітей. Сумління не дозволило б вигнати узурпатора: адже для цього слід пролити кров, застосувати насильство, порушити суспільний спокій — усе це мало узгоджується з християнською м'якістю, та й яка, зрештою, різниця — вільні ми чи закуті в кайдани у цій юдолі печалі, головне — потрапити до раю, і лише покірливість є засобом для цього. Набагато легше досягти спасіння рабові, аніж вільній людині.

Ось виникає якась війна з іноземним ворогом — громадяни стають до бою, жоден з них навіть і не думає утікати, вони виконують свій обов'язок, але не мають пристрасного жадання перемоги, вони здатні радше померти, аніж перемогти. Стануть вони переможцями чи переможеними — хіба це важливо, провидіння краще за них знає, що їм потрібно. Уявіть собі, яку користь отримає нестримний, діяльний, палкий суперник від їхнього стоїцизму. Виставте проти них ті хоробрі, відважні народи, яких поглинала гаряча любов до слави і батьківщини. Припустіть, що ваша християнська республіка опинилася віч-навіч із Спартою чи з Римом. Християни були б розбиті, розтрощені, знищені, перш ніж устигли б опам'ятатися, а якщо ні, то спасінням своїм вони повинні були б завдячувати лише тому презирству, яке б неодмінно викликали в своїх

ворогів. Прекрасною, як мені здається, була клятва солдатів Фабія, які не присягалися перемогти чи померти, а — повернутися переможцями, і повернулися ними. Християнам ніколи й на думку не спало б так вчинити, бо вони вважали б, що спокушають Бога.

13 Однак уже в самих моїх словах «християнська республіка» містить-ся помилка, ці слова обоюдно виключають одне одного. Християнство проповідує лише рабство і залежність. Дух християнства надто сприятливий для тиранії, щоб вона повсякчас не використовувала цієї обставини. Справжні християни створені для того, щоб бути рабами; вони це знають, і це їх анітрохи не непокоїть: це коротке життя надто мало важить у їхніх очах.

14 Нам кажуть, що християнські війська — чудові. Я це заперечую. Нехай мені такі покажуть. Щодо мене, то я зовсім не знаю християнських військ. Мені наведуть як приклад хрестові походи. Полишивши остеронь дискусії щодо доблесті хрестоносців, я зазначу, що це були ніякі не християни, а солдати священика, громадяни церкви. Вони воювали за свою небесну батьківщину. Якщо уважно розглянути хрестові походи, то виявиться, що це повернення до язичництва. Оскільки Євангелія не проголошує національної релігії, між християнами неможлива ніяка релігійна війна.

15 За імператорів-язичників християнські солдати були хоробрими. Охоче вірю: це було щось на зразок війни честі між ними і язичницькими військами. Щойно імператори стали християнами, це змагання відійшло в минуле, їхні війська вже не показували нічого вартого на увагу.

16 Повернімося до права і спробуймо визначити принципи. Те право, яке суверен отримує щодо підданих на підставі суспільного пакту, не перевищує, як я вже казав, меж суспільної користі. Відтак, громадяни повинні звітувати суверенові про свої погляди лише тоді, коли останні є важливими для спільноти. Але для держави надзвичайно важливо, щоб кожен громадянин сповідував якусь релігію. Однак догми цієї релігії лише остільки мають його цікавити, оскільки вони стосуються моралі, усе інше — не в межах його компетенції, і в решті випадків кожен може мати такі погляди, які забажає, і суверенові не належить про них знати.

17 Існують позитивні догмати, що повинні прийматися громадянином як корисні для суспільства, і догмати негативні, що повинні відкидатися як шкідливі.

18 Ці відмінні <за типом> догмати складають певне суто громадянське сповідання віри, положення якого має приписувати закон, причому не як релігійні догмати, а як найзагальніші основоположення суспільності, без яких неможливо бути ані добрим громадянином, ані вірнопідданим держави. Він не може нікого зобов'язати вірити в них, але може вислати з держави будь-кого, хто у них не вірить, вислати не як нечесивця, а як нездатну до суспільного життя особу, як неспроможного щиро любити закони, справедливість, батьківщину і, за потреби, пожертвувати життям заради своїх обв'язків.

19 Кожен громадянин повинен постати перед обличчям магістрата, щоб

виголосити це сповідання віри і надалі твердо знати усі його догмати. Якщо хтось не знатиме їх, то нехай він буде відсічений від громадянської спільноти, але безперешкодно забере з собою все своє майно. Якщо хтось, після визнання цих догматів, поводитиметься так, ніби не вірить у них, він має бути засудженим до страти, бо він винен у найжахливішому злочині — неправдивості перед лицем законів.

Догмати громадянської релігії мають бути простими, нечисленними, недвозначно сформульованими, а також позбавленими <будь-яких> роз'яснень і коментарів. Існування добродійного, могутнього, мислячого божества, яке усе провидить і усім наділяє; прийдешне життя, блаженство праведних, покарання тих, хто чинить зле, святість суспільної угоди і законів — такими є позитивні догмати. Негативні я б обмежив одним єдиним, це — нетерпимість. 20

Помиляються ті, хто розрізняє нетерпимість громадянську і церковну. Одна спричиняє іншу, ці два роди нетерпимості нероздільні. Неможливо жити у мирі з людьми, яких вважаєш проклятими. Любити їх означає ненавидіти Бога, Котрий їх карає: їх слід або присилувати до навернення, або піддати гонінням. Отож, вищенаведена стаття громадянського сповідання віри є необхідною і неодмінною. Не думаю, що хтось завинить перед Богом, коли матиме не ті уявлення про Його культ, що маю я. 21

Скажу більше. Нетерпимі, коли об'єднати їх під проводом одних і тих же догматів, ніколи не зможуть жити у мирі. Щойно вони з'ясують, хто серед них якої віри, як всі стануть ворогами: то переслідуватимуть поперемінно інших, то самі потерпатимуть від переслідувань, кожен переслідуватиме всіх і всі — кожного. Нетерпимий — це людина Гоббса, нетерпимість — це війна як людська природа³. Суспільство нетерпимих подібне до суспільства демонів, згоди вони досягають лише в тому, щоб мордувати один одного. Жахіття інквізиції завжди панували тільки в тих країнах, де всі були нетерпимі і де лише випадок не давав можливості жертвам перетворюватися на катів. 22

Аби стати спасеним, слід думати як я: ось той жахливий догмат, що спустошує землю. Ви ніколи ані на крок не наблизитесь до суспільного миру, якщо не позбавите громадянську спільноту цього пекельного догмату. Той, хто не вважає його огидним, не здатен бути ані християнином, ані громадянином, ані людиною, це — потвора, яку слід принести в жертву спокоеві роду людського. 23

Установіть одного разу це віросповідання — і нехай надалі воно щороку урочисто поновлюватиме свої права, а урочистість ця нехай буде урочистістю того величного і простого культу, єдині служителі якого — магістрати, і який не даватиме охолонути в серцях любові до батьківщини. Ось яким є все те, що суверен має право приписувати стосовно релігії. Нехай, окрім того, будуть дозволені всі погляди, що не суперечать громадянському віросповіданню, всі культу, що узгоджуються із суспільним культом, і тут вже не слід боятися релігійних диспутів чи священних війн. Нікому й на думку не спаде мудрувати з приводу догматів, якщо буде так мало приводів сперечатися про них. Жоден апостол 24

чи місіонер не матиме права оголосити хибною релігію, що є основою всіх релігій світу, і не засудить жодної з них. Якщо ж хтось захоче проповідувати свою огидну нетерпимість, його покарають, навіть не розпочавши дискусії. Його покарають як заколотника і бунтівника проти законів, якщо вже він так прагне, щоб про його мучеництво розповідали у його країні. Було б дуже важко розтлумачити стародавнім людям, хто такі ті сварливі й бунтівні особи, яких називають місіонерами. Отже, переваги релігії людини поєднуються з перевагами релігії громадянина. Держава отримує свій власний культ і ніколи не буде ворогом жодного іншого. Божественні та людські закони завжди поєднуюватимуться однією й тією ж метою, найпобожніші теїсти будуть також і найревнішими громадянами, а захист святих законів — прославленням Бога людьми.

25 Нині, коли більше не існує і не може існувати виключно національної релігії, слід з терпимістю ставитися до всіх релігій, що терпимо ставляться до інших, за умови, що їхні догмати ні в чому не суперечать обов'язкам громадянина. Коли ж хто-небудь наважиться сказати: *Немає спасіння поза церквою*, його слід вислати з держави, якщо тільки держава не є церквою. Цей нетерпимий <до інших> догмат прийнятний лише за теократичного урядування, а за будь-якого іншого — абсурдний і згубний.

[Про шлюб протестантів]

1 Очевидно, що громадянський акт повинен супроводжуватися усіма громадянськими наслідками так само, як, <наприклад>, походження та ім'я дітей передбачає успадкування майна тощо. Наслідки причастя повинні бути виключно духовними. Але ж це зовсім не так. Вони так поплутали все це, що стан громадянства і майнова спадкоємність залежать виключно від священників. Виключно від духовенства залежить, чи народиться в усьому Французькому королівстві бодай одна законна дитина, чи матиме хоча б один громадянин право на майно свого батька і чи не буде через тридцять років вся Франція населена лише самими незаконнародженими. Щойно священницькі обов'язки передбачатимуть громадянські наслідки, священники будуть справжніми магістратами. Зібрання французького духовенства постають у моїх очах справжніми генеральними штатами нації.

2 Якщо ви бажаєте пересвідчитись у цьому за допомогою промовистого і майже неймовірного прикладу, то достатньо лише поглянути як поведуться з тими протестантами, що мешкають у королівстві.

3 Я не бачу, що б могло завадити французькому духовенству, коли йому заманеться, поширити на всіх громадян те право, яке воно має нині щодо французьких протестантів. Досвід засвідчив, до якої міри скасування Нантського едикту¹ послабило монархію, а тому разом з рештками переслідуваної секти у королівстві намагалися затримати той єдиний

розплідник підданих, який там ще залишався. Відтоді ці безталанні були доведені до найжахливішого становища, в якому не перебував ще жоден з народів, відколи існує світ: вони не можуть ані залишатись в країні, ані позоставити її. Їм дозволено бути ані іноземцями, ані громадянами, ані людьми. У них відібрано навіть природні права, їм заборонили одружуватися і, позбавлені одночасно батьківщини, сім'ї, майна, вони доведені до становища тварин. Подивіться, якою мірою таке нечужане поводження випливає з низки погано усвідомлених принципів. Законами королівства приписуються ті юридичні форми, яким повинні відповідати законно укладені шлюби, і тут усе є вельми зрозумілим. Але ці форми належать до компетенції духовенства, і їх сплутали з так званим причастям. Зі свого боку духовенство відмовляється причащати тих, хто не належить до дітей церкви, і таку відмову не можна визнати несправедливою. Отже, протестант не має змоги одружитися відповідно до форм, приписаних законом, не відмовившись від своєї релігії, а магістрат визнає законним лише той шлюб, який укладено згідно з цими формами. Таким чином, до протестантського народу ставляться з терпимістю і водночас забороняють його, хочуть, щоб він одночасно жив і був мертвим. Дарма, що нещасний одружиться і охоронятиме у своєму безталанному становищі чистоту зв'язку, усталеного цим шлюбом — його буде засуджено магістратами, його сім'ю буде позбавлено його майна, до його дружини ставитимуться як до наложниці, а до дітей — як до незаконно народжених. Усе, як ви бачите, робиться з дотриманням юридичних норм і відповідно до законів. Зображене становище є унікальним, і я поспішаю відкласти перо, боячись не потамувати того зойку природи, що підіймається і волає до її Творця.

Досвід навчає, що з усіх християнських сект протестантська є наймудрішою і найм'якшою, як, втім, найбільш мирною і найбільш суспільною. Це єдина з християнських сект, у середовищі якої закони могли б зберегти свою чинність, а провідники — свою владу.

[Фрагменти]

[1]

Про те, що суверенітет є неподільним. [арк. 1, *recto*]

[2]

Моральні ознаки ненадійні, вони важко піддаються обчисленню. Безпека, спокій, сама свобода. [арк. 1, *verso*]

[3]

Деякі народи посеред війн і внутрішніх розбратів, не припиняли нестримно збільшувати свою чисельність. За інших урядів, навпаки, навіть мир є згубним і пожирає громадян. [арк. 1, *verso*]

[4]

Чоловіки у вільній державі, часто збираючись разом, мало живуть із жінками.

Закони Спарти знищували власність замість того, щоб забезпечувати її. Там, де закони були б нравами, нрави стали б законами. [арк. 47, *recto*]

[5]

Але зрозуміло, що так зване право убити переможеного жодним чином не впливає з стану війни. Війна є відношенням аж ніяк не між людьми, а між суверенними державами, відношенням, за якого приватні особи лише випадково стають ворогами, до того ж радше як солдати, а не як громадяни. Чужинець, який краде, вбиває або поневолює підданих, не оголосивши війни принцепсові, постає не як ворог, а як розбійник. Справедливий принцепс навіть у розпал війни, привласнюючи в чужій країні все те, що належить народові, поважає особистість і майно приватних осіб, поважає ті права, на яких будується його влада. Метою війни є знищення ворожої держави, і тому цілком правомірно вбивати її захисників, коли ті тримають зброю в руках; проте варто лише їм скласти зброю і здатися у полон, як вони вже не вороги, а радше знаряддя ворога. Відтоді вже ніхто не має права на їхнє життя. Можна вбити державу, не вбивши нікого з її членів. Отож, війна не надає жодного права, яке не було б необхідним для досягнення її мети. [арк. 72, *verso*]

*К*оментарі та примітки

*Висловлюю щиру подяку пані Катрін Валіскі
й панові Юрію Мартиновському за неоціненну допомогу,
надану ними під час підготовки цього видання.*

О. Хома

ТРАКТАТ Ж.-Ж. РУССО «ПРО СУСПІЛЬНУ УГОДУ»

І. ІСТОРІЯ СУСПІЛЬНОЇ УГОДИ

1. Створення трактату

Брак документальних свідчень не дозволяє сьогодні впевнено визначити точну хронологію етапів роботи Руссо над трактатом *Про суспільну угоду* (далі — *СУ*), проте її може бути відтворено в загальних рисах. Головними джерелами у цій справі слугують автобіографічні матеріали мислителя, а також його листування, зокрема зі своїм амстердамським видавцем Реєм.

Задум щодо написання великого теоретичного твору про природу держави, принципи її побудови, засади внутрішньої і зовнішньої політики виник в Руссо ще під час перебування у Венеції (1743—1744 рр.). Цілеспрямована робота над цим твором, якому автор дав попередню назву *Політичні інституції*, розпочалася у першій половині п'ятдесятих років XVIII ст. і тривала близько десятиліття. *СУ*, як зазначав Руссо у Вступі до трактату, є витягом з цього так і не завершеного твору. Про іншу проблематику, яка мала бути розглянутою в *Політичних інституціях*, можна довідатися з останнього розділу IV книги *СУ*.

Дослідники творчості Руссо не дійшли єдності у питанні про те, коли автор прийняв рішення припинити роботу над *Політичними інституціями*, обмеживши свій масштабний задум трактатом про принципи політичного права. Але у *Сповіді* (X) Руссо залишив важливу згадку: «Я мав ще два твори, робота над якими продовжувалася. Першим з них були *Політичні інституції*. Розглянувши стан, у якому перебував цей твір, я впевнився, що він вимагає ще довгих років праці. Я не знайшов у собі відваги, щоб продовжити її і дочекатися завершення, виконавши таким чином свій намір. Отже, відмовившись від цього твору, я вирішив обмежитися витягом з нього, і відокремити те, що можна було, а по тому, спаливши решту, ревно взявся до роботи над цим витягом. Менш, ніж за два роки я завершив *Суспільну Угоду*, не припиняючи роботи над *Емілем*».

На мою думку вельми обгрунтованою є позиція Р. Дерате, який вважає, що *Женевський Рукопис* (далі — *ЖР*), єдиний рукописний варіант *СУ*, який зберігся до наших днів, було створено саме у цей період. Дерате датує цей текст 1758 р., тобто тим періодом, коли Руссо, полишивши Ермітаж після розриву з м-м д'Епіней, оселився у Монкрі. Оскільки *ЖР* виглядає не як чернетка, а радше як чистовий варіант, який згодом було доповнено деякими записами, то не виключено, що він становить собою збірку копій тих рукописних матеріалів до *Політичних інституцій*, які Руссо вирішив не знищувати. *ЖР* налічує 72 аркуші форматом 265x 190 мм; деякі тексти були дописані рукою Руссо пізніше на лицьовому і зворотному боці аркушів.

ЖР став надбанням громадськості у 1882 р., коли Ж. Штрекайзен-Мульту передав його *Женевській бібліотеці*. 14 квітня того ж року у додатку до *Журналь де Женев* з'явилася стаття Е. Ріттера, що презентувала текст широкому читачеві. Вперше повний текст *ЖР* було опубліковано (мовою оригіналу) російським дослідником А. Алексеевим у 1887 р. як один з додатків до його роботи *Етюди про Руссо*.

Серед руссоїстів ще наприкінці минулого століття виникла дискусія щодо можливості ототожнення *ЖР* з тими манускриптами *СУ*, про які Руссо сповіщає у своїх листах. Нині відомо про існування трьох таких манускриптів: 1) чернетки, про яку Руссо сповіщав Рееві у грудні 1760; 2) чистової копії на грубому голандському папері, про яку йдеться у листі від 9. 08. 1761 («Мій трактат про політичне право перебуває вже у чистовому варіанті і готовий до публікації [...]»); 3) рукопису малого формату (посланого Рееві 6.11.1761), за яким було здійснено типографське складання видання 1762 р. (у *Сповіді* (XI) можна прочитати, що цей рукопис Руссо переслав Рееві через Дювузена; рукопис був невеликого розміру і легко вмістився в кишені Дювузена).

Якщо не існувало інших копій (таке припущення не може бути сьогодні з достатньою впевненістю ані спростованим, ані доведеним), то *ЖР* ймовірніше за все співпадає з чорновим варіантом 1760 р. Хоча більш вірогідним є припущення, за яким копій існувало значно більше, а *ЖР* було створено ще напочатку роботи над *СУ*, тобто у 1758 р., і згодом доповнено пізнішими текстами, що розміщувалися з обох боків деяких аркушів (йдеться зокрема про більшу частину тексту VIII розділу IV книги *СУ*, розміщеного на звороті аркушів 46—51, фрагмент, присвячений переслідуванню протестантів урядом Людовіка XV, тощо).

Якщо Руссо дійсно знищив оригінальні рукописи текстів, присвячених проблематиці *Політичних інституцій*, то це позбавляє нас надії на точне визначення хронологічних меж створення текстів, що згодом були включені до *ЖР*. Втім, оскільки Руссо не датував своїх манускриптів, то мабуть і збережені первісні тексти *Політичних інституцій* мало допомогли б у розв'язанні цієї проблеми. Правда, це стосується не всіх частин *ЖР*. Наприклад, II і V розділи I книги можна датувати 1754—1755 рр. Включення цих текстів до *ЖР* підтверджує припущення про те, що він виник внаслідок критичної селекції усіх текстів, що мали відношення до проекту *Політичних інституцій*.

2. Публікація, розповсюдження, популярність

Текст, який Руссо переслав Реєві через Дювузена, адресат отримав 4 грудня 1761 р. Першу партію примірників було надіслано в Париж у середині квітня 1762 р. Слід зазначити, що деякі з матеріалів, надісланих Руссо своєму видавцеві у січні-лютому 1762 р., включались до тексту безпосередньо під час підготовки книги до друку. Реєм було здійснено два видання по дві з половиною тисячі примірників кожне (відповідно у 8 й 12 частину аркуша), друге з яких вийшло друком у середині травня 1762 р.

Слід сказати, що за життя Руссо *СУ* не користувалася великою популярністю серед читачів. Якщо ж зважити на непересічний успіх *Еміля* чи, скажімо, *Нової Елоїзи* (165 видань за період з 1763 по 1789 рр.), то складеться враження, що *СУ* була відверто ігнорована публікою, оскільки після Реєвих видань, тобто з 1762 р., і до початку революції 1789 р., твір перевидавався лише одного разу (1782 р., у складі Повної збірки творів Руссо). Поява трактату не спричинила помітної наукової полеміки. Хоча у 1764 і 1767 рр. було опубліковано дві праці, що містили гостру критику *СУ*, — відповідно, *Анти-Суспільна Угода* Л. де Боклера і *Лист аноніма до п. Ж. Ж. Руссо* Е. де Люзака — великого розголосу вони не мали. Не додав популярності *СУ* навіть такий сприятливий для комерційного успіху фактор, як її засудження урядами Франції і Женевської республіки.

Значною мірою таке становище зумовлювалося рішучістю дій французької влади, яка одразу заборонила розповсюдження трактату на території королівства. У травні 1762 р. Реєві було заборонено ввозити примірники *СУ* до Франції, в Руані першу їх партію ледь не конфіскували, повернувши лише після енергійних дій, до яких вдався видавець. Руссо ж наполягав, щоб усі видання його творів потрапляли до Франції лише легальними каналами (*Сповідь*, XI). Поліція послідовно вилучала ті примірники, які потрапляли до королівства, проводячи обшуки і заарештовуючи книгопродавців, винних у розповсюдженні забороненого твору. Саме тому французька публіка назагал була позбавлена можливості читати *СУ*.

Інше становище склалося у Женеві, де вже в травні 1762 р. було продано кілька сотень примірників трактату. Розірвати і спалити *СУ* і *Еміля* як книги «зухвалі, гідні обурення, нечестиві» тощо, Мала Рада наказала лише 19 червня, коли твір вже набув широкого розголосу.

Втім, слід зазначити, що Руссо й сам не часто висловлював захоплення своїм твором. Досить згадати, що він просив Рея видати і почати розповсюджувати трактат раніше від *Еміля*, щоб друга книга не затрималася першою. Безсумнівно, що *Еміль*, книга, яку Руссо вважав найкращим своїм твором, принесла йому набагато більше творчого задоволення, аніж *СУ*. Показовим є той факт, що у листуванні 1761—1762 рр. про *СУ*, на відміну від *Еміля*, Руссо згадує вкрай рідко. Однак у пізніших текстах, наприклад у *Листі до Крістофа де Бомона* або у *Міркуванні з приводу урядування в Польщі*, автор вельми схвально характе-

ризував свій трактат. Свідчення сучасників теж розділилися. Наприклад, Юм, очевидно виходячи з досвіду особистого спілкування, сповіщає, що Руссо цінував *СУ* набагато більше, ніж *Нову Елоїзу*; але у мемуарах Дюсоля можна прочитати, що в останні роки життя Руссо визнавав *СУ* книгою, далекою від досконалості.

Становище з популярністю *СУ* кардинально змінилося за революційних часів. Протягом одного лише десятиліття (1789—1799) *СУ* витримала 32 (!) видання, а викладені у ній ідеї набули широкого суспільного резонансу. Навіть такий критично налаштований по відношенню до Руссо мислитель, як О. Конт, змушений був свого часу визнати, що *Біблія* і *Коран* ніколи не користувалися більшою довірою і пошаною, аніж *СУ* за часів своєї найвищої популярності. Незважаючи на те, що перетворення, здійснені Великою французькою революцією, здебільшого не відповідали принципам *СУ*, популярність трактату зумовив, як зазначалося багатьма авторами, сам дух твору, закладена в ньому ідеологія рівності як основи свободи і братерства. Саме починаючи з революційної епохи кінця XVIII ст. *СУ* набуває статусу одного з класичних творів європейської культурної традиції.

Ідеї *СУ* мали потужний вплив на свідомість європейських народів — від Санкт-Петербурга до Лісабона: досить згадати німецьку філософію, зокрема Канта, Фіхте, Гегеля, європейський соціалістичний рух тощо. В XIX ст. постулати *СУ* були чи не головним об'єктом критики збоку лібералів.

Перше гідне уваги критичне видання *СУ*, попри знаність і авторитет цього твору, було здійснено лише у 1896 р. Е. Дрейфус-Брісаком. Найбільш відоме сучасне видання *СУ*, підготоване Р. Дерате, опубліковане у складі III тому Повної збірки творів Руссо видавництвом *Галімар* (серія *Бібліотека Пляєди*). Окреме видання тексту *СУ* (з додатком *Міркування про політичну економію, ЖР* і політичних фрагментів (рукописних текстів Руссо з суспільно-політичної тематики) було опубліковано цим видавництвом у 1993 р. (серія *Фоліо-Есе*).

II. КОНЦЕПЦІЯ СУСПІЛЬНОЇ УГОДИ

1. Ідейні джерела, полемічне коло

В трактаті розглядаються основні теми політичної філософії XVIII ст. і ведеється полеміка з багатьма мислителями, зокрема з найавторитетнішими на той час представниками школи «природного права». Головними об'єктами своєї критики Руссо обрав Гроція і Гоббса, рідше згадується ним ім'я Барбейрака. Враховуючи начитаність Руссо, певні місця *СУ* можна вважати полемічними випадками проти Пуфендорфа, Бурламакі, Босює. *СУ* містить також епізодичні заперечення, спрямовані проти Арістотеля, Бейля, Варбуртона. Споріднені думки Руссо часто знахо-

дять в текстах Р.-Л. д'Аржансона, Макіавеллі, Монтеस्क'є. Що стосується останнього, то автор іноді дозволяє собі піддати прихованій або й відкритій критиці деякі його ідеї, Макіавеллі ж набуває у СУ статусу еталонного республіканського мислителя, а тому Руссо намагається узгоджуватися (або удавати узгодженість) навіть з тими його думками, які в дійсності суперечать духові СУ. Багато ідей Руссо запозичив з Локкового *Трактату про громадянське урядування*, хоча в СУ немає посилань на англійського філософа. Декілька разів Руссо посилається на Платона і Ж. Водена.

Необхідно наголосити на тому, що Руссо визнавав багато постулатів, висунутих школою «природного права», і його полеміка з Гоббсом або Гроцієм є, так би мовити, вибірковою. Але головний пункт цієї полеміки є надзвичайно принциповим. Руссо намагається усіма засобами обґрунтувати ідею невідчужуваності суверенітету, якої не визнавали ані Гоббс, ані Гроцій, ані Пуфендорф. Тому слід підкреслити велике значення для Руссо ідей Д. Локка, котрий теж був прихильником невідчужуваності суверенітету, хоча й наполягав на представницьких формах реалізації законодавчої влади; врешті-решт, Руссо теж з часом довелося визнати правомірність представницької демократії, яка у СУ здобуває лише негативну оцінку.

2. Головна мета трактату

В своєму невеликому за обсягом, але змістовно насиченому трактаті Руссо переймається вирішенням великої кількості теоретичних проблем. Проте завжди слід пам'ятати, що головна його мета — це пошук легітимного і тривкого політичного устрою, який забезпечував би добробут і безпеку всіх громадян, а не партикулярні інтереси певних політичних сил. Сприймаючи традиційні для школи «природного права» поняття *природного стану* і *суспільної угоди*, Руссо надав їм нетрадиційного тлумачення. Наприклад, Гоббс розумів суспільну угоду як акт, за яким особи, що його укладають, добровільно і назавжди передають свою природну свободу суверенові (колективному органу або ж одноосібному монархові), отримуючи натомість захист своєї власності, особисту безпеку і визначені закони. Отже, внаслідок цієї угоди суспільне утворення одразу поділяється на підданих, які не мають жодної частки політичної влади, і суверена, який отримує всю її повноту.

Думка Руссо рухалася в іншому напрямі: 1) природна свобода невідчужувана, оскільки становить сутнісну якість людини — не мати свободи означає не бути людиною; 2) укладаючи суспільну угоду і утворюючи на її підставі політичне тіло, люди не відчужують на чийсь користь, а примножують свою свободу, перетворюючи її на складову частину загальної волі об'єднання учасників угоди. Тобто, за Руссо, не суспільство поділяється на суверена і підданих (цей поділ є суто функціональним),

а кожен з індивідів-учасників угоди зазнає внутрішнього розподілу, набуваючи двох іпостасей: суверена і підданого. Кожна людина-член добре конституйованого політичного тіла бере повноправну участь у створенні законів і сама, в якості підданого, несе їхній тягар. Піддані, таким чином, підкоряються не зовнішній волі відмінного від них суверена, а лише тій загальній волі, яку вони *всі разом* виголосили у якості громадян.

Саме такий принцип, на думку Руссо, міг стати основою законного і тривкого політичного устрою. Законного, оскільки нічия природна свобода не порушується (громадянин, за Руссо, може у разі потреби відмовитися від участі в суспільній угоді, а загальне зібрання громадян — скасувати її). Тривкого, оскільки самі громадяни приймають закони, які вони ж потім виконуватимуть в якості підданих (цей механізм, певна річ, в ідеалі, дає змогу приймати лише ті закони, які влаштовують суспільство, і за потреби легко скасовувати їх або замінювати кращими).

В основі усієї концепції СУ лежить, як вже зазначалося, ідея невідчужуваності суверенітету: загальну волю може виголошувати лише політичне тіло в цілому, відтак, функціонування суверена-законодавчої влади може забезпечуватися лише усіма громадянами, що зібралися разом, а тому суверенітет є невідчужуваним. Виходячи з цього принципу, Руссо намагався послідовно перебсмыслити принципи основних політичних установлень і основні механізми політичного життя, зобразивши їх такими, «якими вони можуть бути»; у цьому пункті інтенції Руссо докорінно відрізняються від «позитивної» проблематики Монтеск'є чи жорсткого реалізму Макіавеллі.

Теоретична новизна Руссо полягає у граничній радикалізації і оригінальному поєднанні деяких ідей, раніше вже висловлених політичною філософією. Якщо ж спробувати віднайти найспецифічнішу рису, притаманну СУ, то нею, мабуть, буде ідея абсолютної влади і свободи суверена — політичного тіла. Саме ця ідея, у поєднанні з радикальним егалітаризмом представника «третього стану», є основою всіх характерних особливостей трактату Руссо.

3. Специфіка термінології

Оскільки обсяг СУ порівняно невеликий, навряд чи мало б сенс докладне відтворення його концепції. Більшу користь матиме розгляд особливостей термінології, яку застосовує Руссо, і тих проблем, що інколи виникають в процесі її перекладу на українську мову. Йдеться, певна річ, не про всі терміни, а лише про ті, які є найбільш важливими для розуміння поглядів Руссо або ж вирізняються смисловою багатозначністю; необхідно розглянути й ті випадки, коли український переклад якогось терміну потребує спеціального коментаря.

Одразу слід зазначити, що Руссо не завжди послідовно дотримується ним же самим визначеного смислу термінів, іноді повертаючись до

традиційного слововжитку; досить часто деякі його терміни постають як синоніми. Проте, загалом, термінологічна основа трактату є цілком певною.

ÉTAT DE NATURE (природний стан)

Первісна епоха існування людства; за умов цього стану люди живуть, як правило, ізольовано одне від одного або ж утворюють невеликі сім'ї (Руссо називає їх «малими сім'ями»), які є зародками соціальності. Між окремими індивідами чи сім'ями не існує жодних взаємних зобов'язань, що зумовлює повну відсутність загальновибраної моралі, унеможливорює саме поняття власності і наділяє кожного повною свободою у стосунках з іншими людьми. Така абсолютна свобода всіх обертається цілковитою негарантованістю від зазіхань на майно і загроз особистій безпеці й життю кожного індивіда. В умовах цього стану панують пристрасті, які майже завжди заглушають у нерозвиненому і грубому розумі природних людей слабкий голос природного закону, який схиляє до доброти і людяності в стосунках. Життя за природного стану Руссо називає «жалюгідним», і така його позиція свідчить про серйозну зміну тих поглядів, яких він дотримувався, створюючи *Міркування про науки і мистецтва* (1750). В *Женевському Рукописі* Руссо докладно зображує етапи переходу від природного стану до стану суспільного: цей процес починається із зростання потреб, яких неможливо заборонити без допомоги інших людей; міжлюдське спілкування, котре посідає місце колишнього індивідуалізму, виявляється хаотичним і заснованим виключно на індивідуальному інтересі. Щоб впорядкувати цей хаос стосунків потрібен суспільний стан (I, I, розд. II, 1—5). Іноді Руссо вживає близький за значенням термін **ORDRE NATUREL**, що перекладається мною як *природний лад*; слід зауважити, що досить часто цей термін має в *СУ* також й інше значення: *природний перебіг подій, природна закономірність* (III, розд. II, 7).

ÉTAT SOCIAL (суспільний стан)

Епоха в історії людства, що виникає через об'єднання окремих індивідів і «малих сімей» у єдину асоціацію («велику сім'ю») шляхом укладення «суспільної угоди» (див. нижче).

Члени такої асоціації, передаючи свою абсолютну свободу об'єднанню у цілому, натомість отримують свободу діяти у законодавчо визначених межах, а також гарантії особистої і майнової безпеки, що забезпечуються усією сукупною силою об'єднання. Разом із законами виникають моральність, обов'язки, власність, тощо. Так зване «загальне суспільство», тобто гармонійні міжлюдські стосунки, що виникають, нібито, через природну потребу у допомозі інших, не може бути реалізоване. До того ж воно забезпечує виключно індивідуальні інтереси і тому не утворює суспільства у власному смислі. Потрібен суспільний стан, законодавче регулювання міжлюдських стосунків, щоб вони дістали міцне і визначене підґрунтя. Лише в суспільному стані людська природа отримує змо-

гу розкрити себе повною мірою. Іноді Руссо вживає близький за змістом термін **ORDRE SOCIAL**, *суспільний лад*; цей термін не слід розуміти у вузькому значенні ладу, запровадженого в тій чи іншій державі, адже він означає лад суспільства як такого.

HUMANITÉ (людська природа, людськість; людяність)

Цей термін Руссо вживає у двох основних значеннях, по-перше, людської природи, специфічних властивостей, які роблять людину людиною, зокрема невідчужуваної свободи, особливої чутливості, природного закону, тотожного з законом розуму, який кожна людина може почути навіть за умов природного стану, якщо уважно прислухається до себе, тощо; слід проте зазначити, що, за Руссо, головні принципи людськості набувають яскравих проявів лише у розвиненому суспільному стані; другим значенням цього терміну є людяність, тобто добре ставлення до ближнього (див., напр., III, розд. XV, 10), яке Руссо вважав одним з проявів людської природи. Людська природа, за Руссо, не може виявити свої можливості в прородному стані, оскільки нерозвинена первісна людина не має можливості чути її голос, який повсякчас заглушують пристрасті. Основні риси людської природи стають відчутними лише у суспільному стані.

CONTRAT SOCIAL v **CONTRAT PUBLIC** (суспільна угода),

PACT SOCIAL (суспільний пакт), **CONVENTION** (домовленість),

TRAITÉ (трактат, договір)

Для позначення форми, на підставі якої виникає політичне суспільство, Руссо використовує терміни «суспільна угода», «суспільний пакт», що вживаються як синонімічні (див., напр., I, розд. VI, 4). Пакт, угода означають тут не писаний документ, а дію групи людей, які, зібравшись разом, добровільно встановлюють певні правила взаємин і погоджуються з відповідними правами і обов'язками. У нечисленних випадках зазначені іменники можуть поєднуватися з термінологічно нетрадиційними для *СУ* уточнюючими словами: наприклад, «засадничий пакт» (**PACT FONDAMENTAL**) або «угода, що утворює суспільство» (**CONTRAT DE SOCIÉTÉ**); Руссо таким чином намагається підкреслити ті або інші смислові аспекти своїх термінів, що жодним чином не змінює їхнього головного значення. Термін «домовленість» має більш широкий спектр значень, і може вказувати на результат досягнення згоди партикулярними особами або партикулярними корпораціями або ж перетворюватися на синонім щойно розглянутих термінів. «Трактат» іноді вживається у значенні партикулярної домовленості між державами, іноді — як синонім «угоди» чи «пакту», рідко — у значенні наукової праці (напр. IV, розд. I, 7).

CORPS (тіло, корпорація)

Цей термін Руссо вживає для позначення усіх суспільних об'єднань, як часткових у межах суспільства, так і самих суспільств. Тілом може

бути народ у цілому, тобто «політичне тіло» (**CORPS POLITIQUE**), утворене суспільною угодою, уряд (**CORPS INTERMEDIAIRE**), тіло-посередник між сувереном і підданими, утворене волею суверена, трибунат, співтовариства, що переслідують певні партикулярні інтереси, тощо. Тіло у такому розумінні є безпосередньою аналогією тіла живої істоти, зокрема людського. Воно передбачає специфічний спосіб життєдіяльності, а також узгоджену взаємодію частин, які Руссо називає «членами» (**MEMBRES**). Членами тіла, залежно від його масштабів і складності організації можуть бути як окремі індивіди, так і інші тіла.

MACHINE (машина)

Цей досить поширений у французькій філософії XVII—XVIII ст. термін може розглядатися в СУ як конкретизація терміну «тіло».

PEUPLE, PUBLIC <іменник>, **CORPS DU PEUPLE, NATION**

Обидва перших терміни передаються у даному перекладі словом «народ», третій — «тіло народу», «корпорація народу»; останній термін перекладається іноді як «народ», іноді як «нація». Слід зауважити, що усі чотири терміни Руссо є майже синонімічними. Суто етнічний смисл цих термінів є для автора СУ вторинним, на перший план він висуває аспект політичний. Народ утворюється внаслідок укладання певною групою людей суспільної угоди і створення засадничих законів; лише на підставі таких первісних законів починають формуватися нрави і традиції народу, які можуть у майбутньому суперечити новітнім формам, яких набуватиме законодавство. Коли народ втрачає суверенну владу, а, отже, й можливість встановлювати закони, він втрачає якість, яка робить цого народом. Відтак, народ є носієм «суверенітету». Наприклад, про римський народ Руссо говорить перш за все як про громадян Римської держави, які за своїми етнічним походженням могли бути альбанамі, сабінами чи іноземцями (IV, розд. IV, 5). Тобто, «народ» в СУ перш за все розглядається як політичне тіло, сукупність індивідів, що мають право брати участь у політичному житті. Якщо не увесь народ, на думку Руссо, а лише якась його частина, нехай навіть переважна, бере участь у державному управлінні, то саме ця частина й становить справжній народ (IV, розд. III, 6). Специфічним для цього терміну є те, що він вказує перш за все на індивідів, поєднаних суспільною угодою, а не на саму форму їхнього поєднання (I, розд. VI, 10). Проте дуже часто «народ» (тобто усі чотири французькі відповідники цього слова) в СУ тожозний «політичному тілові», «громадянській спільноті», «державі», «суверенові». Проте іноді «народом» Руссо може називати різні «часткові суспільства» у державі, наприклад, у фрагменті *Про шлюб протестантів* він говорить про «народ протестантів», який зазнає утисків у Французькому королівстві. «Народом» Руссо може називати також населення деяких міст, країн тощо (див., напр., IV, розд. I, 3), або ж простонароддя, підданих деспотичних держав на відміну від вельмож, «нешасний народ».

SOCIAL, PUBLIC <прикметник, у жін. роді **PUBLIQUE**>

Обидва ці терміни у більшості випадків перекладаються словом «суспільний». Таке рішення зумовлене майже цілковитою подібністю термінів **SOCIÉTÉ** (суспільство, співтовариство) і **PUBLIC** (народ) в лексиконі Руссо: обидва вони частіше за все є синонімами «політичного тіла». Іноді другий з цих термінів, коли він позначає «відкритий», «прилюдний», доводиться перекладати як «публічний». Словосполучення **DE-LIBERATION PUBLIQUE**, тобто букв. «рішення народу» (а отже — усіх громадян, які утворюють народ), перекладається як «громадське рішення». **DROIT PUBLIC**, тобто, за словом, «право, що покладає засади народу», перекладається традиційно усталеним терміном «державне право» (тлумачення терміну «держава» див. нижче).

CITÉ (громадянська спільнота), **PERSONNE PUBLIQUE** (суспільна особа), **REPUBLIQUE** (республіка)

Ці синонімічні терміни (I, розд. VI, 10) вказують саме на ту форму, якої набуває об'єднання укладачів суспільної угоди і, у цьому смислі, вони доповнюють термін «народ»; у різних контекстах, вони можуть поставати як синоніми усіх термінів, синонімічних «народові». Отже, «республіка» це політичне тіло, усе життя якого регулюється усенародно прийнятими законами. Слід зазначити, що у *CV* поширеним еквівалентом другого з зазначених термінів є **ÊTRE MORAL**, моральна істота, слово «моральна» означає тут «та, яка існує доти, доки існує переконаність людей у її існуванні», тобто не фізична, не об'єктивна, а пов'язана виключно з свідомістю (приблизно у такому ж смислі Декарт говорив про «моральну впевненість», тобто впевненість, яка ґрунтується не на переконливих аргументах, а на звичці сприймати щось як реальне — див. *Міркування про метод*, част. IV). Третій з цих термінів іноді замінюється своїм буквальним французьким перекладом **CAUSE PUBLIQUE** (народна справа, але також і громадянська спільнота, держава). Хоча «республікою» Руссо вважав будь який державний устрій (навіть монархічний), що ґрунтується на законах, усе ж іноді цей термін вживається й у більш вузькому значенні «демократії» і протиставляється монархічному способу урядування.

SOVERAINE (суверен), **ÉTAT** (держава)

«Сувереном», за Руссо, називається політичне тіло (народ) у момент здійснення ним функцій законодавчої влади, тобто у момент активної дії (I, розд. VI, 10); притаманне йому право видавати закони Руссо називає «суверенітетом» або «верховною владою» (**SOVERAINETÉ**). «Державою» називається політичне тіло, розглянуте у якості пасивного, тобто як сукупність підданих, що керуються законами, і відповідна форма їхнього поєднання, встановлена сувереном (уряд, трибунал, право, тощо). Отже, потрібно наголосити, що «держава» Руссо відмінна від держави у сучасному її смислі, бо не означає лише владних структур як таких. Показово, що навіть таке широке розуміння «держави», вельми

наближене до поняття батьківщина, усе ж не є, за Руссо, предметом любові громадян; громадяни повинні служити державі, любити ж — закони, які в ній існують (IV, розд. VIII, 18).

Відтак, сучасний читач повинен зважити на автентичний смисл Руссо: стан «держави» визначається не стільки сукупністю інституцій, що здійснюють владу, скільки діями *активних* громадян у той момент, коли вони підкоряються *власним спільним* рішенням. Інституції — це лише оформлення їхньої активної волі, а тому є значною мірою «суб'єктивними» утвореннями, якщо під «суб'єктом» розуміти суверена. В сучасному слововжитку цей смисл значною мірою стерто і «держави» нині розуміється перш за все як «апарат». Руссо ж, фактично ціною релятивізації інституцій, наполягає на живому їх зв'язку з громадянською активністю, яка власне їх породжує, і без якої вони ніколи не перетворюються на «державу». Ця первинність громадянина як генетичного начала «держави» різко протистоїть етатистським ідеологіям, котрі абсолютизують інституційний момент. За Руссо ж, легітимним буде який завгодно тип інституцій, оскільки він — лише історично обмежена форма організації активних громадян.

Таким чином, згідно думки автора *СУ*, будь-які «сучасні» форми інституціалізації державного життя слід вважати лише результатом міжгромадянського порозуміння, а, відтак, історично відносними. Побудувати «державу» означає для Руссо, перш за все, виховати громадян, тобто суспільно активних індивідів. Інституційний аспект на цьому тлі має другорядне значення.

Існує безпосередня аналогія між *CITÉ* та індивідом: індивід постає як громадянин, коли бере участь у прийнятті законів, і як підданий, коли їх виконує; громадянська ж спільнота постає як «суверен», коли збирається разом для здійснення законотворчої діяльності, і як «держави», коли регулюється раніше прийнятими законами. Коли «суверен» набуває реального існування під час народних зборів, діяльність будь-якої іншої влади, на думку Руссо, повинна призупинятися, тобто громадянська спільнота цілковито трансформується, коли переходить від актуального стану «держави» до актуального стану «суверена».

VOLONTÉ GÉNÉRAL (загальна воля), **VOLONTÉ PARTICULIER** (партикулярна воля), **PARTICULIER** (приватна особа)

«Загальною волею» Руссо називає присуди суверена, тобто зборів усіх громадян, які стосуються життєдіяльності народу в цілому. Головною ознакою загальної волі є не більшість голосів, поданих на користь того чи іншого рішення, а участь якомога більшої кількості громадян (в ідеалі — усіх без винятку) у голосуванні; при цьому кожен громадянин повинен голосувати виключно на власний розсуд, не консультуючись з іншими і не обстоюючи інтересів якогось з часткових суспільств, що утворилися у межах політичного тіла. «Загальна воля», однак, не є для Руссо спонтанним, випадковим результатом голосування; це перш за все інтерес, який є інтересом збереження політичного тіла, громадян-

ської спільноти. А оскільки ця спільнота утворюється й існує лише тому, що громадяни бачать користь у виконанні законів (які ними ж встановлюються) і тому охоче їх виконують, то інтерес збереження тіла полягає у прийнятті законів, які задовольняють принаймні переважну більшість. Якщо більшість висловилося, а меншість — зваживши на те, що існування суспільства для неї вигідніше, аніж природний стан, — погодилася з цим присудом, то рішення стає не просто результатом механічної комбінації індивідуальних волевиявів, а інтенцією системи як цілого, «законом» (**LOI**). Руссо розробляє також низку умов, без яких народ не може виголошувати загальну волю (див., напр., II, розд. III, 1—4 & IV, 6—9, ін.).

Право прийняття законів суверен не може нікому передати, оскільки у разі його передання якомусь партикулярному об'єднанню або окремому індивідуові неминуче порушилася б загальність волі. Присуди особливої, партикулярної волі, тобто волі часткового тіла (наприклад, уряду) або окремої людини (наприклад, монарха), не можуть бути законами і отримують назву «декретів» (**DÉCRETS**); «декретами» є також присуди загальнонародних зборів з часткових питань, предмети яких є індивідуальними чи корпоративними, позбавленими того рівня загальності, котрий є співвимірним з рівнем народу в цілому. Декрети мають чинність лише у законодавчо визначених межах. Присуди індивідуальної волі, за Руссо, повинні узгоджуватися з законами і декретами. Лише узгодженість індивідуального, корпоративного і загального інтересів гарантує збереження політичного тіла, держави, яка гарантує свободу і добробут своїх членів (IV, розд. II, 8). «Загальну волю», за Руссо, слід відрізнити від «волі усіх» (**VOLONTÉ DE TOUS**); іноді «воля усіх» може відрізнитися від «загальної волі», наприклад, у випадках, коли суспільство розподілене на декілька корпорацій, через що у голосуванні перемагає партикулярний інтерес якоїсь однієї з них, а не народу у цілому (IV, розд. I, 4)

CONSTITUTION (конституція)

Цей термін Руссо є продовженням аналогії людське тіло — політичне тіло.

«Конституцію» слід розуміти не як формальний документ, у якому зібрані усі засадничі закони держави, а як наочну, тілесну будову останньої, «устрій»; «конституція» політичного тіла, таким чином, — повний аналог конституції тіла людського (в Женевському Рукописі Руссо веде мову про *конституцію уряду*, тобто — про його устрій). Проте одночасно виникає і другий смисл цього терміну, більш наближений до сучасного. Оскільки устрій держави визначається засадничими законами, то «конституцію» цілком виправдано розглядати як їхню сукупність, хоча, повторюю, про формальну збірку законів або про один основний закон в СУ не йдеться; «конституцію» радше слід розглядати як увесь корпус засадничих законів, наочно втілений в установліннях, як своєрідну «тілесність» законів.

POLICE (політія), **POLICÉ** (цивілізований)

Перший термін можна вважати синонімом «громадянської спільноти» у пасивному її значенні, тобто — «держави». Латинське слово *civitas*, від якого походить французьке **CITE**, відповідає давньогрецькому «політія», від якого й утворено французьке **POLICE**. Однак, навряд чи виправдано просто перекласти цей термін словами «держава», «державний устрій», оскільки Руссо, вдаючись до античних асоціацій, натякає на *специфічний* державний устрій, за якого сувереном є народ, а життя регулюється демократично встановленими законами. Саме задля збереження цих античних мотивів зазначений термін перекладається як «політія» (за смыслом він практично не відрізняється від «республіки»). Слід зазначити, що у I. II, розд. V, 4 цей термін має дуже вузьке значення і перекладається як *поліція*. — Термін **POLICÉ**, похідний від **POLICE**, має ту специфіку, що вказує не лише на прилученість до життя за умов певного державного устрою, але й на причетність до розвинених форм культури, відмінних від природного стану чи варварства. В сучасному лексиконі такому поєднанню політичних і загальнокультурних мотивів найкращим чином відповідає слово «цивілізація». Переклад зазначеного терміну словом «цивілізований», як на мене, тим більш виправданий, що «цивілізація» походить від того ж таки латинського *civitas*, аналогічного, як вже зазначалося, «політії»; вкрай рідко в СУ Руссо вживає термін **CIVILISÉ** (цивілізований) — див. 1. I, розд. V, 11.

GOUVERNEMENT (уряд, урядування)

Цей термін в залежності від контексту перекладається як «уряд», або ж як «урядування». У першому випадку йдеться здебільшого про конкретний орган виконавчої влади (наприклад, уряд тієї чи іншої країни або ж особливий підрозділ у межах державної системи як такої), у другому — про загальний тип здійснення виконавчої влади. Іноді ці два аспекти майже неможливо розрізнити, оскільки, наприклад, словосполучення «демократичний уряд» цілком виправдано може вживатися у значенні «демократичне урядування». Проте, коли у III, розд. I, 5—7 Руссо визначає **GOUVERNEMENT** і як тіло-посередник між підданими і сувереном, і як загальну функцію політичного тіла, яка полягає у здійсненні законодавчої влади, то цілком зрозуміло, що у другому випадку цей термін слід перекладати як «урядування».

PRINCE (принцепс)

Розглядаючи уряд як корпорацію чи окрему людину, що безпосередньо здійснює виконавчу владу (III, розд. I, 6—7), Руссо називає його також «принцепсом» або «магістратом» (**MAGISTRAT**). Таким чином, «уряд» у значенні «найвищої адміністрації» (**SUPRÊME ADMINISTRATION**) так само співвідноситься з «принцепсом», як суверен — з державою (див. вище). «Магістратами» Руссо називає також і окремих членів уряду. Має смисл спинитися на обґрунтуванні перекладу терміну **PRINCE**. Ті варіанти, які пропонуються українськими словниками, зокрема

Французько-українським (уклад. О.О. Андрієвська і Л.А. Яворська, Париж, PIUF, 1994) — государ, володар, князь, принц — не можуть бути придатними для перекладу зазначеного терміну. Автор *СУ* не має на увазі ані шляхетних титулів, ані «володаря» (див. нижче **MAÎTRE**). Слово «государ», запозичене з російської мови, мимоволі вказує на «государство», а, відтак, на особу, яка, принаймні, стоїть на чолі держави і символізує її. Таке значення цього терміну цілком природньо впливає з слововжитку самодержавної монархії і вже в часи Руссо було найпоширенішим, але воно відверто суперечить тим принципам, які становлять підґрунтя *СУ*. **PRINCE** Руссо — це колективний орган (за демократії або аристократії) чи індивід (за монархії), на якого законами покладено відповідальність за здійснення виконавчої влади. Тобто, йдеться про членів політичного тіла, громадян, які, з певних причин, отримали повноваження магістратів (навіть король, за Руссо, теж є магістратом). Під час загальнонародних зборів ці громадяни повинні мати такий самий законодавчий голос, як і усі інші; відтак, йдеться про перших серед рівних, про тих, кому довірено важливі функції, і кого, за потреби, можна легко усунути від виконання цих функцій. Для передачі такого смислу, як на мене, найбільш зручним є термін «принцепс» (від лат. *princeps* — найперший, найкращий, найвизначніший — власне й походить французьке **PRINCE**). Головним мотивом такого вибору є те, що, за республіканських часів, «принцепсом» у Римі називали найповажнішого з сенаторів, який першим мав висловлюватися під час обговорень; лише за часів імперії це слово набуло смислу, який виправдано передавати словом «государ». Отже, обставини, що вплинули на мій переклад, якнайкраще відповідають і республіканським інтенціям Руссо, і його шанобливому ставленню до античності. До речі, Руссо й сам згадує в *СУ* про *prince du senat* (IV, розд. IV, 31). В тексті *СУ* є декілька місць, де **PRINCE** безумовно вжито у загальнопоширеному значенні «монарх» (напр., I, 2; розд. VI, 9 прим.; II, розд. VII, 2 тощо); у цих випадках його перекладено як «повелитель».

MAÎTRE (володар, пан, господар), **CHEF** (провідник)

Між цими термінами, що позначають відношення зверхності, є суттєва різниця: перший має стосунок до усіх форм партикулярної залежності, вказуючи, зокрема, на того, хто має владу над рабом чи підкореним народом, другий — здебільшого просто на тих, хто обіймає високі посади за умов законного урядування. Інколи, правда, Руссо змішує ці значення; при цьому він частіше називає «володаря» «провідником», з чого можна зробити висновок про більш загальний для автора *СУ* характер другого терміну.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

З метою полегшення пошуку необхідних текстів у даному виданні запроваджено нумерацію абзаців усіх розділів трактату *Про суспільної угоду* і *Женевського рукопису* (виняток становлять розділи, що складаються з одного абзацу); порядок абзаців трактату відповідає версії видання 1782 р. (Rousseau J.-J. *Collection complète des oeuvres de J.-J. Rousseau, citoyen de Genève*. — Genève, 1782, t. I) і тому має незначні відмінності від того, який запроваджено у першому виданні (Rousseau J.-J. *Du Contract social ou Principes du droit politique*. — Amsterdam, 1762).

При посиланні на класичні джерела, якщо дозволяє структура текстів, позначається не сторінка того чи іншого видання, а відповідний підрозділ самого тексту. Як правило застосовується уніфікована система запису посилання: перша позиція (рим. циф.) — КНИГА, друга позиція (рим. циф.) — РОЗДІЛ, третя позиція (араб. циф.) — ПАРАГРАФ або АВЗАЦ; параграфи, у разі їх наявності позначаються символом §.

Джерелам, що цитуються найчастіше, відповідають такі бібліографічні скорочення:

Твори Ж.-Ж. Руссо

СУ — трактат *Про суспільну угоду* (для посилань на текст в цілому)

ЖР — *Женевський рукопис* (для посилань на текст в цілому)

I, розд. **I**, 1—2 — приклад посилання на визначений текст **СУ** (перед цифровим записом не наводиться прізвище автора і назва твору)

1, **I**, розд. **I**, 1—2 — приклад посилання на визначений текст *Женевського Рукопису* (перед цифровим записом не наводиться прізвище автора і назва твору).

1, **ГР**, **1** — приклад посилання на визначений параграф фрагмента *Про громадянську релігію* з **ЖР** (перед цифровим записом не наводиться прізвище автора)

1, **ШП**, **1** — приклад посилання на визначений параграф фрагменту *Про шлюб протестантів* з **ЖР** (перед цифровим записом не наводиться прізвище автора)

Невшат. №7654, фраг. 5 v — приклад посилання на один з рукописних фрагментів Руссо, що зберігаються у бібліотеці міста Невшатель (перед скороченим записом не наводиться прізвище автора)

Твори інших класичних авторів

(перед скороченим записом назви твору ім'я автора не наводиться)

ДЗ — Монтеск'є Ш.-Л. *Дух законів*

Лв. — Гоббс Т. *Левіафан*

МЛТ — Макіавеллі Н. *Міркування з приводу першої декади Тіма Лівія*

ПВМ — Гроцій Г. *Про право війни і миру* (Руссо користувався французьким перекладом цього твору, виконаним Ж. Варбейраком: *Grotius. Droit de la guerre et de la paix*. — Amsterdam, 1724).

ПГ — Гоббс Т. *Про громадянина*

ПМП — Пуфендорф С. *Про природне і міжнародне право* (Руссо користувався французьким перекладом цього твору, виконаним Ж. Варбейраком: Pufendorf. *Droit de la nature et des gens.* — Bâle, 1750).

ПСР — Восюе Ж.-В. *Політика, заснована на власних словах Святого Письма*

ТГУ — Локк Дж. *Трактат про громадянське урядування* (Руссо міг користуватися французьким перекладом Д. Мазеля (Locke. *Essai sur le gouvernement civil.* — Genève, 1724)

Інші твори

(посилання на сторінку видання)

АЛЕКСЕЕВ, 1887 — Алексеев А. Этюды о Ж.-Ж. Руссо. — П. — М., 1887.
ВОГАН, 1915 — Vaughan C.E. *The Political Writings of Jean-Jaques Rousseau.* — Cambridge, 1915, 2 vol.

ДЕРАТЕ, 1997 — Rousseau J.-J. *Du Contrat social.* — Paris: Gallimard, (text établi, présenté et annoté par Robert Derathé), 1997.

CG — Rousseau J.-J. *Correspondance générale.* — Paris, 1924—1934, 20 vol.

OC — Rousseau J.-J. *Oeuvres complètes.* — Paris, 1959—1973, 5 vol.

PCO — Rousseau J.-J. *Petits Chefs-d'Oeuvres de J.-J. Rousseau.* — Paris, 1896.

* * *

Переклад трактату *Про суспільну угоду або принципи політичного права* здійснено О. Хомяком за виданням *PCO*, pp. 151—267 (у цьому виданні текст подається в редакції 1782 р.); текст звірено за виданням *ДЕРАТЕ, 1997*, pp. 169—292 (редакція 1762 р.). При підготовці видання враховано досвід російського (Руссо Ж.-Ж. *Трактати.* — М.: Наука, 1969) і польського (Rousseau J.-J. *Umowa społeczna...* — Warszawa: PWN, 1966) видань *СУ*. Для роботи над коментарями зокрема використовувалися матеріали, що містяться в *АЛЕКСЕЕВ, 1887*; *ВОГАН, 1915*, *ДЕРАТЕ, 1997*.

Епіграф до твору

¹ — «Ми розповімо про справедливі закони, засновані на угоді» (лат).

Передмова

¹ — Чи свідчить ця фраза про те, що Руссо, обмежившись проблематикою політичного права, дослідженню якої присвячено *СУ*, підготував до друку лише цей трактат, а решту матеріалів до *Політичних інституцій* (див. С. 221-222) знищив? Автор зізнається лише, що завершення первинного задуму перевищило б його сили, ми не можемо з впевненістю судити про те, скільки і якого обсягу чернеткових рукописних «уриwkів» реально існувало. Втім, серед рукописної спадщини Руссо, особливо серед текстів, які дістали загальновізану назву «політичних фрагментів», зустрічаються тексти, які можна вважати ймовірними розробками тієї проблематики *Політичних інституцій*, яка не була висвітленою в *СУ* і *Емілі*. Цілком можливо, що певна частина рукописів дійсно була знищена самим автором.

До того ж Руссо мав звичку довіряти рукописи своїх неопублікованих творів друзям. Так, у *ВОГАН, 1915*, т. I, (р. 135—136) міститься цікавий текст, запозич-

чений з памфлету (*Яким є становище у Національній асамблеї*, Лозанна, 1790) одного з друзів Руссо, графа д'Антрагю, депутата Національної асамблеї від Віваре: «У одному творі, призначеному для роз'яснення деяких розділів *Суспільної угоди*, Жан-Жак Руссо волів визначити те, яким чином малі держави, утворюючи конфедерації, могли б існувати поряд з великими. Він не закінчив цього твору, але намітив його план, заклав основоположення і, окрім <плану> шістнадцяти розділів, виклав деякі свої ідеї, які мав намір розкрити у ньому. Цей рукопис на тридцяти двох аркушах, повністю написаний його рукою, не дістав подальшого опрацювання, і автор дозволив мені протягом мого життя розподілитися ним так, як я вважатиму за потрібне.» Надалі д'Антрагю сповіщає, що він, за порадою ще одного з друзів Руссо, знищив цей рукопис, оскільки вважав його ідеї такими, що становлять небезпеку для його батьківщини.

КНИГА I

¹ — Оскільки у *ЖР* Руссо ставить собі за мету дослідження «не адміністрації, а конституції» політичного тіла (I. I, розд. I), то може виникнути враження, що між обома версіями *СУ* в цьому пункті існує суперечність. Проте в працях багатьох дослідників творчості Руссо розкривається штучність такого протиставлення. Зокрема Р. Дерате зазначає: «під «порядком управління» Руссо розуміє не саме по собі управління, а власне порядок, який визначає його правило, тобто загальну волю, котра становить собою «засадниче правило урядування».

² — Руссо має на увазі своє женевське громадянство. Під «сувереном» тут розуміється не просто народ Женеви, а скоріше Загальна Рада, яка, згідно Руссо, «...ніким не встановлена і ніким не представлена, вона — сама собі суверен; вона є тим живим і фундаментальним законом, який надає життя і сили усьому іншому і який не знає інших правил, окрім своїх власних. Загальна Рада не є якимось станом у державі, вона є самою державою» (*Листи з гори*, VII).

Розділ I

¹ — Руссо, виражаючи цю спільну для всіх теоретиків природного права і висловлену ще давньоримськими юристами тезу, оригінальний у тому, що природна свобода людей отримує в нього статус невідчужуваної; цей відомий текст Руссо став основою для не менш відомої I-ї статті *Декларації прав людини і громадянина*: «Люди народжуються і перебувають вільними і рівними у правах». Очевидно тут присутній і мотив полеміки з Боске, який стверджував, що «усі люди народжуються підданими» (*ПСП*, II, I, 7).

² — Див., напр., *Листи з гори*, VIII: «Свобода полягає не так у власному виявленні, як у тому, щоб не бути підкореним волі іншого; також вона полягає й у тому, щоб не підкоряти волю іншого нашої. Той, хто панує, не може бути вільним, царювати означає підкорятися». Вчення про рівність і таке розуміння свободи зумовили ту глибоку відразу, яку мав Ніцше до ідей і самої особистості Руссо (напр., *Сутінки ідолів*, IX, 48).

³ — Руссо має тут на увазі право війни; більш докладний розвиток цієї думки міститься у I. I, розд. V, 11.

Розділ II

¹ — Положення, викладені у цьому абзаці, Руссо запозичив з локківського *Дослідду про громадянське урядування* (*Essay concerning the True Original, Extern and*

End of Civil Gouvernement), створеного англійським мислителем у 1679—1680 рр. і уперше опублікованого в Лондоні 1690 р. разом з полемічним трактатом проти Роберта Філмера (див. прим. 9 до I, розд. II). Руссо очевидно був знайомий з цим трактатом у французькому перекладі Д. Мазеля (Женева, 1724 р.). Локк неодноразово підкреслював, що батьківська влада не повинна перетворюватися на *абсолютне деспотичне панування*. Див., напр., ТГУ, розд. VI, 65: батьківська влада «належить батькові не завдяки якомусь особливому праву, наданому природою, а лише у тій мірі, в якій він є опікуном своїх дітей; отже, коли він припиняє піклуватися про них, він втрачає свою владу, яку мав над ними доти, доки піклувався про їхнє харчування і про їхнє виховання...»; батько звільняється від обов'язку опікуватися долею сина і, відповідно, від влади над ним після досягнення сином повноліття, тобто віку, коли він спроможний самостійно пізнати керівний закон і узгоджувати з ним свої дії (там само, 58—59).

² — Руссо майже буквально відтворює тезу Ж. Водена, який у своєму творі *Шість книг про республіку* називав «гарно керовану» сім'ю «образом» республіки, а сімейну владу уподібнював владі суверена (I, I, розд. II). Не слід забувати, що Руссо у даному випадку лише відтворює цю думку, жодним чином не поділяючи її; розгорнута критика зазначеного уподібнення міститься в I, I, розд. V, 3—7).

³ — У ПВМ (I, розд. III, 8, 15) Гроцій зазначає: «В загальному і безумовному смислі не можна вважати істинним <твердження> про те, що будь-яка влада встановлюється на користь тих, над ким здійснюється урядування. Існують такі <різновиди> влади, що є за своєю сутністю встановленими задля тих, хто урядую, наприклад, влада володаря над його рабом» (цит. за французьким перекладом Барбейрака, 1724).

⁴ — Цей варіант з'являється лише у виданні 1782 р. У виданні 1762 р. Руссо посилається на рукописний *Трактат про інтереси Франції стосовно її сусідів*, автора якого позначено лише ініціалами *M. L. M. d'A*. Йдеться про політичного мислителя, ідеї якого Руссо високо цінував (див., напр., IV, розд. VIII, 31), — про Рене Луї, маркіза д'Аржансон (1694—1757), міністра закордонних справ Франції у 1744—1747. Маркіз після виходу у відставку присвятив себе літературній творчості. Особливою популярністю користувались його *Мемуари*. Вольтер свого часу сказав, що маркіз «гідний бути державним секретарем в Республіці Платона». До речі, д'Аржансон приймав участь у конкурсі, оголошеному Діжонською академією 1755 року і його твір, як і трактат Руссо *Міркування про походження нерівності*, не був допущений організаторами до розгляду як такий, що не відповідає поглядам членів академії.

⁵ — Дослідники творчості Руссо неодноразово зазначали, що не існує жодних підстав, котрі дозволяли б приписати Гоббсові таку точку зору. Зокрема Р. Дерате справедливо вважає таке твердження Руссо безпідставним; точка зору Гоббса, згідно Дерате, полягала радше у тому, що монархічне урядування є найкращим, оскільки інтереси монарха і його підданих співпадають (див., напр., *Ле.*, II, розд. XVII—XVIII: поєднуючись у суспільство, люди призначають суверена, якому повинні підкорятися, і владарювання якого завжди є кращим, аніж жах громадянської війни чи безвладдя; до того ж сила підданих є «власною силою» верховних правителів, які, відтак, не зацікавлені в послабленні перших); цю тезу Гоббса Руссо піддає критиці в III, розд. VI, 5.

⁶ — Джерелом, з якого Руссо довідався про це міркування Калігули, був знаменитий твір Йосипа Флавія з стародавньої єврейської історії, опублікований у Парижі під назвою *Історія євреїв*, точніше — II-й його том, видрукований 1687 р.; у зазначеному томі мистився вперше виконаний і опублікований Арно д'Андльї у 1668 р. французький переклад *De Legatione ad Caium Філона* Олександрійського, тексту, який є першою книгою Філонового трактату *Про чесноти* (перекладач дав цьому текстові назву *Розповідь Філона про очолюване ним посольство від олександрійських євреїв до імператора Гая Калігули*); про аргументи, якими Калігула намагався обґрунтувати божественність своєї природи,

Філон розповідає у § 11. — Попередній варіант тексту, включеного у остаточний текст *СУ*, міститься в одному з рукописних фрагментів Руссо (Невшат. № 7842, фраг. 36): «Оскільки поводитися художі є не тварини, а люди, то з тим більшою упевненістю тих, хто керує народами, слід вважати не простими людьми, а богами. Калігула мав рацію. Лише тваринам личить підкоряти свою волю волі однієї людини. Філон і його посольство».

⁷ — Йдеться про тезу Арістотеля, висловлену у трактаті *Політика* (I, 2, 1252a, 30—35): «Взаємне збереження людей вимагає, щоб, за природою, одні були створені для владарювання, інші ж — для підкорення. Бо той, хто має проникливий розум і, завдяки йому, здатність до передбачення, самою природою призначений владарювати, а той, хто здатен, використовуючи свою тілесну силу, виконувати накази першого, за природою повинен підкорятися і бути рабом. Так що і володар, і раб однаково мають свою вигоду від такого стану речей» (цит. за французьким перекладом, наведеним Барбейраком в коментарях до підготованого ним видання *ПМП*).

⁸ — *Одісея* X, 230—244.

⁹ — Алюзія на полемічний трактат Дж. Локка (вперше опубл. 1690 р. у збірці під назвою *Two Treatises of Government. In the Former the False Principles and Foundations of sir Robert Filmer and his Followers are Detected and Overthrown...*, (див. також прим. 1 до II, розд. I і 1 до I, I, розд. V), у якому піддаються нищівній і вельми іронічній критиці ідеї Р. Філмера (1604—1653); останній обгрунтовував правочинність абсолютної монархічної влади тим, що Бог надав право владарювання лише Адамові та його законним спадкоємцям, у такий спосіб позбавивши інших людей політичної свободи (один з творів Філмера має назву *Патріарх: захист природної влади королів від неприродної свободи народу*). Руссо, таким чином, продовжує іронічні мотиви локківської критики.

Розділ III

¹ — Руссо полемізує з прибічниками тези про необхідність пасивного підкорення, котрі посилалися на Святе Письмо (Рим. 13: 1—2): «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога. І тому той, хто противиться владі, противиться Божій постанові; а ті, хто противиться, самі візьмуть осуд на себе. Одним з найвидатніших прихильників такої точки зору був Босюе (*ЛСП*, VI, II). Див. III, розд. VI, 16.

Розділ IV

¹ — Це міркування Гроцій висловлює у *ЛВМ* (I, розд. III, § 8): «Кожній приватній людині, якщо вона цього бажає, дозволяється віддавати себе у рабство, як це засвідчують Закон стародавніх євреїв і закони римлян: що ж заважає вільному народові підкоритися одній особі чи декільком, повністю передавши їм при цьому право на урядування і не залишивши собі жодної частки зазначеного права?» (цит. за перекладом Барбейрака, Амстердам, 1724). Як зазначили критики Руссо ще в XVIII столітті, Гроцій у цьому уривку не вживає слова *відчувувати*; воно вживається у подальшому викладі (§ 19): «Власне кажучи, коли відчуження зазнає народ, то відчужуються у цьому випадку не люди, котрі його складають, а вічне право урядувати ними, розглядуваними у якості єдиного тіла народу; те саме відбувається й тоді, коли якоесь вільновідпущеника призначають комуся з дітей патрона: тут йдеться не про відчуження вільної особи, а лише про передачу права, яке хтось має на цю особу».

² — Таке визначення Руссо суворо критикував Е. Люзак (*Lettre d'un anonyme a Monsieur J.-J. Rousseau*. — Paris, 1766, р. 39): «Відчувувати, — каже те Ви, — це віддавати або продавати. Звідки узяли Ви, месє, це вельми

неповне визначення, яке у даному випадку є абсолютно недоречним? Слово *відчужувати* у найзагальнішому його сенсі означає *передавати право*; якщо Вам це невідомо, нехай Вас навчать Брісон і Фер'єр; право передають не лише тоді, коли віддають чи коли продають, це робиться різними шляхами, у чому Ви ще можете перекоонатися, ознайомившись з першоосновами права, коли вони потраплять Вам до рук*. У цьому випадку Люзак хоче підкреслити аматорство Руссо, його необізнаність з предметами, про які судить; згадані Б. Брісон (1531—1591), відомий політичний діяч і юрист, фактичний автор т. зв. *Кодекса Генріха III* і К. Фер'єр (1639—1715), один з найвизначніших французьких юристів другої половини XVII ст., вважалися мало не класичними у своїй царині авторами, тому незнання їхніх творів повинно було свідчити про низький рівень знайомства з правовою наукою.

³ — Руссо наводить аргументацію, через яку Гроцій (*ПВМ*, II, розд. V, § 26), Пуфендорф (*ПЛП*, VI, розд. III, § 5) та інші представники школи природного права пояснювали виникнення рабства: одна людина погоджується бути рабом іншої у обмін на зобов'язання володаря забезпечувати її їжею і усім, необхідним для життя; відтак, становище раба не є надто суворим, оскільки він позбавлений турботи про виживання; Пуфендорф вважав навіть, що першопочатком рабства є не право війни (1. I, розд. V, 2), а саме така добровільна покірність, пов'язана із взаємною вигодою сторін і укладенням відповідної Угоди. Р. Дерате справедливо зауважує, що критика концепції добровільного рабства з боку Руссо має певні відмінності від аналогічної критики з боку Монтеск'є. Останній, доводячи повну відсутність у даному випадку угоди, тобто взаємних обов'язків сторін (раб є цілковитою власністю володаря, а тому володар нічого не надає йому, він лише підтримує існування своєї власності), наголошує на неможливості для громадянина, члена суспільства, де панує громадянський закон, продавати свою свободу; оскільки вона — частина сукупної влади суверена, то такий продаж відповідно послаблює суспільство (*ДЗ*, XV, розд. II).

Руссо ж, на відміну від Монтеск'є, засновує свою позицію на понятті природного, а не громадянського, закону, і, відповідно, веде мову про притаманну усім «якість людини», а не «якість громадянина» (див. даний розд., абз. 6).

⁴ — Див., напр., Рабле, *Гаргантюа і Пантагрюель*, I, розд. I.

⁵ — Натяк на тезу Гоббса (*Лв.* II, XVII—XVIII) про те, що монарх, на користь якого народ вимовляється від своєї природної свободи, є гарантом суспільного миру і особливої безпеки підданих.

⁶ — Цей мотив з *Одисеї* (IX, 369—370) дістав свого часу аналогічне витлумачення у трактаті Локка *Про громадянське урядування*, XIX, 228.

⁷ — Див. 1. I, розд. V, 16. Цей мотив присутній і у *Міркуванні про нерівність*: оскільки навіть батьки, маючи право позбавити дітей спадщини, не можуть зазіхати на їхню свободу, яка є даром природи, отриманим одночасно з народженням, то «[...] для встановлення рабства потрібно було здійснити насильство над природою, для увічнення цього <тобто рабовласницького — О.Х.> права потрібно змінити її; отже, ті юристи, котрі поважно проголосили, що дитина рабині народжується рабом, вирішили, інакше кажучи, що людина не народжується людиною» (*ОС*, III, 184).

⁸ — Див. 1. I, розд. V, 15.

⁹ — Там само, 10.

¹⁰ — Йдеться головним чином про ідеї Гоббса (*ПГ*, VIII, 1) і Пуфендорфа (*ПЛП*, VI, розд. III, § 6).

¹¹ — Руссо полемізує з основоположною тезою Гоббса про те, що, за умов природного стану, має місце безперервна війна усіх проти усіх, в якій будь-хто має право вбити будь-кого (див. *Лв.* XIII, а також *ПГ*, I, § 12); саме ця теза була основою гоббсівської концепції виникнення рабства з права війни (див. абз. 7).

¹² — «Приватними війнами» у Середні віки називалися війни між вассалами сюзерена; такий спосіб з'ясування стосунків вважався цілком законним і королівська влада намагалася лише певним чином обмежити масшта-

би конфліктів і визначити для них обов'язкові умови. Людовік IX Святий (1215—1270, на престолі з 1226) був відомий не лише своїми хрестоносними діяннями, але й політико-адміністративними реформами в королівстві. За його царювання Франція тривалий час не вела війн з сусідами. Король знайшов можливість помиритися також із своїми внутрішніми ворогами. Активних зусиль він докладав для обмеження і заборони приватних війн і судових поєдинків (див. ДЗ, XXVIII, розд. XXIX, XXXVII—XXXIX). Проте, оскільки королівські укази були обов'язковими для виконання лише в межах королівського домену, а пери могли самі вирішувати, чи варто їм запроваджувати такий самий порядок у своїх володіннях, то практику згаданих поєдинків і війн Людовікові IX викоринити не вдалось; проти цих явищ вів активну боротьбу також його син і наступник. — «Божим миром» (*Pax* або *Treuga Dei*) називались періоди, коли було заборонено вести приватні війни (напр., під час релігійних свят, постів тощо). Ініціаторами встановлення і продовження таких періодів зазвичай були церковні ієрархи і монархи; наприклад, у Франції закон про божий мир було видано 1200 р.

¹³ — Порівн. з III, розд. XV, 6. — Руссо обурюється феодальним устроєм, оскільки той у значній мірі будовався саме на силовому вирішенні спірних питань; Руссо ж вважав одним з своїх засадничих принципів тезу про те, що сила не створює права, а справедливість може будуватись лише на праві, підґрунтям якого є суспільна угода. Достатньо згадати, що судові поєдинки, переможці яких визнавалися й переможцями судового процесу, були загальнопоширеною практикою у середньовіччі. У Франції тільки Людовіком IX (XIII ст.) було заборонено проведення таких поєдинків у випадках, коли провиня однієї з сторін з очевидністю доведена; однак, про скасування поєдинків у випадках, коли судове засідання заходить в глухий кут, не йшлося.

¹⁴ — Йдеться про епізод, пов'язаний із службою сина відомого захисника римської давнини Марка Порція Катона Старшого (234—149 рр до н. е.) під час війни в Лігурії (171 р. до н. е.). Див. Ціцерон, *Про обов'язок*, I, розд. II.

¹⁵ — Йдеться про події, пов'язані з облогою етруського міста Клузія галлами у 391 р. до н. е. Тіт Лівій розповідає, що клузійці звернулися до римлян, своїх союзників, за допомогою; римські послы, розпочавши переговори з нападниками, порушили нейтралітет і стали до бою на боці клузійців, що галли згодом використали як привід для нападу на Рим (див. Тіт Лівій, *Історія Риму*, V, 35—37).

¹⁶ — Цю примітку вперше надруковано у виданні 1782 р.

¹⁷ — Порівн. з II, розд. V, 4—5.

¹⁸ — Думки, висловлені Руссо у цьому абзаці, є вельми близькими до точки зору Монтеस्क'є (порів. ДЗ, X, розд. III).

¹⁹ — Руссо неодноразово критикував посилання Гроція на стародавніх поетів, хоча Гроцій визнавав їхній авторитет неспівставним з авторитетом істориків і зазначав: «Якщо ми й посилаємося на деякі з їхніх висловлювань, то робимо це радше аби оздобити і прикрасити наші думки, а не для того, щоб обґрунтувати їх» (*ПВМ*, попер. міркув., § 48, цит. за франц. перекл. Варбейрака).

²⁰ — Порівн. з міркуванням Монтеस्क'є (ДЗ, XV, розд. II): «Важко повірити, що рабство своїм походженням завдячує співчуттю. [...] Якщо виключити випадки, зумовлені необхідністю, то хибним буде твердження, що на війні дозволяється убивати; але щойно одна людина перетворила іншу на раба, як вже немає підстав стверджувати, що вона мала необхідність убити її — вона ж бо цього не зробила. Усе право, яке війна може надати <переможцеві> стосовно полонених, полягає лише у такому безпеченні себе, щоб вони не змогли більше заподіяти йому шкоди. Всі народи світу відкидають вбивства, зчинені солдатами холоднокрівно і не у запалі битви».

²¹ — Аналогічну думку висловлював Локк (*ТГУ*, IV, 24): «...доконаний стан рабства, який не становить собою чогось відмінного від стану війни, що продов-

жується між законним переможцем і полоненим». Див. також I, I, розд. V, 11). — Ця теза не суперечить висловленій раніше (I, розд. II, 8); хоча раби й люблять свій рабський стан, проте, за Руссо, не всі погоджуються бути рабами, отримуючи, відтак, законні підстави для боротьби проти поневолювача.

Розділ V

¹ — Порівн. з I, I, розд. V, 14.

² — Руссо неявно звертається до теорії «подвійного контракту», висунутої Пуфендорфом (ПЛП, VII, розд. II), котрий стверджував, що пакт, за яким утворюється народ, передує пактові, за умовами якого народ підкоряється провідникові. Руссо вважав пактом лише пакт утворення народу; це питання розглядається у III, розд. XVI, 3—7.

³ — Аналогічну думку Руссо висловлює у IV, розд. II, 5, а також у IX розділі *Міркуванні з приводу урядування в Польщі*.

Розділ VI

¹ — У *Міркуванні про походження нерівності* Руссо зображує момент переходу від природного стану до стану громадянського як «найжахливіший стан війни». Не слід вважати, що Руссо тут повторює тезу Гоббса: для останнього війна «всіх проти всіх» тотожна природному станові (Лв., I, розд. XIII), Руссо ж, розвиваючи відповідні ідеї Локка (ТГУ, III, 19, 21), вважав її наслідком невпорядкованості суспільного стану, що народжується (I, I, розд. II, 17).

² — Слід зазначити, що своєю головною метою Руссо вважав теоретичне розкриття сутності суспільного договору як такого, його незмінних і повсюди однакових «статей», а не дослідження історичних форм реалізації цієї сутності (див., напр., I, I, розд. V, 1).

³ — Розвиток цієї думки див. III, розд. X, 6.

⁴ — Ця думка Руссо є прямим запозиченням з трактату Бодена *Шість книг про республіку* (I, розд. VI): «місто не становить собою громадянської спільноти, так само, як дім не становить собою сім'ї».

⁵ — «Громадянин» (лат.).

⁶ — Ця хиба притаманна виданням *Шести книг...*, опублікованих до 1578 р., особливо виданню 1577 р. У виданні 1578 р. Боден достатньо чітко розрізняє громадян і городян.

⁷ — У зазначеній статті для *Енциклопедії* д'Аламбер вирізняє *громадян, городян, мешканців і уродженців*; лише дві перших категорії мали право брати участь у політичному житті Женеви, тобто, як висловлюється Руссо, «утворювали республіку».

Розділ VII

¹ — Теза про те, що суспільна угода може бути розірваною рішенням суверена, оскільки лише завдяки його рішенням її було укладеною, зустрічається у декількох місцях СУ (II, розд. XII; III, розд. XVIII, ін.); вона прямо суперечить відповідній тезі Гоббса, який стверджував, що громадяни не можуть не лише скасувати укладену між ними угоду, але й просто змінити форму правління (Лв., II, розд. XVII).

² — Слід наголосити, що розірвання суспільної угоди, за Руссо, є актом суверена, тобто всього народу, що зібрався разом у одному місці; відтак, розірвання цієї угоди окремими громадянами, або окремими корпораціями не

скасовує її, а лише перетворює тих, хто її самочинно розірвав, на відкритих ворогів політичного тіла, зрадників, що поставили себе поза її охоронною дією; такий самочинний акт не знищує одразу політичного тіла, але породжує безладдя, порушує суспільний спокій і, зрештою, послаблює загальну волю; тому існування держави і життя зазначених порушників Руссо вважає несумісними речами (II, розд. V, 4). Відповідно святість суспільної угоди (тобто беззастережно шанобливе ставлення громадян до неї) виявляється одним з найважливіших факторів збереження і процвітання політичного тіла: саме через це Руссо зараховував її до позитивних догм громадянської релігії, котра покликана формувати ідеальні громадянські якості (IV, розд. VIII, 33).

³ — Позицію Руссо з цього питання слід чітко зрозуміти. З одного боку, він майже завжди заперечував спроможність «незмінної і чистої» загальної волі приймати рішення, які не відповідали б інтересам кожного з членів політичного тіла (IV, розд. I, 1—2); з іншого — народ-суверен завжди має право змінювати будь-які закони, навіть найкращі, якщо бажає цього (II, розд. XII, 2). Отже, загальна воля має теоретичну спроможність погіршувати становище громадян, але тоді, коли вона відходить від своєї «чистоти» (IV, розд. I, 4—5). Руссо ж своєю метою вважав зображення саме *ідеальних, сутнісних умов* утворення і функціонування політичних суспільств, а не історичних реалій, майже завжди позначених недосконалістю, зловживаннями і пануванням приватного, а не суспільного інтересу (див. I, II, 4, а також I, I, розд. I).

⁴ — Руссо зазначає, що «серце громадянина є найкращою сторожею держави» (Невшат. № 7840, фраг. 6 r) і що найважливіші цілі суспільного урядування залишатимуться лише «пустими і безплідними максимами, непридатними до практичного втілення, якщо активний і високий принцип, який повинен надихати їх, не надаватиме їм дієвості» (Невшат. № 7840, фраг. 83); «закон має виключно зовнішню дію і керує лише вчинками; тільки нрави проникають усередину і спрямовують волю» (Невшат., № 7840, фраг. 10 v). Саме тому в СУ велика увага приділяється не лише системі законодавства і характерові урядування, але й збереженню чеснот і чистоти нравів (IV, розд. VII, 2—4), що становлять собою одну з підвалин міці політичного тіла. Здоровими і процвітаючими, за Руссо, є ті держави, де громадяни понад усе ставлять чесноту і свій суспільний обов'язок (див., напр., II, розд. XII, 5 і III, розд. IV, 6—7).

Розділ VIII

¹ — Руссо неодноразово повторював, що, живучи в умовах природного стану, людина керується виключно своїми інстинктами, так що цей природний стан цілком можна назвати тваринним станом: «У самому лише інстинкті знаходила вона [людина — О.Х.] усе те, що було їй потрібно для життя в природному стані, у освіченому ж розумі вона знаходить лише те, що їй потрібне для життя в суспільстві» (*Міркування про походження нерівності*). Все моральне життя, людські почуття, задоволення і нрави, як, втім, і всі вади та зловживання, виникають лише в суспільному стані як результат постійного міжлюдського спілкування.

² — Порівн. з II, розд. IV, 10.

Розділ IX

¹ — Порівн. з I, розд. I, 2.

² — У цьому абзаці Руссо розвиває ідеї Локка, викладені в ТГУ, V, § 2 (у Франц. перекл. Д. Мазеля, 1724 — IV, 8): «Ділянка землі, яку одна людина спроможна виорати, засіяти, обробити і продукт якої вона здатна спожити задля підтримання свого існування, є власною ділянкою цієї людини. Своєю

працею перетворює вона це майно на своє приватне майно і відокремлює від того, яке є спільним для всіх*; див. також § 23 (у фр. перекл. 1724, § 3): «Праця її [людини — О.Х.] тіла і витвір її рук, ми можемо сказати це, є її власним майном. Усе те, що вона виводить з природного стану завдяки своїй праці і своєму вмінню, належить виключно їй...»

³ — Подібна думка теж була висловлена свого часу Локком (*ТГУ*, V, 31, у фр. перекл. 1724 — IV, 7): «...той самий закон природи, що надає тим, хто збирає й накопичує плоди, які належать усім, особливе право на ці плоди, одночасно покладає й певні межі цьому праву. Бог щедро дає нам усе на спожиток (1 Тим. 6: 17). Ось голос розуму, підкріплений голосом <божественного> натхнення. Але для чого ці речі надані нам Господом у такий спосіб? Щоб ми насолоджувалися ними. Власність на майно, придбане працею, повинна, відтак, регулюватися застосуванням його для вигоди і життєвого задоволення. Якщо ми переходимо межі поміркованості і заволодіваємо більшою кількістю речей, аніж їх вимагає наша потреба, ми, поза сумнівом, заволодіваємо тим, що належить іншим».

⁴ — Посилання на цей історичний факт міститься також у II Книзі *Емілія*. — Васко Нуньєс Бальбоа (1475—1517), іспанський конкістадор; в 1513 р. очолювана ним експедиція вперше перетнула Панамський перешийок і досягла узбережжя Тихого океану (Південного моря), який Бальбоа проголосив володінням короля Іспанії.

⁵ — Руссо на цей раз приєднується до точки зору Гоббса, якого він у багатьох інших випадках піддає суворій критиці: «...власність виникає разом з державою і власним для кожного є лише те, чим він може володіти завдяки законам і могутності усієї держави, тобто, завдяки тому, кому у ній надана верховна влада. Звідси зрозуміло, що окремі громадяни володіють кожен своєю власністю, на яку жоден з їхніх співгромадян не має права, оскільки вони пов'язані одними й тими самими законами, але ніхто не володіє такою власністю, на яку не мав би права той, хто має верховну владу, чий накази — це самі закони, чия воля охоплює собою волі окремих громадян і хто стоїть над ними як верховний суддя» (*ІІГ*, VI, 15). Різниця між Руссо і Гоббсом у даному випадку тільки та, що Гоббс визнавав сувереном, тобто носієм невідчужуваної верховної влади, монарха або ж, принаймні, керівництво республіканського уряду, а Руссо — сам народ у повному його складі; оскільки лише сукупна сила народу-суверена гарантує кожному членові політичного тіла недоторканість його майна, власність на це майно неможлива без збереження політичного тіла і тому, у разі необхідності, власник повинен беззаперечно відмовитися від нього на користь суспільного цілого, щоб зберегти саму можливість бути власником. Після укладення суспільної угоди усім — і майном громадян, і їхніми життями — володіє сам лише суверен, який, за Руссо, уособлює справжні інтереси тих, хто є його членами.

⁶ — Аналогічну думку Руссо висловив у *Міркуванні про політичну економію*: «власність є справжньою підвалиною громадянського суспільства і справжнім гарантом взаємних обов'язків громадян» (*ДЕРАТЕ*, 1997, Р. 85).

⁷ — Див., напр., II, розд. IV, 3, 4, 9.

⁸ — Порівн. з точкою зору Гоббса (*ІІГ*, XII, 70).

КНИГА II

Розділ I

¹ — Неможливість для суверена бути репрезентованим випливає з самої сутності суспільної угоди, як її розумів Руссо. Особи, які укладають цю угоду, мають абсолютно однакові права один щодо одного, бо ж «кожен, віддаючи себе під владу всіх, не віддає себе ні під чію окрему владу» (I, розд. VI, 7); воля утвореної у такий спосіб колективної особи є справді загальною

волею, оскільки складається з волевиявлень усіх членів політичного тіла. Ре-презентація цієї волі, ким би вона не здійснювалась — окремою особою чи якоюсь з корпорацій, — одразу змінює її якість, оскільки воля представника ніколи не буде загальною, а у такому випадку, члени політичного тіла віддаватимуть себе вже не під «владу всіх», а під чиюсь партикулярну владу. (Див. також III, розд. XV, 5.)

² — Про те, що загальна воля, яка має керувати державою, завжди повинна виходити з актуальних обставин див. 1. I, розд. IV, 4. Безпосередній стосунок до цієї думки має фр. 61 з Невшат. № 7840: необхідність чіткого розрізнення сутності громадянського суспільства і сутності суверенітету Руссо обґрунтовує тим, що «суспільне тіло є результатом єдиного акту волі, а все його існування є лише продовженням і дією попередньо визнаного добровільного обов'язку, дія якого припиняється лише разом із розпадом цього тіла. Проте суверенітет, який є лише здійсненням загальної волі, виявляється так само вільним, як і вона, і не скутим жодним обов'язком. Кожен акт суверенітету, так само, як і кожна мить його існування, є абсолютним, незалежним від попереднього — суверен завжди діє виходячи не з того, що він хотів, а з того, що він хоче». Абсолютність тих проміжків часу, коли збирається загальнонародна асамблея, — тобто коли суверен актуально існує — набуває в Руссо майже міфічних рис часу першотворення; на цей період повинна призупинятися дія виконавчої влади, а фактично й дія попередньо прийнятих законів, оскільки кожен з них може бути скасованим (III, розд. XIV, 1). — Див. також 1. II, розд. II, 10.

³ — Народ, який відмовляється беззастережно керуватися своїми актуальними інтересами, уподібнюється людині, яка відмовляється від своєї природної свободи і віддає себе у рабство (I, розд. IV, 6): народ тоді втрачає якість народу, а людина — якість людини.

Розділ II

¹ — Порівн. з III, розд. XIII, 5.

² — Декрет, за Руссо, відрізняється від закону тим, що йому певним чином бракує загальності. Закон є виявом загальної волі щодо народу у цілому. Декрет — це або вияв загальної волі щодо часткового об'єкту (II, розд. VI, 8), або акт уряду, тобто однієї з партикулярних корпорацій у складі держави, що стосується як загальних, так і часткових об'єктів (III, розд. I, 5).

³ — Руссо критикує спільну для політичних мислителів XVII століття точку зору, згідно якої суверенна влада внутрішньо розподіляється на різні структурні здатності. Р. Дерате справедливо зазначає, що коли, наприклад, Гоббс, обстоював неподільність суверенної влади (ЛГ, XII, 5; *Ль.*, II, розд. XIX), він мав на увазі те, що ця влада повинна перебувати виключно в одних руках; Руссо ж прагнув обґрунтувати дещо інше — тезу про *внутрішню простоту і неподільність* влади суверена; ця простота полягає у тому, що суверенна влада є владою законодавчою, владою, що має виключне право виголошувати виявлення загальної волі, тобто — закони. Інакше кажучи, у цьому випадку суттєвим є не типи законів, а сама спроможність до законотворчості взагалі.

⁴ — Див. прим. 2 до II, розд. II.

⁵ — Гроцій (Хуго ван Гроот, 1583—1645), видатний нідерландський юрист. З молодих років набув репутації ерудита, ще у підлітковому віці брав участь у посольстві до Генріха IV. Завдяки своїм працям з юриспруденції швидко досяг високих посад, в 1613 р. отримав право приймати участь у Генеральних Штатах. Після засудження арміанства і страти Барневельта, Гроцій, одна з впливових осіб з оточення страченого, був засуджений до довічного ув'язнення і конфіскації майна. Утікши з в'язниці він знайшов притулок у Франції (1621). Руссо натякає на те, що головна праця Гроція, *Про право війни і миру*, напи-

сана у Франції 1625 р., була присвячена Людовікові XIII. Проте Гроцій не користувався прихильністю монарха, той навіть не призначив йому винагороди за згадану книгу, яка невдовзі потрапила в папський *Індекс*.

⁶ — Варбейрак, Жан (1674—1744), походив з гугенотської родини, яка полишила Францію невдовзі після скасування Нантського едикту (1685). Професор права в різних університетах протестантської Європи, Варбейрак більш відомий французькими перекладами творів Гроція (*Про право війни і миру*) і Пуфендорфа (*Про природне і міжнародне право*). До обох творів Варбейрак склав численні коментарі, що користувались свого часу великою популярністю. Оскільки останній період життя Варбейрака пройшов у Гронінгені, де він посідав кафедру публічного права, то спроби поважного професора виглядати доляльним щодо пам'яті Вільгельма Оранського (1650—1702), штатгальтера Нідерландів з 1674 р., видаються цілком зрозумілими. — Георг I, англійський король у 1714—1727 р., представник Ганноверської династії. Руссо натякає на Варбейракове тлумачення подій англійської «Славної революції» 1688 р., внаслідок якої було повалено останнього представника династії Стюартів Якова II, який посів престол в 1685 р. Найактивнішу роль в цих подіях відіграв Вільгельм Оранський, зять Якова II. Переворотом намагались надати вигляду звичайного династичного наступництва, оскільки парламент запропонував корону Вільгельмові, який до 1694 р. царював разом з своєю жінкою Марією, дочкою поваленого монарха.

Розділ III

¹ — Щоб зрозуміти цю тезу, слід згадати, що загальну волю політичного тіла у цілому Руссо визнавав *абсолютною* (див., напр., II, розд. IV, 1, 9), тобто такою, що не керується ніякими іншими інтересами, окрім власних. Несправедливим щодо самого себе бути не можна, а тому приписи загальної волі завжди справедливі і, отже, правильні, щодо них не може виникати жодної підозри; проте, чи завжди вони є найефективнішими? Руссо вочевидь погоджується, що ні, але здатність суверена змінювати будь-який закон залишає усі можливості для поліпшення одного разу встановлених суспільних інституцій.

² — Ця розбіжність між «волею всіх» і «загальною волею» є вельми показовою (див., напр., II, розд. II, 1 прим.). Попри зсу штучність висунутої Руссо умови, яка має забезпечувати чистоту загальності волевиявлення, загальну волю не слід розуміти як якесь штучне утворення. Руссо зауважує (IV, розд. I, 6): «Навіть продаючи за гроші свій виборчий голос, він <громадянин — О. Х.> не здатен заглушити в собі загальну волю, але він ухиляється від неї». Тобто загальна воля може існувати, за Руссо, у двох цілком об'єктивних іпостасях — як актуальне волевиявлення і як потенційно присутній в суспільстві спільний інтерес, який, втім, унаслідок протидії приватного інтересу, далеко не завжди дістає відповідну юридичну форму.

³ — «Справді, існують розподіли, які шкодять республікам, але існують також й інші, які приносять їм користь: шкідливими є ті, які призводять до виникнення угруповань і прибічників певних партій, корисними — ті, які не дають змоги з'явитися угрупованням або прихильникам партій. Отже, якщо засновник республіки неспроможний забезпечити її від виникнення чвар у майбутньому, то він принаймні повинен заснувати її у такий спосіб, щоб у ній не виникало угруповань». Деякі дослідники висловлювали здивування з приводу того, що Руссо посилається у цьому місці на Макіавеллі, котрий заурокою величч Римської республіки вважав суперництво між патриціями і плебеями (*МТЛ*, I, розд. IV); проте Руссо у даному разі посилається виключно на ту думку, яку він цитує, а вона, як така, виглядає у цьому контексті вельми доречною.

⁴ — Руссо приділяв надзвичайну увагу необхідності ліквідації або, принаймні, зменшення кількості членів тих «часткових суспільств», воля яких

прагне заступити собою загальну волю. Саме через це він високо оцінював діяльність легендарних стародавніх законодавців, котрі прагнули пом'якшити тиск часткових інтересів на загальну волю шляхом запровадження нових суспільних розподілів. Реформи Сервія Туллія (за традиційними оповідями, правив з 578 по 534 рр. до н. е.) Руссо зображує в розділі IV книги IV (*Про римські коміції*). Такі авторитетні дослідники творчості Руссо, як Альбваш, Дерате, ін. вважають ймовірним, що ім'я Нуми Помпілія (за легендою, другий цар Риму, 715—683 рр. до н. е.) автор *СУ* згадує поряд з іменем Сервія на підставі відповідної Плутархової оповіді з *Життєписів видатних людей* (*Життя Нуми*, § 29), де розповідається про запроваджені цим легендарним царем розподіл населення за професійною ознакою, який утворює згодом етнічне протистояння сабінів і латинів; Солон (легендарний афінський законодавець, один з «семи мудреців», бл. 640—559 рр. до н. е.) мабуть згадується з тих самих причин, оскільки саме він запровадив розподіл афінських громадян на чотири класи (там само, *Життя Солона*, § 30).

Розділ IV

¹ — Іноді може здаватися, що Руссо суперечить у цих словах сам собі, адже «суспільна особа», тобто суверен, — єдине джерело загальної волі, що присутня у кожній особі і має визначати собою життя усього суспільства і кожного з його членів (див. хоча б II, розд. V, 2). Але суперечність зникає, якщо словосполучення «за природою» ми розумітимемо як «у природному стані»; суспільний стан, за Руссо, відмінний від природного, саме через це людина може мати у собі одночасно не тільки загальну волю, тобто загально-суспільний інтерес, але й волю індивідуальну, часткову, яка не зважає на інтереси суспільства.

² — Ця теза Руссо повторює аналогічну тезу Локка з *ТГУ*: «Хоча люди, вступаючи у певне суспільство, передають рівність, свободу, владу, якими вони користувалися за умов природного стану, в руки цього суспільства, аби законодавча влада розпоряджалася всім цим так, як вважатиме за потрібне і як вимагає суспільне благо, вони, однак, передаючи у такий спосіб свої природні привілеї, мають лише один намір — якнайкраще зберегти себе, свою свободу, свою власність (бо, зрештою, не можна припустити, щоб наділені розумом створіння змінювали своє становище з метою його погіршення); відтак влада суспільства, або законодавча влада, створена ними, ніколи не повинна прагнути розповсюдження за ті межі, яких вимагає суспільне благо» (IX, 131, у фр. перекл. 1724 — VIII, 10).

³ — Див. II, розд. VI, 4—8.

Розділ V

¹ — Порівн. з думкою Локка: «Людина, не маючи влади над власним життям, неспроможна чи то шляхом якогось договору, чи то за власним бажанням ані віддати себе в будь-яке рабство, ані підкоритися абсолютній і довільній владі когось іншого, хто мав би від цього право позбавити її життя коли йому заманеться. Ніхто не може дати більшої влади, аніж та, яку він сам має; отже, той, хто не може позбавити себе життя, поза сумнівами не може нікому передати жодного права щодо нього» (*ТГУ*, IV, 23, фр. перекл. 1724 — III, 2).

² — Докладний розгляд поняття рінсе Руссо здійснює у III-й книзі.

³ — Оскільки раніше Руссо стверджував (I, розд. IV, 10), що ворогом держави може бути лише інша держава, а не окремі особи, то виникають серйозні сумніви щодо послідовності і несуперечливості його аргументації. Відтворити можливу логіку аргументації Руссо тут не зовсім легко, хоча, як на

мене, не слід обминати увагою такі обставини: по-перше, йдеться не про «ворога держави», а про «ворога суспільства» — не держава обирає злочинця своїм ворогом, а навпаки, злочинець оголошує війну державі; Руссо мабуть не випадково вжив термін «ворог суспільства» — *ennemi public*, вельми близький за змістом до «ворога народу» (*public* в СУ має два майже завжди синонімічних значення: «народ» і «суспільство»), оскільки той вказує на загрозу не стільки громадянській спільноті як такий, скільки самим об'єднаним громадянам; по-друге, «відсічення» від суспільного тіла відновлюється природний стан, за якого всі мають право на все; по-третє, абсолютність влади суверена у тому, що стосується безпеки і добробуту підданих, дозволяє законодавчо встановити будь-який механізм реагування на злочин; по-четверте, в СУ (I, розд. IV, 11) йшлося про те, що члени інших політичних тіл не можуть бути ворогами держави, тобто, що слід воювати з ворожою державою, а не знищувати при першій-ліпшій нагоді її громадян; що ж стосується злочинця, то він не є членом жодного політичного тіла, а, відтак, перетворюється на суб'єкта дії, *співвимірною* з будь-яким політичним тілом, особливо в умовах природного стану, де не визнається жодне суспільне право і можна воювати як з окремими індивідами, так і з їхніми об'єднаннями.

Хоча слід зауважити, що в словах Руссо безумовно є певна суперечність, породжена неточним вживанням терміну «людина»: в I, розд. IV, 11 йдеться про «людей», як про тих, що стали просто підданими чужого суверена, приватними особами, яких захищає принаймні міжнародне право; у випадку ж із злочинцем, «просто людиною», що перестала бути «моральною особою», тобто громадянином, є людиною природного стану, не пов'язаною жодним обов'язком щодо суверена, і тому — смертельним його ворогом. Втім всі ці аргументи, оскільки сам Руссо їх не висловив, носять значною мірою гіпотетичний характер і до кінця не усувають сумнівів щодо послідовності автора СУ.

⁴ — В цьому місці Руссо полишає ту вкрай сувору позицію, яку він обрав спочатку, і наближається до поглядів Монтеस्क'є, котрий писав у ДЗ: «Досвід показав, що в тих країнах, де покарання не жорстокі, вони чинять менший вплив на розум громадянина, аніж найжорстокіші покарання в інших країнах. [...] Не слід правити людьми за допомогою крайніх заходів; слід заощадливо використовувати ті засоби керування ними, які надала нам природа. Ослягніть причини будь-якого безладдя — і ви побачите, що воно походить від безкарності злочинів, а не від слабкості покарань» (VI, розд. XII).

⁵ — Ці погляди були розвинуті видатним італійським юристом і соціальним мислителем Ч. Беккарія (1738—1794) в його відомому творі *Про злочини і покарання* (1764). В зазначеному творі, що набуло широкої популярності й дістав схвальну оцінку просвітителів, проголошувалися вимоги пом'якшення покарань, заборони тортур в слідчій практиці, скасування смертної кари тощо.

Розділ VI

¹ — Порівн. з 1. I, розд. VII, 3, де Руссо називає закони тією єдиною рушійною силою, яка надає політичному тілові активності й чутливості.

² — Порівн. з 1. I, розд. II, 10.

³ — Видатні дослідники творчості Руссо сходяться на думці, що тут автор СУ має на увазі визначення Монтеस्क'є, який казав, що «закони, у найширшому значенні цього слова, є необхідними відношеннями, що випливають з природи речей» (ДЗ, I, розд. I).

⁴ — Див. II, IV, 5.

⁵ — Порівн. з 1. I, розд. IV, 2.

Розділ VII

¹ — Йдеться про платонівський діалог *Політик*, у якому застосовується метафора пастуха і стада для підкреслення надзвичайних якостей царя (267 e — 268 d). Див. також 1. I, розд. V, 7.

² — Див. прим. 6 до I, розд. II.

³ — Цитата з I розділу *Роздумів про причини величі римлян і про їхню занепад*, твору Ш. Л. Монтеск'є.

⁴ — Аналогічну думку Руссо висловив в *Емілі*, книга I: «Гарними є ті суспільні інституції, які спроможні якнайкраще знепритворити людину, відібрати в неї її абсолютне існування аби наділити відносним і пов'язати слово я з спільним об'єднанням у такий спосіб, щоб кожна приватна особа надалі вважала себе не одиночкою, а частиною цілого, і почувала себе лише частиною цілого».

⁵ — Див. також III, розд. IV, 2. Теза про вплив особистих недоліків законодавця на створювані ним закони висувалася також Монтеск'є (*ДЗ*, XXIX, розд. XIX).

⁶ — В 1. II, розд. II, 5 замість терміну «царська влада» ужито термін *souveraineté*.

⁷ — Після засудження *Суспільної угоди* женевською владою (1763), Руссо розчарувався в досконалості політичного устрою своєї батьківщини, точніше — в політичній практиці рідного міста, і навіть відмовився від звання громадянина Женеви. Він багато у чому змінив свої погляди, зрікшись тих подекуди надмірних ідеалізацій, якими позначалося раніше його ставлення до Женевської республіки. Ось як він характеризує Кальвіна у *Листах з гори* (II): «Кальвін, поза сумнівом, був великою людиною; проте це була, зрештою, людина, і, що гірше, теолог; втім, йому була притаманна вся гордовитість генія, котрий відчуває свою зверхність і обурюється, коли її ставлять під сумнів».

⁸ — Аналогічну думку висловлював свого часу й Локк: «Жодний указ, кому б він не належав, у якій формі б його не було задумано і яка б влада його не підтримувала, не має сили і обов'язковості закону, якщо він не отримав санкції законодавчого органу, вибраного і призначеного народом. Бо без цього даній закон не позначатиметься тим, що є конче необхідним для того, аби він дійсно став законом — згодою суспільства, понад якою немає нічого...» (*ТГУ*, XI, 134). Суттєва різниця між Локком і Руссо полягає в тому, що перший визнавав правочинність *законодавчого органу*, обраного народом і, відтак, наділеного правом приймати закони, а другий заперечував будь-яке представництво функцій законодавчої влади, у тому числі й через законодавчі органи Локка, моделлю яких, безумовно, служив англійський парламент (*ТГУ* було опубліковано після «славної революції» 1688 р.); див. III, розд. XV, 5.

⁹ — «Насправді ніколи серед жодного народу не існувало законодавця, який би не вдавався до втручання бога аби забезпечити прийняття нових законів, котрі інакше не було б прийнято; мудрецеві ж-бо відомо багато гарних принципів, які разом з тим не містять у собі очевидних підстав, що могли б переконаті іншого» (іт.) *МТЛ*, кн. I, розд. XI.

¹⁰ — Про надзвичайні якості законодавця та про розрізнення справжніх законодавчих здібностей і шарлатанства Руссо веде мову також в *Листах з гори* (III) та в 1. II, розд. II, 14.

¹¹ — З усіх розмірковувань Руссо щодо юдейського закону найдокладнішим є Невшат. № 7843, фр. 8 г & 9 г: «Проте вражаючим і справді унікальним є те видовище, котре створюють собою народ, позбавлений батьківщини, народ, який не має собі ані місцини, ані землі майже дві тисячі років, народ, упродовж ще тривалішого часу, зажурений, обтяжений, такий, що прийняв у себе іноземців, народ, у чиему середовищі, мабуть, не залишилось більше жодного нащадка первісної раси, народ розсіяний, розпорошений по землі, пригноблений, переслідуваний, зневажений усіма народами, — народ, котрий по-

при все це зберіг свої звичаї, свої закони, свої нрави, свою патріотичну любов і свою первісну суспільну єдність, навіть коли всі його зв'язки видавалися розірваними. Це дивне видовище дають нам побачити юдеї; закони Солона, Нуми, Лікурга мертві, закони Мойсея, набагато давніші від них, живуть завжди. Афіни, Спарта, Рим загинули, не залишивши дітей на землі. Зруйнований Сіон своїх дітей не втратив, вони зберегли себе, примножилися, розповсюдилися по усьому світі, завжди знаючи, хто вони такі; вони живуть серед інших народів і ніколи з ними не змішуються; вони не мають більше провідників, але завжди становлять собою народ, не мають більше батьківщини, але завжди є громадянами».

¹² — Тобто Магомета, засновника ісламу.

¹³ — Руссо натякає на Вольтера, зокрема, на його п'єсу *Магомет*.

¹⁴ — Йдеться про Вільгельма Варбуртона (1698—1779), англійського письменника і прелата. Розпочавши церковну кар'єру у 1723 р., в 1738 р. став капеланом принца Уельського, а в 1759 р. єпископом Глочестерським. Варбуртон був автором твору, в якому доводилася теза про єдність сфер релігії і політики (*Єдність між хрестом і державою*, 1736, фр. перекл. 1742); цей твір одразу після публікації мав значний резонанс і викликав низку критичних оцінок.

¹⁵ — Думка Руссо у даному разі збігається з думкою Макіавеллі, який серед причин величі Риму називав страх перед богами, який був відпочатково привитий його громадянам це Нумою Помпілієм, котрому вдалося ефективно використати авторитет релігії для обгрунтування політичних установлень (*МТЛ*, I, розд. XI). Втім, ця точка зору була досить поширеною серед політичних філософів, особливо у XVII—XVIII ст.; її дотримувався також і Гоббс, якого Руссо вважав одним з основних своїх ідейних опонентів (*Лв*. I, розд. XII).

Розділ VIII

¹ — В *Листі до д'Аламбера*, Руссо зазначає, що саме так чинив Солон.

² — Порівн. з *МТЛ*, I, розд. XVI і XVII.

³ — Вольтер, принциповий опонент Руссо, навпаки, вважав Петра I геніальним законодавцем, здібності якого не можуть бути поставленими під сумнів. Приймавши виклик Руссо, він неодноразово критикував міркування автора *СУ* щодо Росії і Петра, зокрема в *Філософському словнику* і в *Республіканських ідеях* (XXXVII). У першому з зазначених творів (стаття *Петро Великий і Жан-Жак Руссо*), висміюючи аргументацію свого опонента щодо геніальності російського монарха, Вольтер пише: «Петро Великий — каже він — не був справжнім генієм, який творить все з нічого». Свята правда, Жан-Жаку, охоче вірю тобі, адже, подекують, що це прерогатива одного тільки Бога».

⁴ — Монтеск'є зазначав, що Петро даремно намагався запровадити європейські нрави серед свого народу, вдаючись до суворих законів; оскільки його народи не були, на думку автора *Духа законів*, «скотами», вони самі легко й швидко сприйняли новий спосіб життя. Очевидно, що погляди Руссо і Монтеск'є в цьому питанні є суттєво відмінними.

⁵ — В *Республіканських ідеях* (§ 37) Вольтер писав про Руссо: «За його словами, йому видається незаперечним, що жалюгідні орди татар, котрі перебувають на останній межі занепаду, невдовзі підкорять імперію, яку захищають двісті тисяч солдатів, що вважаються одними з найкращих воїнів Європи. Таких віщувань ніколи не робив навіть альманах *Кульгавий кур'єр*. Петербурзький двір дивитиметься на нас як на великих астрологів, коли дізнається, що один наш хлопчина-годинник визначив ту годину, коли повинна загинути російська держава».

Розділ IX

¹ — Платон, зображуючи проект своєї ідеальної держави, зазначав, що вона не повинна бути занадто великою або занадто малою (*Держава*, 423 b—d); це положення розвинув Арістотель у *Політиці* (VII, IV, 1326 a—b).

² — Руссо неодноразово демонстрував свою прихильність до малих за розміром держав; основною причиною цього були, мабуть, спогади про батьківщину і переконання у тому, що малі держави більш сприяють розвитку свободи (III, розд. I, 11). Аналогічну думку Руссо обстоював і в *Міркуваннях щодо урядування в Польщі* (розд. V): «Неозорість держав — ось найперше і найголовніше джерело нещастя роду людського і особливо тих незліченних бід, які виснажують і знищують цивілізовані народи... Щоб керувати великими націями потрібні здібності, більш за людські».

³ — Порівн., напр., з III, розд. VIII, 7—8.

⁴ — Порівн. з ДЗ, XXIX, розд. XVIII: «Хіба велич генія не полягає в тому, щоб розпізнати, коли потрібна однаковість, а коли — різноманітність? [...] Якщо громадяни підкоряються законам, то хіба тоді важливо, щоб вони неодмінно підкорялися однаковому закону?»

Розділ X

¹ — До подібних математичних прикладів вдавалися свого часу Локк (*ТГУ*, XI, 137) і Монтеск'є (*ДЗ*, VII, розд. I), однак Руссо пішов значно далі і перетворив арифметичні ілюстрації на одну з основних тем *Суспільної угоди*.

² — Попри це Руссо вважав більш прийнятними титули сучасних йому монархів, котрі іменували себе королями країн, тобто у першу чергу володарями земель (I, розд. IX, 5).

³ — Розвитком цієї думки можна вважати таке місце з *Проекту конституції для Корсики* (*ОС*, III, 904): «Аби примножити кількість людей слід примножити кількість засобів, необхідних для їхнього існування, звідси — сільське господарство. Я розумію тут конституцію, яка робить народ спроможним розповсюдитися по всій території, яку він посідає, обжитися на ній, повсюдно обробляти її...».

⁴ — Порівн. з *МТЛ*, I, розд. X.

⁵ — У вересні 1519 р. Тласкалу захопив загін Ф. Кортеса; згодом тласкаланці стали найвірнішими союзниками свого завойовника, складаючи головну частку його війська. Особливо значною була допомога Тласкали Кортесові у 1520 р., коли, внаслідок повстання ацтеків, іспанці повинні були з великими втратами залишити Теночтітлан; саме в Тласкалі вони змогли відновити сили для нового наступу.

⁶ — Аналогічну думку Руссо висловлює у Передмові до *Проекту конституції для Корсики*; у листі, яким Бутафуоко під час Корсиканського повстання 1741—1764 під керівництвом П. Паолі проти Генуї, запрошував Руссо відвідати Корсику і посприяти створенню законодавства, йдеться про відповідність становища, в якому перебувають корсиканці, умовам, перерахованим Руссо в даному розділі *Суспільної угоди*.

Розділ XI

¹ — Див. I, розд. VIII, 2—3.

² — Цю ідею Руссо неодноразово висловлював у своїх творах (*Міркуванні про політичну економію*, *Листах з гори*, ін.). Як зазначає Р. Дерате, в *СУ* Руссо обмежується суто політичними мотивами, тоді як в інших творах, особ-

ливо в *Міркуванні про політичну економію*, безпосереднім об'єктом його критики стає соціальна несправедливість як така.

³ — Конкретні законодавчі засоби запобігання нерівності Руссо запропонуює в *Проекті конституції для Корсики*.

⁴ — Порівн. з *ДЗ*, XI, розд. V: «Хоча всі держави переслідують одну й ту ж мету, якою є збереження їхнього існування, кожна держава має також і свою особливу мету. Збільшення <території> було метою Риму, війна — метою Лакедемону, релігія — метою юдейських законів, торгівля — метою законів марсельських, суспільний спокій — законів Китаю, мореплавство — законів Родосу; природна свобода є метою суспільної будови дикунів, власна слава і слава держави — метою монархів, метою законів Польщі — незалежність кожної приватної особи і, як наслідок, пригноблення усіх».

⁵ — У своїх міркуваннях про народ, здатний сприйняти законодавство (II, розд. VIII—X), Руссо особливо наголошував на тому, що такий народ не повинен мати глибоко вкорінені звичаї; з точки зору автора *Суспільної угоди*, навіть найефективніші закони, які може створити мудрий законодавець, виявляться недієвими, якщо суперечитимуть глибоко вкоріненіми звичаям.

Розділ XII

¹ — Руссо знову застосовує тут математичну аналогію. Під «проміжними термінами» він розуміє перш за все структури уряду, який Руссо називав «тілом-посередником» між підданими і сувереном (III, розд. I, 5). До таких тіл належать також *трибунал*, *цензура*, ін.

² — Порівн. з *ДЗ*, I, розд. III: «Якщо розглядати їх [тобто людей — О.Х.] як таких, що живуть в суспільстві, існування якого слід оберегати, вони мають закони, котрі визначають відношення між тими, хто урядує, і тими, над ким здійснюється урядування; це — політичне право. Вони мають також закони, які визначають відношення всіх громадян між собою; це — громадянське право».

³ — Див. прим. 5 до II, розд. XI та прим 4 до I, розд. VII.

КНИГА III

¹ — Цей мотив знайшов відображення також у *Листах з гори* (V): «Слово «уряд» не розуміють в одному й тому ж сенсі в усіх країнах, оскільки конституція держав не є всюди однаковою. — В монархіях, де виконавча влада поєднана з здійсненням суверенітету, уряд становить собою ніщо інше, як самого суверена, діючи через своїх міністрів, через свою раду або через тіла, які повністю залежать від його волі. В республіках, особливо в демократичних, де суверен ніколи не діє безпосередньо сам, справа інакша. У цьому випадку уряд — це лише виконавча влада, і він повністю відмінний від суверенітету. — Зазначена відмінність є вельми важливою для <розгляду> цих предметів. Аби добре відтворити її у розумі, слід досить уважно прочитати два перших розділи третьої книги *Суспільної угоди*, де я намагався зафіксувати точний смисл тих виразів, які з великою майстерністю <заввичай> намагаються залишати непевними, щоб, за потреби, надавати їм такого значення, якого забагнуть».

Розділ I

¹ — Йдеться про ті математичні ілюстрації, які Руссо застосовує для роз'яснення своїх ідей; деякі з видатних дослідників творчості Руссо зазна-

чали, що вживання автором СУ математичних термінів не є строгим і точним, проте, як зазначав М. Франсон, «слід пам'ятати, що Руссо звертався <лише> до мови цієї науки, або краще сказати, що на математику можна дивитися радше як на мову, аніж як на науку».

² — Див. II, розд. IV, 6 і VI, 6—8.

³ — Див., напр., ТГУ, XIII, 149—151. Цій проблемі Руссо присвятив окремий розділ зазначеної книги СУ (див. розд. XVI).

⁴ — Руссо посилює свою тезу про те, що між народом і урядом не укладається угоди щодо зверхності другого над першим. Народ виявляє покірність провідникам в якості підданого, але не в якості суверена, тобто, за Руссо, загально-народних зборів, в яких повинен брати участь *кожен* громадянин держави. Уряд є виключно депозитаром виконавчої влади, якої суверен жодним чином не відчужує від себе; він просто доручає певним особам та інституціям здійснювати її, тобто — покладає на них певний *громадянський обов'язок*. Не випадково, що під час загальнонародних асамблей функціонування виконавчої влади повинне призупинятися, оскільки поряд з реальним існуванням політичного тіла народу не може існувати жодної іншої влади (III, розд. XIV, 1).

⁵ — «Подвоєним відношенням» називається добуток двох однакових між собою відношень; наприклад, подвоєним відношенням між $4/2$ і $6/3$ буде $(4 * 6) (2 * 3)$.

⁶ — Оскільки в безперервній пропорції знаменник попереднього члена є числівником наступного ($a/v = v/c = c/d...$), то у співвідношенні суверена, уряду і народу ($a/v = v/c$, де a — суверен, v — уряд, c — народ) уряд дійсно дорівнює квадратному кореню від кількості народу ($a^2c = v^2$, а отже, $vas = v$; у кількісному вираженні суверен і народ тотожні).

⁷ — Див. III, розд. X, 6.

Розділ II

¹ — Йдеться про те, що із зростанням чисельності народу зменшується особиста частка суверенної влади, що належить кожному громадянину і зокрема (III, розд. I, 11—12); відповідно, чим більшою буде кількість членів уряду, тим меншою буде, згідно Руссо, частка сукупної урядової влади, яка належатиме кожному з них. Слід зазначити, що повної аналогії між магістратами у їхньому стосунку до уряду як цілісного тіла і громадянами у їхньому стосунку до суверена не спостерігається, оскільки Руссо бере до уваги лише середнє арифметичне; якщо всі громадяни дійсно є рівними перед сувереном, то розподіл функцій в уряді може мати найрізноманітніші форми і, відповідно, різні магістрати матимуть велими різні відсоткові долі «сукупної урядової сили»; відтак, середнє значення цієї сили не матиме практичного сенсу, оскільки магістрати, ще раз слід наголосити, не є поміж собою так само рівними, як громадяни.

Хоча основним у міркуванні Руссо є інший мотив; далі він зробить цілком слушний висновок про те, що сила уряду є сталою величиною і, відповідно, чим більше її припадатиме на забезпечення самого по собі урядового тіла, тим менше її залишатиметься державі у цілому.

² — Цей висновок не є необхідним (див. попередню примітку).

³ — Тобто суверена, загальних зборів усіх громадян.

⁴ — Може видатися, що у попередньому абзаці Руссо висловлює суперечливу думку, адже зростання кількості народу вимагає зростання сили уряду; проте не слід забувати про розрізнення абсолютної і відносної сили уряду, якого дотримувався автор СУ. Абсолютна сила уряду, тобто сукупна сила держави, у цьому випадку безумовно зростає, але відносна його сила, тобто міра концентрації влади повинна зменшуватись, інакше уряд, діставши реальну силу, неспівставну з жодною іншою, легко зможе узурпувати суве-

ренну владу (див. III, розд. X, 1).

⁵ — «Відповідність власній сутності» я вважаю у даному разі адекватним перекладом терміну *rectitude*, який вживає Руссо; оскільки в *Міркуванні про політичну економію* зазначається: що «найпершим правилом суспільної економії [у даному випадку *суспільну економію* слід розуміти у значенні «управління суспільством» — О.Х.] є відповідність адміністрації законам» (ДЕРАТЕ, 1997, 72), а найпершою її засадою (*principe*) — загальна воля (ДЕРАТЕ, 1997, 69), то зазначений варіант перекладу видається мені достатньо обґрунтованим; розкриваючи смисл терміну *rectitude* Руссо зауважує, що чим більшою є кількість магістратів, тим більше корпоративна воля уряду наближається до загальної, тобто — до своєї «найпершої засади», яка знаходить прояв виключно у законах (див., напр., II, розд. VI, 7; III, розд. XII, 1); керуючись законами, як виявами загальної волі (див. III, розд. I, 19), уряд повністю відповідає власній сутності.

⁶ — Термін «магістрат» означає тут урядову корпорацію в цілому, а не окремого члена уряду.

Розділ III

¹ — Слід наголосити, що Руссо веде мову саме про розрізнення *урядів* (причому про розрізнення з огляду на цілком певний критерій), а не держав, оскільки будь-який справедливий і гарно влаштований державний устрій, з його точки зору, є республікою, а будь-який законний уряд — республіканським (II, розд. VI, 9). Республіка у цьому випадку не є синонімом демократії; республікою («спільною річчю»), з точки зору Руссо, є держава, де законодавча влада належить зібранню всіх без винятку громадян. Отже, класичний розподіл на демократію, аристократію і монархію, до якого вдається Руссо, вельми відмінний від, скажімо, такого самого, на перший погляд, розподілу Гоббса (*ЛГ*, VII, 1; *Лв.*, II, розд. XIX), оскільки в Руссо йдеться про відмінність форм уряду, простих служителів суверена (III, розд. I, 6), а в Гоббса — про відмінність держав, яка походить від різних типів *суверенів*, носіїв верховної влади, що наділяються як законодавчими, так і виконавчими функціями.

² — Таким чином, найбільш розповсюджені сучасні форми урядування підпадають, з точки зору Руссо, під визначення аристократії; до речі, сучасний тип представницької демократії Руссо не визнав би республіканським, оскільки парламентарі, згідно його системи, неспроможні замінити собою загальні збори усього народу (див. III, розд. XV).

³ — Йдеться головним чином про події III ст. н. е., епоху т. зв. «солдатських імператорів», коли імператорами проголошували себе одночасно декілька осіб, які спиралися на реальну військову силу.

⁴ — Порівн. з *Лв.* II, розд. XIX.

Розділ IV

¹ — Порівн. з *ТГУ*, XII, 143.

² — Таку рівність Руссо вважав необхідною за будь-якої форми уряду; проте він не завжди вимагає повної рівності, іноді ведучи мову про поміркованість (III, розд. V, 9).

³ — Порівн. з *ДЗ*, VII, розд. II: «...республіка є тим досконалішою, чим менше у ній розкоші. Її не було в стародавніх римлян, не було і в спартанців; у республіці, де рівність не втрачено остаточно, дух торгівлі, працелюбність і чесноти надають кожному і можливість і бажання обходитися власними засобами, відтак там не виникає надто великої розкоші» (слід зауважити, що застосований тут Монтеск'є термін «республіка» є еквівалентом «демократії» Руссо).

⁴ — Руссо має на увазі Монтеск'є (див. ДЗ, III, розд. III).

⁵ — Не можна стверджувати, що цій обставині Руссо надає суто негативного значення (порівн. з III, розд. IX, 4 прим.).

⁶ — Йдеться про Рафала Ліщинського (1650—1703), державного діяча Польщі, познанського воєводу з 1687 по 1692 рр., батька польського короля Станіслава Ліщинського (1677—1766). Останній посідав престол у 1704—1711 і 1733—1734, а в 1738 р., за умовами Віденського миру, зрікся корони, отримавши як компенсацію титул герцога Лотарингії; полишивши Польщу під час Північної війни, знайшов притулок у Франції, в 1725 р. став тестем Людовіка XV. — Подібне ж міркування Руссо ще раз висловлює в розділі XIV, 2 даної книги. Ч. Воган зазначав, що, Маблі, який також свого часу наводив цей вислів, посилався не на батька, а на діда короля Станіслава (ВОГАН, 1915, II, 74). Джерелом, з якого Руссо довідався про цей афоризм, стали *Зауваження щодо польського урядування*, твір Станіслава Ліщинського, опублікований у фр. перекл. 1749 р.

⁷ — «Надаю перевагу небезпеці свободи перед спокоєм рабства» (лат.).

⁸ — Ці слова Руссо слід розглядати радше як своєрідний панегірик демократії, аніж як заперечення її реальної придатності. Достатньо згадати, що й до ідеального законодавця він висував вимоги, відповідати котрим могло б радше божество, аніж людина (II, розд. VII, 1) — але ж звідси не можна зробити висновку, що Руссо не визнавав жодного реального законодавця гідним своєї місії; зрештою, самого себе він вважав цілком спроможним допомогти корсиканцям у створенні конституції.

Розділ V

¹ — У *Листах з гори* (VI) Руссо наголошував, що аристократія є найкращим способом урядування і найгіршою формою втілення суверенної влади.

² — Французьке слово «жрець», «священик» (*prêtre*) походить від латинського *presbyter*, «найстаріший», запозиченого з грецької; «старійшини» (*alciennes*) від латинського *ante* («раніше», «давніше»); «сенат» від *senex* («рада найстаріших»); «геронти» з давньогрецької перекладається як «старі».

³ — Докладніше про Венецію див. III, розд. X, 3 прим. Щодо Бернської республіки, то у *Міркуваннях з приводу польського урядування* (XI) Руссо неохвально характеризує притаманний їй спосіб урядування.

⁴ — Порівн. з ДЗ, III, розд. IV.

⁵ — Аристотель цієї тези не висловлював, пов'язуючи переважне становище багатих не з демократією, а з олігархією (*Політика*, III, V, 1279b, 5). Розвиваючи тезу про те, що найкращим є устрій держав, більшість членів яких має середній майновий достаток і уникає вад надмірного багатства або надмірних аліднів (там само, 1295b—1296a), Аристотель висловлює міркування, досить близькі до міркувань Руссо (II, розд. XI, 2).

Розділ VI

¹ — Див. III, розд. I, 6.

² — Незрозумілість цієї фрази є загальновізною; наприклад, Р. Дерате вважав, що слово «репрезентус» тут вживається у різних значеннях, інакше неможливо пояснити першу частину висловлювання: якого індивіда репрезентують колективні істоти за демократії і аристократії? Г. Повалон пропонував навіть розуміти у першому випадку під «репрезентусе» «поводиться як». Я вважаю, що зазначене дієслово Руссо вживає тут в одному й тому ж значенні, оскільки колективні істоти за демократії й аристократії репрезентують кожного окремого індивіда, що відчужує свою природну свободу на

користь політичного тіла.

³ — Йдеться не про те, що король здобуває права суверена і перетворює свою волю на загальну, а лише про те, що він має потужні засоби впливу на безпосередні волевияви народу, тобто — на «волю всіх».

⁴ — Р. Дерате стверджував, на підставі цього і декількох подібних положень, що найгіршою з форм урядування Руссо, змушений приховувати свою справжню думку, вважав усе-таки монархію, а не спадкову аристократію (III, розд. V, 4). Я схильний вважати, що Руссо насправді нічого не приховував, оскільки монархія компенсує свою віддаленість від загальної волі високим, так би мовити, «коефіцієнтом корисної дії», тобто потужною відносною силою уряду (III, розд. VI, 3), спадкова ж аристократія позначена усіма недоліками аристократичного урядування, яких не компенсує жодна перевага. Однак справедливим буде зазначити, що Руссо не відчував симпатії до монархічного урядування, вважаючи його надто недосконалим з точки зору головної мети будь-якого законного урядування — здійснення управління суспільним тілом згідно законів, виголошених загальною волею і забезпечення громадянської свободи.

⁵ — Натяк на Гоббса; див. *Лв.*, II, розд. XIX: «Багатство, могутність і слава монарха зумовлені багатством, силою і репутацією його підданих. Оскільки жоден монарх не може бути ані багатим, ані славетним, ані забезпеченим, якщо його піддані є бідними, зневаженими або занадто слабкими через бідність або взаємні чвари, щоб витримати війну проти своїх ворогів».

⁶ — I *Сам.* 8: 11—18: «Оце буде право царя, що царюватиме над вами: він візьме синів ваших і поставить собі в колесниці свої та серед їздців своїх, і вони будуть бігати перед колесницею його; і щоб поставити собі тисячників та п'ятидесятників, і щоб орати орку його, і щоб жати жниво його, і щоб робити зброю його... І він позабирає поля ваші і виноградники ваші, та кращі ваші оливки, — і пороздає своїм слугам. А з вашого посіву та ваших виноградників братиме десятину... Він братиме десятину з вашої отари, а ви станете йому за рабів». Цей уривок цитує також Гоббс (*ПГ*, XI, 6).

⁷ — Монтеск'є, якого Руссо вельми поважав, називав Макіавеллі «великою людиною» (*ДЗ*, VI, розд. V). Думку про Макіавеллі як таємного прихильника громадянської свободи висловлював ще Спіноза (*Політичний трактат*, V, 7). В *Історичному і критичному словнику* Вейля (стаття *Макіавеллі*) наводиться цитата з праці оксфордського професора права XVI ст. Альберіко Джентілі (*De Legationibus*, III, 9), який висловив свого часу те саме припущення.

⁸ — Подібну ж думку було висловлено в статті *Макіавелізм*, що увійшла до IX тому *Енциклопедії* Дідро і д'Аламбера.

⁹ — Ніколо Макіавеллі (1469—1527) був одним з провідних політиків Флорентійської республіки на поч. XVI ст. Після скасування республіки і встановлення влади герцогів Медічі, Макіавеллі, якого позбавили посади державного секретаря, присудили до однорічного заслання і заборонили полишати Тоскану, змушений був зберігати лояльність по відношенню до герцога Лоренцо і його оточення, від яких цілковито залежали його спокій і благополуччя. Лише після смерті Лоренцо (1519), за його наступника Джованні Медічі, який став папою (1513) під ім'ям Лева X, Макіавеллі почали доручати деякі державні справи.

¹⁰ — Чезаре Борджія (1474—1506), син римського папи Олександра VI, намагався об'єднати Італію під своєю владою. Як і переважна більшість правителів тієї доби, не ґребував ніякими засобами для досягнення своєї мети. Згідно усталеної літературної та історіографічної традиції, вважається символом підступності, безпринципності й жорстокості.

¹¹ — Див. III, розд. III, 8.

¹² — У цьому випадку «республіка» є синонімом «демократії», хоча рані-

ше (II, розд. VI, 9, див. також прим. 5 до III, розд. II) Руссо називав республіканським будь-яке урядування, засноване на законах, виголошених загальною волею. Отже, автор *Суспільної угоди* відійшов від свого попереднього визначення; можливо причиною цього стала його нетерпимість до політичної несвободи, яку він пов'язував перш за все з сучасними йому монархіями.

¹³ — Див. ДЗ, II, розд. II.

¹⁴ — Цей абзац Руссо долучив до тексту вже тоді, коли тривали типографські роботи. Його слід розглядати як похвальне слово на честь герцога де Шуазеля (1719—1785), ставленика маркізи де Помпадур, міністра Людовика XV і фактичного правителя королівства (1758—1770). Проте зусилля Руссо не були оцінені тим, кому призначався цей панегірик, навпаки, Шуазель сприйняв деякі місця *СУ* як особисту образу, що стало причиною великого розчарування Руссо; в листі до Сен-Жермена він висловлює подив з приводу неадекватної, на його думку, реакції міністра, який раніше виявляв прихильність до нього. Це непорозуміння вплинуло і на оцінку державних здібностей Шуазеля, оскільки після особистого конфлікту Руссо нерідко починав критикувати тих, кого раніше ідеалізував (достатньо згадати конфлікт з женевською владою); у згаданому листі до Сен-Жермена Руссо зокрема писав: «Якби п. де Шуазель хоча б половину тих часу, здібностей, грошей і піклувань, що витрачались ним на задоволення його ненависті, застосував для того, щоб гарно правити державою, він був би одним з найвеличніших міністрів, яких коли-небудь мала Франція»; після того, як Шуазелєві не сподобався трактат Руссо, його урядова діяльність вже, принаймні, не становила «епохи»... До речі, саме під час правління де Шуазеля Франція приєднала до своїх володінь Корсику; Руссо, який з роками усе більше відзначався маніакальною підозріливістю, побачив у цьому намагання герцога помститися йому особисто, не давши можливості стати законодавцем острова (див. прим. 6 до II, розд. X)..

¹⁵ — Плутарх, *Про відомі висловлювання царів і великих полководців*, 22.

¹⁶ — «Во найзручніший і найшвидший засіб відрізнення добра від зла полягає у тому, щоб запитати себе чого б ти бажав, а чого б ні, якби царем був не ти, а хтось інший» (лат.).

¹⁷ — Див. I, розд. II, 1, докладно ця тема розглядається у I. I, розд. V, 2—7.

¹⁸ — Руссо посилається на діалог *Політик*, 267с—269с.

¹⁹ — Критикується перш за все теза Босює, висловлена у *ПСII*, VI, розд. II, 6.

Розділ VII

¹ — Порівн. з ДЗ, XI, розд. VI.

² — У XVI—XVIII ст. питання про змішані форми уряду перетворилося на одну з ключових тем політичної філософії.

Розділ VIII

¹ — Див. ДЗ, XVII, розд. II: «...боягузство народів, що живуть у теплом кліматі, майже завжди перетворювало їх на рабів, а мужність народів холодного клімату оберігала їхню свободу. Такий результат має свою природну причину» (див. також розд. VI і *Персидські листи*, CXXXI).

² — Відомо, що Руссо завжди надавав перевагу невеликим за розмірами державам перед тими, які видаються підданим «цілим світом» (II, розд. IX, 2—3). Але слід зважити ще й на ту обставину, що Руссо бачив вади демократії і не вірив у можливість реального існування її «справжньої» форми (III,

розд. IV, 8). Оскільки всі форми урядування Руссо вважав прийнятними, залежно від специфічних умов кожної країни, то головною його вимогою було не повсюдне впровадження демократії, а створення республік, тобто держав, нехай навіть і монархічних, що керуються законами, а не деспотичною волею (II, розд. VI, 9). Ставлення Руссо до Римської республіки доводить, що він принаймні не виключав можливості існування «республік» у великих за розмірами державах.

³ — Одним з мотивів такого висновку Руссо є необхідність підтримання майнової рівності чи принаймні поміркованості в суспільстві (див. прим. 2 до III, розд. IV); якщо надлишки поглинає уряд, то вони не лишаються в приватних осіб, що послаблює майнове розшарування і не дозволяє виникнути розкоші (див. прим. 3 до III, розд. IV).

⁴ — Йдеться про твір Жана Шардена (1643—1713), котрий з 1665 по 1670 рр. жив у Персії, де вдало займався торгівлею. Перше видання його твору *Подорожі в Персію* вийшло в 1711 р. в двох варіантах — семи- і десяти-томною. Руссо цитує згаданий твір за 2-м виданням: Chardin, *Voyages en Perse*. — Amsterdam, 1735, 4 vol. (t. III, pp. 76, 83—84).

⁵ — Позіліпо — мальовнича місцевість неподалік від Неаполя, нині передмістя.

⁶ — Цю примітку Руссо долучив до тексту, коли трактат вже готували до публікації у типографії.

⁷ — Руссо ймовірно за все розвиває тут відомий вислів Фалеса Мілетського; див. Невшат. № 7842, фр. 36 г: «Фалес казав, що найгіршим з жижих звірів є тиран, а з домашніх — підлесник» (про цей вислів Руссо довідався з *Трактату про опінію* маркіза Сен-Обена (паризьке видання 1733 р., т. V, с. 272). Слід також зазначити, що Гоббс, у перших рядках присвяти свого трактату *Про громадянину* графові Девонширському зазначає: «Римський народ [...] вустами цензора Марка Катона стверджував, що царі належать до породи жижих звірів».

Розділ IX

¹ — Відомі дослідники творчості Руссо неодноразово зазначали, що ця фраза не слід розуміти буквально. Точка зору автора *Суспільної угоди* вельми відрізняється у цьому пункті від точок зору, скажімо, Гоббса, котрий основною метою утворення суспільства вважав виключно самозбереження (*Ля.*, II, розд. XVII), чи Локка, котрий головну увагу у цьому питанні зосереджував на забезпеченні права власності в широкому її розумінні (*ТГУ*, IX, 124). Хоча Руссо ще у другій книзі (розд. V, 2) називав метою суспільної угоди збереження і безпеку її укладачів, проте саме це збереження неможливе, на його думку, без громадянської свободи, без якої людина втрачає свою якість людини. Може видатися, що думка Руссо у цьому випадку є вельми близькою до думки Локка, який теж визнавав право на свободу природним для людини, і, відповідно, законність лише добровільної покірності (див., напр., *ТГУ*, VII, 73; VIII, 119), проте такє припущення є хибним, оскільки Руссо значно радикальніше за Локка дивиться на межі свободи загальної волі, суверена. Локк вибудовує систему представницької, парламентської демократії — для нього народ не живе в умовах громадянського суспільства «доти, доки законодавчу владу не надано колективному органу, котрий може називатися сенатом, парламентом, чи як завгодно» (там само, 94); до того ж автор *Трактату про громадянське урядування* іноді веде мову про «виборників», яким народ доручає обирати законодавчий орган або про право виконавчої влади скликати і розпускати законодавчий орган виходячи з політичної доцільності чи регулювати систему представництва (там само, XIII, 157—158). Руссо є безумовним і послідовним прихильником *безпосередньої демократії* античного зразку і тому, не визнаючи парламентаризму як форми організації законодавчої влади,

він наполягає на абсолютній владі зборів усіх громадян держави, тобто на повній свободі загальної волі, котра, відтак, перетворюється на найвищу цінність суспільного способу життя; не дарма Руссо радикалізує залежність власності громадянина від волі суверена: громадяни мають те, що суверен їм вирішив позоставити (I, розд. IX, 6--7), вони — прості депозитарії суспільної власності. Локк завжди наполягав на приватному володінні, на тому, що влада не має права позбавляти власності громадянина без його згоди, а тому — не може робити «усього, що їй заманеться» (ТГУ, XI, 138). Для Руссо ж суттєвим є виключно спільний інтерес, і якщо він законодавчо припише позбавити громадян їхньої власності, то будь-який спротив такому рішенню розцінюватиметься як спротив загальній волі (II, розд. III, 1; розд. IV, 3-4). Отже, невідчужувана людська свобода за умов суспільного стану постає для Руссо не як індивідуальна свобода, а виключно як свобода суверена, політичного тіла як такого. Лише вона здатна забезпечити процвітання і безпеку — у тій, звісно мірі, яка є можливою для суспільства за реальних умов його існування.

² — «Необізнані люди називають освіченістю те, що вже було початком рабства» (лат.) (Тацит, *Agric.*, 21).

³ — Натяк на Вольтера.

⁴ — «Вони призводять до обезлюднення і називають це миром» (лат.) (Тацит, *Agric.*, 31).

⁵ — Мається на увазі Ж.-Ф. Поль де Гонді, кардинал де Рец (1613—1679), який описав у своїх *Спогадах* один з епізодів періоду Фронди: ситуація в Парижі настільки загострилася, що всі, хто відвідував парламент, змушені були мати при собі зброю, в тому числі й де Гонді, який був тоді коад'ютором архієпископа Паризького.

⁶ — Цей погляд Макіавеллі висловлює у передмові до своєї *Історії Флоренції*: «На мою думку, ніщо не засвідчує величчя нашого міста з такою наочністю, як ті чвари, що нуртували у ньому, оскільки їх було цілком достатньо, аби загинуло навіть найбільше і наймогутніше місто. Що ж до нашого, то здавалося, що воно від них тільки зростає».

⁷ — Текст цієї примітки Руссо надіслав Рееві вже тоді, коли тривала підготовка трактату до друку.

Розділ X

¹ — Венеційська республіка була створена у VII—X ст. людьми, які спочатку ховалося від численних навал завойовників на острівцях, розташованих у лагунах, а потім оселилися на них, причому міське поселення на о-ві Ріальто, тобто власне Венеція, виникло пізніше (на поч. IX ст.), ніж було закладено підвалини державного утворення. У VIII ст. на островах і прилеглому узбережжі виникло герцогство (дукат). Перших герцогів (або дожив) обирав народ, а з кінця XII ст. це право перейшло до колегії з 24 осіб, яку призначала Велика Рада, причому члени колегії обирали з-поміж себе тих дванадцять осіб, які голосували безпосередньо; першим, кого обрали за такою системою, був Себастьяно Зіані (1177). З часом усе більш посилювався контроль за діяльністю дожа, а його функції дедалі більше передавалися спеціально створюваним адміністративним органам. — Закриття Великої Ради (*Serrares di Consiglio*), були важливим елементом венеційської політичної системи і відображали гостру внутрішньополітичну боротьбу в державі; найбільш відомими були Закриття 1246 і 1268 рр.

² — «Голос про свободу Венеції» (іт.), анонімний трактат, у якому доводилося право сюзеренітету австрійських Габсбургів над Венеційською республікою (опубл. 1612 р.). Венеційський «дукат», тобто герцогство, дійсно не можна вважати монархією.

³ — Це місце трактату свого часу стало предметом гострої критики з боку

Ч. Вогана, який звинувачував Руссо у «доктринерстві» за намагання підтверджувати свою теорію фактами, що вочевидь їй суперечили (ВОГАН, I, 149).

⁴ — Таке становище утворилось прибіл. в кінці III ст. до н. е. Остаточним завершенням боротьби плебейв за рівноправність став закон Гортензія (287 р. до н. е.), за яким створювались трибутні коміції, на рішення яких не міг впливати сенат.

⁵ — Римська історія знає два триумвірати: Помпея, Красса, Цезаря (59—53 рр. до н. е.) і Октавіана Августа, Марка Антонія, Марка Лепіда (43—36 рр. до н. е.). — Сулла, Цезар і Август зберігали хоча б видимість колишніх республіканських інституцій. На відміну від них Тиберій скасував навіть формальну на той час процедуру обрання провідних посадовців на коміціях, віддавши це право залежному від нього сенатові.

⁶ — «Тиранами вважали і називали всіх тих, хто мав постійну владу у державі, де існувала свобода» (лат.) Корн[елій]. Неп[от.], *Мільтіад*, розд. 8.

⁷ — Йдеться про діалог Ксенофонта *Гієрон, або Про тиранію*, присвячений головним чином пропаганді поміркованої тиранії.

Розділ XI

¹ — Порівн. з Монтеск'є, *ДЗ*, XI, розд. VI: «Всі людські речі мають кінець, отож і держава, про яку ми говоримо [Англія — О.Х.], втратить свою свободу і загине, як загинули Рим, Дакедемон, і Карфаген [...]».

² — Порівн. з *Ле.*, розд. XXVI: «Коли тривала практика набуває сили закону, то силу цю зумовлює не тривалість часу, а воля суверена, яка виявляє себе у його мовчанні (оскільки іноді мовчання є ознакою згоди); зазначена практика буде законом доти, доки триватиме мовчання суверена з її приводу».

Розділ XII

¹ — *Цензом* називався перепис громадян Риму, запроваджений Сервієм Туллієм; проведення цього перепису було однією з головних функцій цензора. На підставі згаданого перепису визначався майновий рівень громадян, розміри податків, належність до майнових класів (див. IV, розд. IV, 15—20).

Розділ XIII

¹ — Ця проблема розглядалася Руссо у III, розд. XV, 12. Згідно плану *Політичних інституцій*, її розглядові мав бути присвячений особливий розділ (див. вище прим. 1 до Передмови).

² — Йдеться про боротьбу грецьких полісів з перськими царями, які називали себе «царями царів», у VI—V ст. до н. е., і про тривалі війни, внаслідок яких нідерландські Об'єднані Провінції і Швейцарська Конфедерація отримали повну незалежність від династії Габсбургів (XVI—XVII ст.).

³ — Мотиви цієї поради Руссо не тільки політичні, але й моральні. В *Проекті конституції для Корсики* він писав: «Отже, якщо міста є шкідливими, то столиці й поготів. Столиця є тією прірвою, що позбавляє майже всю націю нравів, законів, мужності та свободи».

Розділ XIV

¹ — Йдеться про уряд як про представника суверена у тому, що стосуєть-

ся здійснення виконавчої влади. Див. III, розд. XV, 8.

² — Коміціями називались загальні зібрання римських громадян. Цьому установленню Руссо присвятив IV розділ останньої книги *СУ*.

Розділ XV

¹ — Критику фінансової системи і бюджетної оплати суспільних робіт Руссо продовжить в *Проекті Конституції для Корсики* і в *Міркуваннях з приводу урядування в Польщі*. Посилаючись на приклад Швейцарії, він наголошуватиме на тому, що громадяни, повинні, за нарядом, по черзі будувати і підтримувати у належному стані дороги, мости, суспільні будівлі, не отримуючи за це грошей.

² — У *Міркуваннях з приводу урядування в Польщі* (VII) Руссо зазначає: «Я можу лише захоплюватись необачністю, недбалістю і, насмілюся сказати, тупістю англійського народу, який, озброївши своїх депутатів найвищою владою, зовсім не подбав про вудила, які б могли спрямовувати їхню поведінку упродовж тих семи років, доки є чинними їхні повноваження».

³ — Руссо в *СУ* постає як принциповий критик ідеї представницької демократії, хоча її прихильниками були такі шановані ним автори, як Локк (див., напр., *ТГУ*, XI, 134—135) і Монтеск'є (*ДЗ*, XI, розд. VI): «Більшість стародавніх республік мали одну велику ваду: народ у них мав право приймати активні рішення, пов'язані з виконавчою діяльністю, до якої він зовсім неудатний. Вся його участь в урядуванні повинна бути обмеженою обранням представників». Втім, у більш пізніх працях, розглядаючи ті проблеми, які стоять перед сучасними йому великими державами, а не ідеалізованими античними республіками, Руссо дещо змінює свою позицію. В *Міркуванні з приводу урядування в Польщі* (VII) він визнав необхідність надання законодавчих функцій обраним народом депутатам за умови, що ті обиратимуться на тривалий термін, а їхню діяльність буде жорстко регламентовано.

⁴ — Йдеться про період заворушень, пов'язаний з діяльністю братів Гракхів, народних трибунів, що запропонували радикальне земельне законодавство, яке торкалось інтересів практично всього римського народу (30—20-ті роки II ст. до н. е.).

⁵ — Див. прим. 1 до III, розд. XIII.

Розділ XVI

¹ — Див. III, розд. IV, 1. — Проте не слід забувати, що Руссо, надихаючись античними зразками безпосередньої демократії, визнавав цілком прийнятним виконання загальнонародними зборами деяких урядових функцій (див. прим. 10 до IV, розд. II). Така позиція є до певної міри зрозумілою, якщо згадати про суспільний ідеал Руссо (IV, розд. I, 1), його задекларовану любов до немудрацючого сільського життя і викривальний пафос, спрямований проти великих міст і великих держав. Форми урядування у невеликих державах-республіках дійсно передбачають більшу простоту і безпосередність.

² — Ідея такої угоди висувалася ще середньовічними авторами, а за часів Руссо стала загальноновизнаною. Достатньо згадати, що сам він, в *Міркуванні про походження нерівності* (1754), погоджується розглядати «[...] заснування політичного тіла як справжню угоду між народом і провідниками, яка змінює сама себе, угоду, згідно якої обидві сторони зобов'язуються дотримуватись законів, які зумовлюють її та утворюють зв'язки їхнього об'єднання».

³ — Див. II, розд. I, 3.

⁴ — Руссо має на увазі, що той, хто сьогодні, через власний волевияв, зобов'язав себе підкорятися, завтра легко може відмовитися від цього зобов'язання. В обох випадках вирішує одна й та ж воля. Фактично йдеться про угоду, укладену з самим собою, а така угода, звісно, не передбачає жодних зобов'язань на майбутнє і може бути порушеною будь-коли без щонайменшого порушення вимог справедливості.

Розділ XVII

¹ — Див. прим. 10 до IV, розд. II.

Розділ XVIII

¹ — Див. III, розд. I, 6.

² — Ця теза стала причиною численних звинувачень Руссо у тому, що він намагається підірвати основи будь-якого реального урядування, розкладаючи усякий уряд як тимчасовий і легкозмінюваний. Зокрема, Троншен, генеральний прокурор Женев, використав її як одну з головних підстав для вимоги заборонити розповсюдження *СУ* та *Еміля* в республіці.

³ — *Cas odieux* є давнім французьким юридичним терміном, що нині вийшов з ужитку. Цей термін позначає випадок, коли застосування якогось права пов'язане з небезпекою для суспільства. Римське право у таких випадках приписувало обмежувати, наскільки це можливо, зазначені права, і усіляко поширювати дію прав, що не становлять загрози для суспільства.

⁴ — В сер. IV ст. до н. е. (за Тітом Лівієм у 451 р.) верховну владу в Римі було передано децимвірам, колегії з десяти осіб, які мали скласти перший писаний кодекс римського права. Хоча колегія обиралась на рік, проте, пославшись на незакінченість законотворчих справ і не маючи реальної сили, яка могла б їм протистояти, децимвіри подовжили повноваження ще на рік. Спроби подальшого утримання влади призвели до заворушень, що завершилися скасуванням колегії та убивствами і переслідуванням її учасників. Головним результатом діяльності колегії було створення *Законів дванадцяти таблиць*.

⁵ — Див. III, розд. XIII, 1—2.

⁶ — Див. I, розд. VII, 2.

⁷ — Гроцій (*ПВМ* II, розд. V, 24) визнавав право позоставити державу, обмежуючи його тією самою умовою, що й Руссо: ніхто не може позоставити держави, якщо це суперечить «інтересові громадянського суспільства».

КНИГА IV

Розділ I

¹ — В цьому місці Руссо подає ідеалізоване зображення того урядування, яке існувало у сільських регіонах Швейцарії. Більш розвиненої форми ця ідеалізація набуває в *Проекті конституції для Корсики*.

² — Теза про необхідність для держави невеликої кількості добре виважених законів і суворого їх дотримання повторюється у *Міркуваннях з приводу урядування в Польщі* (X); тут буде доречним звернутися до одного з рукописних фрагментів Руссо (Невшат., № 7867): «Якби мене запитали, який народ є найпорочнішим з усіх я б відповів без вагань: той, що має найбільше законів. Добра воля заступає собою все, і той, хто вміє прислуховуватися до закону свого сумління, не має потреби в інших, велика ж кількість законів засвідчує дві однаковою мірою небезпечні та майже завжди взаємопов'язані

речі — що закони погані, і що вони безсилі. [...] Сила-силенна едиктів і декларацій, котрі щодня видаються деякими дворами, має лише той наслідок, що дає побачити кожному: народ небезпідставно зневажає волю свого суверена, а також підтовхує його до ще більшої зневаги, показуючи, що суверен не знає навіть того, чого хоче».

³ -- Вираз *mis aux sonnettes* є натяком на бернську в'язницю для небезпечних злочинців, назва якої буквально перекладається як «Дім дзвіночків»; дзвіночки також носили на шії ті арештанти, які працювали на суспільних роботах. *La discipline* (тут «батіг») — назва виправної в'язниці у Женеві; проте Руссо радше має на увазі, що герцога піддали б принизливому покаранню батогами. -- Автор *СУ* так негативно характеризує О. Кромвеля (1599–1658), видатного діяча англійської революції XVII ст., лідера партії індепендентів, і Фансуа де Вандома, герцога де Вофора (1616–1669), впливового учасника Фронди, мабуть тому, що перший узурупував верховну владу (1655), проголосивши себе лордом-протектором з диктаторськими повноваженнями, а другий, спочатку підтримавши парламент (1649) і набувши великої популярності серед паризького населення завдяки своєму красномовству, зрештою зрадив (1653) своїх прихильників, отримавши для себе особисто деякі обіцянки з боку короля.

⁴ -- Порівн. з II, розд. III, 3–4.

⁵ -- Руссо зазначав, що загальна воля ніколи не зникає, але тоді, коли панують партикулярні інтереси, до неї ніхто не прислухається (див. абз. 6 цього ж розд.).

⁶ -- Держави (I, розд. I, 10), тобто пасивного стану політичного тіла, політичної системи у аспекті її конституції. Оскільки остання, за Руссо, встановлюється через волевияв усіх громадян, що пристали до суспільної угоди, то будь-яке домінування партикулярного інтересу, тобто використання сукупної сили держави одним з «часткових суспільств», що утворилися в ній, проти іншого, знищує сам суспільний стан, за якого особа підкоряється лише загальній волі. Тиск з боку партикулярного інтересу руйнує суспільну угоду і відновлює природний стан, тобто позбавляє закони їхньої сили. «Беззаконні декрети», прийняті під впливом тих чи інших часткових суспільств, делегітимують владу; остання ж-б захищає лише інтерес якоїсь з партикулярних складових народу, а тому нехтує загальною волею і через це звільняє решту громадян від обов'язку підкорятися.

⁷ -- Порівн. з II, розд. IV, 5.

Розділ II

¹ -- Йдеться про події 68 р. н. е., коли, після смерті Нерона, імператорську владу на негравальний час захопив Отон, а потім Вітелій. Див. Тацит, *Історія*, I, 85.

² -- Це положення є однією з найзагальніших концептуальних підвалин для представників школи природного права (порівн. *ТГУ*, VIII, 95–99).

³ -- Зазначену думку Руссо висловив ще у *Міркуванні про походження нерівності*.

⁴ -- Див. *ПІЛ*, VII, розд. II, 7. Про необхідність явної або мовчазної згоди для того, щоб стати членом держави і про володіння землею як знак мовчазного прийняття законів йдеться також у Локка (*ТГУ*, VIII, 119–122) і Бурламакі (*Принципи політичного права*, I, розд. V, 13).

⁵ -- Див. *ТГУ*, VIII, 95–99.

⁶ -- Тобто вільною людиною, або громадянином, індивіда робить лише загальна воля, об'єктивні спільні інтереси, притаманні тому чи іншому політичному тілові. Отже, за умов суспільного стану, вільною людиною може бути лише громадянин, не просто природний індивід, а носій загальної волі, член суверена, інакше кажучи — одна з індивідуальних іпостасей, яка виникає і набуває провідного значення за умов суспільного стану.

⁷ — «Свобода» (лат.)

⁸ — Для розуміння цього положення вельми важливо пам'ятати думку Руссо про внутрішню роздвоєність людини, яка живе в умовах суспільного стану (I, розд. VII, 7) — «людина, тобто природний індивід, протистоїть «громадянськості» (див. прим. 6). Людина завжди усвідомлює свій індивідуальний інтерес і досить часто — суспільний; у другому ж випадку вона мислить як громадянин, тобто — розпізнає у собі загальну волю, або той інтерес, який, на думку Руссо, об'єктивно притаманний усім укладачам суспільної угоди вже через саме по собі прилучення до суспільства. Але ж людина, що живе у добре конституційованій державі (у котрій лише й можливий справжній суспільний стан), є *перш за все* громадянином; тому, довідаючись після голосування про рішення, яке дістало загальнонародне схвалення, громадянин дізнається про свій «справжній» інтерес. про те, чого він «дійсно», насправді бажає. Головне ж для кожного, як для громадянина — «стан і потреби політичного тіла».

⁹ — Порівн. з *Міркуваннями з приводу урядування в Польщі* (IX).

¹⁰ — Суверен, за Руссо, може здійснювати також і функції магістрата (див., напр., посилання на історію Риму — IV, розд. IV, 23). Але це суперечить теж і про те, що творець законів не повинен зосереджувати у своїх руках виконавчу владу, оскільки всі його акти є виключно законами (III, розд. I, 3). Навіть коли суверен законодавчо припише, що загальнонародні збори, обираючи, скажімо, провідних магістратів, постають не як суверен, а як специфічне урядове утворення, такий припис буде *логічно* неприпустимим, оскільки означатиме, що увесь народ, зібравшись разом, принаймні тимчасово позбавляє себе своєї суверенної влади, якої, за визначенням, він не може втратити, *не перестаючи бути народом*. Тому Руссо часто вдається до важливого застереження: акти суверена з приводу партикулярних об'єктів є декретами, а не законами (II, розд. IV, 6). Однак виникають серйозні сумніви щодо можливості обґрунтувати цю тезу у тих концептуальних межах, що пропонуються СУ.

Суверен виголошує тільки загальну волю, отже, приймаючи декрети він з необхідністю втрачає якість суверена і перетворюється на якусь особливу колегію. Гаразд. Але хіба може народ, що зібрався разом, втратити якість суверена, якщо він приймає рішення шляхом голосування *усіх громадян*? Неперекожливо виглядає таке обмеження: суверен є абсолютно вільним в усюму, він може навіть скасувати суспільну угоду, але не може вважати законами свої приписи щодо часткових об'єктів, бо це порушує загальність його волі (I, II, розд. IV, 6). На чому ж засноване тоді право суверена видавати декрети, вирішувати питання про те, чи слід продовжувати повноваження уряду (III, розд. XVIII, 6—8), тощо? Нехай загальна воля передбачає «подвійну універсальність», але ж суверен утворюється самим лише загальним зібранням народу і від зміни об'єкту своєї волі не перестає бути сувереном. То що, у нього є дві волі — загальна і часткова?

Якщо увесь народ приймає рішення стосовно якогось часткового об'єкту, неже цей об'єкт у такому випадку не стосується усього народу, тобто не перетворюється на загальний? Аргументація, що міститься у III, розд. XVII, 6 — нібито у демократичних державах існують приклади тимчасового перетворення законодавчого органу на урядовий, насправді нічого не доводить, оскільки Руссо не пояснює головного: яким чином, виходячи з його принципів, можна обґрунтувати цю історичну особливість деяких демократичних урядів; до того ж англійський парламент, за власним визнанням автора СУ, не є сувереном, тобто загальними зборами усіх громадян (III, розд. XV, 5).

Ідея абсолютної свободи суверена у прийнятті рішень, як і слід було очікувати, породила логічні апорії. Або суверен висловлює лише загальну волю — тоді усі його приписи є законами, а отже ставиться під загрозу сам принцип розподілу влад, або його волевияви повинні мати обмеження, тоді у таких обмеженнях можна зайти дуже далеко. Неможливо мати обмежену всемогутність. Намагаючись узгодити свої метафізичні засади (об'єктивність і єдність загальної волі, успадкування сувереном «необмеженої» свободи, яка

існує у природному стані, сама ідея природного стану, тощо) з стародавньою і сучасною йому політичною реальністю, Руссо не досягнув успіху. Точка зору Локка, який бачив законодавчу владу функцією представницького органу, підкоряв її діючим законам (ТГУ, XI, 136), обмежував функції парламенту виключно законотворчістю і піклуванням про збереження суспільства (ТГУ, XI, 134) і передбачав можливість зловживань з їхнього боку (ТГУ, XIX, 220—222), є хоча й не бездоганною, але більш практичною і послідовною, ніж точка зору Руссо. Якщо Локк намагається запобігти свавіллям як з боку народу, так і з боку різних владних інституцій, створивши систему обопільних обмежень і противаг, то свавілля суверена в системі Руссо насправді не може запобігти нічому, навіть сам автор за усього свого бажання. Хоча Руссо й не слід звинувачувати у свідомих «тоталітарних» намірах, проте об'єктивно деякі його ідеї становлять справжній скарб для тоталітарних «законодавців».

Розділ III

¹ — Див. III, розд. XVII, 1.

² — ДЗ, II, розд. II.

³ — Порівн. з I, розд. VI, 6.

⁴ — Вольтер свого часу заперечував цю тезу Руссо, стверджуючи, що сенатори, яких автор *СУ* зневажливо називає «барнаботами», цілком могли посідати магістратури, і навіть найважливіші (*Pecn, idee*, § 35). Насправді Руссо цілком правильно вжив термін *barbabotes*. Венеційський народ, тобто особи, що мали права громадянства, поділялися на сеньорів і барнаботів (від кварталу Сан-Бернабе, де вони мешкали), останні з яких були бідняками. Велика Рада, тобто загальні збори громадян, не мала реального впливу на політичне життя. До того ж в Руссо йдеться про «більшість бідних барнаботів».

⁵ — В *Листах з гори* (IX) Руссо надає женевській буржуазії іншого статусу, визначаючи її як певний «середній стан» між бідними і багатими, провідниками держави і черню.

⁶ — Див. III, розд. IV, 8.

⁷ — Шарль-Ірене Кастель, абат де Сен-П'єр (1658 – 1743), відомий французький публіцист; був духовником герцогині Орлеанської, потім абатом у Тироні. Під враженням побаченого на Утрехтському конгресі 1712 р. створив свій тритомний *Проект вічного миру* (вид. 1713), працю, яку має на увазі Руссо; головною ідеєю твору був проект створення загальноєвропейського суду, або сенату, для вирішення усіх конфліктів між державами без війн. У 1718 р. було опубліковано другий з найважливіших творів абата де Сен-П'єра, *Міркування про полісинодію*, де, окрім розвитку раніше висловлених ідей, містилася критика політичних діянь Людовика XIV (війни, скасування Нантського едикту тощо); автор навіть відмовився називати покійного короля Великим, через що був виключений того ж року з членів Французької академії. Руссо добре знав обидва згаданих твори і залишив нотатки з їх приводу.

Розділ IV

¹ — У *Міркуванні про походження нерівності* Руссо називав римський народ прообразом «усіх вільних народів».

² — У цьому розділі твору знаходить яскраве відображення традиційна для Руссо пасторальна тематика. Сільське життя, ідеалізоване зображення якого подається в *СУ* (див., напр., IV; розд. I, 1.; II, розд. XI, 4 тощо) було для Руссо синонімом життя добродісного і незіпсованого, наближеного до природи і сновненого праці. Місто, навпаки, розглядалося як джерело всіх можливих вад, зловживань і злочинів.

³ — Варрон, *Про сільське госп.*, III, II.

⁴ — Див. Пліній, *Природ. істор.*, XVIII, 3.

⁵ — Див. Тіт Лівій, *Історія Риму*, II, 16, 4—5.

⁶ — Порівн. ДЗ, II, розд. II.

⁷ — *Компیتالіями* називалися давньоримські свята на честь ларів, божеств, що охороняли оселю. Започатковані згідно указу Сервія Туллія. Для свята були призначені спеціальні каплиці, що будувалися на перехрестях (лат. - *cornitium*) вулиць за рахунок мешканців кварталу. Дата святкування призначалася претором, завжди через декілька днів після сатурналій. Протягом святкування раби звільнялися від будь-якої роботи, а також допускалися до участі в релігійних церемоніях, допомагаючи жерцям.

⁸ — *Паганалії* (від лат. *pagus*, сільська община) були святами на честь Церери та інших божеств, пов'язаних з врожаєм та сільською працею. Відзначалися у січні.

⁹ — Букв. «голови, узяті на облік» (лат.), найбідніший прошарок населення Риму; називалися так, оскільки, нічим не володіючи, не могли під час цензу подати інформації про своє майно і враховувалися лише особисто, «за головами».

¹⁰ — Гай Марій (157—86 до н. е.), переможець у війнах з Югуртою і кімвранцями; перед Югуртинською війною (кін. II ст. до н. е.) змушений був наймати до війська добровольців, оскільки в Італії на той час зменшилася кількість вільних селян, що складала основу військових сил Риму раніше, і значно зросла кількість населення, що не підлягало цензовому обліку через бідність. Про цей крок Марія Руссо згадує у *Міркуваннях з приводу урядування у Польщі* (XII), а також у статті *Про політичну економію*: «[...] всі перемоги найдавніших римлян, так само, як і перемоги Олександра, були одержані хоробрими громадянами, що усвідомлювали необхідність проливати свою кров за батьківщину коли це потребувалося, але ніколи не торгували цією кров'ю. Марій був першим, хто, під час війни з Югуртою, вкрив ганьбою легіони, увівши до їхніх лав відпущеників, вождюг та інших нищих людей» (ДЕРАТЕ, 1997, 90—91).

¹¹ — Цей висновок Руссо виглядає необгрунтованим. Хоча автор СУ висловлює подив з приводу недопущення сенаторів до участі у трибутих коміціях (див. даний розд., абз. 31), він не обурюється, що у куріатних коміціях брали участь лише члени курій (див. даний розд., абз. 26), а у центуріатних більшість народу практично нічого не вирішувала і право участі у них, за таких умов, перетворювалося на фікцію. Спеціалізований характер коміцій призводив до того, що, формально кажучи, кожна група населення була у якійсь мірі позбавленою права впливати на вирішення певних питань. У будь-якому випадку римський політичний устрій не передбачав існування того ідеального суверена, який уявлявся авторів СУ (I, розд. VII; II, розд. VI).

¹² — Див. прим. 10 до IV, розд. II. — Вживання дієслова «узурпувати», яке завжди має в Руссо негативний відтінок, видається незрозумілим у цьому контексті, оскільки законність перебирання народною асамблеєю функцій уряду не ставилася під сумнів автором СУ (III, розд. XVIII). — Тут виявляє себе досить принципова розбіжність між Локком і Руссо. Перший з авторів вважав, що законодавчий орган не повинен діяти постійно, або навіть збиратися занадто часто (ТГУ, XIII, 134), другий — що справжній обов'язок громадянина полягає у тому, аби якомога більше часу проводити на площі народних зборів (III, розд. XII, 4, розд. XIII, 1, розд. XV, 1 та ін.). Таким чином, система Руссо містила у собі тенденцію до злиття «справжнього» демократичного уряду і суверена; втім, справжня демократія, за Руссо, є урядуванням, гідним богів, а не людей (III, розд. IV, 8).

¹³ — «Законои, прийняті куріями» (лат.).

¹⁴ — Звертання до жеребу як принципу демократичного голосування в цьому випадку важко узгодити з власними принципами Руссо. Для автора СУ суттєвим мотивом застосування жеребу за умов демократії є *повна рівність* громадян, — і за здібностями, і за майном — так що обрання гідного можливе лише шляхом жеребкування. Закон повинен покладати урядові обов'яз-

ки шляхом жеребу, оскільки вони є обтяжливим обов'язком, а жодного з громадян не можна обтяжувати більше, ніж іншого (IV, розд. III, 3—4). Такий самий принцип застосовується й до прийняття законодавчих рішень — всі повинні мати рівний шанс скористатися правом прикладу і, відтак, законно перетворити саме своє, а не чуже, прагнення на вияв загальної волі. Римська ж республіка не була взірцем такої ідеальної рівності, оскільки не була ідеальною демократією (III, розд. IV, 8).

¹⁵ — На час установлення трибутичних коміцій (див. прим. 4 до III, розд. X) сенат складався не тільки з патриційів, але й з впливових плебейських родин.

¹⁶ — Джерелом, з якого Руссо запозичив цю думку, є не власний текст Ціцерона (*Про закони*, III, 15), а *Дух законів* Монтеск'є (II, розд. II): «Питання про те, яким повинне бути голосування, — таємним чи публічним — має надзвичайну важливість. Ціцерон пише, що закони, котрі встановили таємне голосування у останні часи Римської республіки, були однією з найголовніших причин її загибелі».

¹⁷ — «Спостерігачі», «роздавачі <табличок>», «збирачі голосів» (лат.).

Розділ V

¹ — Право обирати народних трибунів з широкими повноваженнями (спочатку двох або чотирьох, потім до десяти) плебей, що складала основу війська, отримали у 494 р. до н. е., після відомої «сецесії» на Священну Гору. Оскільки плебей погодилися приймати участь у війнах лише в обмін на політичні права, то патриційські родини змушені були виконати висунуті до них вимоги.

² — Рада Десяти в Венеції була заснована у 1310 р. після «змови Тьєполо», і отримала практично необмежені судові повноваження; члени цієї колегії не несли жодної відповідальності за свої дії.

³ — Інститут ефорів (у кількості п'яти осіб) було запроваджено у Спарті бл. VIII ст. до н. е. Лікургом або Феопомпом; до їхньої компетенції належав нагляд за діяльністю всіх посадових осіб і приватним життям громадян, судові функції, призначення воєначальників, скликання народних зборів, усунення з посад тих, хто заплямував себе негідними вчинками; лише одностайні рішення ефорів набували сили закону.

⁴ — Йдеться про події другої пол. III ст. до н. е. у Спарті. Царя Агіса IV (243—235), що намагався відновити традиційний устрій Лікурга, скасувати боргові зобов'язання і провести перерозподіл землі було повалено і, за вироком ефорів, страчено. Його наступник Клеомен III (235—223), покарав смертю ефорів, що судили Агіса, і на нетривалий термін втілюв у життя його задуми. Але, після поразки у війні з македонцями, полишив Спарту, знайшовши притулок у Єгипті, де, зрештою, вчинив самогубство 220 р.

⁵ — Цезар (102 v 100—44 рр. до н. е.), як відомо, проголосив себе довільним диктатором, верховним понтифіком і трибуном. Октавіан Август (63 р. до н. е.—14 р. н. е.), захопивши реальну владу в Римській державі, окрім титулів принцепса, консула (обирався щорічно до 23 р. н. е.), верховного головнокомандувача (після 23 р. н. е.), верховного понтифіка, здобув також і довільний трибунат, зосередивши таким чином в своїх руках найвищі повноваження, що надавались республіканськими інституціями. Звісна річ, свою трибунську владу Август використовував не за тим призначенням, задля якого її було встановлено у давні часи Риму.

Розділ VI

¹ — Йдеться про епоху громадянських війн у Римі I ст. до н. е., коли головною політичною силою стали армії, які набирались особисто полководцями і були готові виконати будь-який наказ свого провідника. Сулла

(138—78 рр. до н. е.) проголосив себе диктатором у 82 р. до н. е., спираючись на військо, з яким він воював проти Мітрідата VI; Цезар у 48 р. переміг Помпея (106—48 рр. до н. е.), провідника армії сенату, спираючись на легіони, з якими раніше підкорив Галлію.

² — Луцій Сергій Катіліна (бл. 108—62 рр. до н. е.), колишній прибічник Сулли, після невдалих спроб стати консулом (64 і 63 рр.) організував змову з метою захоплення державної влади і встановлення одноосібного правління; хоча підготовка до виступу майже не приховувалась, лише консул Марк Тулій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.) виявив рішучість; за присудом сенату він почав репресії проти учасників змови у Римі, змусивши Катіліну утекти до Етрурії, де головні сили заколотників зазнали поразки від вірного державі війська, а сам ватажок заколоту загинув. Згодом, під час боротьби між Триумвіратом і сенатом, Ціцерона притягли до відповідальності за те, що він пролив кров вільних римських громадян не за вироком суду, а лише спираючись на повноваження, надані сенатом, який не мав права смертної кари щодо громадян. Ціцерона присудили до вигнання, але згодом він знову повернувся до активного політичного життя.

Розділ VII

¹ — Йдеться про загальну невдачу боротьбу французького уряду з поширенняю практикою поєдинків честі між дворянами у XVII—XVIII ст. Лише за царювання Людовика XIV було видано 11 едиктів проти дуелей.

² — Цю оповідь Руссо запозичив з одного тексту Плутарха (*Про визначні висловлювання лакедемонян*, § 69), у якому йдеться про мешканців острова Хіос. Оскільки це слово у французькій мові має таку форму (*Chio*), яка може викликати певні натуралістичні асоціації, то Руссо відмовився його вживати, оскільки вважав предмети, про які розмірковує у своєму трактаті, надто серйозними щоб бути приводом для сумнівної гри слів.

Розділ VIII

Згідно листа Руссо до Рея (23. 12. 1761: *CG*, t. VII, p. 2), цей розділ було написано вже після того, як в грудні 1760 в Амстердам для розгляду видавцем надійшла чернетка основного тексту. Час написання тексту невідомий. Сама ж ідея громадянської релігії висувалась Руссо ще 18. 08. 1756 р. в листі до Вольтера: «Я бажав би, щоб в кожній державі існував моральний кодекс, різновид громадянського віросповідання, який би містив у собі позитивно: максими, які кожен повинен був би приймати, і негативно: нетерпимі максими, які слід було б відкинути — не як нечестиві, а як заколотницькі. [...] Цей твір, якщо поставитись до його написання з усією ретельністю, став би, видається мені, найкориснішою з усіх коли-небудь створених книг і, мабуть, єдиною справді необхідною для людей» (*CG*, t. II, p. 232).

¹ — Див. I, розд. II, 6.

² — Ця думка зумовлена традиційними для Руссо ідеалізованими уявленнями про давні часи. На чолі суспільних об'єднань стояли боги, оскільки серед громадян, нібито, панувала рівність.

³ — Див. даний розд., абз. 33—35.

⁴ — Руссо піддає критиці сучасні йому спроби досліджень з порівняльної міфології. Об'єктами його критики могли бути стаття *Міфологія* (VI т. *Енциклопедії*), у якій йдеться про запозичення греками своїх міфів з Єгипту і Фінікії, *Історія маніхейства* де Восорба (див. *Лист до Крістофа де Вомона*, *PCO*, 324—325), а також, як зазначає Р. Дерате, праці братів Фромон, Дезот Рейе, ін. Теза про подібність стародавніх культів була широко розповсюдженою у часи Руссо, що засвідчують тексти таких авторів, як Фонтенель (*Про походження міфів*) чи Юм (*Природна історія релігій*).

⁵ — В українському перекладі *Книги суддів* (XI, 24) це місце має такий вигляд: «Отож, що дасть тобі на насліддя Кемош, бог твій, те ти посядеш, а все, де вигнав Господь, Бог наш, перед нами, те ми посядемо». — Луї де Карр'єр (1662—1715), французький ораторіанець, автор кількох теологічних досліджень, зокрема фундаментальної праці, що мала назву *Буквальний коментар до Біблії* (1701).

⁶ — Мається на увазі т. зв. «священна» війна 355—346 рр. до н. е. між мешканцями Фокиди і Союзом амфіктіонів, об'єднанням провідних давньогрецьких полісів, яке було гарантом недоторканості майна і території храму Аполлона в Дельфах. Фокейці, захопивши частину храмових земель, відмовилися повернути її на вимогу Союзу; у війні, що розпочалася, фокейське військо щент розгромило союзників, після чого на нетривалий час Фокида перетворилася на провідну державу Греції. Однак, після втручання Філіппа Македонського, який спромігся перемогти фокейців, їхні міста були зруйновані, а мешканців примусили жити у селах, кожне з яких налічувало не більше п'яти десятків дворів. Фактичним наслідком війни стала македонська гегемонія над грецькими полісами.

⁷ — Римляни підкорили Тарент, грецьке місто в Апулії, 272 р. до н. е. після тривалої і кривавої війни.

⁸ — Тобто папи. Цей термін Руссо запозичив в Монтек'є (*ДЗ*, XXIV, розд. V): північні народи сприйняли протестантизм, оскільки серед них зберігся «[...] дух незалежності та свободи; тому релігії без видимого провідника є більш відповідними незалежності, притаманній цьому кліматові, аніж ті, що мають такого провідника».

⁹ — Оскільки Магомет був одночасно і релігійним лідером і світським провідником громади, що утворилася навколо нього. За царювання халіфів особисті суперечності серед членів сім'ї і близького оточення пророка призвели як до релігійних, так і до політичних розподілів. Алі (602—661 рр.), зять Магомета і четвертий халіф, був прихильником заміщення халіфського престолу за правом народження, тобто — прямими нащадками пророка; згодом його розбіжності з політичними супротивниками породили розподіл мусульман на сунітів і шіїтів, яких Руссо називає «сектою Алі»; шіїти вважають, що нащадкам пророка притаманні особливі якості, не визнають тієї редакції Корана, яку було створено за часів двох перших халіфів, тощо.

¹⁰ — Йдеться про церковні реформи англійського короля Генріха VIII (1491—1547) і російського царя Петра I (1672—1725). Генріх, видавши у 1533 р. *Акт про супрематію*, проголосив себе головою Англійської церкви, яка таким чином втратила підпорядкованість папі. Петро у 1721 р. створив Священний Синод на чолі з обер-прокурором, державний орган керівництва російською православною церквою, який проіснував до 1917 р.

¹¹ — У Франції регулярно відбувалися асамблеї духовенства Галіканської церкви, участь у яких брали прелати. Порівн. з 1. *ШП*, 1.

¹² — Докладніше про роль обряду причащення в утисках протестантів див. 1. *ШП*, 3.

¹³ — Див. *ПГ*, XVII, 28: «[...] той володар або ж ті збори, що мають суверенну владу, очолюють як церкву, так і державу, оскільки церква і християнська республіка становлять собою одну й ту ж річ». Гоббс вважав, що забезпечення внутрішнього миру в державі неможливе, якщо світська влада не матиме права заборонити шкідливе, на її погляд, релігійне вчення (там само, VI, 11).

¹⁴ — Про зміст цього листа Руссо довідався з Передмови Барбейрака до перекладу Гроцієвого *Права війни і миру* (вид. 1724, р. XXXI—XXXII): «Вачив трактат *Про Громадянина*. Я підтримую те, що там говориться на користь королів, але не можу прийняти тих підвалин, на яких автор засновує свої погляди. Він вважає, що усі люди за природою перебувають у стані війни і висловлює деякі інші речі, що суперечать моїм принципам. Бо ж він не зупиняється навіть перед твердженням про те, що кожна приватна особа повинна сповідувати релігію, яку підтримує суспільна влада на її батьківщині».

ні; навіть якщо ця релігія викликає відразу, людина повинна хоча б зовні сповідувати її і підкорятися їй».

¹⁵ — Про відповідні погляди цього автора Руссо довідався з текстів Монтеск'є. Автор *Духу законів* піддав критиці Бейлеві інвективи проти релігії, зокрема — його тезу про неспроможність християн «заснувати життєздатну державу» (XXIV, розд. VI) і про те, що «менш небезпечно зовсім не мати релігії, аніж мати погану релігію» (XXIV, розд. II). Руссо лише частково приєднався до цієї критики, заперечуючи другу тезу і розвиваючи аргументацію на користь першої (див. даній розд., абз. 22—30).— Про Варбуртона див. прим. 14 до II, розд. VII.

¹⁶ — Під загальним суспільством Руссо має на увазі «загальне суспільство людського роду» (I, I, розд. II), під особливим — громадянське суспільство.

¹⁷ — Це місце є прикладом впливу протестантських поглядів на ідеї Руссо. Прагнення до чистої Євангелії, незатмареної історичними нашаруваннями, неодноразово знаходило відображення у творах філософа. Наприклад, у *Листі до Крістофа де Бомона* він пише: «Месьє, я — християнин і християнин щирій, у сенсі євангельського вчення. Я християнин, але маю за своїх вчителів не священників, мій учитель — Ісус Христос» (PCO, 327). Див. також *Листи з гори (I)* і *Сповідь савайського вікарія* (част. II).

¹⁸ — На думку Р. Дерате, «природне божественне право» є еквівалентом «довільного божественного права», що встановлене творцем для усіх людей, терміну, застосованого Гроцієм (*ПВМ*, I, розд. I, 15) для позначення тих людських обов'язків, які слід виконувати людині не через їхню справедливість, а через те, що цього хоче Бог. «Позитивному божественному праву» відповідає «довільне божественне право», встановлене для якогось одного народу (проте єдиним народом, що має таке право, Гроцій визнавав євреїв — там само, 16).

¹⁹ — «Нехай буде присвячений богам» (лат.). Формула, що застосовувалася у римському праві. Людина, яка вчинила певний злочин, «присягаючись» богам, тобто мала бути принесеною у жертву. Окрім того, в якості священної формули, присвячення підземним богам мало означати прокляття, а богам горнього світу — благословення.

²⁰ — Роз'ясненню цієї фрази може сприяти інший текст Руссо: «Жодним чином не намагаючись зобразити чисту Євангелію згубною для суспільства, я вважаю її у певному смислі занадто сприятливою життю у суспільстві, такою, що стосується усього роду людського, а тому надмірно для законодавства, котре повинне бути есклюзивним, такою, що викликає радше людяність, аніж патріотизм і сприяє вихованню радше людей, аніж громадян» (*Листи з гори*, I). Відповідаючи на численні заперечення, Руссо спирався саме на цю тезу. На його думку, людське суспільство взагалі, тобто міжлюдські взаємини як такі, повинні засновуватися на людяності і доброчинності, проповідуваних християнством. Але партикулярні, тобто політичні суспільства ґрунтуються виключно на земних принципах, від яких християнство з необхідністю відвертає людину.

²¹ — Монтеск'є (*ДЗ*, XXIV, розд. VI), заперечуючи тезу Вейля про неспроможність християн до створення життєздатної держави, пише: «Це були б громадяни, які б чудово розуміли свої обов'язки і які б докладали усіх зусиль задля їхнього виконання; вони б чудово усвідомлювали право природного самозахисту; зокраце ставилися б вони до своїх релігійних обов'язків, тим краще пам'ятали б про свої обов'язки перед батьківщиною. Християнські принципи, глибоко відбиті у їхніх серцях, були б незрівнянно більш дівими, аніж хибна честь монархії, людські чесноти республік і нищій страх деспотичних держав».

²² — Йдеться про епізод війни між римлянами і ерусками 480 р. до н. е., коли римське військо очолював Марк Фабій. Див. Тіт Лівій, *Історія Риму*, II, 45.

²³ — Оскільки хрестоносці є громадянами церкви, то церква постає як держава, позбавлена розподілу на світську і духовну владу; папа тримає у своїх руках обидва меча, а тому, на думку Руссо, відновлюється становище, яке існувало за язичництва.

²⁴ — Імператор Костянтин (поч. IV ст. н. е.), прагнучи підкорити своїй владі всю Римську державу, спирався на воєвків-християн, що становили основу його військових сил; замість традиційного римського орла на його знаменах було поміщено зображення хреста.

²⁵ — Див. II, розд. IV, 3—5, 10.

²⁶ — В тексті зазначеного твору, виданому в Амстердамі 1764 р., цієї фрази немає. Ч. Воган і Р. Дерате висловлювали припущення, що у тій копії рукопису, яка стала основою для видання, згадана фраза була відсутньою, тим більше, що у Передмові видавець сповіщає про велику кількість помилок в тексті рукопису.

²⁷ — Досить обгрунтованим є припущення про те, що Цезар брав участь у змові Катіліни (див. прим. 2 до IV, розд. VI), в усякому разі, він був досить близьким до кола змовників. Йдеться про спроби Цезаря посмертно реабілітувати Катіліну. Катон Молодший (95—46 рр. до н. е.) і Цицерон, які очолювали республіканську партію, були головними опонентами Цезаря.

²⁸ — Таким чином, за Руссо, свободою совісті можуть користуватися лише ті особи, які вірять у справедливість провідних засад суспільного життя, існуючих у державі. Той, хто у них не вірить, має піти у вигнання, як особа, що не приймає суспільної угоди (IV, розд. II, 6).

²⁹ — Руссо пристає до точки зору, яку висловлював ще Платон у X книзі *Законів* (907e—910d): невіра у богів і нечестя повинні каратися позбавленням волі. Д. Локк у *Листі про віротерпимість*, опублікованому 1689 р. у Голандії, зазначає: «ті, хто не визнають існування божества, не мають жодного права на терпимість». На думку Локка, для атеїста нічого не варті ані домовленості, ані обіцянки, тобто сама основа, на якій ґрунтується громадянське суспільство.

³⁰ — Цей присуд можна розглядати як один з виявів романтичної закоханості Руссо у «прості й суворі» нрави давнини. Саме такої «високий стиль» (у варіанті, що міститься в *ЖР*, цей стиль ще відчутніший — I, *ГР*, 19) був одним з джерел натхнення для революційного терору пізніших часів. Ідеалізована неісторична пародія на «громадянські почуття» з надзвичайною легкістю перетворюється тут на санкцію для застосування смертної кари. Навряд чи помилялися ті автори, які ще у XVIII столітті розглядали Руссо як одного з творців того типу чуттєвості, який живив якобінську диктатуру. Фактично Руссо, глибоко обурюючись формулярами, які примушувало підписувати католицьке духовенство (див. даний розд., абз. 34 прим.), пропонує не менш тоталітарний прийом «роботи з масами».

³¹ — Див. I *ШП*.

³² — Коли твір почав друкуватися, Рей отримав від Руссо листа з проханням видалити цю примітку. Таким чином, виникло два варіанти видання 1762 р., один з яких містив примітку про шлюб, а другий ні.

³³ — Йдеться про епізод з біографії Генріха IV (1553—1610), який описано єпископом Ардуїном де Перефікс в *Історії короля Генріха IV* (паризьке вид. 1661, с. 200). В 1593 р. король організував дискусію між теологами католицької і гугенотської конфесій. Коли один з гугенотських докторів погодився, що перебуваючи у католицькій вірі, християнин також може досягти спасіння, король зауважив: «Розважливість вимагає від мене належати до їхньої віри, а не до вашої, оскільки, залишаючись у ній, я досягну спасіння і згідно їхніх слів, і згідно ваших, якщо ж я залишуся у вашій вірі, то ви визнаватимете мене спасеним, а ось вони — ні».

Розділ IX

¹ — Р. Дерате зазначає, що тут йдеться, певна річ, про міжнародне державне право.

ЖЕНЕВСЬКИЙ РУКОПИС

Про суспільну угоду є первинним заголовком ЖР. Руссо спочатку змінив цей заголовок на інший: *Про громадянське суспільство*, але потім відновив. Остаточному варіантові підзаголовку передували три інших: *Дослід про конституцію держави*, *Дослід про формування політичного тіла* і *Дослід про формування держави*.

Коментуються лише ті тексти, які не увійшли до остаточної версії СУ (див. Таблицю відповідності абзаців ЖР і СУ). Не наведено даних про специфічні особливості рукопису, наприклад, закреслені варіанти окремих слів, виправлення, проте в текст перекладу включено закреслені абзаци. Переклад здійснено О. Хо-мою за виданням ДЕРАТЕ, 1997, 101—168.

КНИГА I

Розділ I

¹ — Оскільки Руссо у різних місцях своїх творів розглядав суспільство то як машину, то як органічне тіло, між дослідниками його творчості досить давно виникли дискусії з приводу того, яка з аналогій є автентичною. Наприклад, Ч. Воган (див. ВОГАН 1915, I, 57—58) вважав домінуючим органічний мотив, а Р. Юбер — машинний. З поглядами Руссо, як на мене, більше узгоджується друга точка зору, оскільки саме органічне тіло Руссо розумів у картезіанському дусі, тобто як автомат. Механічні уподібнення становлять характерну рису СУ, Руссо нерідко вдається до таких слів, як «важель», «важелі управління машиною», «механізм» (*ressort* можна було б перекласти також «пружина», «рушій», «рушійна сила»).

Розділ II

Первинна назва цього розділу, закреслена Руссо: *Про те, що суспільство між людьми не виникає природним чином*; в Невшат. № 7854 присутній інший варіант: *Про природне право і загальне суспільство*. Оскільки в тексті розділу присутні уривки з статті Д. Дідро *Природне право*, опублікованої в V томі *Енциклопедії*, ще в минулому столітті виникла гіпотеза про щонайменше причетність Руссо до створення цього тексту. Цю гіпотезу давно спростовано, оскільки Г. Болавон, а потім Р. Юбер довели, що Руссо полемізує з ідеями згаданої статті, а не висловлює їх як власну думку. Критика Руссо спрямована також і проти Боскюе, адже один з розділів ПСП (I, розд. II) має промовисту назву *від загального суспільства роду людського народжується суспільство громадянське, тобто суспільство, за якого існують держави, народи і нації*.

¹ — Руссо вважав, що у первісному природному стані людина не потребувала допомоги інших людей і вела переважно індивідуальний спосіб життя, не підтримуючи з іншими «жодного спілкування» (Див. *Міркування про походження нерівності*, част. I).

² — Цей мотив було розвинуто свого часу Т. Гоббсом (*Лев.*, I, розд. XIII). Серед пристрастей, які зумовлюють стан війни, англійський філософ виокремлював пожалювість, прагнення до власної безпеки, нетерпимість до виявів неповаги.

Пристрастями, що схиляють до миру, є, на його думку, страх смерті, бажання володіти речами, необхідними для гарного життя, і надія набути їх власною працею.

³ — Цілком ймовірно, що цей термін Руссо запозичив з тексту Пуфендорфа (ППМ, II, розд. III, 18): «Ця всезагальна приязнь не передбачає іншої підвалини чи іншого мотиву, окрім однаковості однієї й тієї ж природи, або людяності».

⁴ — В *Емілі* (IV) Руссо дещо змінює цю позицію, зазначаючи, що природна однаковість усіх людей може бути підставою для їхнього об'єднання через притаманну їм усім здатність співчувати подібним до себе.

⁵ — В *Міркуванні про походження нерівності* (1754) Руссо висловлював інші погляди, кваліфікуючи людину у природному стані як таку, що є «вільною, спокійною серцем і здоровою тілом»; порівн. цю думку з абз. 18 даного розд.

⁶ — В тексті рукопису цей абзац закреслено.

⁷ — Див. прим. 1 до даного розд.

⁸ — В *Міркуванні про походження нерівності* Руссо підкреслював, що відсутність спілкування зумовлює відсутність моральності як такої, а тому в природному стані не існує ані вад, ані чеснот.

⁹ — В подальшому (I, II, розд. IV, 14) Руссо протиставлятиме «раціональне природне право» «природному праву у власному смислі», тобто природному праву, заснованому на вірних, але вельми невиразних почуттях, притаманних усім без винятку людям.

¹⁰ — Порівн. I, розд. III, 1.

¹¹ — В тексті рукопису цей абзац закреслено.

¹² — Ця фраза у лапках є цитатою з статті *Природне право* (§ 3), яку Д. Дідро написав для V т. *Енциклопедії*.

¹³ — Заперечуючи, що закон природи є вродженням людині, Руссо жодним чином не заперече самого існування цього закону. Він не поділяє тези Локка, згідно якої «природний стан має закон природи, котрим він керується, і котрий є обов'язковим для кожного; і розум, який постає у якості цього закону, навчає всіх людей, котрі бажатимуть з ним рахуватися, що, оскільки усі люди є рівними і незалежними, то жоден з них не повинен запліднювати шкоду життю, здоров'ю, свободі або власності іншого» (ТГУ, II, 6). На думку Руссо, людина поступово складає уявлення про цей закон, паралельно з розвитком суспільного стану (див. також прим. 10 до даного розд.).

¹⁴ — Ця фраза є цитатою з статті Д. Дідро *Природне право* (§ 7).

¹⁵ — Порівн. там само, § 9.

¹⁶ — Порівн. там само, § 8.

¹⁷ — Руссо не завжди негативно оцінював «космополітів». Ще в *Міркуванні про походження нерівності* він вельми схвально ставився до «великих душ-космополітів», що долають умовні бар'єри, покладені поміж народами, і охоплюють своєю приязню увесь рід людський.

¹⁸ — Звід законів, складений в VI ст. н.е. за правління візантійського імператора Юстиніана (тобто після загибелі Західної Римської імперії), вважається класичним текстом римського права.

¹⁹ — Йдеться про думку, висловлену Гроцієм у *Праві війни та миру* (II, розд. XV, 5).

²⁰ — «Тих, кого ми називаємо нині іноземцями, предки наші називали ворогами» (лат.). Це посилання на Цицерона (*Про обов'язки*, I, розд. XII) Барбейрак робить у коментарі до тексту Гроція, про який йдеться у попередній примітці.

²¹ — Йдеться про один з головних постулатів політичної філософії Т. Гоббса (див., напр., ПГ, I, 10—15).

²² — Порівн. з вищезгаданою статтею Дідро, *Природне право*, § 5.

Розділ IV

Такий авторитетний дослідник творчості Руссо, як Р. Дерате, вважає, що цей розділ слід визнати найважливішим в ЖР, оскільки наведене в ньому визначення суверенітету є більш вдалим, ніж те, що міститься в остаточній версії.

Розділ V

Текст цього розділу слід вважати найдавнішим за часом створення; його ідеї дуже близькі до ідей *Міркування про походження нерівності* й статті *Політична економія*, опублікованих 1755 р.

¹ — Йдеться перш за все про Р. Філмера, твори якого свого часу гостро критикував Д. Локк (див. прим. 2 і 9 до I, розд. II). Руссо також критично ставився до абсолютистських поглядів Філмера, згадуючи цього автора з полемічною метою в *Міркуванні про походження нерівності*, а також в статті *Політична економія*. Ідею встановлення королівської влади за зразком батьківської висловлював також Босюе (*ПСІ*, III, розд. III).

² — Починаючи з цього речення текст абзаців 3—7 (до слів «[...] чи створювала колись людська мудрість гарного короля») Руссо включив до статті *Політична економія*, опублікованої (листопад 1755) в V томі *Енциклопедії* Дідро і д'Аламбера.

³ — Див. I, розд. II, 1.

⁴ — Див. I, розд. IV, 1.

⁵ — Йдеться про діалог Платона під назвою *Політик* (293а), на який Руссо посилається також і у остаточному тексті *СУ* (III, розд. VI, 15).

⁶ — Див. I, розд. V, 1.

⁷ — Руссо натякає на Гроція, який стверджував (*ІВМ*, II, розд. IV, 14), що навіть тоді, коли верховну владу захоплено насильницьким шляхом, вона може набрати легітимного характеру завдяки мовчазній згоді народу з пануванням того, хто цю владу захопив. Босюе також розглядав мовчазну згоду як засіб легітимізації завоювання, результатом якого є встановлення поміркованої влади (*ПСІ*, II, розд. II).

⁸ — Тезу про те, що людина не має права позбавити себе життя і свободи, — цих невідчужуваних природних дарів — Руссо висунув ще у *Міркуванні про походження нерівності*, одночасно наголосивши на тому, що й власністю, отриманою внаслідок укладення угод з іншими, людина може розпоряджатися цілком вільно.

⁹ — Порівн. з I, розд. II, 6—7.

Розділ VII

Деякі тексти цього розділу Руссо включив до статті *Політична економія*: отже, їх можна вважати написаними до 1755 р.

¹ — Ця характеристика є дуже важливою для усїєї концепції Руссо. Підкреслюється штучний, конвенціональний характер суспільного стану як такого. Цей стан виникає внаслідок угоди між людьми, породженої необхідністю зміни способу життя (I, розд. VI, 1), це — єдина причина його утворення. Відповідно не лише держава має штучне існування; її громадяни теж мають не природне, а часткове і моральне існування (I, II, розд. II, 3). Таким чином, політичні принципи, які пропонує Руссо, на його думку, повинні бути єдино прийнятними, оскільки будь-яке їх порушення знищує умовність існування, властиву і громадянським, і державі, одночасно поновлюючи специфічну форму природного стану, яке є деспотичне суспільство. Порушення прав звільняє від обов'язків.

² — Див. прим. 1 до I, I, розд. VII.

³ — Цей абзац до слів «[...] суперечності з самим собою» фігурує в тексті статті *Про політичну економію* (ДЕРАТЕ, 1997, 70).

КНИГА II

Розділ II

¹ — Текст, що міститься в прямих дужках, в рукописі закреслено.

Розділ III

¹ — Макавеї (Хасмонеї) — священницький рід, який очолив повстання юдеїв проти влади сірійських Селевкідів і дав початок царській династії, що правила з 142 по 40 рр. до н.е. Вели боротьбу проти впливу еліністичної культури, намагаючись відновити дівість Закону (Тори) у повному обсязі.

² — Брут Марк Юній (85-42 рр. до н.е.) — давньоримський політичний діяч, прихильник республіки, один з керівників замаху на Цезаря. Політичним ідеалом Б. було відродження реальної чинності старих республіканських інституцій.

³ — Рієнці, Кола ді (Нікола ді Габріні, 1313-1354) — італійський політичний діяч, в 1347 і 1354 рр. очолював Римську республіку, намагався відродити давньоримський устрій.

Розділ IV

¹ — Текст, що міститься в прямих дужках, в рукописі закреслено.

² — Див. Руссо, *Еміль*, (V): «Слово чеснота походить від слова сила. Чесноти може мати лише слабка за природою, але міцна своєю волею істота».

³ — Цей абзац яскраво засвідчує, що Руссо насправді поділяв концепцію природного права, хоча й специфічно її трактував. Природні схильності можуть розвинути в нас, тобто набути дійсного існування лише в умовах суспільного стану, який є штучним, а, відтак, природою не створюється (див. прим. 1 до 1. I, розд VII).

⁴ — «Кожному своє» (лат.), одна з найфундаментальніших норм римського права.

⁵ — Гоббс, *ПГ*, I, 10: «Кожного природа наділила правом на все: тобто йдеться про суто природний стан. Адже перш, ніж люди пов'язали себе будь-якими угодами, кожний міг робити те, що йому заманеться, володіючи і користуючись всим, чим хотів і міг».

КНИГА III

Фрагмент Про громадянську релігію

В *ЖР* текст не має заголовку і записаний на звороті аркушів 46—51.

¹ — В статті *Політична економія* Руссо використовував термін Монтеск'є «влада-виконавиця» (*puissance executive*), але в *СУ* звертається до звичної термінології. Наприклад, в III, розд. I, 3 «Законодавиця» вжито як іменник.

² — *Droits de l'humanité* можна перекладати і як «права людства», але слід пам'ятати, що Руссо у цьому випадку розуміє людство не як сукупність індивідів, а як «людськість», тобто як сутнісну якість, котра робить людину людиною.

³ — Див. прим. 21 до 1. I, розд. II.

Фрагмент Про шлюб протестантів

¹ — *Нантський едикт* Генріха IV, що гарантував громадянське рівноправ'я як католикам, так і протестантам, було скасовано у 1684 р. Людовіком XIV; унаслідок цього акту більше двохсот тисяч гугенотів полишили Францію в пошуках політичного притулку в протестантських країнах (саме у цей період емігрували в Женеву предки Руссо). У самій Франції почалися масові навернення протестантів у католицизм через створення ім нестерпних умов життя (т. зв. «драгонати») і ущемлення їхніх громадянських прав. Едикт 1724 р. ще більш ускладнював і без того важке становище протестантів.

**ТАБЛИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ АБЗАЦІВ
ЖЕНЕВСЬКОГО РУКОПИСУ І СУ***

КНИГА І

	Розділ I	4	#; ± II, I, 4S
(містить 1 абз.)		5-6	#
#			Розділ V
	Розділ II	1-7	#
1-18	#	8	#; I, IX, 4S; #; I, IX, 4S
	Розділ III	9	I, IX, 3; #
1	I, I, 1, 2S; #	10	#; I, IV, 6
2	I, VI, 1; #; I, VI, 2; #	11-13	± I, IV, 8-13
3	I, VI, 8S	14	± I, V, 1S
4	I, VI, 9S	15-18	#
5	I, VII, 1		Розділ VI
6	I, VII, 4S; #; I, VII, 4S; I, VII, 5S; I, VII, 6; I, VII, 7	1	#
7	I, VII, 8S; #; I, VII, 8S; #; I, VII, 8S	2	II, IV, 1
8	I, VIII, 1	3	± II, IV, 2S
9	I, VIII, 2	4	II, IV, 2S; II, IV, 3S
10	I, IX, 1; #	5	II, IV, 4; #
11	I, IX, 5	6	II, IV, 5
12	I, IX, 6	7	II, IV, 6; #
13	I, IX, 7	8	II, IV, 7
14	I, IX, 8	9	II, IV, 8
	Розділ IV	10	II, IV, 9
1	#	11	II, IV, 10
2	II, I, 1S; #		Розділ VII
3	± II, I, 3S; #	1-3	#
		4	II, VI, 10

КНИГА II

	Розділ I		Розділ II
(містить 1 абз.)		1	II, VII, 1
II, VI, 1; /		2	II, VII, 2

*** Умовні позначення:**

Арабські цифри у першій колонці є номерами абзаців відповідних розділів Женевського Рукопису

Цифри в другій колонці позначають тексти СУ: перша позиція (рим.) – номер книги, друга позиція (рим.) – номер розділу, третя позиція (араб.) – номер абзацу.

— Текст, не включений до остаточної версії.

± — Абзаци обох версій містять деякі спільні ідеї, але текстуально не подібні.

S — Абзац СУ суттєво перевищує за обсягом відповідний абзац Женевського Рукопису.

3	II, VII, 3	16	II, X, 3, 4
4	II, VII, 4; #	17-20	#
5	II, VII, 5	21	II, X, 5
6	#		
7	II, VII, 7		Розділ IV
8-11	#	1	II, VI, 2S
12	II, VII, 8	2	II, VI, 2S
13	II, VII, 9	3	II, VI, 3
14	II, VII, 10, 11; #; II, VII, 11	4-6	#
		7	#; II, VI, 4S
15	II, VII, 12; #	8	II, VI, 5
16	#	9	II, VI, 6; #
	Розділ III	10	II, VI, 7
1	#	11	II, VI, 8
2	II, VIII, 1, 2; #	12-17	#
3	II, VIII, 3		Розділ V
4	II, VIII, 4S; #	1	II, XII, 1, 2
5	#; II, VIII, 4S	2	II, XII, 3
6	#	3-4	#
7	II, IX, 1; #; II, IX, 1	5	II, XII, 4
8	II, IX, 2, 3	6	II, XII, 5
9	II, IX, 4	7	II, XII, 6
10	II, IX, 5		Розділ VI
11	II, IX, 6	1	II, XI, 1
12	III, VI, 10;	2	II, XI, 2, 3
13	#	3	II, XI, 4
14	II, X, 1S	4	II, XI, 5
15	#; II, X, 2		

КНИГА III

	<i>Вступне слово</i>	12	IV, VIII, 27
± III,	<i>Вступне слово</i>	13	IV, VIII, 28
	Розділ I	14	IV, VIII, 29
1	III, I, 1	15	IV, VIII, 30
2	III, I, 2	16	IV, VIII, 31
3	III, I, 3S	17	#
	[Про громадян. релігію]	18	IV, VIII, 32S
1	#	19	#; IV, VIII, 33S
2	IV, VIII, 15	20	IV, VIII, 33S; #
3	IV, VIII, 16	21	IV, VIII, 34S
4	IV, VIII, 17	22-24	#
5	IV, VIII, 18	25	IV, VIII, 35S
6	IV, VIII, 19		[Про шлюб протестантів]
7	IV, VIII, 4S; #; IV, VIII, 6	1	IV, VIII, 34S
8	#	2-4	#
9	IV, VIII, 20, 21S		
10	IV, VIII, 22S, 23S, 24S		
11	IV, VIII, 25, 26; #		

КОМПОЗИЦІЯ ТРАКТАТУ “ПРО СУСПІЛЬНУ УГОДУ”

Вступ

(складається з одного абз.) — Історія написання трактату.

КНИГА I

- (1)–(2) — Визначення предмету дослідження.
- (3) — Громадянин зобов'язаний вивчати сутність суспільних справ.

Розділ I. Предмет цієї першої книги

- (1) — Суперечність між реальним рабством і природною людською свободою.
- (2) — Суспільний стан ґрунтується на домовленостях, його не створюють ані насильство, ані природа.

Розділ II. Про найперші суспільства

- (1) — Межі обопільних обов'язків батьків та дітей.
- (2) — У сім'ї не зникає природна свобода.
- (3) — Сім'я є найпершим прообразом політичного суспільства.
- (4)–(7) — Гроцій і Гоббс про встановлення влади; критика їхніх поглядів.
- (8)–(9) — Причиною виникнення рабства є насильство. У первісні часи рабства не існувало.

Розділ III. Про право найсильнішого

- (1) — Проблематичність т.зв. «права найсильнішого».
- (2)–(4) — Право не можна вивести з сили, покори може вимагати лише законна влада.

Розділ IV. Про рабство

- (1) — Виключною підвалиною законної влади є домовленість.
- (2) — Сумнівно, щоб людина чи народ могли відчувувати свою свободу.
- (3) — Удавані переваги деспотизму.
- (4)–(5) — Безглуздість угоди про добровільне рабство.
- (6) — Відмова від свободи є відмовою від людської сутності.
- (7) — Чи справді війна є підґрунтям права рабовласництва
- (8)–(11) — Стан війни не обґрунтовує права вбити переможеного.
- (12) — Право завойовника ґрунтується лише на праві найсильнішого.
- (13) — Полонений, перетворений на раба, нічим не зобов'язаний рабовласникові.
- (14) — Словосполучення «право рабовласництва» є суперечливим.

*Розділ V. Про те, що завжди слід дошукуватися
найпершої домовленості*

- (1) — З рабства не може виникнути інституцій суспільного стану.
- (2)-(3) — Існують первинні домовленості, на яких засновані народи.

Розділ VI. Про суспільний пакт

- (1)-(3) — Уявна схема переходу від природного до громадянського стану.
- (4) — Укладену суспільну угоду неможливо модифікувати.
- (5)-(6) — Через участь у суспільній угоді кожен її учасник відчужує себе на користь спільноти. Це відчуження — основа рівності і справедливості.
- (7) — Суспільна угода виключає особисту залежність.
- (8) — Формула суспільної угоди.
- (9) — Утворення суспільного тіла на підставі суспільної угоди. Визначення основних понять.

Розділ VII. Про суверена

- (1) — «Роздвоєння» індивіда за суспільного стану
- (2) — Суспільна угода зобов'язує усіх громадян щодо суверена, але може бути скасованою самим сувереном.
- (3) — Обов'язки суверена щодо суспільної угоди.
- (4) — Спільний інтерес учасників угоди.
- (5) — Суверен не може діяти на шкоду своїм членам, вони не потребують гаранта щодо нього.
- (6)-(7) — Піддані можуть діяти на шкоду суверенові.
- (8) — Усі громадяни повинні ретельно дотримуватися усіх принципів загальної волі.

Розділ VIII. Про громадянський стан

- (1) — Зміни в людині, спричинені суспільним станом.
- (2) — Втрати і надбання учасників суспільної угоди.

Розділ IX. Про володіння майном

- (1) — Кожен учасник суспільної угоди визнає спільноту власником усього свого майна.
- (2) — Право того, хто першим захопив, ґрунтується на праві власності.
- (3) — Умови визнання права того, хто першим захопив.
- (4) — Незаконе захоплення земель. Право власності не впливає з церемоній.
- (5) — Право суверенітету є водночас особистим і майновим.
- (6) — Спільнота не позбавляє своїх членів майна, а лише підтверджує їхнє право власності на нього.
- (7) — Підпорядкування права приватної особи праву спільноти.
- (8) — Суспільна угода забезпечує загальну рівність, але тільки за гарного урядування.

КНИГА II

Розділ I. Про те, що суверенітет невідчужуваний

- (1) — Спільний інтерес — єдино законна основа керування суспільством.

- (2) -- Суверена ніхто не здатен представляти, отже, він — невідчужуваний.
 (3)-(4) -- Народ, що підпорядковує себе комусь, перестає бути народом.

Розділ II. Про те, що суверенітет неподільний

- (1) -- Розрізнення акту суверенітету і акту магістратури.
 (2) -- Критика авторів, які розподіляють суверенітет щодо його об'єкту.
 (3)-(5) -- Нехтування точним поняттям суверенітету — причина такого розподілу.

Розділ III. Чи може загальна воля помилятися

- (1) -- Загальна воля завжди прагне спільного блага, але не завжди обирає вірний шлях до нього.
 (2) -- Різниця між волею усіх і загальною волею.
 (3)-(4) -- Часткові суспільства перешкоджають виявленню загальної волі.

Розділ IV. Про межі влади суверена

- (1) -- Суверенітет як абсолютна примусова влада цілого над своїми членами.
 (2) -- Необхідність розрізнення співвідносних прав громадян і суверена.
 (3) -- Громадянин відчужує лише те, що є необхідним для загалу.
 (4)-(5) -- Основа абсолютної влади суверена щодо підданих — обопільність і однаковість їхніх обов'язків.
 (6) -- Загальна воля може бути спрямованою лише на загальний об'єкт.
 (7) -- Загальну волю визначає спільний інтерес.
 (8) -- Акт суверенітету є домовленістю між суспільним тілом і кожним з його членів. характерні риси цієї домовленості.
 (9) -- Абсолютність і обмеженість влади суверена.
 (10) -- Укладення суспільної угоди покращує життя людей.

Розділ V. Про право життя і смерті

- (1)-(2) -- Суверен має право наразити на небезпеку життя громадянина.
 (3) -- Законність смертної кари.
 (4)-(5) -- Ставлення держави до злочинця.
 (6) -- Часті страти свідчать про млявість уряду. Виключність смертної кари.
 (7) -- Право помилювання застосовують рідко, воно поки не набуло визначеності.

Розділ VI. Про закон

- (1)-(2) -- Закон — єдина основа відносин між людьми за суспільного стану.
 (3)-(5) -- Закон є приписом загальної волі щодо народу в цілому.
 (6)-(8) -- Роз'яснення загальної природи законів.
 (9) -- Республікою є будь-яка держава, що керується законами.
 (10) -- Закони — лише умови суспільної асоціації. Суспільство потребує законодавця.

Розділ VII. Про законодавця

- (1)-(4) -- Вимоги до законодавця, надзвичайні якості, які він повинен мати.
 (5)-(7) -- Законодавець не може бути причетним до законодавчої влади.
 (8)-(9) -- Складність завдань, пов'язаних із створенням законодавства.

- (10)-(12) -- Впроваджуючи мудрі закони, слід спиратися не лише на розум, але й на релігію.

Розділ VIII. Про народ

- (1) -- Законодавство повинно відповідати особливостям народу.
(2) -- Лише молодий народ може підкоритися створеному для нього законодавству.
(3)-(4) -- Неоднозначність криз в історії народів. Чи можна повернути свободу.
(5) -- Шкідливість передчасного цивілізування народів. Про Петра I і Росію.

Розділ IX. Продовження

- (1)-(2) -- Для кожної держави існує максимум сили, якого не слід перевищувати. Держави не повинні бути надто великими.
(3) -- Нерозв'язні проблеми багатонаціональних держав з великою територією.
(4) -- Надто маленькі держави поглинаються великими.
(5) -- Як визначити оптимальні розміри держави.
(6) -- Доля держав, що відпочатку конституційовані для завоювань.

Розділ X. Продовження

- (1) -- Пропорція між чисельністю населення і територією держави визначає максимум сили народу.
(2) -- Фактори, що впливають на цю пропорцію.
(3)-(4) -- Для утворення держав слід обирати часи достатку і миру. Смути і тиранія.
(5) -- Які риси притаманні народів, здатному створити законодавство.
(6) -- Про острів Корсику.

Розділ XI. Про різні системи законодавства

- (1) -- Свобода і рівність — дві головних мети усієї системи законодавства.
(2) -- Що таке свобода і рівність.
(3) -- Якщо нерівність неминуча, її слід принаймні регулювати.
(4) -- У кожній країні свободу і рівність слід узгоджувати з місцевими особливостями.
(5) -- Узгодження законів і природних стосунків -- запорука міцної конституції держави.

Розділ XII. Розподіл законів

- (1)-(2) -- Джерело політичних законів.
(3) -- Джерело громадянських законів.
(4) -- Джерело карних законів.
(5) -- Нрави є важливою частиною законодавства.
(6) -- Предметом цього твору є лише політичні закони.

КНИГА III

Розділ I

- (1)-(2) -- Тіло людське і тіло політичне: воля як аналог законодавчої влади, сила — виконавчої

- (3)-(4) — Відмінність законодавчої і виконавчої влад; необхідність особливого органу для здійснення вимог загальної волі у повсякденному керівництві державою.
- (5) — Уряд є тілом-посередником між підданими і суверенітетом.
- (6) — Принцепс і магістрати. Надаючи виконавчу владу членам уряду народ не втрачає суверенітету.
- (7) — Урядування є легітимним здійсненням виконавчої влади.
- (8) — Арифметична аналогія. Уряд як середнє пропорційне між сувереном і державою.
- (9) — Мінливість форми уряду, її залежність від «значень» інших членів пропорції.
- (10)-(13) — Залежність сили уряду від кількості громадян як приклад такої пропорції.
- (14) — Могутність уряду повинна врівноважуватися силою суверена.
- (15) — Висновок з арифметичної аналогії: універсальної форми уряду не існує.
- (16) — Обмеженість арифметичної аналогії, неможливість точного обчислення моральних якостей.
- (17)-(18) — Уряд є моральною особою, зменшеною копією політичного тіла народу.
- (19) — Наслідки можливих співвідношень між волею суверена і волею принцепса.
- (20)-(22) — Автономність і підпорядкованість урядового тіла. Зміни, яких зазнає держава, вимагають відповідних змін уряду.

Розділ II. Про принцип, що конститує різні форми уряду

- (1)-(4) — Розрізнення принцепса і уряду (за аналогією держава — суверен). Сукупна сила народу і сила уряду.
- (5) — Три волі, притаманних кожному з членів уряду.
- (6)-(7) — Співвідношення цих трьох волей за досконалого законодавства і у природному стані.
- (8)-(12) — Залежність реальної і відносної сили уряду від кількості урядовців. Різниця у становищі магістрата щодо уряду і громадянина щодо суверена.
- (13) — Альтернатива відносної сили і самовідповідності уряду; роль законодавства у її подоланні.

Розділ III. Розрізнення урядувань

- (1)-(4) — Розрізнення демократії, аристократії та монархії.
- (5)-(6) — Про підстави для виникнення змішаних форм урядування.
- (7)-(8) — Абсолютно найкращої форми урядування не існує. Залежність форм урядування від розмірів території держави.

Розділ IV. Про демократію

- (1)-(2) — Шкідливість поєднання законодавчої і виконавчої влади в одних руках.
- (3) — Запровадити справжню демократію неможливо, вона несумісна з спеціалізацією урядових органів.
- (4) — Залежність сили урядового органу від кількості його членів.
- (5)-(7) — Умови існування демократії; чеснота як основа республіки. Демократія нерозривно пов'язана з громадянськими війнами і заколотами.
- (8) — Справжня демократія — не для людського суспільства.

Розділ V. Про аристократію

- (1) — Загальна воля суверена як основа політики уряду щодо народу.
- (2)–(4) — Три історичних різновиди аристократії.
- (5)–(7) — Переваги аристократичного урядування.
- (8)–(10) — Порівняння демократії і аристократії, їхні специфічні чесноти. майнова нерівність за аристократії.

Розділ VI. Про монархію

- (1) — За монархії принцепс є не фізичною, а моральною особою.
- (2)–(3) — Фізична особа принцепса як запорука єдності урядової і загальної волі. Монархічний уряд має найпотужнішу конституцію.
- (4)–(5) — Головна вада монархії: надмірне посилення партикулярної волі однієї особи.
- (6)–(7) — Монархія виправдана лише у великих державах; але ними складно урядувати, понад те — одноосібним чином.
- (8)–(9) — Перевага демократії — у можливості обирати провідників.
- (10) — Територія монархічної держави повинна залежати від здатностей повелителя.
- (11)–(12) — За монархії неможливо знайти вдалий спосіб наступництва.
- (13) — Королі не мають змоги навчитися гарно урядувати.
- (14) — Несталість королівського уряду.
- (15)–(16) — Кожен монарх має бути виключною людиною, а такі народжуються рідко.
- (17) — Слабкість теоретичного виправдання недоліків монархічного урядування.

Розділ VII. Про змішані форми урядування

- (1)–(2) — Усі уряди, що реально існують, є змішаними. Можливі співвідношення між більшістю і меншістю в уряді.
- (3)–(4) — Коли є доречним простий уряд, а коли — змішаний.
- (5)–(6) — Розділення простого уряду як засіб його оптимізації.

Розділ VIII. Про те, що жодна форма урядування не прийнятна для всіх країн

- (1) (3) — Через природні умови країни мешкання, не кожен народ здатен до свободи.
- (4) — Податки, сплачені народом, повинні служити самому ж народові.
- (5) — Відповідність між формами урядування і багатством держав.
- (6) — У чому полягає різниця між вільною і монархічною державою.
- (7) — Ступені продуктивності праці й відповідні до них форми урядування.
- (8) — Гарна політія можлива лише у поміркованому кліматі.
- (9)–(15) — Порівняння життєвих умов теплих і холодних країн. Який клімат і яка щільність населення відповідають деспотизмові.

Розділ IX. Про ознаки гарного урядування

- (1)–(2) — Не існує гарного урядування для всіх часів і народів, але існує ознака для розрізнення гарних і поганих урядів.
- (3) — Щодо цієї ознаки точиться багато дискусій.
- (4) — У дійсності нею є зростання кількості населення. Якщо у державі громадянська війна, а населення зростає, то уряд є гарним.

Розділ X. Про урядові зловживання і про схильність уряду до дегенерації

- (1) — Вроджений чинник загибелі усіх політичних тіл — схильність уряду до узурпації суверенітету.
- (2)–(3) — Два шляхи дегенерації уряду: його ущільнення або розпад держави.
- (4)–(7) — Два шляхи розпаду політичних тіл: узурпація урядом влади суверена і узурпація окремими членами уряду сукупної урядової влади.
- (8)–(10) — Олігархія, охлократія і тиранія. Різниця між тираном і деспотом.

Розділ XI. Про смерть політичного тіла

- (1)–(2) — Урядове тіло неодмінно має загинути, але його життя можна зробити тривалішим
- (3)–(5) — Законодавча влада — серце політичного тіла. За гарної політики закони щодень посилюються. Якщо послаблюються — держава на межі загибелі.

Розділ XII. Як підтримує себе суверенна влада

- (1)–(2) — Суверен набуває видимого існування під час народних зібрань. Чи можливі вони нині?
- (3)–(4) — Приклад давнього Риму дає у цьому пересвідчитись.
- (5) — Загальні збори народу відпочатково притаманні переважній більшості давніх націй.

Розділ XIII. Продовження

- (1)–(2) — Загальні збори народу можуть скликатися тільки відповідно уповноваженими магістратами.
- (3) — Частота скликання загальних зборів залежить від особливостей держави.
- (4)–(7) — Держава повинна або складатися з одного-єдиного міста або не призначати столиці.
- (8) — Сила держави полягає не в розмірах території, а у рівномірній її населеності та добробуті громадян.

Розділ XIV. Продовження

- (1)–(3) — Під час загальнонародних зборів повноваження виконавчої влади припиняються. Тому урядовці усіяко заважатимуть їх скликанню.

Розділ XV. Про депутатів або представників

- (1)–(2) — Громадянин повинен особисто служити державі. Обмежуватись сплатою податків означає перетворюватися на раба.
- (3) — Бажання чи небажання громадян брати участь у народних зборах є показником ефективності урядування.
- (4) — Інститут депутатів виникає тоді, коли держава переживає кризу.
- (5) — Загальну волю може виголосити лише народ у цілому. Критика парламентаризму.
- (6)–(7) — Ідея представників успадкована від феодального урядування. У вільних державах вона була б абсурдною.
- (8) — Народ може бути представленим стосовно виконавчої влади.

- (9)–(10) — Народна свобода греків ґрунтувалася на сприятливому кліматі та праці рабів. Сучасні народи не мають ані рабів, ані свободи.
(11)–(12) — Обравши представників, народ перестає бути народом.

Розділ XVI. Про те, що встановлення форми урядування не є угодою

- (1) — Необхідність роз'єднання законодавчої і виконавчої влади.
(2) — Рівність серед громадян передбачає існування уряду.
(3)–(7) — Чому встановлення уряду — не угода між народом і провідниками.

Розділ XVII. Про встановлення уряду

- (1)–(3) — Встановлення уряду вимагає здійснення як законодавчих, так і урядових актів.
(4)–(6) — Як урядовий акт може бути здійснено до виникнення уряду.
(7) — Демократичний уряд може бути встановлено простим актом загальної волі.

Розділ XVIII. Засоби запобігання узурпації влади

- (1)–(2) — Будь-який уряд є тимчасовою формою, встановленою сувереном.
(3) — Необхідність збереження влади кожного уряду, що існує, є політичною максимомою, а не постулатом права.
(4) — Існує велика загроза узурпації сувереном урядової влади.
(5)–(7) — Періодичні народні збори — засіб її відвернення.
(8) — Не існує жодного засадничого закону, якого не міг би скасувати суверен.

КНИГА IV

Розділ I. Про те, що загальна воля є непорушною

- (1) — Там, де панує загальна воля, непотрібні політичні тонкощі.
(2) — Панування загальної волі потребує небагатьох законів.
(3)–(5) — Сучасні держави погано улаштовані. Посилення партикулярних інтересів є ознакою занепаду держави.
(6) — Загальна воля не може зникнути, але від її вимог можна ухилитись.
(7) — Необхідність законодавчо оформити повсякчасність звертання до загальної волі.

Розділ II. Про голосування

- (1)–(2) — Одностайність є ознакою загальної волі, чвари і розподіли — ознакою посилення партикулярних інтересів.
(3)–(4) — Відсутність свободи також породжує одностайність.
(5)–(6) — Одностайність і суспільний пакт; незгода з суспільним пактом.
(7)–(8) — Правильна постановка питання про перевагу більшості над меншістю.
(9)–(11) — Загальна воля і воля більшості. Пропорційне визначення дійсної більшості та принципи його упорядкування.

Розділ III. Про вибори

- (1)–(2) — Два способи призначення на посади: жеребкування і вибори.

- (3)–(7) — Жеребкування більш притаманне демократії, вибори — аристократії.
- (8) — Слід використовувати обидва способи.
- (9) — Монархія не потребує жодного з цих способів.
- (10) — Необхідність звертання до давньоримської історії.

Розділ IV. Про римські коміції

- (1) — Бракує пам'яток найдавніших часів римської історії.
- (2) — Метод висвітлення давньоримського устрою.
- (3)–(4) — Інституції Ромула.
- (5)–(23) — Інституції Сервія Туллія.
- (24)–(26) — Аналіз розподілу за куріями.
- (27)–(30) — Аналіз розподілу за центуріями
- (31) — Аналіз трибутних коміцій.
- (32)–(33) — Особливі завдання, що стояли перед кожним з цих різновидів зібрань.
- (34)–(36) — Спосіб підрахунку голосів.
- (37) — Навіть у часи занепаду Римської республіки стародавні інституції зберігали свою дієвість.

Розділ V. Про трибунат

- (1)–(2) — Функції трибунату як інституту-посередника.
- (3) — Особливості трибунату.
- (4)–(5) — Небезпечність і корисність трибунату.
- (6) — Трибунат завжди послаблюється через збільшення кількості його членів.
- (7)–(8) — Засіб, що дозволяє запобігти зловживанням з боку трибунів.

Розділ VI. Про диктатуру

- (1)–(2) — Створюючи політичні інституції, слід передбачити можливість припинення їхньої дії.
- (3) — Іноді обставини вимагають посилення влади уряду.
- (4)–(6) — Два способи посилення урядової влади за надзвичайних обставин.
- (7)–(9) — Диктатура у перші часи Римської республіки.
- (10)–(12) — Диктатура у останні часи Римської республіки.
- (13) — Умови, яким повинна відповідати діяльність диктатора.

Розділ VII. Про цензуру

- (1)–(2) — Функції цензури: виголошення суспільної opinio щодо конкретних випадків.
- (3) — Виправлення opinio — шлях до очищення нравів.
- (4) — Нрави народу залежать від законодавства.
- (5)–(6) — Цензура здатна підтримати строгість нравів, а не відродити їх.
- (7) — Опінія не піддається присилуванню.
- (8) — Приклади функціонування цензури у стародавніх народів.

Розділ VIII. Про громадянську релігію

- (1)–(3) — За часів язичництва, боги були уособленням суверенітету народів.
- (4)–(7) — Язичницькі боги ототожнювались з законами, тому серед язичників не було суто релігійних війн.
- (8)–(10) — Християнська релігія відокремила духовну владу від світської.

- (11)-(12) — Ця роз'єднаність притаманна усім сучасним народам, а християнам — найбільше.
- (13) — Гоббсова ідея поєднання двох влад та її недостатність.
- (14) — Критика поглядів Вейля і Варбуртона.
- (15) — Релігія людини і релігія громадянина.
- (16) — Релігії священника.
- (17) — Недосконалість релігії священника.
- (18)-(19) — Переваги і недоліки релігії громадянина.
- (20)-(21) — Переваги і недоліки релігії людини.
- (22)-(30) — Критика ідеї «християнської республіки».
- (31) — Коли суверенові належить втручатись в релігійні питання.
- (32) — Громадянське сповідання віри.
- (33) — Позитивні й негативні догмати громадянського сповідання віри.
- (34)-(35) — Засудження релігійної нетерпимості та її суспільних наслідків.

Розділ ІХ. Прикінцеве слово

(складається

з одного абз.) — Перспективи досліджень, що продовжували б проблематику трактату.

КОМПОЗИЦІЯ ТЕКСТІВ ЖЕНЕВСЬКОГО РУКОПИСУ, ЩО НЕ УВІЙШЛИ ДО ОСТАТОЧНОЇ ВЕРСІЇ ТРАКТАТУ ПРО СУСПІЛЬНУ УГОДУ.

КНИГА I

Розділ I. Предмет цього твору

(складається з одного абз.) — Мета твору: визначення загальної природи суспільного тіла.

Розділ II. Про загальне суспільство роду людського

- (1) (2) -- Основою загального суспільства є потреба у взаємній підтримці.
- (3) — Жалюгідне становище первісної людини; неможливість упорядкувати міжлюдські стосунки в природному стані.
- (4) — Загальне суспільство посилює сильних за рахунок слабких.
- (5) — Загальне суспільство передбачає виключне панування індивідуального інтересу.
- (6) — Нерозвинена первісна людина нездатна відчутти щастя, а сучасна цивілізована — досягти його.
- (7) — Людські здатності в природному стані є у край нерозвиненими.
- (8) — Природне почуття людськості — підвалина загального суспільства — дуже нетривке.
- (9) — Загальне суспільство не має самостійного реального існування.
- (10) — Несумісність партикулярного і спільного інтересів.
- (11) — Для поєднання людей в суспільство недостатньо самого лише авторитету релігії.
- (12) — Поняття *Бога* і *природного закону* не вроджені людям; розбіжність у витлумаченні цих понять призводить до ворожнечі.
- (13) — Дійсні основи суспільства має досліджувати філософ, а не теолог.
- (14) — Чи вигідно підкорятись загальній волі?
- (15) — Ми не здатні стати людьми перш, ніж станемо громадянами.
- (16) (17) — Ідеї природного права і братерства стали поширюватись досить пізно. У давнину чужинців розглядали як ворогів.
- (18) — Шлях подальших міркувань.

Розділ III. Про засадничий пакт

- (2) -- Зростання потреб і примноження бажань призводять до змін у собі буття.
- (7) --- Суверен потребує гарантій вірності від приватних осіб. Ненадійність присяги. Суспільний пакт є угодою між народом у цілому і кожним з підданих.

*Розділ IV. У чому полягає суверенітет
і що робить його невідчужуваним*

- (1) -- Суверен — це застосування суспільної сили загальною волею, він є моральною особою, а не індивідом.
- (2) -- Лише загальна воля може бути дійсним рушієм суспільства.
- (3) -- Партикулярна воля не може замінити собою загальної.
- (4) -- Повсякчасна узгодженість загальної й індивідуальної волі неможлива. Загальна воля завжди по-новому, залежно від обставин, узгоджується з суспільною силою; тому вона не може пов'язувати себе чимось на майбутнє.
- (5) -- Проста і безпосередність загальної волі є запорукою згоди між державою і сувереном.
- (6) -- Загальна воля рідко коли є «волею всіх».

Розділ V. Хибні поняття суспільного зв'язку

- (1) -- Мета трактату: виробити загальний метод формування політичних суспільств.
- (2)-(7) -- Спростування традиційної аналогії між сім'єю і політичним суспільством.
- (8)-(10) -- Спростування тези про те, що людина має право захопити більше землі, ніж здатна обробити.
- (11)-(14) -- Спростування тези про те, що рабство випливає з права війни.
- (15)-(17) -- Спростування тези про те, що тиранічне урядування з плином часу перетворюється на законне.
- (18) -- Спільна користь є підвалиною громадянського суспільства і критерієм розрізнення законно встановлених і тиранічних держав.

Розділ VII. Нехибність позитивних законів

- (1) -- Принципи, викладені у попередньому розділі, є найправильнішими з усіх, що коли-небудь виголошувалися щодо політичних тіл.
- (2) -- Суспільний стан є «штучним», існування держави суто ідеальне. Проблема створення політичного об'єднання.
- (3) -- Закон є засобом подолання всіх труднощів, пов'язаних із створенням суспільства.

КНИГА II

Розділ I. Закінчення теми законодавства

- (1) -- Проблеми, що стоять перед наукою про законодавство

Розділ II. Про законодавця

- (6) -- За монархії, мовчання народу не завжди означає схвалення дій володаря; воно може бути зумовлене ще й страхом.
- (8) -- Рішення повелителя, владу якого народ добровільно визнав, не є актами загальної волі.
- (9) -- Народ обирає правителів задля своєї власної користі; підкорятись слід лише тим з них, які правлять відповідно до вищенаведеної тези
- (10) -- Народ має право оцінювати діяльність своїх повелителів. Закон завж-

- ди повинен відображати актуальний стан загальної волі.
- (11) -- Загальна воля є постійним зв'язком, що об'єднує суспільство. Законодавець не може їй суперечити.
- (12) -- Корисність релігії для політичного об'єднання.
- (16) -- Суспільну угоду робить тривкою не присяга, а внутрішня вірність громадян.

Розділ III. Про народ, здатний сприйняти закони

- (1) -- Звертання до звичаїв.
- (17) -- Законодавець повинен враховувати звичаї.
- (18) -- Розміри держави становлять специфічну проблему для законодавця.
- (19) -- Народ, що приймає законодавство, повинен бути вигідно розташований щодо сусідів, а його територія — рівномірно заселеною.
- (20) -- Важливим є вибір сприятливого моменту для прийняття законодавства.

Розділ IV. Про природу законів і принцип громадянської справедливості

- (4) -- Закон отримує свою силу від суспільного пакту.
- (5) -- Матерія і форма законів.
- (6)-(8) -- Оскільки закон є виявом загальної волі, він повинен спрямовуватися лише на загальну мету.
- (9) -- Чому закон не має зворотної дії.
- (12) -- Найперший закон, що випливає з суспільного пакту.
- (13) -- Позитивне і цивільне право.
- (14) -- Раціональне природне право і природне відчуття.
- (15) -- Поняття справедливого і несправедливого породжуються законом.
- (16) -- Суперечності золотого правила моралі; максима «кожному своє» ґрунтується на праві власності.
- (17) -- Закон найбільшого блага є засадничим для будь-якої моральної максими. Приватна власність і громадянська спільнота — основи політичної спільноти.

Розділ V. Розподілення законів

- (3) -- Про закони величності у Римі.
- (4) -- Цивільні закони.

[Про громадянську релігію]

- (8) -- Через свою нетерпимість релігія громадянина є неприйнятною.
- (16) -- Що таке позитивні й негативні догмати громадянської релігії.
- (21) -- Нетерпимість унеможливорює мир.
- (22) -- Основний догмат будь-якої нетерпимої релігії.
- (23) -- Громадянська релігія як засіб гармонізації суспільства.

[Про шлюб протестантів]

- (2) (3) -- Опис утисків, яких зазнають протестанти у Франції.
- (4) -- Протестантизм - наймудріша і найм'якша з усіх християнських сект.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ ЖИТТЯ Ж.-Ж. РУССО

- 1712 — (26. 08) в сім'ї женевського годинникаря Ісака Руссо і дочки пастора Сюзани Бернар народився син, якому дали ім'я Жан'Жак (далі — Р.). Невдовзі після пологів породілля померла; її сестра доглядала за Р. в дитинстві.
- 1722 — Ісак Руссо, оскільки його було визнано винуватцем сутички з французьким офіцером, змушений був полишити Женеву. Вихователем Р. став пастор Ламберсьє.
- 1724 — Р. віддають в учні до судового секретаря, потім до гравера. Схильний до споглядального життя, хлопчик не виявив потягу до ремесла. Він захоплювався античною історією, оповідями Плутарха, здійснював тривали прогулянки околицями Женеви.
- 1728 — Не повернувшись після однієї з прогулянок у місто, Р. знайшов притулок в католицького кюре де Понвера, який познайомив його з мешканкою Шамбері Луїзою-Елеонорою де ла Тур дю Плі, маркізою де Варан (1700—1762), яка нещодавно перейшла у католицитво і нині допомагала повертати своїх колишніх одновірців, одночасно ведучи вільний спосіб життя (згодом Руссо називатиме її «маман»). Р. відправили до Турина, де він, після кількох місяців перебування у притулку для новонавернених, прийняв католицьку віру. Деякий час Р. був слугою графині де Верчеллі, потім — графа де Гувон, де його навчали латини й італійської.
- 1729 — Повернення у Шамбері до м-м де Варан.
- 1730 — Протягом п'яти місяців Р. навчався в семінарії (м. Аннесі), яку з різних причин залишив. Близько трьох років вів мандрівне життя у пошуках заробітку (Ліон, Женева, Нойон, Фрібур, Лозанна, Невшатель, Берн).
- 1733 — Повернення до Шамбері. Вивчення музики у Безансоні, невдала спроба стати професійним композитором і викладачем музики.
- 1734 — Початок любовного зв'язку між Р. і м-м де Варан. Р. активно читає, цікавиться мистецтвом тощо.
- 1737 — Відвідини Женеви. Погіршення стану здоров'я Р., лікування у Монпел'є.
- 1738 — Після повернення Р. оселився неподалік від Шамбері, у маєтку Шармет, який м-м де Варан на той час наймала для себе і свого нового коханця.
- 1740 — Остаточний розрив з м-м де Варан. Р. стає вихователем дітей п. де Маблі, Генерального прево провінції Ліонне, який був рідним братом філософа Е. Кондільяка і політичного мислителя та історика Г. де Маблі. Праця над створенням нової системи нотного запису.
- 1741 — Р. оселяється у Парижі, включається у мистецько-літературне життя. Вироблена ним система нотного запису за допомогою цифр нікого не зацікавила. Стає секретарем м-м Дюпен.
- 1743 — Р. отримує місце секретаря в графа де Монтегю, французького посла у Венеції (червень). Виникнення задуму *Політичних інституцій*.
- 1744 — Повернення до Парижу після конфлікту з Монтегю (серпень). Активна театральна-літературна діяльність.
- 1745 — Початок зв'язку з Терезою де Левассер, майбутньою матір'ю п'яти його дітей (усіх їх, через матеріальні нестатки, Р. віддавав у виховні будинки, незважаючи на опір Терези). Співробітництво з Вольтером і Рамо,

- дружба з Дідро, участь у роботі над *Енциклопедією*.
- 1750 — Гучний успіх *Міркування про науки і мистецтва*, твору, що переміг у конкурсі Діжонської академії, яка запропонувала питання: «Чи сприяло відновлення наук і мистецтв очищенню нравів?»; початок літературного визнання.
- 1752 — Успішні прем'єри пасторальних п'єс Р. Відмова від аудієнції, запропонованої Людовиком XV (а, отже, і від усіх матеріальних вигід, які вона могла надати). Засоби до існування Р. заробляє переписуванням нот.
- 1753 — Р. відвідує Женеву, поновлює громадянство і повертається до кальвінізму.
- 1755 — «Міркування про походження нерівності» подане на новий конкурс Діжонської академії; попри негативне рішення академії твір мав великий успіх серед публіки.
- 1756 — Р. перебуває у маєтку м-м д'Епіней (Ермітаж), працює одразу над декількома творами
- 1758 — Р. змушений полишити Ермітаж після конфлікту з хазяйкою. Розрив з Дідро, д'Аламбером та іншими «філософами». Початок полеміки з Вольтером. Р. оселяється у Монкрі, згодом стає гостем маршала де Люксембург у Монморансі.
- 1761 — Величезний успіх епістолярного роману *Юлія або Нова Елоїза*
- 1762 — Публікація *Суспільної угоди і Емілія*; обидва твори заборонені як французькою, так і женевською владою. Оголошено розшук Р. Письменник змушений полишити Францію; після вислання з кантону Берн оселяється у Мотье.
- 1763 — На знак протесту проти засудження своїх творів у Женеві Р. відмовляється від її громадянства.
- 1764 — Полеміка з генеральним прокурором Женеві Троншеном (Листи з гори), ініціатором засудження Суспільної угоди і Емілія; заняття ботанікою; початок роботи над *Сповіддю*.
- 1765 — Початок листування з М. Буттафуоко щодо створення проекту державного устрою Корсики. Вигнання з Мотье.
- 1766 — Приїзд до Англії на запрошення Д. Юма.
- 1767 — Розрив з Юмом, повернення до Франції. Р. живе як гість в маркіза де Мірабо (Флері-су-Медон) і в принца Конті (Трі).
- 1768 — Тривалі мандрі: Ліон, Гренобль, Буржуа (оформлення шлюбу з Терезою Левассер), Монкен, Париж; завершення роботи над *Сповіддю*.
- 1771 — Різке погіршення психологічного стану Р. (посилення традиційної у останні роки мізантропії та підозрливості, переконаність в існуванні «великої змови» проти нього тощо).
- 1776 — Нещасний випадок у Менільмонтані. Закінчення роботи над *Діалогами*, початок *Прогулянок самотнього мрійника*.
- 1778 — (травень) Переїзд Р. до Ерменонвіля, маєтку маркіза де Жиардена. 27 липня Р. помер.

ХРОНОЛОГІЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ ТВОРІВ Ж.-Ж. РУССО

- 1739 — Публікація першого твору Руссо, поеми *Шарметський пастух*
- 1743 — *Міркування про сучасну музику*
- 1745 — Опера *Легковажні музи*
- 1750 — *Міркування, яке в 1750 році здобуло премію Діжонської академії за розгляд питання, цією академією запропоновано: «Чи сприяло відродження наук і мистецтв очищенню нравів»*
- 1752 — Комічна опера *Сільське божество*; комедія *Нарцис*.
- 1753 — *Лист про французьку музику*
- 1755 — *Міркування про походження і засади нерівності між людьми*; стаття *Політична економія у п'ятому томі Енциклопедії*
- 1756 — *Лист про Провидіння*
- 1758 — *Лист Ж.-Ж. Руссо, громадянина Женев, п. д'Аламберу з приводу його статті Женева у сьомому томі Енциклопедії і, зокрема, з приводу його проекту створення театру комедії у цьому місті*
- 1761 — *Юлія або Нова Елоїза*
- 1762 — *Про суспільну угоду; Еміль*
- 1763 — *Лист Ж.-Ж. Руссо, громадянина Женев, Крістофу де Бомон, архієпископу Паризькому*
- 1764 — *Листи з гори*
- 1765 — *Листування з М. Буттафуоко, робота над Проектом конституції для Корсики*.
- 1767 — *Музичний словник*
- 1770 — *Завершення роботи над Сповіддю*
- 1772 — *Міркування щодо урядування в Польщі*
- 1776 — *Завершення Діалогів, у яких Жан-Жак судить Руссо; початок роботи над Прогулянками самотнього мрійника; До усіх французів, які ще люблять справедливість та істину*

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексеев А. Этюды о Ж.-Ж. Руссо. — П.—М.: Типография изд-ва А.Л. Васильева, в 2-х частях, 1887.
2. Асмус В.Ф. Жан-Жак Руссо. — М.: Знание, 1962.
3. Верцман И.Е. Ж.-Ж. Руссо. — М.: Худ. литература, 1976.
4. Геффдинг Г. Ж.-Ж. Руссо и его философия. — СПб., 1898.
5. Грехем Г. Ж.-Ж. Руссо: Его жизнь, произведения, окружающая среда. — М.: Изд-во В.В. Маракуева, 1908.
6. Дворцов А.Т. Ж.-Ж. Руссо. — М.: Наука, 1980.
7. Шюкэ А. Ж.-Ж. Руссо. — М.: Изд-во Посредника, 1896.
8. Ansart-Dourlen J. Dénaturation et violence dans la pensée de J.-J. Rousseau. — Paris: Klincksiek, 1975.
9. Arendt H. Totalitarism. — N.Y.: Harcourt, Brace & World, 1968.
10. Baczkó V. Rousseau: Solitude et Communauté. — Paris: Mouton, 1974.
11. Belcourt V. Petite vie du grand J.-J. Rousseau. — Paris: Libr. P. Rosier, 1906.
12. Beysade J.-M. Etat de guerre et pacte social selon J.-J. Rousseau//Kant-Studien, Berlin, 1979.
13. Bourauel F.W. Der Rects und Staats gedanke bei J.-J. Rousseau. — Köln: 1967.
14. Bretonneau G. Valeurs humaines de J.-J. Rousseau. — Paris: 1961.
15. Burgelin P. La philosophie de l'existence de J.-J. Rousseau. — Paris: PUF, 1952.
16. Canochaud C. L'opinion publique chez J.-J. Rousseau. — Paris—Lille: 1980.
17. Cassirer E. The Question of J.-J. Rousseau. — N.Y.: Columbia Univ. Press, 1956.
18. Clément P.-P. J.-J. Rousseau: De l'éros coupable à l'éros glorieux. — Neuchâtel: La Baconnière, 1978.
19. Deraté R. J.-J. Rousseau et la science politique de son temps. — Paris: PUF, 1950.
20. Deraté R. Le rationalisme de J.-J. Rousseau. — P.: PUF, 1948.
21. Etudes sur le Contrat social. — Paris, 1964.
22. Goldschmidt V. Anthropologie et politique: Les principes du système de J.-J. Rousseau. — Paris: Vrin, 1970.
23. Gouhier H. Les méditations métaphysiques de J.-J. Rousseau. — Paris: Vrin, 1970.
24. Gouhier H. Rousseau et Voltaire: Portraits dans deux miroirs. — Paris: Vrin, 1983.
25. Groethuysen B. Philosophie de la Revolution française. — Paris, 1956.
26. Guénenno J. Jean-Jacques: Histoire d'une conscience. — Paris: Gallimard, 2 vol., 1948—1950.
27. Jean-Jacques Rousseau et la crise contemporaine de la conscience. — Paris: Beauchesne, 1980.
28. Launay M. J.-J. Rousseau écrivain politique. — Paris: Nizet, 1973.
29. Masson P.M. La religion de J.-J. Rousseau. — Paris: Hachette, 3 vol., 1916.
30. Masters R.D. The political philosophy of Rousseau. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1968.
31. Michalski J. Rousseau i sarmacki republikani. — Warszawa: PWN, 1977.
32. Namer G. Rousseau: Sociologie de la connaissance. — Lille: 1979.
33. Philonenko A. J.-J. Rousseau et la pensée du malheur. — Paris: Vrin, 3 vol., 1984.
34. Polin R. La politique de la solitude: Essai sur J.-J. Rousseau. — Paris: Sirey, 1971.
35. Rousseau et la philosophie politique//Annales de la philosophie politique, Paris, 1965.
36. Starobinski J. J.-J. Rousseau: La transparence et l'obstacle. — Paris: Plon, 1957.
37. Vaughan C.E. The Political Writings of J.-J. Rousseau. — Cambridge, 1915, 2 vol.

ПОКАЖЧИКИ*

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Август, Октавіан Кн. III: X: 3пр.
Агіс Кн. IV: V: 5. *Кн. II: III: 17*
Адам (бібл.) Кн. I: II: 9
Алі Кн. IV: VIII: 11
Аржансон (Р. Луї, маркіз д') Кн.
II: III: 2пр.; XI: 4пр. Кн. IV: VIII:
31пр.
Арістотель Кн. I: II: 8. Кн. III: V:
10; X: 10пр.
Архімед Кн. III: VI: 3
- Бальбоа Н. Кн. I: IX: 4. *Кн. I: V: 8*
Барбейрак Ж. Кн. II: II: 5
Бейль П. Кн. IV: VIII: 14
Боден Ж. Кн. I: VI: 9пр.
Бофор (Ф. Вандом, герцог де) Кн.
IV: I: 3
Брут, Марк Ювій *Кн. II: III: 17*
- Ваал (міф.) Кн. IV: VIII: 3
Варбуртон В. Кн. II: VII: 12. Кн.
IV: VIII: 14. *Кн. II: II: 15*
Варрон, Марк Теренцій Кн. IV: IV: 9
Вільгельм Оранський Кн. II: II: 5
Вітелій Кн. IV: II: 3
- Генріх IV Кн. IV: VIII: 35
Георг I Кн. II: II: 5
Геркулес (міф.) Кн. III: V: 10. *Кн.
I: II: 17*
Гоббс Т. Кн. I: II: 5, 7. Кн. IV: VIII:
13. *Кн. I: II: 17. Кн. II: IV: 16.
ГР: 22*
- Гомер Кн. IV: VIII: 6. *ГР: 7*
Гракхи Кн. III: XV: 5
Гроцій Г. Кн. I: II: 4, 5, 7, 11; IV: 2,
7, 11; V: 2. Кн. II: II: 5. Кн. III:
XVIII: 9. Кн. IV: VIII: 13пр. *Кн. I:
II: 17. Кн. II: IV: 16. ГР: 22*
- Даламбер Ж.-Л. Кн. I: VI: 9пр.
Декарт Р. Кн. II: IX: 4
Діонісій Молодший Кн. III: V: 12
- Зевс (міф.) Кн. IV: VIII: 3
- Ісмаїл Кн. II: VII: 11
- Іфтах (бібл.) Кн. IV: VIII: 4
- Калігула, Гай Кн. I: II: 6, 7. Кн. II:
VII: 2. Кн. IV: VIII: 3. *Кн. II: II:
2*
- Кальвін Ж. Кн. II: VII: 5пр.
Карер, о. де Кн. IV: VIII: 4пр.
Катіліна, Луцій Сергій Кн. IV: VI:
11; VIII: 26, 32пр.
Катон Молодший Кн. IV: VIII:
32пр.
Катон Старший Кн. I: IV: 10пр.
Катон-син Кн. I: IV: 10пр.
Кемон (міф.) Кн. IV: VIII: 4
Клавдій, Алій Кн. IV: IV: 9
Клеомен Кн. IV: V: 5
Кромвель О. Кн. IV: I: 3; VIII: 26.
ГР: 11
Кронос (міф.) Кн. IV: VIII: 3

* В покажчиках наводяться посилання лише на тексти СУ і ЖР; посилання на тексти ЖР подані курсивом. Скорочення «пр.» означає, що слово знаходиться у виносці до відповідного абзацу; значення інших скорочень розкриті у Преамбулі до коментарів та приміток.

- Ксенофонт Кн. III: X: 9пр.
- Лікурґ Кн. II: III: 4; VII: 1пр., 5; VIII: 3. *Кн. II: II: 5; III: 3, 17*
- Людовік IX Святий Кн. I: IV: 9
- Людовік XIII Кн. II: II: 5
- Магомет Кн. IV: VIII: 11
- Макавеї *Кн. II: III: 17*
- Макиавеллі Н. Кн. II: III: 4пр.; VII: 11пр. Кн. III: VI: 5, 5пр.; IX: 4пр.; X: 3пр.
- Марій, Гай Кн. IV: IV: 18; VI: 10
- Медічі, рід Кн. III: V: 5
- Мінос (міф.) Кн. II: VIII: 1. *Кн. II: III: 2*
- Мойсей (бібл.) Кн. IV: VIII: 4. *Кн. II: III: 17*
- Молох (міф.) Кн. IV: VIII: 3
- Монтеск'є Ш. Кн. II: VII: 2. Кн. III: VIII: 1. Кн. IV: III: 2. *Кн. II: II: 2*
- Ной (бібл.) Кн. IV: VIII: 9
- Нума Помпілій Кн. II: III: 4. Кн. IV: IV: 1пр.
- Отон Кн. IV: II: 3
- Петро I Кн. II: VIII: 5
- Платон Кн. II: VII: 2; VIII: 1. Кн. III: VI: 16. *Кн. II: II: 2; III: 2*
- Пліній Кн. IV: IV: 9
- Помпей, Гней (Великий) Кн. IV: VI: 10
- Попілій Кн. I: IV: 10пр.
- Рабле Ф. Кн. I: IV: 2
- Рієнці, К. ді *Кн. II: III: 17*
- Робінзон (літ.) Кн. IV: VIII: 3
- Ромул Кн. III: X: 3пр. Кн. IV: IV: 1пр.
- Самуїл (бібл.) Кн. III: VI: 5
- Сатурн (міф.) Кн. I: II: 9. Кн. IV: VIII: 3
- Сен-П'єр (Ш.-І. Кастель, абат де) Кн. IV: III: 9
- Сервій Туллій Кн. II: III: 4. Кн. IV: IV: 5, 7, 14-16, 21, 25
- Солон Кн. II: III: 4
- Сулла Кн. III: X: 3пр. Кн. IV: VI: 10
- Тарквінії Кн. II: VIII: 3. Кн. III: X: 3пр. *Кн. II: III: 3*
- Тезей (міф.) *Кн. I: II:*
- Тиберій Кн. III: X: 3пр.
- Улісс (міф.) Кн. I: II: 8
- Фабій Кн. IV: VIII: 27
- Філон Олександрійський Кн. I: II: 6. *Кн. II: II: 2*
- Христос Кн. IV: VIII: 8
- Цезар, Гай Юлій Кн. III: X: 3пр. Кн. IV: VI: 10
- Ціцерон, Марк Тулій Кн. IV: IV: 35; VI: 12; VIII: 32пр. *Кн. I: II: 17*
- Шарден Ж. Кн. III: VIII: 11
- Юпітер (міф.) Кн. IV: VIII: 3, 6. *ГР: 7*
- Юстиніан *Кн. I: II: 15*
- Яків II Кн. II: II: 5

ПОКАЖЧИК ЕТНОНІМІВ І ТОПОНІМІВ

- Азіати** Кн. III: VIII: 11
Альба Лонга Кн. IV: VI: 7
Альбани Кн. IV: III: 3, 5
Америка
 Південна Кн. I: IX: 4. *Кн. I: V: 8*
 Північна Кн. III: V: 2
Амстердам Кн. I: II: 4
Англіїці Кн. I: VI: 9пр. Кн. II: VIII: 5
Англія Кн. I: IX: 5. Кн. II: II: 5. Кн. III: VIII: 10, 12. Кн. IV: VIII: 12. *Кн. I: III: 11*
Араби Кн. II: XI: 4. Кн. IV: VIII: 11. *Кн. II: VI: 3*
Аркадійці Кн. II: VIII: 1. *Кн. II: III: 2*
Афіняни Кн. II: XI: 4. *Кн. II: VI: 3*
Африка Кн. III: VIII: 10
Берн Кн. III: V: 5пр. Кн. IV: I: 3
Вавилон Кн. IV: VIII: 5
Венеційці Кн. IV: III: 5
Венеція Кн. III: I: 6пр.; V: 5пр.; X: 3пр. Кн. IV: III: 1; V: 2
Вірмени Кн. III: VIII: 11
Генуя Кн. III: X: 3пр. Кн. IV: II: 8пр.
Голандія Кн. II: VIII: 3. Кн. III: XIII: 6. *Кн. II: III: 3*
Греки Кн. I: IV: 3. Кн. III: X: 9. Кн. IV: VIII: 3. *Кн. I: II: 17. Кн. II: III: 19*
Греція Кн. II: VII: 1пр. Кн. III: IX: 4пр.; XII: 3. Кн. IV: VII: 9. *Кн. II: III: 19*
Європа Кн. II: VIII: 3; X: 6. Кн. III: VIII: 12. Кн. IV: IV: 24; VIII: 11
Європейці Кн. III: VIII: 10
Єгипет Кн. III: VIII: 10
Єрусалим *Кн. II: III: 17*
Женева Кн. I: VI: 9пр.
Женевці Кн. IV: I: 3
Імперія
 Мексиканська Кн. II: X: 5пр.
 Римська Кн. III: III: 5
 Російська Кн. II: VIII: 5
Індії Кн. III: VIII: 11
Індія Кн. III: VIII: 10
Іспанія Кн. I: IX: 5. *Кн. I: III: 11*
Іспанці Кн. III: VIII: 11
Італія Кн. III: VIII: 12, 14
Карфаген Кн. II: XI: 4. *Кн. II: VI: 3*
Карфагеняни Кн. I: VI: 9пр.
Кастілія Кн. I: IX: 4. *Кн. I: V: 8*
Киренці Кн. II: VIII: 1. *Кн. II: III: 2*
Клузіум Кн. I: IV: 10пр.
Королівство Французьке Кн. III: IX: 4пр. Кн. IV: VII: 6. *III: 1*
Корсика Кн. II: X: 6
Крит Кн. II: VIII: 1. *Кн. II: III: 2*
Латини Кн. IV: VIII: 3
Лондон Кн. III: VIII: 13. Кн. IV: I: 3
Лотарінгія Кн. III: IV: 9пр.
Мадрид Кн. III: VIII: 13
Македоняни Кн. I: VI: 9пр.; IX: 5. *Кн. I: III: 11*
Народ
 Англійський Кн. III: XV: 5
 Афінський Кн. II: III: 6. *Кн. I: VI: 7*
 Римський Кн. III: X: 9пр. Кн. IV: IV: 13, 15, 21, 23, 24, 31, 32
Юдейський Кн. IV: VIII: 4

Неаполь Кн. III: VIII: 13
 Німці Кн. II: VIII: 3. Кн. III: VIII: 12

Париж Кн. III: VIII: 13. Кн. IV: I: 3
 Перси Кн. I: IX: 5. Кн. III: VIII:
 10. *Кн. I: III: 11*

Персія Кн. IV: VIII: 12
 Південне море (Тихий Океан) Кн.
 I: IX: 4. *Кн. I: V: 8*

Південь Кн. III: VIII: 8

Північ Кн. III: VIII: 8

Позіліпо Кн. III: VIII: 13

Познань Кн. III: IV: 9пр.

Польща Кн. III: IV: 9пр.; VII: 2;
 VIII: 9

Республіка

Венеційська Кн. III: X: 3пр. Кн.
 IV: IV: 35

Женевська Кн. II: VII: 5

Римська Кн. II: VI: 7. Кн. III:
 XII: 3

Рим Кн. II: VII: 5; VIII: 3; XI: 4.
 Кн. III: X: 3пр.; XI: 1; XII: 3;
 XIV: 1; XV: 6. Кн. IV: II: 2; IV:
 I, 1пр., 3, 4, 8, 9, 14, 19, 22, 24;
 V: 2, 5, 6; VI: 10-12; VIII: 27.
*Кн. II: II: 5; III: 3, 17; V: 3; VI:
 3. ГР: 12*

Римляни Кн. I: IV: 10пр. Кн. IV:
 IV: 8; VI: 12; VIII: 6, 7. *Кн. I: I:
 16. ГР: 7*

Родос Кн. II: XI: 4. *Кн. II: VI: 3*

Росія Кн. IV: VIII: 12

Росіяни Кн. II: VIII: 5

Сабіни Кн. IV: III: 3, 5

Самос Кн. IV: VII: 9

Самосці Кн. IV: VII: 9

Сирія Кн. IV: VIII: 5

Сицилія Кн. III: VIII: 10

Скіфи Кн. I: IX: 5. *Кн. I: III: 11*

Спарта Кн. II: VIII: 3; XI: 4. Кн.
 III: III: 5; V: 9; XI: 1; XV: 10.
 Кн. IV: IV: 34; V: 5; VI: 2; VII:
 9; VIII: 27. *Кн. II: III: 3, 17; VI:
 3. ГР: 12. ФР: 4*

Спартанці Кн. II: VII: 1пр.

Тарентці Кн. IV: VIII: 6. *ГР: 7*

Татари Кн. II: VIII: 5

Тир Кн. II: XI: 4. *Кн. II: VI: 3*

Тласкала Кн. II: X: 5пр.

Тласкаланці Кн. II: X: 5пр.

Фінікійці Кн. IV: VIII: 3

Франція Кн. I: IV: 9; IX: 5. Кн. II:
 II: 5. Кн. III: VIII: 14. Кн. IV:
 VIII: 10пр. *Кн. I: III: 11. ШП: 1*

Французи Кн. I: VI: 9пр.

Хананеї Кн. IV: VIII: 4

Швейцарія Кн. II: VIII: 3. Кн. III:
 XIII: 6. *Кн. II: III: 3*

Юдеї Кн. II: XI: 4. Кн. III: V: 5.

Кн. IV: VIII: 5. *Кн. II: VI: 3*

Японці Кн. IV: VIII: 16. *ГР: 3*

ПОКАЖЧИК ПОНЯТЬ

- Авторитет (autorité)** *Кн. I: V: 15. Кн. II: III: 17*
 божествений *Кн. II: VII: 11. Кн. II: II: 14*
 розуму *Кн. I: V: 15*
- Адміністрація, управління (administration)** *Кн. III: VI: 2, 15; XVIII: 8. Кн. IV: III: 3. Кн. I: I*
 верховна *Кн. II: IX: 3. Кн. I: II: 8*
 державою
 великою *Кн. II: IX: 2. Кн. II: VIII: 15пр. Кн. II: III: 8*
 демократичною *Кн. III: VI: 10. Кн. IV: III: 3.*
 і сім'єю *Кн. I: V: 3-5*
 ієрархія а. *Кн. II: IX: 2. Кн. I: II: 8*
 мудре у. *Кн. III: VI: 12*
 найгірша форма законного у. *Кн. III: X: 3пр.*
 сила а. за монархії *Кн. III: VI: 4*
 суспільна *Кн. III: XVIII: 2*
 тимчасова форма а. *Кн. III: VI: 6*
 суспільством *Кн. I: V: 1*
 члени а. *Кн. III: V: 1*
 (див. також *Тіло*)
- Адміністрування (administration)**
Кн. III: I: 7; III: 6
 внутрішнє *Кн. II: II: 2*
 зміна форми *Кн. III: IV: 3*
- Акт (act)** *Кн. I: IV: 9; VI: 9; IX: 4. Кн. II: I: 3; IV: 10; VI: 5, 10. Кн. III: I: 2; XVII: 2, 3. Кн. IV: III, 3; I: 3; VIII: 34пр. Кн. I: V: 8, 10; VII: Кн. II: IV: 8, 14. Кн. III: I: 2*
 виконання закону *Кн. III: XVII: 1*
 вияву покори народу провідникам *Кн. III: I: 6*
 не є угодою *Кн. III: I: 6*
 волі у громадянському і людському тілі *Кн. I: IV: 5*
 встановлення закону *Кн. III: VII: 1*
 громадянський *Кн. I: V: 2. III: 1*
 добровільного переходу в рабство *Кн. I: IV: 4*
 загальний *Кн. III: XVII: 5*
 загальної волі *Кн. III: XVII: 7. Кн. II: II: 8*
 автентичний *Кн. II: IV: 8. Кн. I: VI: 9*
 публічний формальний *Кн. I: IV: 4*
 засадничий *Кн. II: VII: 7. Кн. II: II: 7*
 заснування уряду *Кн. III: XVII: 1; XVIII: 1*
 захоплення володінь як підвалина власності *Кн. I: V: 8*
 зумовлені громадянським духом *Кн. II: IV: 13*
 магістратури *Кн. II: II: 1; VI: 8. Кн. II: IV: 11*
 народної волі *Кн. I: IV: 4*
 неправочинність а. *Кн. I: IV: 6*
 об'єднання *Кн. I: VII: 1. Кн. I: III: 4*
 обрання короля *Кн. I: V: 2*
 оголошення війни *Кн. II: II: 3*
 особливий (партикулярний) *Кн. II: II: 3; V: 5. Кн. III: I: 3; XVI: 5; XVII: 3, 5*
 первісної конфедерації *Кн. I: III: 5*
 правильний і законний *Кн. III: XVIII: 4*
 складний *Кн. IV: III: 1*
 справедливості *Кн. II: IV: 17*
 суверена *Кн. III: II: 10. Кн. IV: I: 7*
 суверенітету *Кн. II: II: 1, 3; IV: 8; VI: 8. Кн. III: XVI: 5. Кн. I: VI: 9; IV: 11*

- визначення Кн. II: IV: 8. Кн. I: VI: 9
 тиранічний Кн. I: V: 8
 укладання миру Кн. II: II: 3
 урядові Кн. II: IV: 6. Кн. III: II: 10; XVII: 4. Кн. I: VI: 7
 утворення народу Кн. I: V: 2
 формальний Кн. I: IX: 4. Кн. I: V: 8
 юридичний Кн. I: IX: 2
 (див. також Влада, Закон, Здатність, Об'єднання, Принцес, Суверен, Тіло, Урядування)
Анархія (anarchie) Кн. III: I: 9
 визначення Кн. III: X: 8
Апостол (apôtre) ГР: 24
Аристократія (aristocratie) Кн. II: VI: 10. Кн. III: III: 5; V: 4, 9; X: 3, 8пр. Кн. IV: III: 5; IV: 27, 33
 виборна Кн. III: V: 3, 4
 визначення Кн. III: III: 3
 природна Кн. III: V: 4
 розподіл влад за а. Кн. III: V: 5
 спадкова Кн. III: V: 4, 5пр.
 є найгіршим з усіх урядувань Кн. III: V: 4
 конфлікт с.а. і демократії Кн. III: X: 3пр.
 справжня Кн. IV: III: 6
 (див. також Магістрат, Нерівність, Правила, Рішення, Схильність, Чеснота)
Армії (див. Війська)
Асамблеї (див. Зібрання)
- Багатий**, багатій, багач, заможний (opulent) Кн. I: IX: 8пр. Кн. III: IV: 5, 10. Кн. IV: IV: 15, 19. Кн. II: IV: 2
 поміркованість б-х Кн. III: V: 8
 (див. також Громадянин, Класи)
Багатій (див. Багатий)
- Багатство** (richesse) Кн. II: II: 5; XI: 2, 5. Кн. III: IV: 5; V: 3, 10. Кн. IV: IV: 8, 19. Кн. II: VI: 2, 4
 необхідність б. Кн. III: III: 5
 повелителя Кн. I: V: 4
 (див. також Влада, Нація, Хиба)
Багач (див. Багатий)
- Батько** (père) Кн. I: IV: 10пр. Кн. II: V: 3; VI: 13. Кн. I: II: 14; V: 4, 5, 7, 16. ШП: 1
 б-и родин Кн. III: VI: 15
 і діти Кн. I: II: 1, 3; IV: 5. Кн. I: V: 15
 і мати Кн. I: V: 5
 і провідник Кн. I: II: 3. Кн. I: V: 3, 4
 межі прав б. Кн. I: IV: 5
 повинен панувати в сім'ї Кн. I: V: 5
 таланти, сила й здатності б. Кн. I: V: 3
 (див. також Влада, Любов, Обов'язок, Потреба, Право, Смерть, Схильність)
- Безладдя** (désordre, irrégularité) Кн. III: I: 9. Кн. II: III: 16
 бунтівне Кн. III: XVIII: 4
 межицарювання Кн. III: VI: 11
 повне Кн. II: X: 3. Кн. II: III: 16
- Безпека** (sûreté) Кн. II: IV: 10; V: 2. Кн. I: II: 10; VI: 11. ФР: 2
 власності Кн. III: IX: 2
 майнова Кн. II: V: 4
 народу Кн. IV: VIII: 19
 особиста Кн. III: IX: 3. Кн. II: V: 4
 суспільна Кн. IV: VI: 3
- Безсмертні** (див. Бог)
- Бідний**, бідняк (pauvre) Кн. I: IX: 8пр. Кн. II: IV: 5; VIII: 11. Кн. IV: IV: 15. Кн. II: VI: 2
 задоволення б-х <своїм становищем> Кн. III: V: 8
 (див. також Вибори, Класи)
- Бідняк** (див. Бідний)
- Більшість**, перевага (grande nombre, multitude, pluralité) Кн. I: VI: 9пр. Кн. III: IV: 2. Кн. IV: IV: 11. Кн. I: II: 11
 голосів Кн. IV: IV: 34
 триб Кн. IV: IV: 34
 людей Кн. I: II: 15
 наймудріші та б. Кн. III: V: 7
 п. у голосах Кн. IV: II: 2; IV: 25
 п. у грошах Кн. IV: IV: 25
 при голосуванні Кн. IV: IV: 24
 сліпа б. Кн. II: VI: 10. Кн. I: VII: 4

- ті, хто протиставляє себе б. Кн. IV: II: впр.
 (див. також Вибір, Влада, Воля 3, Закон, Користь, Меншість, Рішення, Триба)
- Благо (bien) Кн. II: III: 1; VI: 10; VII: 1пр. Кн. I: II: 5; VII: 4. Кн. II: II: 8; III: 5; IV: 12
 виключне Кн. IV: I: 6
 для злого Кн. II: VI: 2
 загальне Кн. II: IV: 8. Кн. IV: I: 5. Кн. I: II: 10; VI: 9
спільне прагнення з.б. Кн. I: II: 5
 істоти, що воліє Кн. II: I: 3. Кн. I: IV: 2
 кожного Кн. II: IV: 5. Кн. I: VI: 6
 індивіда Кн. III: XV: 3
 найбільше для всіх Кн. II: IV: 12, 13
 найвище Кн. II: XI: 1. Кн. II: VI: 1
 партикулярне Кн. IV: I: 6. Кн. II: II: 13
 спільне Кн. IV: I: 1. Кн. I: VII: 2. Кн. II: IV: 6
 є метою устрою держави Кн. II: I: 1. Кн. I: IV: 2
 сума с.б. Кн. III: XV: 3
спільноти Кн. I: VII: 2
 суспільне Кн. I: V: 1. Кн. III: XVIII: 3. Кн. IV: I: 5
 (див. також Благоденство, Рід, Розум, Суспільство)
- Благоденство (félicité)
 народу Кн. II: IX: 3. Кн. II: III: 8
 спільне б. і благо одного Кн. I: II: 5
 суспільне Кн. IV: VIII: 25. ГР: 11
 (див. також Життя)
- Благополучність (див. Щастя)
 Блаженство (див. Щастя)
- Бог, Господь, безсмертні[*], боги[**]
 (Dieu, dieux, immortels) Кн. I: II: 6; III: 3. Кн. II: VII: 1, 10, 11. Кн. III: VI: 17. Кн. IV: IV: 13; VII: 2-4, 4пр, 7, 19, 26, 27, 34. Кн. I: II: 11, 12. Кн. II: II: 1, 14. G: 2, 5-7, 12, 21, 24
 б. є джерелом справедливості Кн. II: VI: 2. Кн. II: IV: 2
- безрозсудні ** Кн. I: II: 11
 б.-хранитель Кн. IV: VIII: 18
 власний б. Кн. IV: VIII: 5
 гнів ** (небес) як суспільне прокляття Кн. IV: VIII: 18. G: 5
 ** і закони Кн. IV: VIII: 4. G: 7
 ** і люди Кн. IV: VIII: 6. G: 7
 межі відання ** Кн. IV: VIII: 4. G: 7
 народ ** Кн. III: IV: 8
 ** окремих країн Кн. IV: VIII: 15
 ототожнення ** різних націй Кн. IV: VIII: 3
 ** переможених народів IV: VIII: 7. G: 7
 язичницькі ** Кн. IV: VIII: 4. ГР: 7
 влада над світом Кн. IV: VIII: 4. ГР: 4
 ** як царі людей Кн. IV: VIII: 1
 (див. також Воля 1, Голос, Діти, Культ, Людина, Переможець)
- Божество (divinité) Кн. II: VII: 11. Кн. IV: VIII: 4. Кн. II: II: 4
 якості б. <громадянської релігії> Кн. IV: VIII: 33. G: 20
 (див. також Декрет, Культ)
- Братерство (fraternité) Кн. I: II: 11
 спільне б. людей Кн. I: II: 16
 (див. також Християнство)
- Бунтівник, заколотник (rebelle, seditieux) Кн. II: V: 4. Кн. IV: IV: 34; VIII: 8. G: 24
- Вада, порок (vice) Кн. II: IX: 3. Кн. III: XII: 2. Кн. IV: IV: 19. Кн. I: II: 17; III: 8, 17. G: 4
 в-и різних типів релігії Кн. IV: VIII: 17
 в-и розмірів народу Кн. II: III: 6
 в-и, що супроводжують рабство К: II: III: 4
 невіддільна від уряду Кн. III: X: 1
 (див. також Народ, Прогрес, Тіло, Урядування)
- Барвари (barbares) Кн. II: XI: 4. Кн. IV: VIII: 11. Кн. I: II: 17. Кн. II:

- VI: 3
 Варварство (barbarie) Кн. III: VIII: 8
 Верства, стан (etat) Кн. III: XV: 4
 в-и громадян Кн. III: XVIII: 2
 в-и посередники Кн. III: VI: 6
 третій Кн. III: XV: 4
 (див. також Держава, Добробут)
 Вершники (chevaliers) Кн. IV: IV: 4
 (див. також Тіло)
 Вибір (choix) Кн. III: VI: 5пр. Кн. IV: II: 6пр.; III: 1; VIII: 1. *Кн. II: IV: 12*
 більшості Кн. I: V: 1
 місця перебування Кн. IV: II: 6
 не залежний від жодної людської волі Кн. IV: III: 4
 поєднання в. і жеребу К IV: VIII: 8
 (див. також Меншість)
 Вибори, обрання (élection) Кн. III: V: 5, 11. Кн. IV: VI: 9
 в. гарного короля Кн. III: VI: 12. Кн. I: V: 6
 в. членів парламенту К III: XV: 5
 ідея о. представників К III: XV: 5
 незручності в. Кн. III: VI: 12
 о. бідних Кн. III: V: 10
 о. дожа Венеції Кн. IV: III: 1
 о. керівників Кн. IV: III: 3
 о. магістратів Кн. III: XIII: 1
 форма Кн. III: V: 5 пр.
 принцепса і м. Кн. IV: III: 1
 о. провідників Кн. IV: IV: 23
 о. трибунів Кн. IV: IV: 31
 (див. також Жереб)
 Виборці (див. Голосуючі)
 Вигнання (див. Повалення)
 Вигода I [у значенні «зиск»] (profit) Кн. I: IV: 7, 13. *Кн. I: II: 10; VII: 4*
для злих Кн. II: IV: 2
 партикулярна Кн. III: II: 5
 переможця Кн. I: V: 10
 підданих Кн. III: X: 9пр.
 принцепса Кн. III: II: 5
 спільна Кн. III: VIII: 6
 тирана Кн. III: X: 9пр.
 (див. також Закон)
 Вигода II [у значенні «перевага»]
 (див. Перевага)
- Визволитель (libérateur) Кн. II: VIII: 4. Кн. IV: IV: 12. *Кн. II: III: 4*
 Виховання (éducation) Кн. III: VI: 16
 Відання (див. Компетенція)
 Відпущеники (affranchis) Кн. IV: IV: 9, 11
 Відчуження (aliénation) Кн. I: VII: 3; IX: 6. Кн. II: IV: 10. Кн. III: I: 6. *Кн. I: III: 12; V: 10; VI: 11. Кн. II: II: 9*
 визначення Кн. I: IV: 2
 власної свободи
 народом Кн. I: IV: 2
 особою Кн. I: IV: 2
 кожного на користь спільноти Кн. I: VI: 5, 6
 самого себе Кн. I: IV: 5
 своїх дітей Кн. I: IV: 5
 Відчуття (див. Почуття)
 Війна (guerre) Кн. I: II: 9; IV: 3, 11-13. Кн. II: V: 4; X: 3; XI: 4. Кн. III: XV: 1. Кн. IV: IV: 9; VIII: 27. *Кн. I: V: 13. Кн. II: III: 16, 20; VI: 3. G: 12. F: 3, 4*
 громадянська Кн. II: VIII: 3. Кн. III: IX: 4пр.; X: 3пр. Кн. II: III: 3. G: 7
 жорстокі Кн. III: IX: 4пр.
 мета в. Кн. I: IV: 11. *F: 4*
 оголошення Кн. I: IV: 11
 політична Кн. IV: VIII: 4
 приватна Кн. I: IV: 8, 9. *Кн. I: V: 13*
 релігійні Кн. IV: VIII: 4, 7. *G: 7, 14*
 священна Кн. IV: VIII: 7, 29. *G: 24*
 суспільна Кн. I: V: 13
 теологічна Кн. IV: VIII: 4
 як відносини держави з державою Кн. I: IV: 10. *F: 4*
 як джерело права рабовласництва Кн. I: IV: 7
 як людська природа *G: 22*
 (див. також Домовленість, Право, Причина, Стан, Торгівля)
 Війська (troupes)
 християнські Кн. IV: VIII: 29. *G: 14*
 язичницькі Кн. IV: VIII: 30. *G: 15*
 Військо (armée, armées) Кн. I: IV:

- 10пр. Кн. IV: IV: 3, 17, 20; VI: 10; VIII: 2
- Віросповідання (confession de foi) громадянське Кн. IV: VIII: 32. *G: 18, 19, 21, 24*
- Влада (autorité, empire, pouvoire, puissance) Кн. I: III: 3; IV: 11. Кн. II: I: 2; IV: 3; VII: 8; XI: 2. Кн. III: I: 3, 6; VI: 4, 5; VII: 2; X: 7; XVII: 7. Кн. IV: IV: 8, 20пр.; V: 8; VI: 8; VIII: 9, 12, 26. *Кн. I: V: 5, 15, 18; VI: 7. Кн. II: I: 6, 12; III: 8, 12; IV: 5; VI: 2. F: 4*
- абсолютна Кн. I: IV: 6. Кн. III: VI: 5. *Кн. I: V: 10*
- людини і політичного тіла над своїми членами Кн. II: IV: 1. *Кн. I: VI: 2*
- полководців Кн. III: X: 3пр.
- Адамова Кн. I: II: 9
- батька у сім'ї *Кн. I: V: 2, 6*
як встановлена природою *Кн. I: V: 4*
- більшості Кн. IV: IV: 24
- в.-посередник Кн. III: XIV: 3
- верховна Кн. II: IV: 8. Кн. IV: IV: 2. *Кн. I: V: 8; VI: 9*
- не змінюється і не відчужується Кн. III: XVI: 4
- виконавча Кн. II: II: 2. Кн. III: I: 2, 3, 7; XIV: 1; XV: 8; XVIII: 1. Кн. IV: V: 5. *Кн. III: I: 2, 2пр.*
- внутрішній розподіл Кн. III: VII: 1
- діє лише через партикулярні акти Кн. III: XVI: 1
- не належить загалові (народові) Кн. III: I: 3. *Кн. III: I: 3*
- повинна залежати від законодавчої Кн. III: VII: 4
- поєднання із законодавчою Кн. III: IV: 1
- призупинення діяльності Кн. III: XIV: 1, 1пр., 2
- як мозок держави Кн. III: XI: 3
- як прикладна сила закону Кн. III: XV: 8
- виняткова Кн. IV: IV: 28
- військова Кн. III: XVIII: 3
- вільно шкодити іншим Кн. II: IV: 10. *Кн. I: VI: 11*
- внутрішня в. і зовнішня сила Кн. IV: VI: 10
- децимвірів Кн. II: VII: 6
- досвіду Кн. III: V: 2
- ефорів Кн. IV: V: 5
- законові Кн. I: IV: 8. Кн. III: I: 11. Кн. IV: VI: 4. *Кн. II: II: 10*
- скасування Кн. IV: VI: 3
- форма адміністративного здійснення Кн. IV: VI: 4
- законовна Кн. I: III: 4; IV: 6
- законодавця Кн. II: VII: 5. *Кн. II: II: 5, 13*
- законодавча Кн. II: II: 2; VI: 6. Кн. III: I: 2; II: 9; XI: 5; XVI: 1. *Кн. II: IV: 9. Кн. III: I: 2, 2пр.*
- належить народові Кн. III: I: 3. *Кн. III: I: 3*
- або суверенна Кн. III: I: 3
- як серце держави Кн. III: XI: 1
- яє єдина сила суверена Кн. III: XII: 1
- природно відокремлена від виконавчої Кн. III: XVI: 1
- призупинення чинності Кн. IV: VI: 5
- заснована на силі Кн. I: IV: 3
- збалансованість в-д Кн. III: VII: 5
- зростання в. Кн. III: I: 20
- імператорська Кн. III: III: 5
- існуюча Кн. I: III: 3; IV: 1
- королівська Кн. III: III: 5; X: 3, 8, 10
- королівська Кн. III: X: 3, 8, 10
- короля Кн. I: V: 1
- людська Кн. I: II: 4. Кн. II: VII: 4. *Кн. II: II: 4*
- могутності й багатства Кн. IV: IV: 24
- над людьми Кн. II: VII: 4. *Кн. II: II: 4*
- незаконна Кн. III: X: 9
- непереможної природи Кн. II: XI: 15. *Кн. II: VI: 4*
- обговорювати і вирішувати Кн. III: I: 20
- пана щодо рабів *Кн. I: V: 18*
- підгрунття в. Кн. II: VII: 11. *Кн. II: II: 14*

подвоєння в. Кн. IV: VIII: 10, 12
політична Кн. I: V: 3
 прикладу Кн. IV: IV: 29
 принцепса Кн. III: XVIII: 4. Кн.
 IV: VIII: 34пр.

провідників S: 4

розподіл <світської і духовної>
 в-д Кн. IV: VII: 11
 світська R IV: VIII: 34пр.

спадкове передання в. Кн. II: VI:
 6. *Кн. II: IV: 9*

суверена Кн. II: IV: 9; VII: 5. Кн.
 III: XI: 3; XIII: 5; XIV: 2. *Кн. I:
 VI: 10. Кн. II: II: 5*

і загальні домовленості Кн. II:
 IV: 9. *Кн. I: VI: 10*

призупинення чинності Кн.
 IV: VI: 4

характеристики Кн. II: IV: 9.
Кн. I: VI: 10

суверенна Кн. I: VI: 9; VII: 5.
 Кн. III: I: 11; IV: 6; XIV: 3;
 XVIII: 4. *Кн. I: III: 4, 6. Кн. II:
 V: 3*

є простою і неподільною Кн.
 III: XIII: 5

точне поняття Кн. II: II: 3

суспільна Кн. III: I: 14. Кн. IV:
 VIII: 26. G: 11

урядова Кн. III: II: 8, 9; III: 2-4;
 IV: 2; VI: 6

уряду Кн. IV: VI: 4

над своїми підданими Кн. III:
 VII: 4

над своїми членами Кн. III:
 VIII: 15 пр.

рівність між в.у. і в. громадян
 Кн. III: I: 8

усіх Кн. I: VI: 7

успадкування в. Кн. III: V: 3

царська Кн. II: VII: 5

центральна Кн. II: IX: 3. *Кн. II:
 III: 8*

церковна Кн. IV: VIII: 34пр.

цивільна Кн. III: XVIII: 3

чиясь окрема Кн. I: VI: 7
 (див. також Аристократія, Бог,
 Воля III, Держава, Деспот, Дик-
 татор, Закон, Зло-вживання,
 Інституція, Консули, Консули.

Народ, Право, Принцепс, Рів-
 ність, Се-нат, Сила, Тиран, Тіло,
 Трибунат, Узурпація, Установи,
 Якості)

Власник (possesseur) *Кн. I: V: 16*
 в-ки земель Кн. I: IX: 5. *Кн. I:
 III: 11; V: 8*

їх залежність Кн. I: IX: 5. *Кн.
 I: III: 11*

їхні сили як гарантії їхньої
 вірності Кн. I: IX: 5. *Кн. I: III:
 11*

майна Кн. I: IX: 2

(див. також Право)

Власність (propriété) Кн. I: IX: 1,
 6. Кн. III: IV: 5. *Кн. I: III: 10,
 12; V: 10. F: 4*

грунтується на юридичному доку-
 менті Кн. I: VIII: 2. *Кн. I: III: 9*

майнова Кн. II: V: 4

на землю

її узурпація Кн. I: V: 8

на територію Кн. I: IX: 4

приватна

*як засада політичної спіль-
 ноти Кн. II: IV: 17*

*сина щодо батьківського май-
 на Кн. I: V: 16*

спільноти Кн. I: IX: 2

стала Кн. I: IV: 8

(див. також Акт, Безпека, Зем-
 ля, Право, Праця)

Волевиявлення (див. Воля I)

Володар, пан (maître) KI: I: 1; IV:
 13; V: 3; IX: 1. Кн. II: I: 3; VIII:
 4, 5. Кн. III: V: 8; VI: 5; X:
 6; XVI: 4. Кн. IV: II: 33; VIII: 1,

2, 8, 10, 12. *Кн. I: III: 1, 10. Кн.
 II: II: 6; III: 5*

землі Кн. I: IX: 4

і раби Кн. I: V: 1. *Кн. I: V: 13*

країн Кн. I: IX: 5. *Кн. I: III: 11*

народу Кн. III: XVIII: 1

самого себе Кн. I: II: 2

як ворог Кн. I: V: 11

(див. також Влада, Духовенство,
 Священики)

Володіння (possession) Кн. I: IX: 4.

Кн. IV: VIII: 4. *Кн. I: VI: 4*

вступ у в. Кн. I: IX: 3. *Кн. I: V: 9*

партикулярне Кн. I: V: 4
приватних осіб Кн. I: IX: 6. Кн.
I: III: 12

природа в. Кн. I: IX: 1. Кн. I: III:
10

як наслідок сили Кн. I: VIII: 2.
Кн. I: III: 9

(див. також Акт)

Воля I, волевиявлення[*], волін-
ня[**], повеління [у значенні
«акт волі»] (volonté) Кн. II: I: 3;
VI: 10. Кн. IV: II: 6пр. Кн. II:
II: 10

богів Кн. II: VII: 11. Кн. II: II: 14

вищість давніх* Кн. III: XI: 5

вияв загальної в. Кн. III: XI: 5

** людини, якій підкорився на-
род Кн. II: II: 8

партикулярне * Кн. II: III: 2

* політичного тіла Кн. I: VII: 4

публічні* законного принцепса

і приватної особи Кн. II: II: 1

суверена Кн. III: XI: 4

чужі * Кн. IV: II: 7

(див. також Закон, Покірність)

Воля II (див. Свобода)

Воля III [у значенні «здатність ду-
ші»] (volonté) Кн. I: II: 1; VI: 9.

R II: I: 2-4; II: 2; VI: 4. Кн. III: I:

2, 9; II: 7. Кн. IV: II: 2, 3. Кн. I:

III: 3, 4; IV: 5; V: 10; VII: 3. Кн.

II: II: 10; IV: 6, 8, 9, 16. Кн. III:

I: 2

активність Кн. III: II: 9

божественна Кн. I: II: 11

верховна Кн. II: II: 4

виголошення суспільної в. Кн.

III: V: 8

власна в. підданих Кн. II: IV: 8.

Кн. I: VI: 9

є або загальною, або ні Кн. II:

II: 1. Кн. III: XV: 5

єдина Кн. IV: I: 1

загальна Кн. I: VI: 9; VII: 8;

VIII: 2. R II: I: 1; II: 1пр.; III: 3,

4; IV: 1, 5-7; VI: 4, 5, 9пр., 10;

VII: 7. Кн. III: I: 13, 19; II: 6, 7,

9, 13; V: 1; XV: 3. Кн. IV: I: 5,

6; VI: 5. Кн. I: II: 14; III: 3, 6,

7, 9; IV: 2-5; VI: 1, 2, 6-8; VII: 2.

Кн. II: II: 9, 11; IV: 6, 7

визначні риси з.в. як риси

більшості Кн. IV: II: 9

влада з.в. над приватними

особами Кн. I: VI: 1

декларація (проголошення)

з.в. Кн. IV: II: 8, 10

є в народних збірв Кн. IV: II: 8

є незмінною в усіх членів

держави Кн. IV: II: 8

є справжнім рушієм політич-

ного тіла Кн. I: IV: 2

з.в. індивіда Кн. I: VII: 7

за природою тяжіє до рівності

Кн. II: I: 3. Кн. I: IV: 4

завжди однакова, непорушна

і чиста Кн. IV: I: 6

завжди права Кн. II: III: 1; IV:

5. Кн. I: VI: 6; VII: 4

завжди прагне суспільної

користі Кн. II: III: 1

і партикулярний об'єкт Кн.

II: IV: 6. Кн. I: VI: 7

і партикулярні вчинки Кн. I:

II: 15

керівництво Кн. I: VI: 8. Кн.

I: III: 3

обов'язкова для окремих осіб

Кн. II: IV: 7. Кн. II: II: 7

оголошення з.в. Кн. IV: VII: 1

підмінюється овремими в-н

Кн. IV: II: 10

породжує громадян і вільних

людей Кн. IV: II: 8

рідко є в. усіх Кн. I: IV: 6

скеровує суспільне тіло Кн.

I: VI: 1

спрямовує спільну силу дер-

жави Кн. I: IV: 1

ступені зрозумілості з.в. Кн.

IV: II: 4

узгодження корпоративної і

з.в. Кн. III: VI: 15

як постійний зв'язок полі-

тичного тіла Кн. II: II: 11

як сума розбіжностей Кн. II:

III: 2

і свобода K I: II: 1пр. K I: V: 10

індивідуальна Кн. III: II: 6

інтенсивність Кн. III: II: 8

- концентрація в. Кн. II: II: 7
 корпоративна Кн. III: II: 7-9, 13;
 X: 1
 корпорації народу Кн. II: II: 1.
 Кн. III: XVIII: 4
 народу, або суверена Кн. III: II:
 5; VI: 3
одіїєі людини Кн. II: II: 6
 особлива (партикулярна) Кн. II:
 III: 3; IV: 6; VI: 10; VII: 7. Кн.
 III: I: 13; II: 7, 8, 10, 13; VI: 4.
Кн. I: III: 6; IV: 2-4; VI: 7; VII: 4
 відповідність п.в. загальній
 Кн. II: VII: 7. *Кн. II: II: 7*
 за природою тяжіє до префе-
 ренцій Кн. II: I: 3. *Кн. I: IV: 4*
 індивіда Кн. I: VII: 7
 іноді узгоджується із загаль-
 ною Кн. II: I: 3. *Кн. I: IV: 4*
 не може представляти загаль-
 ну Кн. II: IV: 6. *Кн. I: VI: 7*
 постійно протидіє загальній
 Кн. III: X: 1
повелителя і закон Кн. II: II: 6
 приватних осіб Кн. II: VI: 10. *Кн.*
I: VII: 2, 4
 принцепса Кн. III: VI: 3; X: 1.
Кн. II: II: 10
та інтерес Кн. I: IV: 2
 три в. в особі магістрата Кн. III:
 II: 5
 спільна в. всіх м-в Кн. III: II: 5
 універсальність Кн. II: VI: 8. *Кн.*
II: IV: 11
 усіх Кн. II: III: 2. *Кн. I: VII: 3*
 частини народу Кн. II: II: 1
 (див. також Акт, Вибір, Воля I,
 Вчинок, Дія I, Закон, Змови, Ін-
 дивід, Інституція, Інтерес, На-
 род, Об'єднання, Панування,
 Потреба, Правило, Принцепс,
 Природа, Пропорція, Рішення,
 Сила, Суверенітет, Тіло, Уряд,
 Щастя)
 Ворог (ennemi) Кн. I: IV: 10, 10пр.
 -12. Кн. II: V: 4. *Кн. I: II: 2. G:*
12, 22, 24. F: 4
відкритий Кн. I: II: 16
 держави Кн. III: XVIII: 5
 іноземний Кн. IV: VIII: 27
 за природою Кн. I: IV: 8
роду людського Кн. I: II: 18
 (див. також Володар, Держава,
 домовленість, Душа)
 Вчинок, дія I (action) Кн. IV: VI:
 12. *Кн. I: II: 7; IV: 4; V: 15. Кн.*
II: III: 9; IV: 9, 13
в-и добрі Кн. I: II: 18
в-и погані Кн. I: II: 18
 вільна Кн. III: I: 2. *Кн. III: I: 2*
 фактори здійснення Кн. III: I: 2
д. душі на тіло Кн. I: IV: 5
д. загальної волі на суспільну
силу Кн. I: IV: 5
дії законні Кн. I: II: 15
дії суспільного тіла Кн. I: VI: 1
зворотна д. закону Кн. II: IV: 9
 людські в-и та моральність (мо-
 ральні відносини) Кн. I: IV: 6.
Кн. I: III: 8; V: 10
 людські дії Кн. I: VIII: 1
 негідний Кн. III: VI: 12
 партикулярна Кн. II: VI: 6
тип в-в Кн. II: IV: 9
тотожність д. та бажання Кн.
 I: IV: 5
 (див. також Інституція, Закон,
 Тіло, Ціле)
 Геронти (gerontes) Кн. III: V: 2
 Голодомор (disette) Кн. III: IX: 4пр.
Кн. II: III: 16, 20
 Голос (voix) Кн. I: VI: 9; Кн. II: II:
 1пр. Кн. IV: II: 8, 11; IV: 30, 34.
 Кн. I: V: 5
 виборчий Кн. IV: II: 10; III: 10
 підрахунок <в.>г. Кн. IV: II:
 3, 8; IV: 32, 34
 продаж в.г. Кн. IV: I: 6
внутрішній Кн. I: II: 15
 законодавчий Кн. III: I: 11
 кількість поданих г-в Кн. II: IV:
 7. *Кн. I: VI: 8*
 пропорційна Кн. IV: II: 10
людей Кн. I: II: 11
 народу Кн. III: VI: 8
 небесний Кн. I: VII: 3
 обов'язку Кн. I: VII: 1. *Кн. I: III: 8*
природи Кн. I: V: 7
розуму Кн. II: III: 20

- совісті* Кн. I: II: 15
(див. також Більшість, Магістрат, Необхідність, Право, Природа, Триба)
- Голосування (suffrages) Кн. IV: I: 6; III: 5; IV: 29
народу Кн. II: VII: 7. Кн. II: II: 7 і галасування Кн. IV: II: 3
форма Кн. IV: IV: 31
(див. також Більшість, Одностайність, Потреба)
- Голосуючі, виборці (votants) Кн. II: III: 3. Кн. IV: IV: 20
- Городянин (bourgeois, citadin) Кн. I: VI: 9пр.
г-н і народ Кн. IV: III: 6
неробство і млявість г-н Кн. IV: IV: 9
- Громадянин (citoyen) Кн. I: 2; IV: 10, 10пр.; VI: 9пр.; VII: 7, 8. Кн. II: IV: 4, 8; V: 4; VI: 6; XII: 3. Кн. III: I: 10; II: 7, 9, 10; III: 5; IV: 5, 7; V: 1, 5; IX: 3, 4; XII: 3, 4; XV: 10; XVIII: 9. Кн. IV: I: 5; II: 2, 3, 6-8, 8пр.; III: 2, 6; IV: 14, 18, 31, 34, 36; VII: 8; VIII: 16, 26, 27, 31, 34пр. Кн. I: II: 14, 15; III: 6; V: 4; VI: 5, 9; VII: 3. Кн. II: II: 3; IV: 9; V: 1, 4, 6; VI: 2. ГР: 1, 3, 8, 11, 12, 23, 24. ФР: 3. ФР: 3, 4
безсторонні й непідкупні Кн. III: VI: 11
бідні Кн. II: XI: 2
визначення Кн. I: VI: 9. Кн. I: III: 4
гарний Кн. III: V: 5пр.
добрі Кн. IV: VIII: 31, 32. ГР: 18
жадібні, мляві й малодушні Кн. III: XIV: 2
залежність від спільноти г-н Кн. II: XII: 3
заможні Кн. II: XI: 2. Кн. IV: IV: 26
кількість г-н Кн. III: III: 8
найостанніші з г-н Кн. IV: IV: 31
незалежність одного г. від інших Кн. II: XII: 3. Кн. III: IX: 4пр.
пересічні Кн. II: XI: 2. Кн. II: VI: 2
- повинен висловлювати лише власну думку Кн. II: III: 4
повинні звітувати суверенові Кн. IV: VIII: 31. ГР: 16. ФР: 3
поганий Кн. IV: VIII: 32пр.
права г. Кн. I: VII: 7. Кн. I: III: 6. Кн. II: IV: 9
однаковість п. і обов'язків г-н Кн. II: IV: 8. Кн. I: VI: 9
протизаконно пролита кров г-н Кн. IV: VI: 12
прості Кн. III: III: 3; X: 6
свідомість г-н Кн. III: XV: 3
справжній Кн. IV: IV: 9
(див. також Верства, Влада, Воля III, Держава, Душа, Закон, Ідея, Класи, Лиходій, Людина, Магістрат, Мовчання, Об'єднання, Обов'язок, Особа, Перевага, Право, Провідник, Релігія, Серце, Служба, Суверен)
- Гроші (argent) Кн. III: XV: 1, 2. Кн. IV: I: 6
(див. також Більшість)
- Грунти (sol, terrain) Кн. II: XI: 4. Кн. III: VIII: 11. Кн. II: VI: 3
багаті й родючі Кн. III: VIII: 7
родючість г. Кн. III: VIII: 3, 11 і якість Кн. II: X: 2. Кн. II: III: 15
у холодних і теплих країнах Кн. III: VIII: 10
- Господь (див. Бог)
- Двигун, рушій, рушійна сила (mobile) Кн. III: I: 2; VI: 3. Кн. I: I. Кн. III: I: 2
громадянський д. Кн. II: VIII: 4
єдиний д. Кн. I: VI: 2. Кн. I: III: 2
універсальний р. Кн. I: II: 8
(див. також Воля III, Закон)
- Декрет (décret) Кн. II: II: 1; VI: 8. Кн. IV: VIII: 34пр. Кн. II: IV: 11
беззаконні д-и під ім'ям законів Кн. IV: I: 5
непорушні д-и божества Кн. I: VII: 3
партикулярний Кн. II: IV: 6. Кн. I: VI: 7
чинність д-в Кн. IV: IV: 31

Декуріони (décurions) Кн. IV: IV: 3
 Декурія (décurie) Кн. IV: IV: 3
 Демократія (démocratie) Кн. II: VI:
 10. Кн. III: III: 5; IV: 3; VI: 6; VII:
 5; X: 3, Зпр., 8. Кн. IV: III: 2
 визначення Кн. III: III: 2
 досконала Кн. III: V: 8
 принцип д. Кн. IV: IV: 29
 справжня Кн. III: X: Зпр. Кн. IV:
 III: 3, 7
 (Див. також Аристократія, Же-
 реб, Суверенітет, Урядування)
 Депутати (députés) Кн. III: XV: 1
 є комісарами, а не представни-
 ками народу Кн. III: XV: 5
 зібрання *д. не можуть пред-*
ставляти політичне тіло Кн.
II: III: 13
 (див. також Зібрання)
 Держава (Etat) Кн. I: II: 3; IX: 1.
 Кн. II: II: 3; IV: 1; V: 2, 7; VI: 4,
 9; IX: 4, 6; X: 1, 3, 4; XI: 2пр.,
 5; XII: 2. Кн. III: I: 9, 11, 15,
 17, 22.; II: 5, 13; III: 5, 8; IV: 5;
 V: 5пр., 6; VI: 4, 6, 11, 14; VII:
 2; VIII: 4; X: Зпр., 6-8; XIII: 4,
 7; XV: 3; XVI: 7; XVIII: 1, 9. Кн.
 IV: I: 2-5; II: 6; VI: 13; VIII: 4,
 7, 11, 21, 25, 31, 31пр., 32,
 34пр., 35. *Кн. I: III: 5, 12; IV: 1,*
4, 5, 7; V: 18; VI: 11; VII: 2, 3.
Кн. II: III: 3-5, 8-16, 19; IV: 10,
14; V: 1; VI: 1, 4. ГР: 1, 5, 7-9,
11, 16, 18, 24, 25. ФР: 4
 або громадянська спільнота Кн.
 I: VI: 2
 велика Кн. II: IX: 1. Кн. III: VI:
 3, 7; VIII: 15пр.; X: 6; XII: 3;
 XV: 3. *Кн. II: III: 7, 8*
 опір малих д-в великим Кн.
 III: XIII: 6
 визначення Кн. I: VI: 9. *Кн. I:*
III: 4
 відродження д. Кн. II: VIII: 3.
Кн. II: III: 3
 вільна Кн. I: 3. Кн. III: VIII: 6;
 XV: 2. Кн. IV: II: 6пр.
 вірність щодо *д. Кн. II: II: 16*
 ворожа Кн. I: IV: 11. ФР: 4
 захисники в.д. Кн. I: IV: 11.

ФР: 4

дві д. в одній Кн. IV: II: 2
 деспотична Кн. III: VIII: 8
 добре конституційована Кн. II: X:
 5. Кн. III: IV: 6; XI: 5. Кн. IV:
 III: 8; VIII: 13. *Кн. II: III: 21*
добре улаштована Кн. II: I
є моральною особою Кн. I: VI: 2
 з гарним урядуванням Кн. II: V: 7
 загибель д. Кн. IV: VI: 1
 відвернення з.д. як найпер-
 ший інтерес народу Кн. IV:
 VI: 5
 на межі з. Кн. III: XV: 1. Кн.
 IV: I: 5. Кн. II: III: 8
 занепад д. Кн. IV: II: 1; IV: 35;
 V: 5
 ступені з.д. Кн. IV: II: 3
 засновник д. Кн. IV: IV: 13
 заснування д. Кн. II: X: 4. *Кн. II:*
III: 16
 захист д. Кн. II: IV: 10. *Кн. I:*
VI: 11
 збереження д. Кн. III: I: 20
 збільшення д. Кн. II: IX: 4-6. Кн.
 III: I: 14; II: 10. *Кн. II: III: 9-11*
 і життя Кн. II: V: 2. *Кн. II: IV: 17*
 і послуги громадянина Кн. II:
 IV: 4. *Кн. I: VI: 5*
 і сім'я Кн. I: V: 3
 існування д. Кн. I: VII: 2
 несумісне з життям її ворога
 Кн. II: V: 4
 уможливорюється законодав-
 чою владою Кн. III: XI: 4
 шалені епохи в і.д. Кн. II:
 VIII: 3. *Кн. II: III: 3*
 конституція д. Кн. II: XII: 5. Кн.
 III: XII: 1. *Кн. I: IV: 5. Кн. II:*
III: 11; VI: 4. ГР: 9
 здорова й міцна Кн. II: IX: 5.
Кн. II: III: 10
 істинна Кн. II: XII: 5. *Кн. II:*
VI: 6
 її послаблення християнсь-
 ким законом Кн. IV: VIII: 14
 надійна й тривка Кн. II: XI:
 5. *Кн. II: VI: 4*
 найкраща Кн. II: IX: 1. *Кн. II:*
III: 7

- особливості к. окремої д. Кн. II: VIII: 4
- погіршення к.д. Кн. III: X: 1
сила власної к.д. Кн. IV: VI: 7
складена з декількох верств Кн. IV: II: 2
- маленька (невелика) Кн. II: IX: 1; X: 5пр., Кн. III: IV: 5; V: 8; VI: 6; XIII: 6; XV: 12. *Кн. II: III: 7, 18*
- монархічна Кн. III: VI: 10; VIII: 6
найміцніша Кн. III: XIII: 8
основа д.
власна Кн. IV: IX
надійна Кн. IV: VI: 7
- погано конституційована Кн. IV: I: 3
- продаж д. Кн. IV: IV: 12
- різниця між д. і урядом Кн. III: I: 9
- розміри або протяжність д. Кн. III: VI: 10. *Кн. II: III: 12*
- справжні р.д. Кн. II: X: 1. *Кн. II: III: 14*
- розпад д. Кн. III: X: 2, 5
- руйнація д. Кн. II: IX: 6. Кн. III: X: 2. Кн. IV: IV: 19. *Кн. II: III: 11*
- сили д. Кн. II: I: 1. Кн. III: II: 3, 10. *Кн. I: III: 10; IV: 2. Кн. II: III: 7; IV: 17*
- абсолютна с.д. Кн. III: I: 14
відносні с. різних частин д. Кн. III: I: 14
- с.д. породжує свободу її членів Кн. II: XII: 3. *Кн. II: V: 2*
- складена лише з членів уряду Кн. III: X: 6
- спасіння д. Кн. IV: VI: 12
- стала рівновага д. Кн. III: I: 8
- субстанція д. Кн. III: IV: 2
- суверенна (puissance) Кн. I: IX: 1. *ФР: 4*
- визначення Кн. I: VI: 9. *Кн. I: III: 11*
- тіло д. Кн. IV: VIII: 11
- уряд і т.д. Кн. III: I: 22
- устрій д. Кн. I: III: 2*
- члени Кн. I: IX: 6. Кн. II: VI: 7. Кн. III: I: 11
- як суто ідеальна істота Кн. I: VII: 7. *Кн. I: III: 6*
- як церква Кн. IV: VIII: 32
- як ціле Кн. III: II: 5. Кн. IV: VIII: 8
- (див. також Благо, Війна, Влада, Воля III, Ворог, Ворог, Життя, Законодавець, Зловживання, Інституція, Інтерес, Конституція, Майно, Механізм, Особа, Політія, Почуттєвість спільна, Праця, Пропорція, Революція, Релігія, Самозбереження, Свобода, Сила, Система, Суверен, Тиранія, Управління, Уряд)
- Деспот (despote)
є узурпатором влади суверена Кн. III: X: 10
- жадібність д. Кн. I: IV: 3
і тиран Кн. III: X: 10
- (див. також Жадібність, Підданий, Утиски, Честолюбство)
- Деспотизм (despotisme) Кн. I: V: 1. Кн. III: I: 9; VIII: 15; X: 3пр.
- властивий теплим країнам Кн. III: VIII: 8
- найабсолютніша форма д. Кн. II: II: 8*
- перетворює підданих на нещасних Кн. III: VIII: 6
- царство не від світу цього (духовне на землі) і д. Кн. IV: VIII: 8, 9
- (див. також Земля)
- Децимвіри (décemvirs) Кн. II: VII: 6. Кн. III: XVIII: 4. Кн. IV: VI: 13
- (див. також Влада)
- Диктатор (dictateur) Кн. IV: VI: 6, 12, 12пр., 13
- безмежна влада д. Кн. IV: VI: 11
і захист суспільної свободи Кн. IV: VI: 10
- і зловживання владою Кн. IV: VI: 8
- призначення Кн. IV: VI: 6пр
- Диктатура (dictature) Кн. IV: VI: 7, 10
- тиранічна або непотрібна Кн. IV: VI: 13
- (див. також Криза, Небезпека, Потреба)

- Дикуни (sauvages) Кн. III: VIII: 7.
Кн. I: V: 8пр.
- Ділянка земельна (див. Земля)
- Діти (enfants) Кн. I: III: 3; IV: 5.
Кн. III: XII: 3. Кн. I: II: 14; V:
2, 4-6, 15, 16
Бога Кн. IV: VIII: 26. ГР: 9
законна д-на ФР: 1
і народ Кн. I: II: 3
ненароджена д-а і права Кн. I:
V: 16. ФР: 3
Сатурна Кн. I: II: 9
свобода д. Кн. I: IV: 5
(див. також Батько, Відчуження,
Любов, Люди, Обов'язок, Пот-
реба, Урядування)
- Дія I (див. Вчинок)
- Дія II (див. Наслідок)
- Добро (bien) Кн. IV: VIII: 13пр. Кн.
II: II: 15
неможливість розрізнення д. і
зла Кн. I: II: 3
партикулярне Кн. I: II: 9
суспільне Кн. I: II: 9
- Добробут (bien-être) Кн. I: IV: 5
найчисленніших верств Кн. III:
IX: 4пр.
націй у цілому Кн. III: IX: 4пр.
суспільний
як джерело щастя приват-
них осіб Кн. I: II: 9
ярмо с.д. Кн. II: VII: 10. Кн.
II: II: 14
(див. також Провідник, Самозбе-
реження)
- Догмати (dogmes) Кн. IV: VIII: 15,
35. ГР: 19, 22-25
релігії Кн. IV: VIII: 31, 32. ГР:
16, 18
громадянської Кн. IV: VIII:
33. ГР: 20
негативні Кн. IV: VIII: 33.
ГР: 17, 20
позитивні Кн. IV: VIII: 33.
ГР: 17, 20
смертності душі Кн. IV: VIII:
32пр.
- Дожд (dodge) Кн. III: I: 6. Кн. IV: III: 6
(див. також Вибори)
- Домовленість (convention) Кн. I: I:
2; IV: 1, 6, 13; IX: 8. Кн. II: IV:
8; VI: 2; X: 5. Кн. I: III: 1; V: 4,
10; VI: 9; VII: 2. Кн. II: IV: 2
загальга і попередньо встановле-
на Кн. II: IV: 6.
законна Кн. I: IV: 7
зверхника з підлеглим Кн. II:
IV: 8. Кн. I: VI: 9
кордони загальних д-й Кн. II:
IV: 9. Кн. I: VI: 10
між людьми Кн. II: VI: 2. Кн.
II: IV: 1
між тілом і кожним його членом
Кн. II: IV: 8. Кн. I: VI: 9
мовчазні Кн. I: III: 7
ворогів роду людського Кн. I:
II: 15
попередня Кн. I: V: 3
про перетворення переможеного
на раба Кн. I: IV: 13
суспільна Кн. I: V: 13
та сім'я Кн. I: II: 1
формальна як найсвятініше
право Кн. I: III: 10
як єдиний спосіб припинення
стану війни Кн. I: V: 10
(див. також Влада, Рівність, Сво-
бода)
- Досвід (expérience) Кн. II: X: 2. Кн.
III: V: 5; VIII: 15. Кн. IV: IV: 1.
Кн. II: III: 16. ШП: 4
і міркування Кн. I: IV: 5
історії Кн. II: III: 8
тривалий Кн. I: V: 6пр.
(див. також Влада)
- Достаток (abundance) Кн. II: X: 3.
Кн. III: XIII: 8. Кн. I: V: 4. Кн.
II: III: 16
народ у д. Кн. III: VIII: 4
- Дух (esprit)
бунтівний Кн. IV: IV: 19
громадянський (civilite) Кн. II:
IV: 13
монархічний Кн. IV: IV: 24
республіки Кн. IV: IV: 24
суспільний Кн. II: VII: 9. Кн. II:
II: 3
суспільності Кн. IV: VIII: 21
устрою Кн. II: XII: 5. Кн. II: V: 6
християнства Кн. IV: VIII: 11,

13. ГР: 13
сприяє тиранії Кн. IV: VIII: 28
(див. також Акт)
- Духовенство (clergé) Кн. IV: VIII: 34пр. III: 1
суспільний пакт д. Кн. IV: VIII: 12пр.
французьке III: 3
як володар
і законодавець Кн. IV: VIII: 12
народів і королів Кн. IV: VIII: 12
як особлива корпорація Кн. IV: VIII: 12, 12пр.
(див. також Зібрання, Компетенція)
- Душа (âme) Кн. I: VIII: 1. *Кн. I: III: 8. Кн. II: II: 15*
велика д. законодавця Кн. II: VII: 11. *Кн. II: II: 14*
д-і громадян Кн. III: IX: 4пр.
ниці Кн. III: XII: 12
чисті Кн. I: II: 11
могутнього монарха і пересічної людини Кн. I: V: 3
могутня д. < ворога роду людського > Кн. I: II: 18
(див. також Дія I, Догмат, Єдність, Любов, Тіло)
- Едикти (édits) Кн. II: VII: 5пр. Кн. IV: IV: 36
королівський Кн. IV: VII: 6
Навтський III: 3
публічний Кн. IV: VII: 8
- Ефори (éphores) Кн. IV: V: 2; VII: 8
колегія е. Кн. IV: VII: 8
(див. також Влада, Злочин)
- Єднання (див. Єдність)
Єдність, єднання[*], поєднання (unité, union) Кн. II: X: 5. Кн. IV: I: 1. *Кн. I: II: 2; VII: 4. Кн. II: III: 21*
дійсна Кн. II: III: 4
моральна є. принцепса Кн. III: VI: 2
*мотиви взаємного * Кн. I: II: 5*
оманлива Кн. I: II: 4
п. душі й тіла в людині Кн. III: I: 4
п. людського суспільства Кн. I: II: 11
п. сільської та військової праці Кн. IV: IV: 8
п. усіх особистостей Кн. I: VI: 9
політична Кн. IV: VIII: 13
політичного тіла Кн. I: VI: 9
формальна Кн. I: III: 4
реальна єдність між індивідами Кн. I: II: 8
суспільна Кн. III: I: 19. Кн. IV: VIII: 17. *Кн. I: VII: 2*
мета Кн. I: VII: 2
робить право непереможним Кн. II: IV: 10. *Кн. I: VI: 11*
фізична Кн. III: VI: 2
(див. також Вибір, Влада, Життя, Справедливість, Трактат I, Уряд)
- Жадання (appetit, ardeur) Кн. I: VIII: 3. *Кн. I: III: 8*
зиску Кн. IV: IV: 19
перемоги Кн. IV: VIII: 27. ГР: 12
- Жереб, жеребкування (sort) Кн. IV: III: 1, 2, 4, 6, 9; IV: 29, 29пр.
вибори шляхом ж-я Кн. IV: III: 2
є способом обрання, який нікого не ображає Кн. IV: III: 3
ж-я більш властиве демократії Кн. IV: III: 7
(див. також Вибір)
- Жерці (prêtres) Кн. III: V: 2. Кн. IV: IV: 13
язичницькі Кн. IV: VIII: 12 пр.
- Життя (vie) Кн. I: IV: 5, 7, 12, 13; VI: 9; IX: 4. Кн. II: IV: 10; V: 1, 2, 6. Кн. III: IV: 7, 12; XIII: 8. *Кн. I: III: 2, 4; V: 8, 10, 11. Кн. II: II: 15; III: 17; VI: 2. ГР: 1, 13, 18. ФР: 4*
держави - у єдності її членів Кн. II: IV: 1. *Кн. I: VI: 2*
земле ГР: 1
золотої доби як незнаний стан Кн. I: II: 6
і благоденство Кн. I: II: 18
людини Кн. I: III: 3
політичне Кн. III: XI: 3
політичного тіла та його

- членів Кн. I: III: 6
 прийдешиє Кн. IV: VIII: 31, 33.
 ГР: 1, 20
 присвячене державі Кн. II: IV: 10. Кн. I: VI: 11
 просте й сповнене праці Кн. IV: IV: 9
 світське Кн. IV: VIII: 34
 спосіб життя Кн. II: IV: 10. Кн. III: VIII: 11. Кн. I: VI: 11. Кн. II: III: 1
 <у цьому світі> Кн. IV: VIII: 28, 31
 членів держави Кн. I: VII: 3
 (див. також Держава, Індивід, Обмін, Особа, Потреба, Правило, Право, Природа, Свобода, Схильність, Тіло)
- Жінка (femme) Кн. III: XII: 3. Кн. I: V: 5. Кн. II: II: 4. ФР: 4
 плодovitість ж-к Кн. II: X: 2. Кн. II: III: 15
- Забобон (superstition) Кн. II: X: 5. Кн. II: III: 2
 язичницькі ГР: 8
- Заворушення (agitation) Кн. II: XI: 5. Кн. III: XIV: 1. Кн. II: VI: 4
 серед християнських народів Кн. IV: VIII: 8
- Завоювання (conquete) Кн. II: XI: 5. Кн. III: XV: 4. Кн. II: IV: 4
 (див. також Необхідність, Право)
- Заздрість, заздрощі (convoitise, jalousie) Кн. II: XI: 2. Кн. III: IV: 5. Кн. I: II: 2. Кн. II: VI: 2
- Заздрощі (див. Заздрість)
- Заколот (rébellion) Кн. I: II: 9. Кн. III: IX: 4пр. Кн. IV: VI: 11
- Заколотник (див. Бунтівник)
- Закон (loi) Кн. I: 1; IX: 8пр. Кн. II: II: 1, 3; V: 2, 7; VI: 2, 6, 7, 9пр.; VII: 1, 4, 6, 7; VIII: 1, 5; X: 5; XI: 2, 5; XII: 4, 5. Кн. III: I: 5, 9, 13, 19; IV: 1; VII: 1; X: 6, 9, 10; XI: 4; XII: 1; XIII: 1, 2; XIV: 1, 5; XVII: 2, 3, 7; XVIII: 1. Кн. IV: I: 2, 7; II: 5, 7, 8, 11; III: 4; IV: 1пр., 16, 21, 22, 31; V: 7, 8; VI: 2, 4, 5, 8, 11; VII: 1, 5; VIII: 6, 32. К: I: II: 11; V: 4, 6, 8; VI: 7; VII: 3. Кн. II: II: 4-6, 10; III: 8, 20, 21; IV: 2, 3, 5, 9-11; V: 2-7; VI: 2, 4. ГР: 2, 5, 7, 10, 18, 24. ФР: 3, 4. ФР: 4
- апарат з-в Кн. IV: VI: 4
 божествені та людські ГР: 24
 виголошення (публікація) Кн. III: XVII: 5. Кн. II: IV: 9
 визначення Кн. II: VI: 5. Кн. II: IV: 4, 8
 вплив з-в на владу Кн. III: V: 7
 впровадження Кн. III: XVII: 5
 гарні Кн. II: VII: 9; VIII: 1, 2. Кн. III: XV: 3. Кн. II: II: 1, 13. III: 2
 громадянські Кн. II: XII: 3. Кн. IV: VIII: 10. Кн. II: V: 2, 3. ГР: 9
 держави Кн. II: VI: 3; VII: 10. Кн. IV: VIII: 6. Кн. II: II: 14; IV: 3
 державні Кн. I: VI: 9. Кн. I: III: 4
 дієвість з-в Кн. III: XI: 4. Кн. IV: VI: 4
 для переможених Кн. IV: VIII: 6
 дотримання Кн. II: IX: 3. Кн. II: III: 8
 є актами (сьогоднішної) загальної волі Кн. II: VI: 7. Кн. II: II: 10; IV: 10
 є реєстрами нашого волевиявлення Кн. II: VI: 7. Кн. II: IV: 10
 є умовами об'єднання громадян Кн. II: VI: 9. Кн. I: VII: 4
 загальні з-ї і партикулярні чинники Кн. III: VIII: 8
 засадничий Кн. I: VII: 2. Кн. II: XII: 2. Кн. III: XVIII: 9. Кн. I: III: 5. Кн. II: IV: 17; V: 1
 застосування Кн. II: II: 3. Кн. III: IV: 2. Кн. IV: V: 5
 партикулярне Кн. IV: III: 4
 захист з-в
 відкритий Кн. IV: V: 5
 святих ГР: 24
 згубні Кн. II: X: 4. Кн. II: III: 15
 здійснення з-в Кн. III: V: 8
 з-и величності Кн. II: V: 3
 з-и справедливості й рівності Кн. I: II: 18
 і вчинки підданих Кн. II: VI: 6

і права Кн. IV: VII: 2
 і природні відносини Кн. II: XI: 5. *Кн. II: VI: 4*
 Ісмаїлового сина Кн. II: VII: 11. *Кн. II: II: 14*
 карні Кн. II: XII: 4. Кн. II: V: 5
 причина встановлення Кн. II: XII: 4
 колишні Кн. III: XI: 4
 корпус з-в Кн. III: XIII: 1
 має ратифікуватись безпосередньо народом Кн. III: XV: 5
матерія з. Кн. II: IV: 5
мета Кн. II: IV: 6
 найперший з. людської природи Кн. I: II: 2
найперший і засадничий Кн. II: IV: 12
 негнучкість з-в Кн. IV: VI: 1
 недостатність з-в Кн. IV: IV: 37
не може бути несправедливим Кн. II: IV: 15
 неправдивість перед лицем з-в Кн. IV: VIII: 32. *ГР: 19*
 несправедливі Кн. II: VI: 7. *Кн. II: IV: 10*
 нові сили для з-в Кн. III: XI: 5. *Кн. II: V: 6*
 об'єкт з-в Кн. II: VI: 6. *Кн. II: IV: 9*
 отриманий від о. Кн. IV: VII: 3
партикулярні Кн. II: IV: 13; V: 4
 переважання більшості голосів Кн. I: V: 3
 передре справедливості Кн. II: IV: 15
 погані Кн. III: XV: 3
 (подвійна) універсальність з. Кн. IV: II: 4. *Кн. II: IV: 6, 7*
 політичні Кн. II: XII: 2, 6. *Кн. II: V: 1, 7. ГР: 9*
 порушення з-в Кн. III: X: 7. Кн. IV: VI: 12
 порушник з-в Кн. III: XVIII: 5
 послаблення з-в Кн. III: XI: 5
 прийняті проти волі громадян Кн. IV: II: 8
 прийняття з-в Кн. II: VII: 9. Кн. IV: II: 11; IV: 23. *Кн. II: II: 13*
 природи Кн. II: IV: 4; VII: 10.

Кн. I: VI: 5. Кн. II: II: 14; IV: 3
 природний Кн. II: VI: 3. Кн. III: XVI: 6. *Кн. I: II: 2*
приписи п.з. Кн. I: II: 8
як активний принцип машини <супільного тіла> Кн. I: II: 8
як з. розуму Кн. I: II: 8
 римлян Кн. I: IV: 10пр.
 розуму Кн. II: IV: 4. *Кн. I: V: 16; VI: 5*
 святість з-в Кн. IV: VIII: 33. *ГР: 20*
 сила з-в Кн. IV: VII: 4, 5; VIII: 21. *Кн. II: II: 17*
 справжні Кн. III: XV: 8
 створені для свободи Кн. IV: V: 5
 створення Кн. II: VII: 5. *Кн. II: II: 7; III: 1*
супільні Кн. I: II: 10
вигоди с.з. Кн. I: II: 10
форма з. Кн. II: IV: 5
 юдейський Кн. II: VII: 11. *Кн. II: II: 14*
 Юстиніанові Кн. I: II: 16
 як автономні акти загальної волі Кн. III: XII: 1
 як єдиний рушій політичного тіла Кн. I: VII: 3
 як служителі пристрастей законодавця Кн. II: VI: 4. *Кн. II: II: 4*
 як супільний розум Кн. I: V: 7
 (див. також Акт, Бог, Влада, Воля III, Вчинок, Декрет, Звичка, Згода, Зловживання, Ідея, Класи, Компетенція, Король, Культ, Народ, Наслідок, Необхідність, Права, Обов'язок, Опінія, Пакт, Предсуд, Повага, Покірність, Порушник, Право, Принцепс, Причина, Рівність, Самозбереження, Справа, Справедливість, Суверен, Супільство, Трибунат)
 Законодавець (législateur) Кн. I: 2. Кн. II: VII: 4, 9, 11; X: 4; XII: 5. Кн. IV: IV: 14; VI: 1; VIII: 12. *Кн. I: IV: 5. Кн. II: II: 13, 14; III: 15-18; VI: 4*
 великий Кн. II: VII: 2. *Кн. II: II: 2; V: 6*

- е в державі надзвичайною людиною Кн. II: VII: 4. *Кн. II: II: 4*
 мудрий з. Кн. IV: IV: 8
 несправедливості з. Кн. II: VII: 4. *Кн. II: II: 4*
 підкуп з. Кн. III: IV: 2
 пристрасті з. Кн. II: VII: 4. *Кн. II: II: 4*
 святість витвору з. Кн. II: VII: 4. *Кн. II: II: 4*
 (див. також Влада, Духовенство, Душа, Мистецтво, Наука, Необхідність, Повноваження, Рішення)
 Законодавство (législation) Кн. II: VII: 1пр.; X: 6; XI: 4. Кн. IV: VII: 4. *Кн. II: VI: 3*
 два з-а Кн. IV: VII: 16. *ГР: 3*
 досконале Кн. III: II: 6
 найдосконаліше Кн. II: VII: 3. *Кн. II: II: 3*
 сила з. має підтримувати рівність Кн. II: XI: 3. *Кн. II: VI: 2*
 система з. Кн. II: VI: 10.
 мета Кн. II: XI: 1. *Кн. II: VI: 1*
 створення з. Кн. II: X: 5. *Кн. II: III: 21*
 (див. також Народ, Наука, Необхідність, Нрави, Справа II)
 Залежність (dépendance) *Кн. II: III: 21пр.*
держави Кн. II: III: 14
морального зв'язку Кн. II: II: 15
 особиста Кн. I: VII: 8
 партикулярна Кн. II: XI: 1. *Кн. II: VI: 1*
 (див. також Власник, Громадянин, Християнство)
 Заможний (див. Багатий)
 Збори (див. Зібрання)
 Зверхник (supérieur)
 суверен не може мати з. Кн. III: XVI: 4
 (див. також Домовленість, Принцепс)
 Звичай (coutume, usage) Кн. II: VIII: 21; IX: 3; X: 5; XI: 5; XII: 5. Кн. IV: IV: 30, 34; VI: 6. *Кн. II: III: 1, 8, 21; V: 6; VI: 4*
 і окремих факт Кн. I: VI: 10 пр.
 першооснова усталених з-в Кн. IV: IV: 2
 призначати секундантів Кн. IV: VII: 6
 Звичка (habitude) *Кн. I: V: 2. Кн. II: IV: 13, 14*
складати судження і відчувати Кн. I: II: 15
сформована у суспільстві й згідно його законів Кн. I: II: 15
 (див. також Сила)
 Згода (accord, consentement) Кн. IV: II: 7. *Кн. I: II: 2; V: 10; VII: 3. ГР: 22*
 загальна Кн. II: VI: 10. *Кн. I: VII: 4. Кн. II: II: 11*
 <з суспільним пактом> Кн. IV: II: 6
 мовчазна Кн. III: XI: 4. *Кн. I: IV: 4*
що узаконює тиранію Кн. I: V: 7
народна Кн. II: II: 6
народу з законом Кн. II: II: 10
 одностайна Кн. IV: II: 5
 під час народних зборів Кн. IV: II: 1
приватних осіб Кн. I: III: 7
 спільна Кн. III: XVIII: 9
 (див. також Мовчання)
 Здатність (faculté) KI: VIII: 3. Кн. III: VI: 2. *Кн. I: II: 6; III: 8. Кн. II: II: 3*
до спілкування Кн. I: II: 17
 з-ї уряду Кн. III: I: 17
 машини рухатись Кн. I: I
межі з-ї людини Кн. I: III: 2
 передбачення Кн. II: VI: 10. *Кн. I: VII: 4*
природні Кн. I: VI: 4
розуміння (entendement) Кн. I: II: 7, 15
чистий акт зр. Кн. I: II: 14
 (див. також Батько, Прогрес, Тіло)
 Здоровий глузд (bon-sens, sens droit) Кн. I: IV: 4. Кн. IV: I: 1; III: 8. VIII: 34пр. *Кн. I: II: 18*
 Землеробство (agriculture) Кн. II: XI: 4. *Кн. II: VI: 4*
 культура в. Кн. III: VIII: 10

Земля, земельна ділянка (terrain, terre) Кн. I: IX: 3, 5-7. Кн. II: X: 1, 2. Кн. III: V: 8; VIII: 3, 9. Кн. IV: IV: 9; VIII: 4. *Кн. I: II: 7, 11; III: 11, 13; V: 8, 8пр.-10; VII: 3. Кн. II: III: 4, 14, 15*
захист з. Кн. II: X: 1. *Кн. II: III: 14*
обробіток з. Кн. II: X: 1. Кн. II: VIII: 10

і праця Кн. I: V: 9

як ознака власності Кн. I: IX: 3. *Кн. I: V: 9*

продукт з. Кн. II: X: 1. Кн. III: VIII: 3. *Кн. II: III: 14*

сила мешканців з. Кн. III: VIII: 3
спільна Кн. I: IX: 4 > *Кн. I: V: 8*
розподіл с.з. Кн. I: IX: 6

(див. також Власник, Власність, Володар, Деспотизм, Особа, Підданий, Право, Пропорція, Узурпація)

Зібрання, збори[*], асамблеї (assemblées) Кн. III: I: 20; XII: 4; XIII: 2; XVIII: 6. Кн. IV: IV: 22, 23, 37. *Кн. II: III: 13*

а. об'єднавча Кн. I: VI: 9. *I: III: 4*
аристократичного уряду Кн. III: V: 6

духовенства Кн. IV: VIII: 12пр.
ФР: 1

ідея скликання загальнонаціональних з. депутатів Кн. III: XV: 4
народні (загальнонародні) * (також: peuple assemble) Кн. III: XII: 4; XIII: 1; XV: 3, 9; XVIII: 4. Кн. IV: III: 10, 16, 21, 22. *Кн. I: VII: 2*

законні Кн. III: XIII: 3

надзвичайні Кн. III: XIII: 1

незаконні Кн. III: XIII: 2

періодичні Кн. III: XIII: 1; XVIII: 5

порядок проведення Кн. IV: I: 7

скликання Кн. III: XIII: 3; XVIII:

як егіда політичного тіла й вудила для уряду Кн. III: XIV: 2

як повсякчасний жах провідників Кн. III: XIV: 2

(див. також Воля III, Депутати, Згода)

Зло (mal) Кн. II: III: 1; XII: 2. Кн. III: IV: 2; XIII: 6. Кн. IV: VIII: 13, 13пр. *Кн. I: II: 5, 18. Кн. II: II: 15; IV: 14; V: 1*

для праведного Кн. II: VI: 2

заподіляє природі мистецтвом Кн. I: II: 18

компенсується вдосконалим мистецтвом Кн. I: II: 18

партикулярне Кн. I: II: 9

суспільне Кн. IV: I: 6. *Кн. I: II: 9; VII: 2*

(див. також Добро)

Зловживання (abus) Кн. I: II: 4пр.; VII: 8. Кн. II: IX: 3; XI: 3. Кн. IV: IV: 10, 24, 37; V: 7; VIII: 26, 34пр. *Кн. I: II: 13; III: 7, 8; V: 6. Кн. II: II: 6; III: 8, 13; IV: 2*
владою Кн. III: I: 14

урядовою Кн. III: X: 8

законом з боку уряду Кн. III: IV: 2

запобігання з-м Кн. IV: II: 10

з боку великих держав Кн. III: XIII: 6

урядові Кн. III: XV: 4

урядовання

монархічного Кн. III: X: 3пр.

феодального Кн. I: IV: 9

(див. також Диктатор, Наслідок, Небезпека)

Злочин (crime) Кн. II: V: 1, 4. Кн. III: IX: 3. *Кн. II: IV: 16*

джерело з-в і злиднів Кн. I: II: 5

ефорів Кн. IV: V: 5

зневажання величності Кн. I: VI: 9пр.

найстрашніший Кн. IV: VIII: 32.
ГР: 19

тиранії Кн. II: VII: 5. *Кн. II: II: 5*

численність з-в Кн. II: V: 7

Злочинець (criminel) Кн. II: IV: 4; V: 7. Кн. II: IV: 16. *ГР: 5*

засудження з. Кн. II: V: 3

Змови (brigues) Кн. IV: IV: 36

викривляють загальну волю Кн. II: III: 3

Змовник (conspirateur) Кн. I: II: 9

Зніженість (molesse) Кн. III: IV: 5;

- XV: 2
 (див. також Розкіш)
 Зобов'язання (див. Обов'язок)
 Зрадник (traître) *Кн. I: V: 7*
 батьківщини *Кн. II: V: 4*
 Зречення (abdication) *Кн. II: II: 5*
- Ідея, уявлення (idée) *Кн. I: VIII: 1.*
Кн. II: V: 5; VI: 7; VII: 9. Кн.
III: I: 10; VI: 10; XIII: 5; XVII:
1. Кн. I: II: 3, 12, 15, 16; IV: 6;
V: 7; VII: 1. Кн. II: II: 13; III:
12; IV: 10; 14
 довільне *Кн. III: I: 15*
 колективна *Кн. I: II: 2*
 метафізична *Кн. II: VI: 3. Кн.*
II: IV: 3
 пов'язана зі словом «закон» *Кн.*
II: II: 3. Кн. II: IV: 4
 релігійні і-ї *Кн. IV: VIII: 14*
 розв'язок і-й *Кн. I: VII: 1*
 суверена й і. простого індивіда
Кн. I: IV: 1
 у. про громадянина *Кн. I: VI:*
 9пр.
 царства не від світу цього *Кн.*
IV: VIII: 8
 (див. також Вибори, Зібрання,
 Мистецтво, Почуття, Христи-
 янство)
- Імператор (empereur) *Кн. I: II: 9.*
Кн. III: III: 5. Кн. IV: II: 3; V: 5.
Кн. II: II: 4, 6
- Індивід (individu) *Кн. I: VI: 1, 3;*
VII: 9; VIII: 3. Кн. III: I: 11; VI:
2; XI: 3. Кн. I: II: 14; III: 2, 5,
6. Кн. II: II: 13; III: 3; IV: 6
 власна воля і. *Кн. III: II: 5*
 є завершеним цілим *Кн. II: VII:*
3. Кн. II: II: 3
 життя і ество і. *Кн. II: VII: 3.*
Кн. II: II: 3
 об'єднані *Кн. I: VI: 3*
 подвійні обов'язки і. <а суспіль-
 стві> *Кн. I: VII: 1. Кн. I: III: 5*
 сили і. *Кн. I: VIII: 2. Кн. I: III: 9*
 природні *Кн. II: VII: 3. Кн. II:*
II: 3
 (див. також Благо, Воля III, Єд-
 ність, Ідея, Інтерес, Люди, Май-
 но, Особа, Тіло)
- Інквізиція (inquisition) *ГР: 22*
 Іноземці, чужинці (étrangers) *Кн.*
I: IV: 11; VI: 9пр.; VII: 2, 5. Кн.
II: IX: 3. Кн. III: V: 6; XII: 3.
Кн. IV: II: 6; IV: 3, 5. Кн. I: II:
17; III: 10. Кн. II: II: 5; III: 8;
IV: 7. ФР: 3. ФР: 4.
 зазікання ч-в *Кн. I: IX: 6. Кн. I:*
III: 12
 (див. також Обов'язок, Суверен)
- Інстинкт (instinct)
 і справедливність *Кн. I: VIII: 1.*
Кн. I: III: 8
- Інституція, устрій (institution) *Кн.*
II: VII: 2, 11. Кн. IV: IV: 21; VIII:
17. Кн. II: II: 2, 3, 14; V: 6
 внутрішній у. уряду *Кн. III: V:*
1. Кн. IV: IV: 22
 гарний *Кн. II: XI: 4. Кн. II: II:*
16; III: 4; VI: 3
 громадянський *Кн. II: VII: 3;*
VIII: 5
 зручний політичний *Кн. III:*
XV: 12
 і. для концентрування уряду
Кн. III: VII: 5
 і. загальної волі *Кн. II: IV: 7. Кн.*
I: VI: 8
 Кальвінів релігійний *Кн. II: VII:*
 5пр.
 Лікургова *Кн. II: III: 4; VII: 1пр.*
найвища з людських і-й Кн. I:
VII: 3
 патронів і клієнтів як шедевр
 політики і людяності *Кн. IV: IV:*
 24
 політичні і-ї *Кн. IV: VI: 2. Кн. I:*
III: 7
 влада призупиняти їхню дію
Кн. IV: VI: 2
 суспільний *Кн. II: VII: 9. Кн. II:*
II: 13
 у. держави *Кн. II: XI: 4. Кн. II:*
II: 16; III: 4; VI: 3
 гарний *Кн. II: III: 1*
 небесний і непорушний *Кн. II:*
II: 16
 у. народу *Кн. II: III: 17*
 (див. також Благо, Держава, Дух,
 Народ, Необхідність, Нерівність,

Система, Тіло, Уряд)
 Інтерес (intérêt) Кн. I: 1; V: 1; VII: 4. Кн. II: I: 1; II: 5; III: 2пр.; X: 5. Кн. IV: I: 6; II: 2; IV: 32. Кн. I: II: 5, 10; V: 11. Кн. II: III: 21 *видимість і*. Кн. I: II: 18
 гарантія і-в підданих Кн. I: VII: 5. Кн. I: III: 6
гарно обміркований Кн. I: II: 18
 держави Кн. IV: VIII: 13
 державні Кн. II: VII: 9. Кн. II: II: 13
 загальний Кн. IV: I: 6
 заплутані й суперечливі Кн. IV: I: 1
 і справедливість Кн. I: IV: 7
 кожного Кн. IV: I: 6
 корпоративний Кн. III: V: 5пр.
 найнищійший Кн. IV: I: 5
 народу Кн. III: VI: 10. Кн. II: III: 12
особистий Кн. I: II: 8; V: 6
 і загальна воля Кн. I: II: 14
 парткулярний Кн. I: V: 1; VII: 7. Кн. II: III: 2пр.; VII: 9. Кн. III: XV: 4. Кн. IV: I: 5. Кн. I: II: 10; IV: 2; VII: 2
 посилення п.і. Кн. IV: II: 1
 протилежність п. і-в Кн. II: I: 1
 сила п.і. Кн. IV: I: 4
 партійний Кн. II: VII: 11. Кн. II: II: 14
 приватний Кн. II: III: 2. Кн. III: IV: 2; XV: 4. Кн. I: IV: 2, 3
 приватних осіб Кн. I: VII: 5. Кн. II: IV: 6
провідників Кн. I: V: 16
 розбіжність і-в Кн. II: III: 2пр.
 священника Кн. IV: VIII: 13
 спільний Кн. I: VII: 6, 7. Кн. II: III: 2, 2пр.; IV: 7. Кн. I: III: 6; IV: 2; VI: 1, 8. Кн. II: III: 19
 суверена Кн. I: VII: 5. Кн. I: III: 6
 суспільний Кн. II: I: 1; VI: 9. Кн. III: XV: 4. Кн. I: IV: 3, 6; V: 18
 спотворення с.і. Кн. IV: I: 4
узгодження і-в Кн. I: II: 10. Кн. I: VI: 8
 (див. також Держава, Король, Обов'язок, Повелитель, Сенат,

Суспільство, Тиранія, Трибуни)
 Історія (histoire) Кн. I: II: 4пр. Кн. III: VI: 13. Кн. IV: VIII: 5. Кн. II: III: 7
 римська Кн. III: X: 3пр.
 римської політії Кн. IV: III: 10
 установлень, створених народами Кн. IV: IV: 1
 (див. також Досвід)
 Істота, ество (être) Кн. II: VI: 4. Кн. I: IV: 2. Кн. II: IV: 7
велика Кн. I: II: 12
 вигадані Кн. IV: VIII: 3
вищі Кн. II: II: 1
вільна Кн. I: IV: 5
 жива Кн. III: XI: 3
 колективна Кн. III: VI: 2
 фантастична Кн. II: II: 2
 (див. також Благо, Держава, Індивід, Людина, Суверен, Якість)

Кара (див. Покарання)

Класи (classes)

громадян Кн. II: VI: 6. Кн. IV: IV: 3, 15-18, 20, 27. Кн. II: IV: 9
 к-с багатих Кн. IV: IV: 28
 к-с бідних Кн. IV: IV: 19
 законів Кн. II: XII: 6
 Клімат, кліматичні умови (climat) Кн. II: IX: 3; X: 2. Кн. III: VIII: 1, 3, 7, 8, 13; XV: 9. Кн. II: III: 15
 м'який Кн. III: XV: 9
 теплий край Кн. III: VIII: 11
 тип населення і к. Кн. III: VIII: 6
 форма урядування і к. Кн. III: VIII: 6
 Колонії (colonies) Кн. II: X: 2. Кн. III: IX: 4. Кн. II: III: 15
 Комерція (див. Торгівля)
 Коміції (comices) Кн. III: XVIII: 4. Кн. IV: IV: 11, 21, 22
 куріатні Кн. IV: IV: 21, 33
 рішення к. Кн. IV: IV: 22
 трибуни Кн. IV: IV: 21, 31, 33
 праву участі у т.к. Кн. IV: IV: 31
 як рада народу Кн. IV: IV: 31
 умови легітимності к. Кн. IV: IV: 22
 центуріатні Кн. IV: IV: 20пр., 21, 27, 33

- (див. також Компетенція)
Компетенція (compétence, jugement, ressort) *духовенства* ФР: 3
 закону Кн. III: I: 3
 коміцій Кн. IV: IV: 23
 суверена Кн. III: I: 3
 межі к.с. Кн. IV: VIII: 31
 (див. також Бог)
- Конституція** (constitution) Кн. II: IX: 6. Кн. III: IV: 1, 7; VI: 3. *Кн. II: III: 13*
 загальна Кн. III: I: 20
 зіпсована Кн. II: III: 4
 людська (людини) Кн. II: VII: 3. *Кн. I: II: 8; IV: 5. Кн. II: II: 3*
партикулярна Кн. I: II: 14
 людського тіла є втвором природи Кн. III: XI: 2
 політичного тіла є втвором мистецтва Кн. III: XI: 2
 республіки Кн. II: VII: 4. *Кн. II: II: 4*
 урядового тіла Кн. III: I: 20
 уряду
 єдина й абсолютна Кн. III: I: 15
 (див. також Держава, Опінія, Тіло, Трибунат)
- Консули** (consuls) Кн. II: V: 7. Кн. III: X: Зпр. Кн. IV: IV: 27; VI: 12, 12пр.
 наділення к. владою для спасіння республіки Кн. IV: VI: 6
 як виборні голови народу Кн. III: XIV: 1
 (див. також Посада)
- Користування** (jouissance) Кн. I: IX: 6. *Кн. I: III: 12*
- Користь** (utilité, intérêt) Кн. I: 1; II: 3; IV: 13. Кн. II: VI: 2. Кн. III: VI: 13; XV: 3. Кн. IV: VIII: 21. *Кн. I: II: 14; V: 18. Кн. II: II: 16; IV: 2, 12, 16*
 більшості Кн. III: V: 7
 для спільноти Кн. II: IV: 4. *Кн. I: VI: 5*
народу Кн. II: II: 6
повелителя Кн. II: II: 6
 спільна
найбільша Кн. II: IV: 17
- як підвалина громадянського суспільства Кн. I: V: 18*
 суспільна Кн. IV: VIII: 31. *ГР: 16*
 удавана Кн. II: XI: 4пр.
 чиясь і наша власна Кн. II: IV: 5. *Кн. I: VI: 6*
 (див. також Воля III, Об'єднання, Повелитель, Тіло)
- Король** (roi) Кн. I: IV: 9; IX: 4, 5. Кн. II: VI: 6; VIII: 5. Кн. III: I: 6; VI: 1, 5, 11, 14, 15; X: 9. *Кн. I: III: 11. Кн. II: IV: 9*
гарний Кн. I: V: 7
закон про повноліття к-в Кн. I: V: 6пр.
 заступники к. Кн. III: VI: 8
 любов народу до к-в Кн. III: VI: 5
 найвеличніші Кн. III: VI: 13
 найкращі Кн. III: VI: 5
 особистий інтерес к-в Кн. III: VI: 5
 погані Кн. III: VI: 17
права к-в і народів Кн. II: II: 5
 як служителі священників Кн. IV: VIII: 34
 (див. також Акт, Смерть, Батьківщина, Вибори, Влада, Держава, Духovenство, Закон, Злодії, Міністр, Мовчання, Підданий, Церква)
- Королівство** (royaume) Кн. III: VI: 10. *Кн. II: III: 12. III: 2, 3*
- Корпорація** (див. Тіло)
- Корсарі** (див. Пірати)
- Космополіти** (cosmopolites) *Кн. I: II: 15*
- Криза** (crise) Кн. IV: VI: 1
 час к. Кн. II: X: 3. *Кн. II: III: 16*
 що спричиняють встановлення диктатури Кн. IV: VI: 13
- Культ** (culte) Кн. IV: VIII: 4, 7, 33. *ГР: 7, 21, 24*
 божественний і любов до законів Кн. IV: VIII: 18. *ГР: 4*
 внутрішній верховного Бога Кн. IV: VIII: 15. *ГР: 2*
 зовнішній, приписаний законами Кн. IV: VII: 15. *ГР: 2*
 священний, незалежний від суверена Кн. IV: VIII: 11
 справжній к. божества і церемо-

- нії Кн. IV: VIII: 19. ГР: 6
 суспільний ГР: 24
 (див. також Обов'язок, Революція, Чеснота)
- Культура (culture) Кн. III: IX: 4пр.
 (див. також Землеробство)
- Куріони (curions) Кн. IV: IV: 3
- Курія (curie) Кн. IV: IV: 21, 24, 34
 римська <або папська> (cour de Rome) Кн. III: VI: 5пр.
 занепад Кн. IV: IV: 26
 <Ромулова> Кн. IV: IV: 3, 13, 14
 за республіки Кн. IV: IV: 26
 рішення к-й Кн. IV: IV: 26
- Лад (ordre) Кн. I: V: 2
 вибудовування л. Кн. II: X: 3.
 Кн. II: III: 16
 громадянський Кн. I: 1
 суспільний Кн. I: 1: 2. Кн. III: II: 7. Кн. I: II: 15; III: 1
 як священне право і основа усіх інших прав Кн. I: I: 2. Кн. I: III: 1
 (див. також Релігія)
- Лиходії (malfaiteurs) Кн. II: V: 4
 заважають громадянам бути вільними Кн. IV: II: 8пр.
- Ліктори (licteurs) Кн. III: XV: 7.
 Кн. IV: IV: 26
- Лінощі (paresse) Кн. III: XV: 1
- Література, письменство (les lettres) Кн. II: VI: 4. Кн. III: IX: 4пр. Кн. II: VI: 3. ГР: 8
- Любов (amour)
 батька до дітей Кн. I: II: 3
 до батьківщини Кн. II: VII: 5пр.
 Кн. I: II: 15. Кн. II: III: 4, 8.
 ГР: 20
 послаблення л. до б. Кн. III: XV: 4
 до життєвих зручностей Кн. III: XV: 2
 до порядку Кн. I: II: 3
 до рабства Кн. I: II: 8
 до роду людського Кн. I: II: 15
 до свободи Кн. II: VII: 5пр. Кн. II: VI: 5пр.
 до слави і батьківщини Кн. IV: VIII: 27. ГР: 12
 до чесноти
- с найвитонченішим почиттям душі Кн. I: II: 7
 народу до провідників Кн. II: IX: 3. Кн. II: III: 8
 провідника до народу Кн. I: II: 3
 (див. також Король, Культ)
- Людина, люди (homme) Кн. I: I: II: 5-8; IV: 1, 2, 4-6, 10, 11; V: 1; VI: 1; VII: 4; VIII: 1, 2; IX: 2, 4, 8пр. Кн. II: I: 3; II: 2; IV: 6; V: 1, 4, 6; VI: 2; VII: 4, 11; VIII: 2, 3; IX: 3; X: 1, 5; XII: 4. Кн. III: I: 2, 7; III: 8, 11; IV: 3; VI: 7-9; VIII: 1, 2, 12, 13; IX: 4пр.; XI: 3; XV: 2, 6; XVI: 6. Кн. IV: I: 1, 6; II: 5; 6пр., 7, 8пр.; IV: 5, 9, 15, 22, 35; VIII: 17, 31пр., 34. Кн. I: II: 2, 5, 7, 9, 10, 14, 15, 18; III: 6, 8, 9, 13; IV: 4, 6; V: 1, 6, 8, 13, 16, 17; VI: 4, 6; VII: 3. Кн. II: II: 2, 4, 13, 14; III: 2, 8, 14, 20, 21; IV: 2, 14, 16; V: 5. Кн. III: I: 2. ГР: 1, 3, 6, 7, 11, 23, 24. III: 3. ФР: 4
 багата й могутня Кн. I: II: 8
 велика Кн. II: VII: 5пр., 11. Кн. III: XII: 2. Кн. II: II: 14
 вихована, аби наказувати іншим Кн. III: VI: 13
 виховані, щоб царювати Кн. III: VI: 16
 відносини л. з л. Кн. I: IV: 13. Кн. II: IV: 17
 вільні Кн. I: II: 3; IV: 5; Кн. IV: II: 7. ГР: 11
 гідна очолювати громадян Кн. II: VII: 2. Кн. II: II: 2
 гідна царювати Кн. II: VII: 2. Кн. II: II: 2
 гідні презирства Кн. III: V: 6
 досягають цілковитої рівності Кн. I: IX: 8
 жалюгідне становище л. Кн. I: II: 3, 7
 засіб самозбереження л-й Кн. I: VI: 2
 злостива Кн. I: II: 3
 знеславлення імені л. Кн. III: XV: 6
 кількість л-й Кн. III: I: 16; VIII: 1

л. з високим становищем Кн. IV: VIII: 26

л., позбавлена справедливостій розуму Кн. III: VI: 13

легковірні й забобонні Кн. IV: VIII: 19. *ГР: 6*

лихі Кн. II: VIII: 1. *Кн. II: III: 2*

міцні й мужні Кн. IV: IV: 9

молоді Кн. III: V: 2

народжується вільною Кн. I: I: 1. Кн. IV: II: 5. *Кн. I: III: 1*

негідні Кн. IV: IV: 9

незалежна Кн. I: II: 10, 14, 17

тямуща і н. Кн. I: II: 10

обізнані та здібні Кн. III: VI: 8

освічені Кн. I: II: 6

пересічні Кн. II: VII: 9, 11. *Кн. II: II: 13, 14*

повинні користуватись природним правом Кн. II: IV: 2. *Кн. I: VI: 4*

поганих нравів Кн. IV: VII: 8

порядна Кн. III: VI: 5пр. *Кн. I: II: 3*

права л. *Кн. I: V: 9*

і обов'язки Кн. IV: VIII: 15. *ГР: 2*

первісні Кн. I: VI: 4

природна однаковість л-й Кн. I: II: 2

реальна Кн. III: VI: 5пр.

рівні Кн. I: II: 3

рідкісна Кн. II: VII: 2. *Кн. II: II: 2*

розсудливі Кн. I: V: 6пр.

сили л.
власні (вроджені) Кн. II: VII: 3. *Кн. II: II: 3*

набуті Кн. II: VII: 3. *Кн. II: II: 3*

природні Кн. II: VII: 3. *Кн. II: II: 3*

спільна взаємодія багатьох л-й Кн. I: VI: 3

схильні до нерівності Кн. I: IX: 8

темпераменти л-й Кн. II: X: 2. *Кн. II: III: 15*

тупі л-и первісних часів Кн. I: II: 6

формування л. Кн. II: VII: 10

цивілізована Кн. I: V: 11

що стоїть над законами Кн. IV: VI: 6пр.

як володарка самої себе Кн. I: VIII: 3. Кн. IV: II: 5

як діти одного Бога Кн. IV: VIII: 20. *ГР: 9*

як індивіди Кн. II: VI: 6. *Кн. II: III: 9*

як мисляча істота Кн. I: VIII: 1. *Кн. I: III: 8*

підкування л. про саму себе Кн. I: II: 2; VI: 3

(див. також Більшість, Бог, Братерство, Влада, Воля I, Воля III, Голос, Добробут, Домовленість, Душа, Єдність, Життя, Законо-

давець, Здатність, Конституція, Народ, Перевага, Підтримка, Повелитель, Покірність, Потре-

ба, Припис, Провідник, Пропорція, Релігія, Самозбереження, Стан, Суспільство, Тиранія, Тіло, Християнство, Якості)

Людство (humanité) Кн. IV: IV: 24. *Кн. I: II: 16, 18*

Людяність I [риса характеру] (humanité) Кн. III: XV: 10

(див. також Інституція, Прогрес)

Людяність II, людськість, людська природа (humanité, nature d'homme) Кн. I: II: 2; IV: 6. Кн. II: IV: 5; VII: 3. Кн. III: XII: 1. *Кн. I: II: 2; VI: 6. Кн. II: II: 1*

обов'язки л.п. Кн. I: IV: 6

права л.п. Кн. I: IV: 6. *ГР: 8*

Магістрат (magistrat) Кн. II: IV: 6.

Кн. III: I: 6, 9; II: 4, 7, 9, 10, 13; III: 3; IV: 4; V: 5; VI: 15; X: 7; XII: 4; XIII: 2. Кн. IV: IV: 21, 37; VI: 5, 10. *Кн. I: V: 4; VI: 7. Кн. II: II: 4. ГР: 24. ШП: 3*

відношення між урядом і м-ми Кн. III: II: 2, 12

громадяни-м-и Кн. III: III: 2; XVII: 5

з належними повноваженнями Кн. IV: IV: 22

і голос природи Кн. I: V: 7

- кількість м-в Кн. III: II: 12; III: 8
за аристократії Кн. III: V: 5
корпорація м-в Кн. III: II: 2; 10
курульні Кн. IV: IV: 27
найвищий Кн. III: I: 17
найперші Кн. III: X: 3пр.
новопризначений Кн. IV: V: 8
підпорядковані Кн. III: VII: 1
становище м. Кн. III: I: 20
чесні й непідкупні Кн. IV: VIII: 24
як священики Кн. IV: VIII: 18.
ГР: 5
(див. також Вибори, Воля III, Монарх, Народ, Обов'язок, Особа, Посада, Принцепс, Розум, Священики, Схильність, Узурпатор, Уряд)
- Магістратура (magistrature) Кн. II: VII: 4. Кн. IV: III: 4, 6; IV: 9; V: 1. *Кн. II: II: 4*
верховна Кн. IV: VI: 9
(див. також Акт)
- Майно, майновий стан (bien, heritage) Кн. I: IV: 2; IX: 7. Кн. II: IV: 3, 9; VI: 2; XI: 2. Кн. III: V: 3; XVI: 6; XVIII: 9. Кн. IV: II: 6пр.; IV: 15. *Кн. I: III: 3, 13; VI: 4. Кн. II: IV: 2; VI: 2. ГР: 19. ШП: 1, 3*
громадське Кн. I: IX: 6. *Кн. I: III: 12*
індивіда Кн. I: VI: 3
майнові відносини Кн. I: IV: 8
члена спільноти Кн. I: IX: 1. *Кн. I: III: 10*
членів держави Кн. I: IX: 1. *Кн. I: III: 10; VII: 3*
(див. також Власник, Особа, Рівність, Спільнота)
- Максима (див. Принцип)
- Малодушність (lâcheté) Кн. III: XII: 2; XV: 10. Кн. IV: VII: 6
- Марнославство (vanité) Кн. III: IV: 5. Кн. IV: VIII: 24
- Машина (machine) Кн. II: VII: 2. *Кн. I: IV: 6. Кн. II: II: 2*
керування рухом м. *Кн. I: I*
засоби к. м. Кн. III: VI: 3
політична Кн. I: VII: 8. *Кн. I: III: 7*
- (див. також Закон, Здатність)
- Меншість (petite nombre) Кн. III: IV: 3; VII: 1
зобов'язана коритись виборів більшості Кн. I: V: 3
- Метод (méthode) Кн. I: II: 4
формування політичних суспільств Кн. I: V: 1
- Механізм (ressorts)
м-и держави Кн. III: X: 4
спрацьованість м-у урядування Кн. IV: I: 1. *Кн. I: IV: 6*
- Механіка (mécanique) *Кн. I: IV: 6*
- Милість (grâce) *Кн. I: V: 6, 11*
- Милосердя (charité)
християнське Кн. IV: VIII: 26
- Мир, спокій (pax, repose, tranquillité) Кн. II: X: 3; XI: 5. Кн. III: VI: 11. Кн. IV: I: 1; IV: 9. Кн. IV: VIII: 34. *Кн. I: II: 12; V: 4. Кн. II: III: 16; VI: 4. ГР: 21, 22. ФР: 2*
- Божий Кн. I: IV: 9
громадянський Кн. I: IV: 3
згубний ФР: 3
і невинність Кн. I: II: 5
с. зовнішній Кн. III: IX: 4пр.
с. і гармонія в суспільстві Кн. IV: VIII: 26. ГР: 11
с. роду людського ГР: 23
с. суспільний Кн. III: IX: 3; XVIII: 4. Кн. IV: VIII: 26. ГР: 11, 23
(див. також Свобода, Стан, Трактат I)
- Мистецтво (art) Кн. II: I: 3. Кн. III: I: 1; VI: 17; IX: 4пр.; XV: 2. Кн. IV: I: 1; IV: 8; VII: 7. *Кн. I: VII: 3. Кн. II: VI: 3. Кн. III: I: 1*
законодавця Кн. II: XI: 4. Кн. III: II: 13. *Кн. II: VI: 3*
обдурювання Кн. IV: VIII: 26
підкорятись Кн. III: VI: 13
узагальнення ідей Кн. I: II: 15
царювання Кн. III: VI: 13
як помічник природи Кн. I: III: 2
(Зло, Коалітуція, Політика)
- Міністр (ministre) Кн. III: VI: 14.
Кн. IV: VIII: 31пр.
королівський Кн. III: VI: 8

- королі як м-и церкви Кн. IV: VII: 12
- Місіонер (missionaire) *ГР*: 24
- завойовники як м-и Кн. IV: VIII: 6
- Місто (ville) Кн. I: VI: 9пр.; Кн. II: VII: 5. Кн. III: XIII: 4, 5. Кн. IV: IV: 1пр., 8, 9, 13. *Кн. II: III: 8, 13*
- велике Кн. III: XII: 3
- грецькі *Кн. II: II: 5*
- маленьке Кн. IV: IV: 4
- як підданий *Кн. II: III: 13*
- (див. також Спільнота, Триби)
- Міщани (bourgeoisie) Кн. IV: III: 6
- Мова (langue) Кн. II: VII: 9. Кн. IV: VIII: 9. *Кн. II: II: 13*
- бідність м. Кн. II: IV: 2пр.
- делікатність м. Кн. IV: VII: 8пр.
- народу Кн. II: VII: 9
- універсальна*
- як перше знаряддя людського взаємостікування *Кн. I: II: 9*
- Мовчання, німотність (silence) Кн. III: XVIII: 4
- громадян як підстава відкинути провідника *Кн. I: V: 17*
- до якого присилували підданих *Кн. II: II: 6*
- ототожнюється з мовчазною згодою *Кн. II: II: 7*
- загальне м. як всенародна згода Кн. II: I: 4
- найтриваліше м. не узаконює тиранії *Кн. I: V: 17*
- пристрей *Кн. I: II: 14*
- Монарх (monarque) Кн. I: II: 9. Кн. III: VI: 1; X: 3пр.
- виравний Кн. III: VI: 3
- є принцепсом і одночасно магістратом Кн. IV: III: 9
- стародавні м-и Кн. I: IX: 5. *Кн. I: III: 11*
- сучасні м-и Кн. I: IX: 5. *Кн. I: III: 11*
- (див. також Душа)
- Монархія (monarchie) Кн. II: VI: 10. Кн. III: VI: 6; VIII: 5; X: 3пр. III: 3
- автори-прихильники м-й Кн. III: VI: 15
- визначення Кн. III: III: 4
- високе становище у м-х Кн. III: VI: 8
- спадкова *Кн. II: III: 12*
- стародавні м-і Кн. III: XV: 6
- стерно м. Кн. III: VI: 9
- (див. також Управління, Урядовання)
- Мораль (morale) Кн. IV: VIII: 31. *ГР: 16*
- (див. також Релігія)
- Моральність (moralité) Кн. I: VIII: 1. *Кн. I: II: 7*
- і сила Кн. I: III: 1
- (див. також Вчинок)
- Мореплавання (navigation, marines) Кн. II: XI: 4. *Кн. II: VI: 3*
- Мудрець (sage) Кн. II: VII: 9. *Кн. II: II: 13*
- неспростовні аргументи м. *Кн. I: II: 10*
- Мудрість (sagesse) Кн. II: VII: 10, 11. *Кн. I: II: 11. Кн. II: II: 14*
- глибина м. *Кн. II: II: 14*
- людська м. *Кн. I: V: 7*
- (див. також Нація, Сенат)
- Мужність (courage) Кн. III: IV: 7. *Кн. II: I*
- хворі, позбавлені м., і народи Кн. II: VIII: 2. *Кн. II: III: 2*
- Мученик (martyre) Кн. IV: VIII: 18. *ГР: 5*
- Найсильніший (le plus fort) Кн. I: III: 1, 2
- (див. також Обов'язок)
- Народ (peuple) Кн. I: I: 2; II: 6; IV: 4, 11; V: 2; IX: 4, 6. Кн. II: I: 3; II: 5; III: 1, 3, 4; IV: 6; VI: 5, 10; VII: 1пр., 6, 7, 10, 11; VIII: 1-3; IX: 2; X: 1, 4, 5пр.; XII: 2, 5. Кн. III: I: 8, 9, 11, 13, 14, 20; II: 14; III: 2, 5; IV: 3; V: 1, 5, 6, 8, 10; VIII: 1, 15пр., 16; IX: 3, 4, 4пр.; X: 3пр., 6; XII: 4; XIII: 1; XIV: 1; XV: 6, 9; XVII: 4; XVIII: 2, 4, 8. Кн. IV: II: 2, III: 6; IV: 1, 14-16, 20пр., 22-24, 27, 32, 37; V: 5; VII: 3; VIII: 2-4, 11, 25. *Кн. I: II: 12, 15, 17; III: 1; IV:*

4; IV: 17; VII: 2, 3, 4. Кн. II: II: 7-10, 13, 14; III: 1, 2, 4, 5, 8, 9, 16, 17, 20, 21пр.; IV: 7; V: 1, 3, 6; VI: 3. ГР: 7, 10, 11. ШП: 3. ФР: 3, 4

абсолютне і відносне становище Кн. III: IX: 1

апетит південних та північних н-в Кн. III: VIII: 12

багаті н-и Кн. II: VIII: 1. Кн. II: III: 2, 21

бідний Кн. II: III: 21

божевільних Кн. I: IV: 4. Кн. II: II: 9

варварський Кн. II: VIII: 7. Кн. IV: VIII: 3

визначення Кн. I: VI: 9. Кн. I: III: 4; V: бпр.

виявляє волю лише як єдине тіло Кн. I: V: 17

вільний Кн. II: VIII: 4. Кн. III: VIII: 7; XV: 5

добрий Кн. IV: IV: 35

жалюгідне становище н-в Кн. II: III: 4

жебрацьке становище Кн. III: VIII: 4

завойований Кн. I: IV: 13

збільшення н. Кн. III: II: 12

здатний прийняти законодавство Кн. II: VIII: 5

здатний створити законодавство Кн. II: X: 5. Кн. II: III: 21

зіпсований Кн. IV: IV: 35

зовнішня могутність великого н. Кн. III: XV: 12

зрілість н. Кн. II: VIII: 5

і <функції> виконавчої влади Кн. III: XV: 8

і <функції> законодавчої влади Кн. III: XV: 8

і закони Кн. IV: VIII: 24. Кн. I: VII: 4

і людина Кн. I: IV: 13

і окремі особи Кн. I: VI: 6. Кн. I: III: 7

і провідник Кн. I: II: 3; V: 1. Кн. III: XVI: 3. Кн. I: V: 14, 15

і релігія ГР: 1

і уряд Кн. III: VIII: 5

кількість н. Кн. III: I: 10, 16
кровожерний і нетерпимий Кн. IV: VIII: 19. ГР: 6

має владу зміти будь-який закон Кн. II: XII: 2. Кн. II: VI: 1

могутність н. Кн. III: VI: 5

мудрий Кн. III: XV: 7

н., обтяжений вадами Кн. II: VIII: 1. Кн. II: III: 2

навернення н. Кн. IV: VIII: 6. ГР: 7

найшасливіший з н-в світу Кн. IV: I: 1

неспроможний прийняти здоровий устрій Кн. II: III: 5

н-и-вигнанці Кн. IV: VIII: 4

новий Кн. II: X: 5. Кн. II: III: 21

облаштування н. Кн. II: VII: 3. Кн. II: II: 3; III: 17

опір з боку н. Кн. III: VI: 5

переможений Кн. I: IV: 12

підкорення н. Кн. IV: VIII: 6. ГР: 7

прадавни(й) Кн. II: X: 5. Кн. I: II: 17. Кн. II: III: 21

прилучений до цивілізації Кн. II: III: 17

примітивні Кн. III: V: 4

простий і прямодушний Кн. III: V: 8

протестантський ШП: 3

процвітання, численність і грізність н. Кн. III: VI: 5

справжніх християн ГР: 10

становлення н. Кн. II: XI: 4пр.

сучасні Кн. III: XV: 10, 11. Кн. IV: IV: 19; VII: 7

у цілому Кн. II: VI: 10. Кн. III: IV: 2

утворення н. Кн. II: X: 3

уярмлений Кн. I: V: 11

хорообрі (й відважні) Кн. IV: VIII: 27. ГР: 6

цивілізований Кн. I: IV: 11

численний Кн. III: VIII: 15

що зібрався разом Кн. III: XI: 1

як магістрат Кн. III: XVII: 4

як принцепс Кн. III: XVII: 4

як суверен Кн. I: II: 7

як суверен, магістрат і суддя Кн. III: X: 3пр.

- (див. також Акт, Безпека, Благоденство, Благодення, Бог, Вада, Відчуження, Влада, Володар, Воля I, Воля III, Голос, Голосування, Городянин, Депутати, Держава, Діти, Достаток, Духovenство, Заворушення, Закон, Згода, Зібрання, Інституція, Інтерес, Історія, Коміції, Консули, Користь, Король, Любов, Мова, Мужність, Обов'язок, Опінія, Покірність, Потреба, Представники, Принцепс, Принцип, Природа, Провідник, Пропорція, Просвіта, Процвітання, Процес, Рада, Релігія, Рівновага, Рішення, Свобода, Сила, Територія, Тіло, Трибуни, Угода, Узурпація, Уряд, Штати)
- Населення (population) Кн. II: X: 2; XI: 4. Кн. III: IX: 4пр. Кн. II: III: 15; VI: 3
і територія Кн. II: III: 19
кількість н. Кн. II: III: 14
численність Кн. II: XI: 5. Кн. II: VI: 4
(див. також Клімат)
- Насильство (violence) Кн. II: VII: 9; XI: 2. Кн. III: X: 9; XVI: 1. Кн. IV: II: 6пр.; VIII: 26. Кн. I: II: 10, 18; V: 9, 11. Кн. II: II: 4, 13; VI: 2. ГР: 11
поміркованість і убезпечення від н. Кн. I: II: 10
стародавні Кн. I: II: 16
тривале н. і справедливе урядування Кн. I: V: 15
- Наслідок дія II, резульат (effet) Кн. I: II: 8; IX: 4. Кн. I: II: 17; VII: 2. Кн. II: II: 14
громадянські Кн. IV: VIII: 34, 34пр. ШП: 1
загальних законів Кн. III: VIII: 8
застосування сили Кн. I: III: 1
зловживань Кн. I: V: 6
і причина Кн. II: VII: 9. Кн. II: II: 13
і зміна п. Кн. I: III: 2
причастя ШП: 1
формальні Кн. I: V: 8
- (див. також Сила)
- Насолода (див. Задоволення)
Наступництво (succession)
безперервність н. Кн. III: VI: 11
порядок н. Кн. III: VI: 12
Натовп (див. Юрба)
Наука (science)
законодавця Кн. I: IV: 6
про законодавство Кн. II: I
царювання Кн. III: VI: 13
Нація (nation) Кн. II: VII: 1. Кн. III: XIII: 5; XV: 8. Кн. II: II: 1; III: 12. ГР: 2, 7. ШП: 1
багаті Кн. III: VIII: 5
велика Кн. III: VI 8. Кн. II: III: 18
видатні й нещасні Кн. IV: I: 1
виникнення Кн. II: VII: 12. Кн. II: II: 15
засновники Кн. II: VII: 10. Кн. II: II: 14
мудра Кн. II: X: 5пр. Кн. II: III: 21пр.
невеликі й бідні Кн. III: VIII: 5
перші часи н-й Кн. III: XII: 5
принижені тиранією Кн. II: III: 2
середні за достатком Кн. III: VIII: 5
у цілому Кн. II: IV: 8; XI: 4пр. Кн. I: VI: 9
(див. також Бог, Добробут, Нрави, Раб, Слава, Тіло)
- Небезпека (danger) Кн. II: IV: 10. V: 1, 2, 6. Кн. IV: VI: 4. Кн. I: VI: 11
запогігання н. Кн. IV: VI: 4
зловживань Кн. IV: VI: 9
знецінення диктатури Кн. IV: VI: 9
найбільша і н. спотворення суспільного порядку Кн. IV: VI: 3
спільна Кн. II: X: 3. Кн. II: III: 16
Невірні (mécréants) Кн. IV: VIII: 5пр.
Незаконнонароджені (batards) Кн. II: VIII: 34пр. ШП: 1
Незалежність (indépendance) Кн. III: IV: 2; V: 8. Кн. IV: VIII: 8, 11
первісна Кн. I: IV: 8
повна Кн. I: II: 7
природна Кн. II: IV: 10. Кн. I:

- VI: 11**
Ненависть (haine) Кн. I: II: 18
Необхідність (necessité) Кн. I: III: 1.
 Кн. III: XV: 9пр. Кн. IV: II: VIпр.; VII: 3. *Кн. I: II: 12; V: 1, 5, 10; VI: 8. Кн. II: III: 16; IV: 6*
 виокремлення царських законів
 Кн. IV: IV: 25
 віддавати голос таємно Кн. IV: IV: 34
 завоювань Кн. II: IX: 6. *Кн. II: III: 11*
 затвердження нових законів Кн. IV: I: 2
мати законодавство Кн. I: VII: 3
 мати законодавця Кн. II: VI: 10. *Кн. I: VII: 4*
політичних інституцій Кн. I: II: 1
 створення суспільств Кн. II: I: 1. *Кн. I: IV: 2*
 (див. також Багатство, Приязнь усезагальна)
Непослух (désobéissance) Кн. II: XII: 4. *Кн. II: V: 5*
Нерівність (inégalité) Кн. IV: IV: 5
 за силою чи розумом Кн. I: IX: 8. *Кн. I: III: 14*
 майнова і аристократія Кн. III: V: 10
 породжена <політичним устроєм> Кн. III: V: 3
 природна Кн. III: V: 3
 фізична н. сил Кн. I: IX: 8. *Кн. I: III: 14*
 часткових суспільств Кн. II: III: 4
 (див. також Людина)
Несправедливість (injustice) Кн. I: VII: 7. Кн. II: IV: 6. Кн. IV: IV: 31. *Кн. I: III: 6; VI: 7*
 (див. також Законодавець)
Нетерпимі (intolerants) ГР: 22
 (дав. також Суспільство)
Нетерпимість (intolerance) Кн. IV: VIII: 33. ГР: 20, 22, 24
 релігійна Кн. IV: VIII: 34
 теологічна (церковна) Кн. IV: VIII: 2, 34. ГР: 20
 і громадянська Кн. IV: VIII: 2, 34. ГР: 20
- Нечестивець (impie)** Кн. IV: VIII: 18, 32. ГР: 18
Німотність (див. Мовчання)
Нрави (moeurs) Кн. II: XII: 5. Кн. III: I: 13. Кн. IV: IV: 19, 34; V: 5; VI: 8; VII: 6. *Кн. II: V: 6*
 виродження н. і послаблення законодавства Кн. IV: VII: 4
 збереження Кн. IV: IV: 8
і закони ФР: 4
 нації Кн. IV: VII: 3
 простота Кн. III: IV: 5. Кн. IV: IV: 19
 стан Кн. IV: II: 1
 (див. також Громадянин, Закон, Людина, Опінія, Суддя, Цензура)
- Об'єднання (association)** Кн. I: V: 1; VI: 6. *Кн. I: II: 18; VI: 1*
 велике Кн. II: III: 3
 громадян є найдобровільнішим актом у світі Кн. IV: II: 5
 громадянське Кн. II: VI: 10. *Кн. I: V: 1*
 мета Кн. III: I: 6
недолік загального о. Кн. I: II: 18
 політичне
 мета Кн. III: IX: 4
корисність Кн. II: II: 15
сутність Кн. I: II: 5
 форма Кн. I: VI: 3
 часткові
 посилюючись знищують загальну волю Кн. II: III: 3
 (див. також Акт, Право)
- Обговорення** (див. Рішення)
Обізнаність (lumières) Кн. II: VI: 10.
 Кн. III: V: 5. Кн. IV: VIII: 3
Обрання (див. Вибори)
Обмін (échange)
 несправедливий Кн. I: IV: 2
 способу життя Кн. II: IV: 10. *Кн. I: VI: 11*
- Обов'язок, зобов'язання (devoir, engagement, obéissance)** Кн. I: III: 1; IV: 6, 13; VII: 4. Кн. II: IV: 4, 8; VI: 2. Кн. III: XVI: 2. Кн. IV: II: 4; IV: 16, 36; VIII: 24, 27, 31. *Кн. I: II: 2; III: 5, 7; V: 2, 10, 11, 16; VI: 5, 9. Кн. II: II: 8,*

9; IV: 2. ГР: 3, 12, 18

батька Кн. I: V: 4, 7

пiклуватись про дітей Кн. I:
II: 1

виконання о-в, накладених при-
родним законом Кн. I: II: 10

військовий Кн. IV: IV: 16

вічні моральні Кн. IV: VIII: 15.
ГР: 2

громадян Кн. IV: VIII: 31. ГР: 25
перед собою Кн. II: IV: 8. Кн. I:
VI: 9

як підданих Кн. II: IV: 2. Кн. I:
VI: 4

громадянські з-ня Кн. I: VII: 8.
Кн. I: III: 7

звільнення від громадянських
о-в Кн. III: XV: 2

з. зміни культу Кн. IV: VIII: 6

з. перед самим собою Кн. I: VII:
1. Кн. I: III: 5

з. перед цілим Кн. I: VII: 1 Кн. I:
III: 5

з. повелителя і з. народу Кн. II:
II: 8

з. принцеса Кн. II: II: 8

замінює фізичну спонуку Кн. I:
VIII: 1

засадниче для суспільного пакту
Кн. I: VII: 8

з-ня приватних осіб Кн. I: III: 7
Кн. I: VII: 1. Кн. I: III: 4

о. (з.) підданого Кн. I: VII: 7. Кн. I:
III: 6. Кн. II: II: 8

обопільність о-в Кн. I: IV: 6

о-ки магістрата Кн. I: V: 7

підпорядковуватись найсильні-
шому Кн. I: III: 1

права і о-и Кн. II: VI: 2. Кн. II:
IV: 2

провідника перед народом Кн. I:
V: 4

простий о. і точні приписи пра-
ва Кн. I: VI: 5

священницькі о-и ШП: 1

та інтерес Кн. I: III: 6

ухилення від о. перед країною
Кн. III: XVIII: 9пр.

християнина Кн. IV: VIII: 25.
ГР: 11

який поєднує нас із суспільним
тілом Кн. II: IV: 5. Кн. I: VI: 6
(див. також Голос, Громадянин,
Індивід, Людина, Підданий, Пот-
реба, Сила, Суверен, Чиновники)

Одноставність (unanimité) Кн. I: V:
3. Кн. IV: II: 10, 11. Кн. I: II: 2
за умов несвободи Кн. IV: II: 3
при голосуванні Кн. IV: I: 4

Олігархія (oligarchie) Кн. III: X: 8

Опінія, суспільна думка (opinion)
Кн. II: XII: 5. Кн. IV: VII: 3, 6
народна о. не піддається приси-
луванню Кн. IV: VII: 7

суспільна о. є різновидом закону
Кн. IV: VII: 1

арбітр народної о. Кн. IV: VII: 2

прямота о-ї і чистота нравів Кн.
IV: VII: 3

о-ї народупороджуються його
конституцією Кн. IV: VII: 4
загальновизнана Кн. IV: VII: 7
(див. також Закон, Раб)

Основа (див. Принцип)

Особа (personne) Кн. I: VI: 8; III:
II: 8; V: 5; VI: 16. Кн. IV: III: 4;

IV: 36; VI: 6пр. Кн. I: III: 3, 4,
6, 12. Кн. II: IV: 9

індивіда Кн. I: VI: 3

конкретна Кн. II: VI: 6. Кн. II:
IV: 9

моральна Кн. II: V: 4. Кн. III: V: 1

її життя Кн. II: IV: 1. Кн. I:
VI: 2

її індивідуальність Кн. I: II:
8

її найвища турбота Кн. II: IV:
1. Кн. I: VI: 2

<її якості> Кн. I: II: 9

має потребу в універсальній
спонукальній силі Кн. II: IV: 1

найостаннішого з громадян Кн.
III: XIV: 1

найпершого магістрата Кн. III:
XIV: 1

нездатна до суспільного життя
Кн. IV: VIII: 32. ГР: 18

окрема Кн. II: IV: 10; VII: 7;
XI: 4пр. Кн. I: VI: 11. Кн. II: II: 7

її справжнє становище Кн. II:

- IV: 10. *Кн. I: VI: 11*
 о-ть громадська *Кн. I: VI: 9. Кн. I: III: 4*
 посадові *Кн. II: IX: 3. Кн. II: III: 8*
 приватна (particulier) *Кн. I: IV: 1, 10, 11; V: 1; VI: 6, 9; VII: 2. Кн. II: IV: 2, 6; V: 1; VI: 10. Кн. III: III: 2; IV: 1; VIII: 2, 7; X: 9. Кн. IV: IV: 31. Кн. I: III: 4, 5, 7; V: 8, 17; VI: 3; VII: 2, 4, 8. Кн. II: II: 11; IV: 7; V: 3. ФР: 4*
 життя і свобода п.о. *Кн. II: IV: 2. Кн. I: VI: 3*
 землі п.о. *Кн. I: IX: 5. Кн. I: III: 11*
 має право на власну землю *Кн. I: IX: 7. Кн. I: III: 13*
 майно п-х о-б *Кн. I: IV: 11; IX: 6. Кн. I: III: 12; V: 3, 4*
 особистість п.о. *Кн. I: IV: 11. ФР: 4*
 поєдинки п-х о-б *Кн. I: IV: 9*
 як підданий *Кн. III: I: 11. Кн. I: III: 7*
 суспільна *Кн. II: IV: 2. Кн. III: I: 4; VIII: 2. Кн. I: VI: 3*
 праця членів с.о. *Кн. III: VIII: 2*
 фізична *Кн. III: VI: 1*
 юридична, або держава *Кн. I: VII: 7. Кн. I: III: 6*
 (див. також Відчуження, Володіння, Воля I, Воля III, Держава, Єдність, Згода, Інтерес, Майно, Народ, Обов'язок, Поєднання, Право, Принцес, Провідник, Процес, Рід, Розум, Свобода, Сила, Страх, Суверен, Трибуни, Угода, Уряд, Урядування, Ціле, Щастя)
 Особистість (див. Особа)
 Охлократія (ochlocratie) *Кн. III: X: 8*
 Пакт (pact)
 засадничий *Кн. I: IX: 8. Кн. I: III: 7, 14; VII: 1*
як єдине джерело сили закону Кн. II: IV: 4
як основа дійсного політичного тіла Кн. I: VII: 1
 суспільний *Кн. II: IV: 1, 3; V: 4;*
- VI; 1. *Кн. III: X: 6; XVIII: 9. Кн. IV: II: 5; VIII: 31. Кн. I: III: 3; V: 18; VI: 2, 4, 9. Кн. II: IV: 12. ГР: 16*
 порушення *Кн. I: VI: 4*
 сутність *Кн. I: VI: 8. Кн. I: III: 3*
 укладання *Кн. IV: II: 6*
 чинність *Кн. IV: II: 6*
 (див. також Духовенство, Згода, Обов'язок, Природа)
 Палата (chambre) *Кн. III: XVII: 6*
 дорадчі королівські *Кн. IV: III: 9*
 Громад як проста комісія *Кн. III: XVII: 6*
 Пан (див. Володар)
 Панування (domination) *Кн. I: II: 16*
 агальної волі *Кн. IV: II: 1*
 Парламент (parlement) *Кн. III: IX: 4пр.*
 англійський *Кн. III: XIV: 1пр.; XVII: 6*
 Пастирі людські (pasteurs d'hommes) *Кн. I: II: 6*
 (див. також Природа)
 Патриціат (patriciat) *Кн. III: X: 3пр. Кн. IV: IV: 24*
 венеційський *Кн. IV: III: 6*
 Патриції (patriciens) *Кн. III: X: 3пр. Кн. IV: II: 2; IV: 24, 26, 28, 31, 33; V: 5*
 корпорація п. *Кн. III: X: 3пр.*
 пихаті *Кн. IV: V: 3*
 (див. також Стан)
 Перевага, вигода II, преференція*] (avantage, préférence) *Кн. I: IX: 5. Кн. II: IV: 8; VII: 9. Кн. III: VI: 15. Кн. IV: III: 4; IV: 24, 30. Кн. I: III: 11; V: 2; VI: 9. Кн. III: II: 13. ГР: 24*
 зумовлені подвійним відношенням < громадян > *Кн. I: III: 6*
 п-и аристократії *Кн. III: V: 5*
 природної *Кн. I: VIII: 1. Кн. I: III: 8*
 людей *Кн. I: II: 16*
 * суспільна *Кн. III: V: 5*
 * щодо самого себе *Кн. II: IV: 5. Кн. I: VI: 6*
 (див. також Воля III, Уряд)
 Предсуд (préjugé) *Кн. II: VIII: 3.*

- Кн. III: XII: 2. *Кн. II: III: 2*
 закони й п-и давнини Кн. III: XI: 5
 Переможений (vaincu) Кн. II: V: 3.
 Кн. IV: VIII: 27
 (аеа. оаеі Домовленість, Закон,
 Переможець, Право, Стан)
 Переможець (vainqueur) Кн. I: IV:
 7, 12, 13. Кн. IV: VIII: 27. *Кн. I:
 V: 10, 12*
 Бог-п. Кн. IV: VIII: 4
не володіє правом вбивати пере-
можених Кн. I: V: 12
 (див. також Вигода I, Стан)
 Пильність (vigilance) Кн. III: IV: 7
 Письменство (див. Література)
 Підданий (sujet) Кн. I: IV: 11; IX:
 5. Кн. II: IV: 4, 9; VI: 6; VIII: 5;
 IX: 2. Кн. III: I: 9; VII: 4, 11;
 XVII: 4. Кн. IV: III: 6; VIII: 32,
 34пр. *Кн. I: II: 14; V: 14; VI: 5,
 10. Кн. II: III: 8; IV: 9. ГР: 18.
 ШП: 3*
 визначення Кн. I: VI: 9. *Кн. I:
 III: 4*
 деспота Кн. I: IV: 3
 землі п-х Кн. I: IX: 5. *Кн. I: III: 11*
Імперії Кн. I: II: 16
 короля Кн. I: IV: 2
 має обов'язки стосовно суверена
 Кн. I: VII: 2, 6. *Кн. I: III: 6*
 надлишки, створювані п-и Кн.
 III: VIII: 7
 повелителя Кн. I: VI: 9пр.
 (див. також Вигода I, Влада, Во-
 ля III, Деспотизм, Закон, Суве-
 рен, Інтерес, Місто, Мовчання,
 Обов'язок, Особа, Покірність,
 Право, Принцепс, Уряд, Щастя)
 Підкуп (corruption) Кн. III: VI: 11
 (див. також Законодавець)
 Підтримка (assistance) *Кн. II: III: 21*
з боку інших людей Кн. I: II: 2
дійсна Кн. I: II: 4
 Пірати, корсарі (corsaires, pyrates)
 Кн. II: X: 2. *Кн. I: II: 17; II:
 III: 15*
 Плебеї (plébéiens) Кн. III: X: 3пр.
 Кн. IV: II: 2; IV: 26, 28
 Плебіцит (plébiscite) Кн. III: XV:
 6. Кн. IV: IV: 31
 народні К: IV: II: 2
 Повага (estime)
 до старих законів Кн. III: XI: 5
 суспільна Кн. III: V: 5
 Повалення, вигнання (expulsion)
 Кн. II: II: 5
 Повелитель (prince) Кн. I: 2; II: 9.
 Кн. III: VI: 5, 6, 8, 10, 14, 15;
 VIII: 15; X: 9. Кн. IV: VIII: 35.
Кн. I: V: 7. Кн. II: II: 8; III: 12
 безпосередня користь п-в Кн. III:
 VI: 5
 великий Кн. II: VII: 2. *Кн. II:
 II: 2*
 здібності п-в Кн. III: VI: 10
 люди, що царюють замість п-в
 Кн. III: VI: 14
 навчання молодих п-в Кн. III: VI:
 13
 найбільший інтерес п-в Кн. III:
 VI: 5
 рада п. Кн. III: VIII: 15
 царювання обмежених або тупих
 п-в Кн. III: VI: 16
 (див. також Багатство, Воля III,
 Користь, Підданий, Розкіш)
 Повноваження (jurisdiction, pouvoir,
 rang, ressort) Кн. II: XI: 2. Кн.
 III: V: 5пр. Кн. IV: V: 3; VI: 13.
Кн. II: III: 13; VI: 2
законодавця Кн. II: II: 11
 уряду Кн. III: XIV: 1
 щодо відносин із зарубіжними
 країнами Кн. II: II: 2
 (див. також Марістрат)
 Повстання (révolte) Кн. III: VIII: 15.
 Кн. IV: VIII: 5
 Податки (taxes, tributs)
 збільшення Кн. II: IX: 2. *Кн. II:
 II: 8*
 суспільні Кн. III: VIII: 4
 тягар п. Кн. III: VIII: 5
 циркуляція п. Кн. III: VIII: 4
 (див. також Право, Свобода)
 Поєднання (див. Єдність)
 Пожадливість (cupidité) Кн. II: XI:
 2. *Кн. II: VI: 2*
людська Кн. I: II: 2
 ненаситна Кн. IV: IV: 19
 Покарання, кара (peine) Кн. I: IX:

4. Кн. II: V: 7; IX: 3; XII: 4. Кн. IV: VII: 8. *Кн. II: V: 5*
 блюзнірів Кн. IV: VIII: 5пр.
 небесна Кн. III: VI: 17
 тих, хто чинить зле Кн. IV: VIII: 33. *ГР: 20*
- Покірність, покiрливiсть[*], покора[**] (obeissance, r signation, soumission) Кн. I: III: 1; VII: 8. Кн. IV: VIII: 26. *Кн. I: III: 7. Кн. II: II: 8. ГР: 11*
 беззастережна п. як цiлюючий засiб Кн. III: VI: 17
добровiльна п. народу Кн. II: II: 8
 законoвi Кн. I: VIII: 3. *ГР: 7*
 ** лицемiрна Кн. IV: VIII: 8
 ** необмежена Кн. I: IV: 6. *Кн. I: V: 10*
несумiсна з природою людини Кн. I: V: 10
повелiнням Кн. I: V: 8
 повна i постiйна п. пiдданих Кн. III: VI: 5
 узгодження п. i свободи Кн. III: XIII: 5
- Полiтеїзм (polith isme) Кн. IV: VIII: 2
 Полiтик [полiтичний дiяч] (politique)
 справжнiй Кн. II: VII: 11. *Кн. II: II: 14*
 таланти п. Кн. II: IX: 5
- Полiтика (politique) Кн. I: 2. Кн. IV: VIII: 13. *Кн. I: IV: 6*
 i релiгiя Кн. II: VIII: 11. *Кн. II: II: 15*
 як мистецтво Кн. II: III: 2пр.
 (див. також Інституцiя, Релiгiя)
- Полiтики [автори полiтичних творiв] (politiques) Кн. II: II: 2. Кн. III: VI: 5пр.; VII: 3. *Кн. II: V: 6*
- Полiтiя, устрiй (police) Кн. III: VIII: 8. Кн. IV: I: 3; IV: 4
 гарна Кн. III: VIII: 8
 неможливiсть г.п. в християнськiй державi Кн. IV: VIII: 10
 добра Кн. I: IV: 9
 змiнення п. Кн. IV: IV: 10
 можливiсть п. Кн. III: VIII: 7
 (див. також. Історiя, Нерiвнiсть, Система)
- Полiцiя (police) *Кн. II: V: 4*
 Положення (див. Принцип)
 Помилування (gr ce) Кн. II: V: 7. Кн. IV: IV: 12
 (див. також Потреба, Право)
 Поняття вродженi (notions inn es)
К: I: II: 11
- Порок (див. Вада)
- Посада (place) Кн. II: VII: 4. Кн. III: I: 6; VI: 6; XVII: 3. Кн. IV: IV: 21, 30; Кн. VI: 8; VII: 34пр. *Кн. II: II: 4*
 засновника республiки Кн. II: VII: 4. *Кн. II: II: 4*
 п-ди магістратiв-посередникiв Кн. III: VII: 5
 провiднi п-ди Кн. III: VI: 8
 трибуни Кн. III: XV: 8
 подiбнiсть п-д консулiв i т. Кн. III: XIV: 1пр.
 цензорськi Кн. IV: VII: 5
- Потреба (besoin) Кн. I: II: 3; VII: 7. Кн. II: IV: 1, 10; VI: 2, 10; X: 5. Кн. III: XV: 9. Кн. IV: V: 7. Кн. I: II: 2; V: 5; VI: 11. *Кн. II: III: 8; IV: 2*
виправлення загальної волi Кн. I: VII: 4
 дiтей у батькiвськiй пiдтримцi Кн. I: II: 1
 нагальна п. диктатури Кн. IV: VI: 13
 народу Кн. III: II: 3
 п-и людини *Кн. I: II: 2*
природнi Кн. I: II: 2
 п-и суспiльного стану *Кн. I: II: 18*
 п-и суспiльства i природна потрема *Кн. II: III: 21*
 пожертвувати життям заради обов'язку Кн. IV: VIII: 32
 справжня Кн. IV: VI: 9
 у голосуваннi Кн. IV: IV: 27
 у партикулярних напученнях *Кн. I: II: 12*
 у помилуваннi Кн. II: V: 7
 у формальнiй процедурi Кн. III: XIII: 1
 (див. також Особа, Право, Суспiльство, Тiло)

- Потрясіння (secousses, troubles) Кн. II: VIII: 4; IX: 4. *Кн. II: III: 4, 9*
- Походи хрестові (croisades) Кн. IV: VIII: 29. *ГР: 14*
як повернення до язичництва Кн. IV: VIII: 29
- Почуттєвість спільна (sensibilité) *Кн. I: VII: 2*
(див. також Тіло)
- Почуття, відчуття (sentiment) Кн. I: VII: 1. *Кн. I: II: 3; III: 8; VIII: 2 в. щастя Кн. II: III: 4 істинне, але невизраєне Кн. II: IV: 14 людської слабкості Кн. I: II: 2 людськості Кн. I: II: 8 природні Кн. I: V: 4*
- псування п-в і уявлень Кн. IV: VIII: 1
спільне Кн. I: II: 8 спільного існування Кн. I: II: 8
(див. також Любов, Приязнь усе-загальна)
- Правило (règle) Кн. III: II: 6; VI: 14; VIII: 7; XIII: 3. Кн. IV: IV: 22. *Кн. I: II: 3, 14; V: 1, 4; VI: 8. Кн. II: III: 13, 20; IV: 15, 16*
встановлені загальною волею Кн. III: V: 7
засадничі Кн. II: VII: 9. Кн. II: II: 13
<керівне для> людських урядів *Кн. I: V: 7*
п-а поведінки *Кн. I: II: 15; V: 3*
партикулярне *Кн. II: IV: 17*
суспільного життя Кн. II: VII: 1. Кн. II: II: 1
- Право (droit) Кн. I: 1; I: 2; III: 2, 3; IV: 1, 6, 11-13; VI: 9пр.; IX: 2, 3, 8. Кн. II: V: 3; VI: 6. Кн. III: I: 19, 20; VI: 1; VII: 5; XV: 7, 9; XVI: 2; XVIII: 4. Кн. IV: III: 9; IV: 31; VIII: 4, 4пр., 12, 31, 34пр. *Кн. I: III: 1, 8, 12; V: 1, 4, 5, 8, 10-12, 16, 18; VI: 11; VII: 2. Кн. II: II: 6, 7; III: 1. ГР: 8, 16, 24. IIII: 1. ФР: 4*
батька Кн. I: V: 7
божевілля і п. Кн. I: IV: 4
вбити переможеного (полонено-
- го) Кн. I: IV: 7, 8, 12. *Кн. I: V: 11. ФР: 4*
є химерним і варварським Кн. I: V: 11
вести війну Кн. II: II: 2
висловлювати думку Кн. IV: I: 7
відкликання закону Кн. II: II: 10
відповідні п-а громадянина і суверена Кн. II: IV: 2, 8. *Кн. I: VI: 4*
війни Кн. I: IV: 10пр., 13. Кн. II: V: 3. *Кн. I: V: 11*
і завоювань Кн. IV: IX
власності Кн. I: VIII: 2; IX: 2, 4. *Кн. I: III: 9; V: 4, 8. Кн. II: IV: 16*
володіти Кн. IV: VIII: 4пр.
голосу Кн. I: 3. Кн. IV: I: 7; IV: 21
громадянське божествене (пози-тивне божествене) Кн. IV: VIII: 15
державне Кн. I: II: 4пр. Кн. IV: IX. дійсне Кн. I: IX: 6. *Кн. I: III: 12*
життя і смерті Кн. I: IV: 12
завоювання Кн. I: IV: 12
законне Кн. IV: VIII: 4
захищати оселю Кн. IV: IV: 17
і факт Кн. I: II: 4. Кн. II: VII: 2. Кн. III: XVI: 1. *Кн. I: V: 18. Кн. II: II: 2*
майнове і особисте Кн. I: IX: 5. *Кн. I: III: 11*
міжнародне Кн. IV: IX
на королівську владу Кн. III: X: 9
на чиєсь життя Кн. I: IV: 11, 13. *ФР: 4*
надані природним законом Кн. I: II: 10
найсильнішого Кн. I: III: 1, 2; IV: 12; IX: 2
народження Кн. II: III: 12
не любити нікого Кн. I: II: 15
необмежене п. на все Кн. I: VIII: 2; IX: 2. *Кн. I: III: 9*
непридатне для суспільства Кн. IV: VIII: 16
особливе Кн. II: IV: 6. *Кн. I: VI: 7*
п-а громадянства Кн. IV: VIII: 7
п-а народу Кн. II: II: 6
п-а суверена і громадян Кн. II: IV: 2, 8. *Кн. I: VI: 9*
п-а уряду Кн. III: XII: 4
паритет п-в Кн. IV: VIII: 4

переводити громадян з триби в трибу Кн. IV: IV: 11
перетворювати переможених на рабів Кн. I: IV: 12

передбачає хибне коло Кн. I: IV: 12

писане Кн. II: II: 4

повсюдність дії одного й того ж п. Кн. III: XIII: 8

позитивне Кн. II: IV: 13

політичне Кн. II: II: 5. Кн. I: IV: 1

помилування Кн. II: V: 7

приватної особи Кн. I: IV: 11

прийняти закон Кн. II: VII: 6

приректи на смерть Кн. II: V: 6

природне Кн. I: IV: 9. Кн. I: II: 16; V: 2, 8, 9; VI: 4. Кн. II: IV: 12, 14. ГР: 9. ШП: 3

божествене Кн. IV: VIII: 15

раціональне Кн. II: IV: 14

рабовласництва Кн. I: IV: 7, 12, 14. Кн. III: XV: 11. Кн. I: V: 18

розпоряджатись власним життям Кн. II: V: 1

розпоряджатись свободою Кн. I: IV: 5

священне Кн. I: I: 2

стягувати податки Кн. II: II: 2

суверена і власника на одну й ту ж землю Кн. I: IX: 6. Кн. I: III: 12

суверена щодо підданих Кн. IV: VIII: 31

суверенітету Кн. I: IX: 5. Кн. I: III: 11

суспільне Кн. I: V: 9

схвалювати закони Кн. II: VII: 7. Кн. II: II: 7

того, хто першим захопив Кн. I: VIII: 2; IX: 1-4. Кн. I: III: 9, 10; V: 8, 9

і потреба та праця Кн. I: IX: 4. Кн. I: V: 8

успадковується кожною силою, що переважає Кн. I: III: 3

успадкування корони Кн. III: VI: 12

чинити суд Кн. II: II: 2

члена об'єднання Кн. I: VI: 7

(див. також Батько, Війна, Гро-

мадянин, Діти, Домовленість, Коміції, Король, Лад, Людина, Обов'язок Особа, Переможець, Принцепс, Принцип, Рабство, Релігія, Рівність, Сенат, Сила, Спільнота, Суверен, Суверенітет, Трибуни, Угода, Уряд, Християнство)

Праця (travail) Кн. I: IX: 4. Кн. III: VIII: 2, 3, 7, 8, 14; XV: 9

велика Кн. II: X: 2. Кн. III: VI: 13. Кн. II: III: 15

людська Кн. III: VIII: 7

найменші витрати п. Кн. III: VIII: 7

членів держави Кн. I: VII: 3

як ознака власності Кн. I: IX: 3. Кн. I: V: 9

(див. також Єдність, Життя, Особа, Право, Схильність)

Представники (représentants) Кн. III: XIV: 1; XV: 1, 6

народ і п. Кн. III: XV: 11

першопричини існування п. Кн. III: XV: 11

(див. також Вибори, Депутати, Трибуни)

Преперенції (див. Перевага)

Привілеї (privilèges) Кн. II: VI: 6. Кн. III: I: 20. Кн. II: IV: 9

Принцепс (prince) Кн. I: IV: 11; IX: 4. Кн. II: V: 2. Кн. III: I: 6, 19, 20; II: 9; IV: 1; V: 5пр.; VI: 14; X: 7; XIV: 2; XVI: 2; XVIII: 4, 5. Кн. IV: III: 5; VII: 1; VIII: 10; 12; 35. Кн. I: V: 7, 8, 14. ФР: 4

або магістрат – визначення Кн. III: I: 7

абсолютний і самочинний акт п. Кн. III: I: 19

зв'язок між п. і сувереном Кн. III: VII: 4; X: 1. Кн. IV: IV: 1, 3

і актуальний зверхник над ним Кн. III: XIV: 2

і закони Кн. II: VI: 7. Кн. II: IV: 10

і суспільна угода Кн. III: X: 1

народ і п. Кн. III: VII: 4. Кн. IV: V: 1

- панівна сила волі п. є суспільною силою Кн. III: I: 19
права, надані п-ові Кн. III: XVIII: 4
сенату Кн. IV: IV: 31
співвідношення п. і підданих Кн. III: VI: 6
справедливий Кн. I: IV: 11. *ФР*: 4
як депозитор виконавчої влади Кн. III: VI: 1
як моральна і колективна особа Кн. III: VI: 1
як первосвященик Кн. IV: VIII: 18, 35
як узурпатор влади суверена Кн. III: X: 6
(див. також Вибори, Вигода, Воля I, Воля III, Влада, Єдність, Монарх, Обов'язок, Пропорція, Суверен)
- Принцип, максима, основа, положення[*] (*principe, maxime*) Кн. I: III: 1; IV: 11; VIII: 1. Кн. II: II: 5; IV: 8; XI: 5. Кн. III: I: 3; III: 8; IV: 4, 6; VI: 4, 5пр.; VIII: 1, 4, 8; X: 3пр.; XVII: 7. Кн. IV: I: 1; II: 4, 10; III: 10; IV: 10, 35; VII: 3. *Кн. I: I: II: 3; III: 8; IV: 2; V: 8пр.; VI: 9; VII: 3. Кн. II: II: 4; IV: 14; VI: 3, 4, 16. ШП: 3 великі п-и справедливості Кн. II: II: 13*
внутрішні Кн. I: III: 7
** громадянського права Кн. I: VII: 1. Кн. I: I; III: 5*
довільні Кн. I: VII: 1
загальні Кн. IV: II: 11
засадничі* Кн. III: II: 5
істинні Кн. II: II: 5
політичного права Кн. IV: IX
істинні п-и справедливого і несправедливого Кн. II: IV: 17
книжкові Кн. III: IX: 4пр.
о. невідчужуваності й неподільності суверенітету Кн. II: II: 1
п-и народів-завойовників Кн. II: III: 7
поведінки Кн. I: IV: 11
політична м. і правовий постулат Кн. III: XVIII: 3
розумні політичні м-и Кн. II:
- VII: 9
(див. також Демократія, Держава, Закон, Лад, Релігія, Пакт, Припис, Суспільство, Угода, Чеснота)
- Припис (*prescription*)
самочинні п-и людини Кн. II: VI: 6. *Кн. II: IV: 11*
священні п-и релігій Кн. I: II: 13
суспільного розуму Кн. I: VII: 3
формальні Кн. III: XIII: 2. Кн. I: V: 15
щодо ставлення до інших [«золоте правило»] Кн. II: IV: 16
не може бути основою справедливості Кн. II: IV: 16
(див. також Закон, Обов'язок, Самозбереження)
- Природа (*nature*) Кн. I: I: 2; II: 7; IV: 10; IX: 4, 8. Кн. II: IV: 1, 5; VII: 1, 3; IX: 1; XI: 2пр. Кн. III: VI: 16; XV: 10. Кн. IV: II: 5; VII: 3; VIII: 2. *Кн. I: II: 2, 9; III: 1, 2, 5, 14; IV: 6; V: 2, 4, 7, 8, 16; VI: 2, 3, 6; VII: 1. Кн. II: II: 1, 3, 9, 10; III: 7, 15; IV: 14*
волі *Кн. II: II: 10*
загальної Кн. II: IV: 6. *Кн. I: VI: 7*
заклик п. Кн. I: VII: 2.
і життя Кн. II: V: 2
лагідний голос п. Кн. I: II: 6
людських пастирів Кн. I: II: 6. *Кн. II: II: 1*
народів Кн. I: II: 6
політичного тіла Кн. I: VII: 2
речей Кн. I: IV: 11. Кн. II: VI: 2; XI: 5. *Кн. I: IV: 3. Кн. II: IV: 1; VI: 4*
сім'ї Кн. I: V: 5
суспільного пакту Кн. II: IV: 8. *Кн. I: VI: 9*
Творець п. ФР: 3
цілі п. Кн. I: IV: 5
(див. також Війна, Влада, Володіння, Воля III, Ворог, Голос, Закон, Зло, Конституція, Магістрат, Мистецтво, Покірність, Раб, Самозбереження, Свобода, Тіло, Трактат I, Трибунат, Цар)

- Пристрасть (passion) Кн. I: II: 5, 15.
Кн. II: III: 20
жахливі й руйнівні Кн. I: II: 11
людські Кн. II: VII: 1. Кн. I: II:
2. Кн. II: II: 1
партикулярні Кн. II: IV: 17
провідника і членів суспільства
Кн. I: V: 6
розвиток п-й Кн. I: II: 8
(див. також Законодавець, Мовчан-
ня, Рід)
- Присуд (judgement) Кн. III: XII: 4.
Кн.-IV: VII: 6, 8. Кн. I: VII: 3
загальної волі Кн. II: IV: 10
народу Кн. II: V: 3
публічний Кн. IV: VII: 6
(див. також Цензори)
- Присяга (serment) Кн. I: III: 7. Кн.
II: II: 11: 16
військова Кн. I: IV: 10пр.
вірності (hommage) Кн. IV: VIII:
6. ГР: 7
- Причастя (communion) ШП: 1, 3
і відлучення від п. Кн. IV: VIII:
12пр.
(див. також Наслідок)
- Причина (cause, raison) Кн. I: II: 8;
III: 2. Кн. II: IV: 4. Кн. III: XV:
5. Кн. IV: IV: 17. Кн. I: II: 17.
Кн. II: V: 5
ніщо не відбувається без п. Кн.
I: VI: 5
висока Кн. II: VII: 11. Кн. II: II: 4
найперша п. оборонних війн Кн.
II: X: 1
найперша п. наступальних війн
Кн. II: X: 1
розбіжностей між рисами урядів
Кн. III: II: 1
(див. також Наслідок, Револю-
ція, Розум)
- Приязнь всезагальна (bienveillance
universelle) Кн. I: II: 2
її відчуття Кн. I: II: 2
її необхідність Кн. I: II: 2
- Провідник (chef) Кн. I: II: 5. Кн.
II: IV: 6; IX: 3. Кн. III: I: 17; V:
8; VI: 10, 12; IX: 4пр.; XVII: 3;
XVIII: 3. Кн. IV: IV: 3, 23; VIII:
2. Кн. I: V: 13; VI: 7. Кн. II: II:
- 9; III: 8, 12. ГР: 10. ШП: 4
і добробут та злидні приват-
них осіб Кн. I: V: 6
верховний Кн. IV: VI: 4
видимий Кн. IV: VII: 9
два п-и Кн. IV: VIII: 16. ГР: 3
довічий Кн. IV: III: 6
і громадяни Кн. I: V: 13
кількість п-в Кн. III: II: 12
накази п-в Кн. II: I: 4
народного уряду Кн. III: VII: 1
народу Кн. III: VIII: 15
незворушність п-в Кн. III: IX:
4пр.
обмежений Кн. III: VI: 10
п-и людей Кн. I: II: 6; IX: 5. Кн. I:
III: 11. Кн. II: II: 1
п-и республік Кн. II: VII: 2. Кн. II:
II: 2
п-и, що урядують замість наро-
ду Кн. III: X: 3пр.
– самодержець Кн. III: VII: 1
справедливі (й помірковані) Кн.
IV: VIII: 24. ГР: 10
(див. також Акт, Батько, Вибори,
Влада, Зібрання, Інтерес,
Любов, Мовчання, Народ, Обо-
в'язок, Пристрасть, Церква)
- Прогрес (progrès) Кн. III: X: 3пр.
зворотний Кн. III: X: 3
наших найвищих здатностей
Кн. I: II: 7
сутнісна і згубна для нього
вада Кн. I: II: 7
суспільства
заглушає людськість у сер-
цях Кн. I: II: 8
- Пролетар (prolétaire) Кн. IV: IV: 18
злиденний Кн. IV: IV: 9
найостанніший Кн. IV: IV: 31
- Промисловість (industrie) Кн. II:
XI: 4 Кн. II: VI: 3
- Проповідник політичний (sermo-
nier politique) Кн. III: VI: 5
- Пропорційність (див. Пропорція)
- Пропорція, пропорційність (propor-
tion) Кн. II: X: 1. Кн. III: I: 9, 10,
17. Кн. IV: II: 11. Кн. II: III: 14
безперервна Кн. III: I: 8
між сувереном, принцепсом і

- народом Кн. III: I: 5
взаємна п. сили і волі уряду Кн. III: II: 13
загальні п-ї Кн. III: VI: 6
між кількістю землі й кількістю людей Кн. II: X: 2. *Кн. II: III: 15*
точна п. конститутивних частин держави Кн. IV: V: 1
- Просвіта народу (lumières) Кн. II: VI: 10. *Кн. I: VII: 4*
- Протестанти (protestants) III: 3, 4
французькі III: 3
- Прощітання (prospérité)
справжнє п. народів Кн. III: IX: 4пр.
(див. також Свобода)
- Процес судовий (proces) Кн. II: IV: 6. *Кн. I: VI: 7*
між приватними особами і народом Кн. II: IV: 6. *Кн. I: VII: 6*
сторона п. Кн. II: IV: 6, 7. *Кн. I: VI: 7, 8*
- Прошарки (ordres) Кн. I: VI: 9пр.
- Раб (esclave) Кн. I: I: 1; II: 8; IV: 2, 6, 12, 13; V: 1. Кн. III: IV: 5; XII: 3; XV: 5, 9-11. Кн. IV: II: 5; VIII: 26. *Кн. I: II: 17; III: I: V: 10. ГР: 11*
довічні Кн. I: V: 10
за природою Кн. I: II: 8
і боягузство Кн. I: II: 8
мерзенні Кн. III: XII: 2
опінії Кн. III: IV: 5
усупереч природі Кн. I: II: 8
череда р-в і тіло нації Кн. I: V: 15
(див. також Влада, Володар, Домовленість, Сила, Фінанси, Християни)
- Рабство (esclavage) Кн. I: II: 7, 8; IV: 13. Кн. II: XI: 5. Кн. IV: II: 3; IV: 8. *Кн. I: V: 12. Кн. II: III: 4, 5; VI: 4*
визначення Кн. I: VIII: 3
за Гроцієм Кн. I: II: 4
і злидні Кн. III: XV: 9
і право Кн. I: IV: 14
і тиранія Кн. I: V: 18
суперечить природі Кн. I: V: 5
- Ради (conseils) Кн. III: I: 20; VIII: 15; XV: 1. Кн. IV: III: 10
Велика Р-а у Венеції Кн. IV: III: 6
Загальна Р-а у Женеві Кн. IV: III: 6
народу Кн. III: XII: 5
р-а Десяти у Венеції Кн. IV: V: 2, 5
р-а Спарти Кн. IV: VII: 8
(див. також Коміції, Повелитель)
- Ранг (range) Кн. II: X: 3. Кн. III: XV: 4. Кн. IV: IV: 29. *Кн. II: III: 16*
- Революція (révolution) Кн. II: VIII: 3-5. Кн. III: VIII: 7. *Кн. I: IV: 4. Кн. II: III: 3, 5*
в державі Кн. III: VI: 14
причини Кн. IV: IV: 1
в королівському уряді Кн. III: VI: 14
культу Кн. II: VII: 5пр.
майнових відносин Кн. IV: IV: 19
- Регенство (régence) Кн. III: VI: 12
урядування регентів Кн. I: V: 6
- Результат (див. Наслідок)
- Релігія (religion) Кн. II: XI: 4. Кн. IV: VIII: 6, 16, 31. *Кн. II: VI: 4. ГР: 1-4, 7, 9, 16, 24, 25. III: 3*
громадянина Кн. IV: VIII: 15. *ГР: 2, 24*
Євангелії Кн. IV: VIII: 15. *ГР: 2*
і встановлення громадянського ладу Кн. II: II: 15
і мораль Кн. I: II: 11
і політичне тіло Кн. IV: VIII: 14
і суспільство Кн. IV: VIII: 15. *ГР: 2, 9*
лам Кн. IV: VIII: 16. *ГР: 3*
людини Кн. IV: VIII: 15, 29. *ГР: 2, 9, 24*
і християнство Кн. IV: VIII: 20
не має зв'язків з політичним тілом Кн. IV: VIII: 21
як істинна р. Кн. IV: VIII: 20
як істинний теїзм Кн. IV: VIII: 15
найперших (стародавніх) народів Кн. IV: VIII: 15. *ГР: 2*
національна Кн. IV: VIII: 29, 35.

- ГР: 8, 14, 25
 нетерпима Кн. IV: VIII: 34пр.
 священника Кн. IV: VIII: 16. ГР: 3
 як інструмент політики Кн. II:
 VII: 12. Кн. II: II: 15
 як підвалина усякої держави
 Кн. IV: VIII: 14
 яка є основою усіх р-й світу ГР:
 24
 (див. також Божество, Вада, Дог-
 мати, Народ, Нація, Політика,
 Припис, Християнство, Язич-
 нийство)
- Ремесло (métier) Кн. IV: IV: 8. Кн.
 I: II: 17
- Республіка (republique) Кн. II: VI:
 9пр.; VII: 5. Кн. III: V: 5пр.; VI:
 14; VIII: 8; IX: 4пр. Кн. IV: II:
 2; III: 1, 6; IV: 3, 9, 20; VI: 7,
 10; VIII: 31пр.
 визначення Кн. I: VI: 9. Кн. II:
 VI: 9
 дрібні й велика Кн. I: II: 15
 загибель р. Кн. IV: IV: 7, 35
 захист для р. Кн. IV: IV: 9
 крах р. Кн. IV: V: 5
 народження р. Кн. III: X: 3пр.
 стародавні Кн. III: XV: 6
 форма
 найкраща можлива Кн. II:
 XII: 1. Кн. II: V: 1
 постійна Кн. III: X: 3пр.
 християнська
 (див. також Дух, Конституція,
 Консули, Курія, Посада, Провід-
 ники, Чеснота)
- Рівність (égalité) Кн. II: IV: 8; XI:
 1, 3. Кн. III: I: 12; VI: 6. Кн. IV:
 I: 1. Кн. I: VI: 9. Кн. II: III: 2;
 VI: 1, 2
 в правах і питаннях влади Кн.
 III: IV: 5
 визначення Кн. II: XI: 2. Кн. II:
 VI: 2
 за домовленістю і правом Кн. I:
 IX: 8. Кн. I: III: 14
 за суспільним становищем і май-
 ном Кн. III: IV: 5
 поверхова й оманлива Кн. I: IX:
 8пр.
- поглядів і майна Кн. IV: III: 7
 прав і хисту Кн. IV: III: 7
 правова
 породжує поняття справедли-
 вості Кн. II: IV: 5. Кн. I: VI: 6
 природна Кн. I: IX: 8. Кн. I: III:
 14; VII: 3
 сувора Кн. III: V: 9
 юридична і заснована на законі
 Кн. I: IX: 8. Кн. I: III: 14
 (див. також Влада, Воля III, За-
 кон, Законодавство, Людина)
- Рівновага (équilibre) Кн. III: X: 1.
 Кн. I: V: 5. Кн. II: III: 9
 між народами Кн. II: IX: 4
 між урядом і народом Кн. IV:
 V: 2
 (див. також Держава)
- Рід (genre)
 людський Кн. I: II: 5; VI: 1; IX:
 3. Кн. III: XV: 6. Кн. I: II: 2, 6,
 8, 10, 11, 13, 14; III: 2; V: 8. Кн.
 II: II: 1. ГР: 6, 23
 властива риса р.<л.> Кн. I:
 II: 15
 загальна точка зору р.<л.>
 Кн. I: II: 14
 загроза псування р.л. Кн. I:
 II: 15
 найбільше юаго як єдина
 пристрасть р.л. Кн. I: II: 14
 як моральна особа Кн. I: II: 8
 що розглядається абстрактно
 Кн. II: IV: 7
 (див. також Ворог, Домовленість,
 Любов, Мир, Свобода, Хиба)
- Рішення (décision, délibération, suf-
 frage) Кн. IV: II: 2, 9, 11; IV:
 34. Кн. I: II: 14; III: 13
 більшові Кн. IV: IV: 27
 виконання р. за аристократії Кн.
 III: V: 6
 загальної волі Кн. II: IV: 6
 законодавця Кн. II: VII: 11. Кн. II:
 II: 14
 народне Кн. I: V: 2; VII: 2. Кн.
 II: III: 1. Кн. I: III: 5
 народу Кн. IV: IV: 34. Кн. II: IV:
 8
 прийняття усенародних р-нь Кн.

- IV: II: 10
спільне р. є справедливим Кн. II: II: 7. *Кн. I: III: 5*
суверена Кн. II: II: 10
(див. також Коміції, Курія, Схильність, Триба)
- Розбійник (brigand) Кн. I: III: 3; IV: 11. *Кн. I: II: 17, 18. ФР: 4*
- Розкіш (luxe) Кн. II: XI: 2пр. Кн. III: IV: 5. Кн. IV: VIII: 24
в одязі Кн. III: VIII: 13
повелителя Кн. III: VIII: 7
та зніженість мешканців Сходу Кн. III: XVI: 9пр.
(див. також Нація)
- Розум (raison) Кн. I: IV: 11; VIII: 1; IX: 8. *Кн. I: II: 8, 18; III: 8; V: 7. Кн. II: III: 20; IV: 14*
видатний Кн. II: VII: 1. Кн. II: II: 1
власний р. магістрата Кн. I: V: 7
і спільне благо Кн. I: II: 10
приватних осіб Кн. II: VI: 10. *Кн. I: VII: 4*
як причина помилок Кн. I: II: 18
(див. також Авторитет, Закон, Людина, Нерівність, Припис, Справедливість)
- Рух (mouvement) Кн. II: V: 8. Кн. III: VI: 3
(див. також Машина, Тіло, Ціле)
- Русій (див. Двигун)
- Самолюбство (amour de nous-mêmes) *Кн. II: IV: 14*
- Самозбереження (propre conservation) *Кн. I: II: 5. Кн. II: III: 9*
засоби для с. Кн. I: II: 3. *Кн. I: III: 2*
політичного тіла Кн. II: VI: 1. *Кн. II: i*
спільне с. і загальний добробут людей *Кн. IV: I: 1*
турбота про с.
держави Кн. II: IV: 1. *Кн. I: VI: 2*
як найперший припис природи Кн. I: II: 14
як найперший закон людської природи Кн. I: II: 2
- (див. також Людина)
- Свобода (liberté) Кн. I: I: 2; II: 3; IV: 5, 7, 12; VI: 3. Кн. II: IV: 3, 9, 10; VIII: 4; X: 1, 5пр., 6XI: 1, 5. Кн. III: VIII: 1; XII: 2; XV: 7, 9, 10; XVI: 5. Кн. IV: II: 3, 9; V: 5. *Кн. I: III: 1; V: 10, 16, 17; VI: 4; VII: 3. Кн. II: II: 9; III: 12, 17; VI: 1, 4. ФР: 2*
визначення Кн. I: VIII: 3
відмова від с. і людська природа Кн. I: IV: 6
громадянська Кн. I: VIII: 2. Кн. II: XI: 2. Кн. III: I: 5. *Кн. I: III: 9; VI: 11. Кн. II: VI: 2*
як засада <політичної> спільноти Кн. II: IV: 17
законна Кн. I: V: 11
збільшення держави зменшує с. Кн. III: I: 11
і рабство Кн. III: XV: 10
іншого Кн. I: VII: 3
збереження власної с. за рахунок с.і. Кн. III: XV: 10
моральна Кн. I: VIII: 3
надає ціну життю Кн. I: V: 11
найдосконаліша Кн. IV: II: 8пр.
нестримна Кн. I: II: 7
передбачена домовленостями Кн. I: VI: 4
податки і с. Кн. III: XV: 2
політична Кн. III: I: 5
прибутки і с. Кн. III: XV: 9
приватної особи Кн. III: IX: 3
природна Кн. I: VI: 4; VIII: 2.
н. III: X: 6; XVIII: 9. Кн. I: III: 9
спільна *Кн. I: II: 2*
спокій і с. Кн. III: XIV: 2
справжньому процвітанню роду людського сприяє с., а не мир Кн. III: IX: 4пр.
суспільна
торгівля с.с. Кн. II: XI: 2пр.
та її втрата Кн. III: XV: 5. *Кн. I: V: 17*
узурпація с. Кн. I: V: 8
народу Кн. I: V: 17
філософський смисл слова с. Кн. I: VIII: 3
(див. також Відчуження, Во-

- ля III, Держава, Диктатор, Діти, Закон, Любов, Особа, Покірність, Право, Солдати, Справедливість)
- Священники (prêtres) Кн. IV: VIII: 10, 12pr., 34. III: 1
як світські володарі Кн. IV: VIII: 34
як справжні магістрати III: 1
(див. також Інтерес, Король, Магістрат, Релігія, Солдати)
- Селяни (paysans) Кн. IV: I: 1; III: 6
Сенат (sénat) Кн. II: V: 7. Кн. III: V: 2; VI: 14; XIV: 1. Кн. IV: II: 2, 3, 22, 24, 27, 31, 33, 37; V: 6; VI: 6, 12; VIII: 32pr. Кн. II: V: 2
влада с. Кн. IV: VI: 12
інтереси с. Кн. IV: IV: 26
корпорація с. Кн. III: VIII: 3pr.
мудрість с. Кн. III: V: 5pr.
права с. Кн. III: XV: 9
талант с. Кн. III: VI: 10. Кн. II: III: 12
(див. також Принцепс)
- Сенатори (sénateurs) Кн. III: V: 3, 6. Кн. IV: II: 3, 31
- Сенсорій спільний (sensorium commune) Кн. I: II: 9
- Серце (coeur) Кн. II: V: 7. Кн. III: IV: 7; XI: 3. Кн. IV: I: 5; VIII: 6. Кн. I: II: 7, 12, 15; V: 7. Кн. II: V: 6
справжнього громадянина Кн. IV: VIII: 31pr.
с-я громадян Кн. II: XII: 5. Кн. IV: VIII: 21
(див. також Влада, Прогрес)
- Сила (force) Кн. I: II: 3; III: 3; VI: 2, 3, 7, 8. Кн. II: II: 2; IV: 10; VII: 9, 10; IX: 5. Кн. III: I: 2, 9, 13; II: 8; VI: 4; VIII: 8, 15, 15pr.; XVI: 6. Кн. IV: IV: 1pr., 4pr.; VIII: 4pr. Кн. I: II: 4; III: 1-3; IV: 5, 6; V: 2, 8, 11; VI: 11. Кн. II: II: 4, 9, 14; III: 8, 10; VI: 1, 2. Кн. III: I: 2. I P: 9
або чеснота Кн. II: IV: 13
визначення Кн. I: III: 1
відцентрова Кн. II: IX: 4. Кн. II: III: 14
- влади Кн. II: XII: 5. Кн. II: V: 6
внутрішня с. морального зв'язку Кн. II: II: 15
громадянської спільноти Кн. I: IX: 1
загальна с. суспільства Кн. I: IV: 5
заргоза застосування Кн. I: III: 3
звички Кн. II: XII: 5. Кн. II: V: 6
і наслідок Кн. I: I: 2
і обов'язок Кн. I: III: 2
і право Кн. I: III: 1, 2, 4; IV: 1
і раби Кн. I: II: 8
людські Кн. II: VII: 8. Кн. I: II: 2. Кн. II: II: 12
максимум с. і слабкості уряду Кн. III: VII: 6
максимум с. народу Кн. II: X: 1. Кн. II: III: 14
максимум с. політичного тіла Кн. II: IX: 1. Кн. II: III: 9
малих держав Кн. III: XII: 6
мінімум відносної с., або дієвості уряду Кн. III: II: 9
народу Кн. III: VI: 5; VIII: 16
нові Кн. II: XII: 5. Кн. I: III: 2
опосередковуючі Кн. III: I: 8
партикулярна с. вол Кн. III: II: 9
приватної особи Кн. I: IX: 1. Кн. I: III: 10
природна Кн. I: V: 6. Кн. II: III: 19
публічна с. держави Кн. III: VI: 3
реальна с. при здійсненні суверенітету Кн. I: IX: 7. Кн. I: III: 13
спільна с., що підтримує державу Кн. I: IV: 1
суспільна Кн. II: IV: 8. Кн. III: I: 4, 20; V: 7; XVIII: 4. Кн. I: IV: 3; VI: 9. Кн. II: II: 6
взаємообернене становище с.с. і партикулярних сил Кн. III: VIII: 6
менша за суму партикулярних сил Кн. I: IV: 6
універсальна спонукальна Кн. III: IV: 1. Кн. I: VI: 2
<урядового> спротиву Кн. III: XIV: 2
урядування Кн. III: X: 4

- члена спільноти Кн. I: IX: 1. *Кн. I: III: 10*
 що потребується для приборкання народу Кн. III: II: 12
 (див. також Адміністрація, Батько, Влада, Власник, Володіння, Воля III, Держава, Дія I, Закон, Законодавство, Земля, Індивід, Інтерес, Людина, Моральність, Наслідок, Нерівність, Обов'язок, Особа, Пакт, Уряд, Право, Принцепс, Пропорція, Суверен, Тирания, Тіло, Трибунат, Ціле)
- Спільні, сильніші (*forts, plus forts*) Кн. III: VI: 8. *Кн. I: II: 10*
 світу цього Кн. II: XI: 2. *Кн. II: VI: 2*
- Система (*système*) Кн. I: IV: 9. Кн. III: I: 16. Кн. IV: VIII: 11, 13
 особлива с. устрою держави Кн. II: XI: 4. *Кн. II: VI: 3*
 політична Кн. IV: VIII: 8. *Кн. I: VII: 1*
 Магометова за каліфів Кн. IV: VIII: 11
 суспільна Кн. I: IX: 8. *Кн. I: III: 14*
 теологічна Кн. IV: VIII: 8
 (див. також Законодавство, Справа II, Філософ)
- Сім'я (*famile*) Кн. I: II: 3. Кн. IV: II: бр. *Кн. I: V: 2-5, 7. III: 3*
 велика Кн. I: V: 4
 у порівнянні з малою Кн. I: V: 4
 голови с-й Кн. III: V: 2
 патриційські Кн. III: V: 3
 сімейні відносини Кн. II: V: 4
 як найперший зразок політичних суспільств Кн. I: II: 1
 як різновид суспільства Кн. I: II: 1, 3
 (див. також Батько, Влада, Держава, Домовленість, Природа, Управління, Урядування)
- Слабкі, слабші (*foibles, plus foibles*) Кн. III: VI: 11. Кн. IV: VIII: 8. *Кн. I: II: 4. 10. Кн. II: II: 6; III: 9*
 пограбування с. Кн. I: II: 10
- Слава (*gloire*) Кн. II: VII: 1. Кн. IV: IV: 9; VI: 12
 країни Кн. IV: VIII: 25
 націй Кн. II: VIII: 2. Кн. II: III: 2
 (див. також Любов)
- Служба (*service*)
 батьківщини Кн. III: XVIII: 9пр.
 особиста Кн. III: XV: 2
 суспільна с. як головна справа громадян Кн. III: XV: 1
- Смерть (*mort*) Кн. II: VIII: 3. Кн. III: X: 1. *Кн. II: III: 3. GP: 9*
 батька Кн. I: V: 2
 королів Кн. III: VI: 12
 (див. також Право, Солдати, Суспільство)
- Совість (див. Сумління)
- Солдати (*soldats*) Кн. I: IV: 10. Кн. IV: IV: 18, 20; VIII: 27. *GP: 12. FP: 4*
 священика Кн. IV: VIII: 29. *GP: 14*
 християнські Кн. IV: VIII: 30. *GP: 15*
 що зневажають смерть Кн. IV: VIII: 24. *G: 10*
 як захисники свободи Кн. IV: IV: 17
- Софізм (*sophisme*) Кн. II: II: 5. Кн. III: VI: 15. *Кн. I: V: 16. Кн. II: II: 8; IV: 16*
- Софіст (*sophiste*) Кн. I: V: 11
- Спадщина (*patrimoine*) Кн. II: IX: 3. Кн. IV: VIII: 34пр. *Кн. II: III: 8*
 батьківська Кн. I: V: 4
- Співгромадянин (*concitoyen*) Кн. II: IX: 3. Кн. II: III: 8; IV: 14
- Співтовариства (*sociétés*)
 велике Кн. IV: I: 4
 малі Кн. IV: I: 4
- Спільнота (*communauté*) Кн. I: VI: 5; IX: 6. Кн. IV: VIII: 31. *Кн. I: III: 12; VII: 2. Кн. II: IV: 17. GP: 16*
 в період утворення Кн. I: IX: 1. *Кн. I: III: 10*
 громадянська (*citée*) Кн. I: MI: 9пр. Кн. II: IV: 1; XII: 3. Кн. III: XV: 2, 12. *Кн. I: III: 4. Кн. II: V: 2. GP: 19, 23*
 визначення Кн. I: VI: 9

- добре керована Кн. III: XV: 3
руйнація Кн. III: XIV: 2
супільний зв'язок г.с. і зв'язок сім'ї Кн. I: V: 7
формування Кн. II: VII: 10
що складається з кілької міст Кн. III: XIII: 6
- має право на все <майно> Кн. I: IX: 7. Кн. I: III: 13
священицька Кн. IV: VIII: 12пр.
(див. також Благо, Відчуження, Власність, Громадянин, Держава, Користь, Майно, Свобода, Сила, Суверен, Трибуна)
- Сповідання віри (див. Віросповідання)
- Споживання (consomation) Кн. III: VIII: 6
рівень с. Кн. III: VIII: 3, 9
стриманість у с. Кн. III: VIII: 11
- Спокій (див. Мир)
- Справа I (chose) Кн. II: VIII: 5. Кн. III: IV: 7. Кн. I: III: 6, 7
- Справа II, справи (affaires, entreprises, ouvrages) Кн. II: VIII: 2, 5; IX: 3. Кн. III: II: 11; I: Зпр.; XVII: 6. Кн. IV: II: 11, 22; VI: 11, 12. Кн. I: II: 8; IV: 5; VII: 2. Кн. II: II: 2. ГР: 11
встановлення законів Кн. I: II: 15. Кн. II: III: 8
державні Кн. IV: I: 1
знання с-ви Кн. IV: IV: 30
людські Кн. II: II: 15
негідна Кн. IV: IV: 34
партикулярна Кн. II: IV: 7, 9. Кн. I: VI: 8, 10
приватні Кн. IV: III: 10
стан с-в і межі природного порядку Кн. III: VIII: 7
створення (системи) законодавства Кн. II: IV: 10; VII: 8
судові Кн. III: XII: 4
супільні Кн. I: 3. Кн. II: VI: 9. Кн. III: IV: 2, 3; V: 2. Кн. IV: III: 10
загальне керівництво с.с. Кн. III: V: 10
і приватні Кн. IV: III: 10
(див. також Служба)
- Справедливість (justice) Кн. I; VIII: 1. Кн. II: IV: 7. Кн. III: X: 9. Кн. IV: III: 8; VIII: 32. Кн. I: II: 10, 14; III: 8; IV: 17. ГР: 18
начало с. Кн. II: IV: 5. Кн. I: VI: 6
універсальна с. походить лише від розуму Кн. II: VI: 2. Кн. II: IV: 2
закони с. Кн. II: VI: 2. Кн. II: IV: 2
об'єкт с. Кн. II: VI: 2. Кн. II: IV: 2
поєднання с. і щастя Кн. I: II: 18
і свобода як витвори закону Кн. I: VII: 3
справжні засади с. Кн. II: IV: 12
(див. також Бог, Закон, Інстинкт, Інтерес, Принцип, Припис, Людина, Рівність, Трактат I)
- Стан (état) Кн. I: IV: 9. Кн. I: II: 5, 6, 17
війни Кн. I: IV: 8, 13. Кн. I: II: 17; V: 11
безперервний між переможеним і переможцем Кн. I: V: 10
модифікований Кн. I: V: 12
природний Кн. IV: VIII: 19
миру Кн. I: IV: 8
первісний с. людини Кн. I: II: 2; III: 2; VII: 2
речей Кн. III: X: Зпр. Кн. I: II: 3; III: 7; V: 2
жалюгідний Кн. I: II: 18
найкращий Кн. I: II: 18
тваринний (abrutissement) Кн. I: II: 8
найповажніших патриціїв Кн. IV: IV: 9
(див. також Домовленість, Життя, Нрави, Потреба, Справа II)
- Становище фактичне (див. Факт)
- Старійшини (anciens) Кн. III: V: 2
- Стоїцизм (stoïcisme) Кн. IV: VIII: 27. ГР: 12
- Столиця (capitale) Кн. III: XII: 4; XIII: 7, 8
світу Кн. IV: IV: 4
слабкість с. Кн. IV: VI: 10

- як суверен* Кн. II: III: 13
 Страта (supplice) Кн. II: V: 6. Кн. IV: VIII: 32. *ГР: 19*
- Страх (crainte) Кн. III: XVIII: 4. Кн. II: IV: 14
заважає приватним особам Кн. I: V: 16
і сум'яття Кн. I: II: 10
 необґрунтований Кн. IV: VI: 10
 перед минулим Кн. II: VIII: 3. Кн. II: III: 3
 суспільства Кн. II: X: 4. Кн. II: III: 16
- Суверен (souverain) Кн. I: 3; II: 9; VII: 2, 6; IX: 1, 7. Кн. II: I: 3, 4; II: 2; IV: 4, 6, 8, 11; V: 1, 5; VI: 8, 9пр. Кн. III: I: 8, 9, 11, 14, 17; II: 9; III: 2; IV: 1; V: 1, 8; VII: 4; X: Зпр.; XI: 4, 5; XVI: 1, 2; XVII: 2, 4, 7; XVIII: 7. Кн. IV: VIII: 32, 34. *Кн. I: II: 5-7, 10, 13; IV: 5; VII: 5, 7, 9, 10. Кн. II: III: 13; IV: 11. ГР: 16, 24*
 взаємоспілкування підданих і с. Кн. III: I: 5, 11, 12; II: 2, 12. *ГР: 16*
 визначення Кн. I: VI: 9. *Кн. I: III: 5*
 відношення с. до держави Кн. II: XII: 1. Кн. III: I: 8; II: 1. *Кн. II: V: 1*
є виключно моральною особою Кн. I: IV: 1
є колективною істотою Кн. II: I: 2
 здійснення прав с. Кн. III: XV: 12 і гарантії виконання обов'язків його членами Кн. I: VII: 6. *Кн. I: III: 6, 7*
 і закон, якого він не може скасувати Кн. I: VII: 2. *Кн. I: III: 5*
 і суспільна угода Кн. I: VII: 2, 3 і уряд Кн. IV: V: 2
 має обов'язки перед іноземцем Кн. I: VII: 2, 3. *Кн. I: III: 5*
має суто абстрактне і колективне існування Кн. I: IV: 1
 може бути представленим лише самим собою Кн. II: I: 2
 не підвладний законам Кн. I: VI: 9
 підданий, с. і громадянин Кн. III: XIII: 5
- подвоєння с. Кн. III: I: 19. Кн. IV: VIII: 12
 природні с-и Кн. IV: VIII: 3
 розрізнення принцепса і с. Кн. III: II: 1
 самознищення с. Кн. I: VII: 3
 сила уряду і частота виявів с. Кн. III: XIII: 3
 складається виключно з приватних осіб Кн. I: VII: 5. *Кн. I: III: 6*
 спілкування між державою і с. Кн. III: I: 4
 стоїть над суддею і законом Кн. II: V: 7
 усі акти с. можуть бути лише законами Кн. III: I: 3
 юридичний і фактичний Кн. IV: IV: 21
 як суддя того, що є важливим для спільноти Кн. II: IV: 3
 (див. також Акт, Влада, Воля I, Громадянин, Деспот, Зверхник, Ідея, Інтерес, Компетенція, Культ, Народ, Підданий, Право, Принцепс, Пропорція, Рішення, Столиця, Тіло)
- Суверенітет (souveraineté) Кн. II: II: 2, 4; VII: 4. Кн. III: X: 1. Кн. IV: II: 6; III: 3. *Кн. II: II: 4, 5*
 визначення Кн. II: IV: 1. *Кн. I: IV: 1; VI: 2*
дійсна однак с. Кн. I: IV: 4
 є здійсненням загальної волі Кн. II: I: 2
є неподільним ФР: 1
 миттєве перетворення с. на демократію Кн. III: XVII: 5
 не може бути кимось представлений Кн. III: XV: 5
 ніколи не може відчужуватись Кн. II: I: 2. Кн. III: XV: 5
 права с. Кн. III: XII: 4
 функції с. Кн. III: II: 10
 (див. також Акт, Основа, Право, Сила)
- Сумління, совість (conscience) Кн. IV: VIII: 26. *ГР: 11*
 докори Кн. I: III: 3
 (див. також Голос)
- Суддя (juge) Кн. II: IV: 6, 7; V: 2. *Кн. I: VI: 7, 8. Кн. II: IV: 16*

- вирок с. Кн. II: V: 7
с. нравів є с. у питаннях честі
Кн. IV: VII: 3
(див. також Народ, Суверен)
- Суспільність (sociabilité) Кн. IV:
VIII: 32. ГР: 18
- Суспільство (société, publique) Кн.
II: I: 1; V: 4; VI: 10. Кн. III: VI:
8; VIII: 2. Кн. I: IV: 2; V: 3, 6,
13. Кн. II: II: 11. ГР: 1, 9
громадянське Кн. III: XV: 10
добре конституційоване Кн. II:
III: 13
добре упорядковане Кн. I: II: 18
загальне Кн. IV: VIII: 15. Кн. I:
II: 9. Кн. II: IV: 14, 17
і партикулярні Кн. I: II: 15
найперші зв'язки з с. Кн. I: II: 2
породжене обопільними пот-
ребами людей Кн. I: II: 4
природне і з. Кн. I: II: 18
засноване на законах Кн. III
захист з боку с. Кн. I: III: 6. Кн.
II: IV: 14.
- існування с. Кн. IV: VIII: 34
уможливлюється узгодже-
ністю партикулярних інтерес-
ів Кн. II: I: 1. Кн. I: IV: 2
людей Кн. IV: VIII: 22
найдосконаліше Кн. IV: VIII: 22.
ГР: 10
найперші Кн. III: V: 2
нетерпимих подібне до с. демо-
нів ГР: 22
особливе Кн. IV: VIII: 15
політичне Кн. I: II: 3. Кн. IV:
VIII: 2. Кн. I: V: 6
справжня основа с. Кн. I: V: 2
створення с. Кн. II: VII: 2. Кн. II:
II: 2
суверенне Кн. I: II: 10
форма с. і спільне благо Кн. I:
V: 18
християн
і смерть Кн. IV: VIII: 20. ГР: 9
справжніх Кн. IV: VIII: 22.
ГР: 10
його досконалість як вада
Кн. IV: VIII: 23
опис Кн. IV: VIII: 24-28.
- ГР: 10—13
часткове (партикулярне) Кн. II:
III: 4. Кн. IV: VIII: 21
(див. також Адміністрація, Єд-
ність, Звичка, Індивід, Користь,
Метод, Мир, Необхідність, Не-
рівність, Потреба, Право, Прист-
расть, Прогрес, Релігія, Сила,
Сім'ю, Страх, Угода, Урядуван-
ня)
- Схильність (penchant, pente) Кн. I:
VIII: 1. Кн. II: II: 5. Кн. I: II: 5,
15; III: 8. Кн. II: IV: 14
до прийняття поганого рішення
Кн. IV: IV: 37
до сільського життя Кн. IV: IV: 8
до сільської праці Кн. IV: IV: 19
неминуча Кн. III: V: 7
природні
батька Кн. I: V: 7
і наміри магістрата Кн. I: V: 7
уряду (урядів)
до аристократії Кн. III: X:
Зпр.
до упадку Кн. III: XI: 1
- Тварина (animal) Кн. II: X: 4. Кн.
III: VIII: 11. Кн. I: III: 8. III: 3
- Теїзм (théïsme) Кн. IV: VIII: 15. ГР: 2
(див. також Релігія)
- Теїсти (théistes) ГР: 24
- Теократія (théocratie) Кн. IV: VIII:
18. Кн. II: II: 17. ГР: 5
- Теолог (théologien) Кн. I: II: 13
- Територія (territoire) Кн. III: VIII:
9; X: 4. Кн. IV: I: 6; IV: 11. Кн. I:
V: 8. Кн. II: II: 9
велика Кн. II: IX: 5. Кн. II: III:
10
громадська Кн. I: IX: 5
збільшення т. і могутність на-
роду Кн. II: III: 7
мешканці т. Кн. I: IV: 4
неосяжна Кн. I: V: 8
рівномірно заселена Кн. III: XIII: 8
розміри т. Кн. II: X: 1. Кн. II:
III: 14
(див. також Власність, Населення)
- Терпимість (tolerance) ГР: 8, 25
- Тиран (tyran) Кн. I: II: 4. Кн. II:

- VIII: 3; X: 4; XI: 2пр.; X: 6, 9пр.
 Кн. IV: V: 5. *Кн. I: V: 14. Кн. II: III: 2, 16*
 в буденному розумінні Кн. III: X: 9
 є узурпатором королівської влади Кн. III: X: 10
 точне визначення Кн. III: X: 9
 (див. також Вигода I, Деспот)
 Тиранія (tyrannie) Кн. IV: IV: 33.
Кн. I: V: 6. Кн. II: III: 13. ГР: 13
 визначення Кн. III: X: 8
засади Кн. I: V: 14
інтерес т. Кн. I: V: 18
людини, що розпоряджається суспільною силою Кн. I: V: 17
 малонаселені держави і т. Кн. III: VIII: 16
 підсобники т. Кн. II: XI: 2пр.
 (див. також Дух, Згода, Злочин, Мовчання, Нація, Рабство, Нація, Трибунат)
 Тіло, корпорація (corps) Кн. I: VII: 5, 8. Кн. II: II: 2; IX: 3; XII: 3.
 Кн. III: I: 6, 7; II: 10. Кн. IV: IV: 15, 22, 31; V: 7. *Кн. I: III: 5-7. Кн. III: I: 2*
без душі Кн. I: VII: 3
 державне Кн. III: I: 20
 єдине Кн. IV: I: 1
 замах на т. і його членів Кн. I: VII: 4. *Кн. I: III: 6*
 к. вершників Кн. IV: IV: 6
 к. народу Кн. IV: IV: 6
 колективне Кн. I: VI: 9. *Кн. I: III: 4*
 людське Кн. III: X: 1
нації Кн. I: V: 14
 політичне Кн. I: V: 1. Кн. II: VI: 10; X: 1. Кн. III: I: 2; XVII: 5.
Кн. II: III: 7, 14; V: 1
 або суверен Кн. I: VII: 3
 акт формування Кн. II: VI: 1.
Кн. II: I
 вади Кн. III: I: 22. Кн. IV: II: 2
 визначення Кн. I: VI: 9. *Кн. I: III: 4*
 дія п.т. на самого себе Кн. II: XII: 1. *Кн. II: V: 1*
життя Кн. I: I
- існування і ж. Кн. II: VI: 1. *Кн. II: I*
 рух і ж. Кн. III: XVI: 2
здатність діяти Кн. I: I
 здоров'я Кн. IV: II: 1
конституція Кн. I: I
 передчасна загибель Кн. III: XI: 2
 природа Кн. I: VII: 2. Кн. III: I: 15. *Кн. I: I; III: 5*
 природні властивості Кн. III: XVI: 1
пружини й частини Кн. I: I
 розпад Кн. III: I: 19
 руйнація Кн. I: VII: 7. Кн. II: I: 3. Кн. III: X: 1; XI: 2. *Кн. I: III: 6*
 рух і воля Кн. II: VI: 1. *Кн. II: I*
 сила і воля Кн. III: I: 2. *Кн. III: I: 2*
співвідношення, найліпші для п.т. Кн. I: I
 становище і потреби Кн. IV: II: 10
 сутність Кн. III: XIII: 5
управління Кн. I: I
 суверена Кн. III: XIV: 1
 суспільне Кн. II: II: 2. *Кн. I: IV: 4; VI: 1*
 воля в с.п. Кн. I: VI: 10. *Кн. I: VII: 4*
 здатність розуміння в с.п. Кн. II: VI: 10. Кн. I: VII: 4
і спільна користь людей Кн. I: VI: 18
член с.п. як невідчужувана частка цілого Кн. I: V: 18
 т. (к.) народу як індивід Кн. I: VII: 2. *Кн. I: III: 5; V: 13*
 т.-посередник Кн. III: I: 5
 урядове Кн. III: I: 16, 20; XVIII: 2
 властивості Кн. III: I: 20
 воля Кн. III: I: 20
 є штучним Кн. III: I: 2
 живе запозиченим життям Кн. III: I: 21
 його мета втілена в його устрої Кн. III: I: 21
 партикулярне існування Кн.

- III: I: 20
 повинне мати міцне здоров'я
 Кн. III: I: 21
 реальне життя Кн. III: I: 20
 сила Кн. III: I: 20
 спільна почуттєвість членів
 Кн. III: I: 20
формування фізичного і морального тіл Кн. II: II: 14
 юридичне Кн. I: VI: 9. *Кн. I: III: 4*
 (див. також Акт, Влада, Воля I, Воля III, Вчинок, Депутати, Дія I, Домовленість, Духовенство, Єдність, Життя, Закон, Зібрання, Конституція, Магістрат, Народ, Обов'язок, Пакт, Патриція, Природа, Раб, Релігія, Релігія, Самозбереження, Сенат, Сила, Уряд, Християнство, Я)
 Торгівля, комерція (commerce) Кн. II: XI: 4. Кн. III: XV: 2. Кн. IV: IV: 19; IX. *Кн. II: III: 15; VI: 3*
 зовнішня Кн. II: XI: 4пр.
 і війна Кн. II: X: 1
 (див. також Свобода)
 Точність (exactitude, justesse, précision) Кн. II: II: 5. Кн. III: IV: 6
 математична і моральні величини Кн. III: I: 16
 Трактат I [договір] (traité) *Кн. I: V: 8*
про єдність Кн. I: V: 11
має на меті лише справедливість і мир Кн. I: V: 11
про мир Кн. I: IV: 13. Кн. I: II: 17
 суспільний Кн. II: V: 4
зумовлений природою Кн. I: II: 8
 мета Кн. II: V: 2
 Трактат II [літературний твір] (traité) Передмова. Кн. I: II: 4пр. Кн. IV: I: 7
 Трибунат (tribunat) Кн. IV: V: 8
 визначення Кн. IV: V: 1
 вироджується на тиранію Кн. IV: V: 5
 є охоронцем (захисником) законів Кн. IV: V: 2, 3
 і законодавчої влади Кн. IV: V: 2
 і кількість його членів Кн. IV: V: 6
 його природа несумісна із слабкістю Кн. IV: V: 4
 надмірна сила т. Кн. IV: V: 4
 не є конститутивною частиною громадянської спільноти Кн. IV: V: 3
 не має ані законодавчої, ані виконавчої влади Кн. IV: V: 3
 притаманна йому влада Кн. IV: V: 3
 як найміцніше підґрунтя гарної конституції Кн. IV: V: 4
 Трибуни (tribuns) Кн. III: XV: 7, 8. Кн. IV: IV: 21, 28, 31; V: 2, 6. *Кн. II: II: 6*
 бунтівні Кн. IV: IV: 22
 <інститут> т. Кн. III: X: 3пр.
 інтереси т. Кн. IV: IV: 26
 корпорація т. Кн. III: X: 3пр.
 права т. Кн. III: XV: 8
 священна особа т-на Кн. III: XV: 6
 як представники народу Кн. III: XV: 8
 як прості оратори Кн. III: XIV: 1
 (див. також Вибори, Посада, Узурпація)
 Триби (tribus) Кн. IV: IV: 3, 5, 11, 13, 14, 21, 34
 міські Кн. IV: IV: 7-9, 11, 12, 26, 33
 розрізнення м. та сільських т. Кн. IV: IV: 8
 рішення т. Кн. IV: IV: 34
 розселення т. у місті Кн. IV: IV: 5
 сільські Кн. IV: IV: 7-9, 11, 13, 14
 (див. також Більшість, Право)
 Угода (contrat) Кн. III: XVI: 3; XVIII: 1
з самим собою Кн. I: III: 5, 7
 незаконність у. народу з окремими особами Кн. III: XVI: 5
 первинна Кн. IV: II: 7
 святість у. Кн. I: VII: 3
 суспільної Кн. IV: VIII: 3. *ГР: 20*
 спосіб виконання у. Кн. III: XVI: 6
 сторони, що уклали у. Кн. I: VII: 4. Кн. III: XVI: 6. *Кн. I: III: 6*
 суспільна Кн. I: VI: 3; VIII: 2.

Кн. II: IV: 10. Кн. III: XVI: 2, 7.
Кн. I: III: 6, 9; VI: 11; VII: 2
 є основою усіх прав Кн. I: IX: 1
 перебування в країні і с.у. Кн.
 IV: II: 6пр.
 підтримання с.у. Кн. III:
 XVIII: 6
 статті с.у. Кн. I: VI: 4, 5
 учасники у. Кн. I: VI: 9
 яка породжує (створює) суспіль-
 ство Кн. III: XVI: 7. *Кн. II: II: 16*
 (див. також Акт, Принцепс, Су-
 верен, Урядування, Шлюб)
 Узурпатор (usurpateur) Кн. II: II:
 5; X: 4. Кн. IV: VIII: 26. *Кн. II:
 III: 16. ГР: 11*
 визначення Кн. III: X: 9
і найвищий магістрат Кн. I: V: 15
 Узурпація (usurpation) Кн. I: IX: 4,
 6. Кн. III: XVIII: 4. Кн. IV: V: 7.
Кн. I: III: 12; V: 8, 9
 активної (виконавчої) влади три-
 бунами
 влади Кн. III: X: 6пр. Кн. IV: V: 5
наслідницька Кн. I: V: 15
і законна влада Кн. I: V: 15
подвійна Кн. I: V: 8
 функцій народу Кн. III: XV: 6
 (див. також Власність, Свобода)
 Умови кліматичні (див. Клімат)
 Умоспоглядання (spéculation) Кн.
 II: XI: 3
 Управління (див. Адміністрація)
 Уряд (gouvernement) Кн. II: VI: 2;
 X: 4. Кн. III: I: 8, 14, 19, 22; II:
 1, 2, 4, 5, 9, 12; IV: 2; V: 1, 6; VI:
 3, 4; VII: 4, 6; VIII: 2, 7, 15; IX:
 2, 3; X: 1, 3; XI: 1; XIII: 3, 7;
 XIV: 1, 2; XVII: 3, 4, 7; XVIII: 3,
 4. Кн. IV: I: 7; III: 5, 6; VI: 4, 13;
 VII: 1, 13. Кн. I: V: 7. Кн. II: III:
 8, 12; IV: 2. ГР: 7. ФР: 3
 англійський Кн. III: VII: 2
 виборність членів аристократич-
 ного у. Кн. III: V: 5
 визначення Кн. III: I: 5
 внутрішній устрій Кн. III: V: 1
 встановлений Кн. III: XVIII: 3
 гарний Кн. III: I: 13
 принцип визначення Кн. III:

IX: 4пр.
 дегенерація Кн. III: X: 2
 демократичний (народний) Кн.
 III: IV: 8; VII: 1; XVII: 7
 дієвість Кн. IV: V: 4
 відносна сила, або д. у. Кн. III:
 II: 10, 13
 є моральною особою Кн. III: I: 17
 єдність у. Кн. III: VII: 2
 законний шлях встановлення у.
 Кн. III: XVII: 7
 змішаний Кн. III: VII: 5
 і народ Кн. IV: V: 2
 і тіло держави Кн. III: I: 22
 королівський (монархічний) Кн.
 III: VI: 15. Кн. IV: II: 9
 корпоративна воля у. Кн. III: II:
 5, 6
 магістрати і у. Кн. III: II: 12
 намір у. Кн. II: VII: 9
 обмежений Кн. III: VII: 5
 ознака млявості у. Кн. II: V: 6
 оптимальний Кн. III: I: 9
 перевага демократичного у. Кн.
 III: XVII: 7
 постійний Кн. III: XIII: 1
 права у. Кн. III: XII: 4
 пропорційні співвідношення в у.
 Кн. III: II: 12
 республіканський Кн. III: VI: 8
 різноманітність у-в Кн. III: I: 9
 свавільний Кн. III: XIV: 3
 сила у.
 максимум сили і слабкості
 Кн. III: VII: 6
 партикулярна Кн. III: VI: 3
 реальна Кн. III: II: 10
 спрямована проти підданих
 Кн. III: VIII: 15пр.
 сукупна Кн. III: II: 3, 8
 спадковий Кн. III: V: 3
 тимчасовий Кн. III: XVII: 7
 тиранічний Кн. III: VIII: 15
 тіло у. Кн. III: XVII: 2
 ущільнення у. Кн. III: II: 12
 форма у. Кн. III: III: 1, 5; XVII:
 2. Кн. IV: III: 9
 функції Кн. III: XVII: 3. Кн. IV:
 III: 3; IV: 23
 функції членів у. Кн. III: II: 10;

- X: 7
 цілісність у. Кн. III: VII: 5
 як зменшена копія політичного тіла Кн. III: I: 17
 як посередник між народом і сувереном Кн. III: I: 18
 як представник суверена Кн. III: XV: 8
 як слугитель суверена Кн. III: I: 4
 як тіло у межах держави Кн. III: I: 18
 який знищує державу Кн. II: X: 4 (див. також Акт, Вада, Влада, Держава, Здатність, Зібрання, Зловживання, Ідея, Інституція, Конституція, Магістрат, Народ, Обрання, Повноваження, Правило, Право, Принцип, Причина, Провідник, Пропорція, Революція, Рівновага, Сила, Суверен, Схильність, Урядування)
 Урядовці (*gouverneurs*) Кн. III: I: 6
 Урядування (*gouvernement*) Кн. I: II: 4. Кн. II: VI: 9; IX: 3. Кн. III: III: 7, 8; IV: 3; V: 4, 8, 10; VI: 10, 11, 14, 16; VII: 3; VIII: 4, 5; IX: 4; X: 8. Кн. IV: VIII: 31. *Кн. I: I; V: 4, 18; VII: 1. Кн. II: III: 8, 12*
 аристократичне Кн. III: V: 1
 в дикунів Кн. III: V: 2
 визначення Кн. III: I: 7
 гарне Кн. II: IX: 5. Кн. III: IV: 7; VI: 7, 10, 17. *Кн. II: III: 10, 12*
 гарного короля Кн. III: VI: 16
громадянське Кн. II: V: 3; VII: 1
 державою *Кн. I: V: 4*
 великою Кн. II: IX: 3
домашнє Кн. I: VI: 3
 законне Кн. II: VI: 9. *Кн. II: III: 13*
 самочинне у. не може перетворитись на з. Кн. I: IV: 5
 змішане Кн. IV: III: 6; VII: 3, 6
 королівське, або монархія Кн. III: III: 4; VI: 8, 11, 15, 16
 суттєвий недолік к.у. Кн. III: VI: 8
мета Кн. II: II: 13
 мудре Кн. III: V: 5
 найкраще з усіх можливих Кн. III: IX: 4; XIII: 8
 народне Кн. IV: IV: 33
 однієї особи Кн. III: VI: 10
 погане Кн. III: XV: 3
 просте Кн. III: VII: 3, 4, 6
регентів гірше за у. дітей Кн. I: V: 6пр.
 різноманітність природи у-нь Кн. III: VIII: 4
сім'єю Кн. I: V: 4, 5
 спосіб у. Кн. III: IV: 1, 5; VI: 11, 14, 15; IX: 1; XVI: 2. Кн. IV: III: 6
 акт встановлення с.у. не є угодою Кн. III: XVI: 3
 венеційський Кн. IV: III: 6
 в Женеві Кн. I: 3
 монархічний Кн. II: VI: 6. Кн. III: VIII: 7. *Кн. II: IV: 9*
 спадковий Кн. III: XVII: 2
 стародавні Кн. III: XII: 5
 суспільством Кн. II: I: 1
 теократичне Кн. IV: IV: 1; VIII: 35. GP: 25
тиранічне Кн. I: V: 18
 у. без уряду Кн. III: IV: 1
 феодальне Кн. I: IV: 9. Кн. II: XV: 6
 форма Кн. II: XII: 6. Кн. III: III: 1-7; IV: 6; V: 10; VI: 2; VII: 2; VIII: 3пр.; X: 4; XVIII: 7. Кн. IV: III: 9. Кн. III
 за демократії Кн. III: III: 2; III: 8; IV: 5, 7, 8; V: 5, 9, 10
 за каліфів Кн. III: VI: 11
 залежить від клімату Кн. III: VIII: 7
 змішані й прості Кн. III: III: 6
 теперішня Кн. III: XVIII: 7
 (див. також Аристократія, Держава, Зловживання, Клімат, Механізм, Насильство, Природа, Регенство, Сила)
 Установи (*tribuneux*) Кн. III: IV: 4
 влада у. Кн. III: IV: 4
 ієрархія владних у. Кн. III: I: 17 (див. також Сенат)
 Установлення (*établissement, institution*) Кн. I: IV: 9. Кн. II: X: 2. Кн. III: XI: 1. Кн. IV: IV: 16, 19, 21. *Кн. II: III: 15*

- тривкі Кн. II: VII: 11. Кн. II: II: 14
цивільне Кн. IV: IV: 14
(див. також Історія)
- Устрій (див. Інституція, Політія)
Утиски (vexation) Кн. II: IX: 3. *Кн. II: III: 8*
з боку чиновників деспота Кн. I: IV: 3
- Уявлення (див. Ідея)
- Факт, фактичне становище (fait)**
Кн. II: II: 5; IV: 6. Кн. III: I: 19; IX: 2. *Кн. I: II: 16; V: 1; VI: 7*
історичні ф-и Кн. IV: VIII: 14
обґрунтування ф. через ф. Кн. I: V: 18
(див. також Звичай, Право)
- Фанатизм (fanatisme) Кн. I: II: 11**
Фанатик (fanatique) Кн. II: III: 20.
ГР: 1, 8
- Філософ (philosophe) Кн. IV: VIII: 13.**
Кн. I: II: 13-15
системи ф-в Кн. I: II: 9
- Філософія (philosophie) Кн. I: II: 11**
гордовита Кн. II: VII: 11. *Кн. II: II: 14*
- Фінанси (finance)**
гарний стан ф. Кн. III: VIII: 4
є словом раба Кн. III: XV: 2
- Хиба (erreur) Кн. II: II; 3. Кн. I: II: 18; VI: 7**
убезпечення від хиб Кн. I: II: 15
які є фатальними для роду людського Кн. I: V: 7
- Хрестовосці (croisés) Кн. IV: VIII: 29.**
ГР: 14
як солдати священика і громадяни церкви Кн. IV: VIII: 29
- Християни (chrétiens) Кн. IV: VIII: 5, 8, 11, 27, 29.**
ГР: 12, 14, 23
гарні Кн. IV: VIII: 26. *ГР: 11*
побожні Кн. IV: VIII: 27
смирненні Кн. IV: VIII: 9
справжні
є рабами Кн. IV: VIII: 28. *ГР: 13*
- Християнство (christianisme) Кн. IV: VIII; 5**
як опертя політичного тіла Кн. IV: VIII: 14
римське Кн. IV: VIII: 16. *ГР: 3*
не сьогоднішнє, а євангельське Кн. IV: VIII: 20. *ГР: 9*
як релігія людини Кн. IV: VIII: 20. *ГР: 9*
є суто духовною релігією Кн. IV: VIII: 24. *ГР: 11*
проповідує лише рабство і залежність Кн. IV: VIII: 21. *ГР: 13*
й ідеї природного права і братерства усіх людей Кн. I: II: 16
- Цар (roi, tzar) Кн. I: II: 6, 9; IX: 5.**
Кн. III: III: 5; VI: 12; X: 10. Кн. IV: IV: 1 пр., 25; VIII: 5, 12. *Кн. I: III: 11*
за природою Кн. III: VI: 16
природа ц-в світу Кн. II: II: 2
(див. також Бог)
- Царювання (régne) Кн. III: VI: 9, 13**
- Цензори (censeurs) Кн. IV: IV: 11, 27; VII: 6**
присуди ц. Кн. IV: VIII: 4
- Цензура (censure) Кн. IV: IV: 11, 19; VII: 6**
зберігає, а не відновлює нрави Кн. IV: VII: 5
як положення суспільного присуду Кн. IV: VII: 1
- Центурії (centuries)**
вершницькі Кн. IV: IV 4, 6
Сервієві Кн. IV: IV: 15, 16, 21, 27, 29, 29 пр., 34
- Церемонії (cérémonies) ГР: 2**
марні Кн. IV: VI: 9
пуста Кн. I: IX: 3. *Кн. I: V: 9*
(див. також Культ)
- Церква (église) Кн. IV: VIII: 35.**
ГР: 25
англійські королі як провідники ц. Кн. IV: VIII: 12
і спасіння ГР: 25
(див. також Держава, Діти, Міністр)
- Ціле (tout) Кн. I: VI: 8. Кн. II: XII: 1.**
Кн. III: I: 19, 20. *Кн. II: V: 1*
сила ц. Кн. II: VI: 10; VII: 3
велике Кн. II: VII: 3. *Кн. II: II: 3*
відношення ц. до ц. Кн. II: XII:

1. Кн. III: I: 8. *Кн. II: V: 1*
і частина Кн. I: VII: 1. Кн. II: VI: 4. *Кн. II: IV: 7*
недостатня взаємопов'язаність частин ц. Кн. I: II: 7
рух частин ц. в моральній особі Кн. II: IV: 1. Кн. I: VI: 2
як мета дії частин Кн. I: II: 8
що утворюється Кн. II: X: 3. *Кн. II: III: 16*
(див. також Держава, Індивід, Обов'язок, Тіло)
- Ч**вари (querelles) *Кн. I: II: 2; V: 6. Кн. II: III: 19*
міжособні (dissensions) Кн. I: IV: 3
Чернь (populace) Кн. IV: IV: 11, 17, 26, 33
- Ч**есність (intégrité, probité) Кн. III: V: 5. Кн. IV: III: 8; IV: 36
- Ч**еснота (vertu) Кн. I: VI: 9пр. Кн. II: IX: 3; XI: 4. Кн. III: IV: 6, 15. *Кн. I: II: 18; V: 7. Кн. II: I; III: 8; VI: 3. ГР: 1, 8*
високі поняття ч. Кн. I: II: 3
людські Кн. III: V: 10
постійність ч. Кн. II: II: 14
притаманні аристократії Кн. III: V: 9
супільні Кн. I: II: 11
як основа республіки Кн. III: IV: 6
як справжній культ Кн. I: II: 11
(див. також Любов, Сила)
- Ч**естюлюбство (ambition) *Кн. II: III: 4*
деспота Кн. I: IV: 3
- Ч**иновники (ministere, officiers) Кн. III: XVIII: 1. Кн. IV: IV: 13
громадянський обов'язок ч. Кн. III: XVIII: 1
(див. також Утиски)
- Ч**иновництво (les commis) Кн. II: IX: 3
- Ч**ужинці (див. Іноземці)
- Ш**люб (mariage)
як громадянська угода Кн. IV: VIII: 34пр. *ФР: 3*
- Ш**тати (états)
усього народу (генеральні) Кн. III: XIII: 7. *ФР: 1*
- Щ**астя, благополуччя, блаженство[*] (bonheur) Кн. II: VII: 1, 5, 6, 11. *Кн. I: II: 4, 7, 18. Кн. II: II: 1, 14*
підданих Кн. III: VIII: 6. Кн. I: V: 16
* праведних Кн. IV: VIII: 33
супільне Кн. III: VI: 3
(див. також Добробут, Почуття, Справедливість)
- Ю**рба, натовп (multitude) Кн. I: VII: 4. Кн. III: V: 6; VIII: 15. *Кн. I: II: 4; III: 6; V: 18*
горе-правителів Кн. III: VI: 9
недоумків Кн. II: VII: 11. *Кн. II: II: 14*
упокорення н. Кн. I: V: 1
- Ю**рисдикція (juridiction) Кн. IV: VIII: 10
- Я** (moi)
колективне я політичного тіла
Кн. I: VI: 9
партикулярне Кн. III: I: 20. *Кн. II: IV: 17*
спільне Кн. I: III: 4
- Я**зичники (paucens) Кн. IV: VIII: 8, 9
(див. також Імператор)
- Я**зичництво (paganisme) Кн. IV: VIII: 4. *ГР: 7, 14*
як одна й та ж релігія Кн. IV: VIII: 7
(див. також Походи хрестові)
- Я**кості (qualités) Кн. II: I: 3. *Кн. I: V: 16*
людини, гідної королівської влади Кн. I: V: 7
партикулярних істот Кн. I: II: 9
(див. також Громадянин)

ЗМІСТ

ПРО СУСПІЛЬНУ УГОДУ, АБО ПРИНЦИПИ ПОЛІТИЧНОГО ПРАВА

<i>Передмова</i>	7
------------------------	---

КНИГА I

Розділ I. <i>Предмет цієї першої книги</i>	7
Розділ II. <i>Про найперші суспільства</i>	9
Розділ III. <i>Про право найсильнішого</i>	12
Розділ IV. <i>Про рабство</i>	13
Розділ V. <i>Про те, що завжди слід дошукуватися першопочаткової домовленості</i>	19
Розділ VI. <i>Про суспільний пакт</i>	20
Розділ VII. <i>Про суверена</i>	23
Розділ VIII. <i>Про громадянський стан</i>	26
Розділ IX. <i>Про володіння майном</i>	27

КНИГА II

Розділ I. <i>Про те, що суверенітет є невідчужуваним</i>	31
Розділ II. <i>Про те, що суверенітет є неподільним</i>	32
Розділ III. <i>Чи може загальна воля помилятися</i>	35
Розділ IV. <i>Про межі влади суверена</i>	37
Розділ V. <i>Про право життя і смерті</i>	41
Розділ VI. <i>Про закон</i>	44
Розділ VII. <i>Про законодавця</i>	48
Розділ VIII. <i>Про народ</i>	53
Розділ IX. <i>Продовження</i>	55
Розділ X. <i>Продовження</i>	58
Розділ XI. <i>Про різні системи законодавства</i>	62
Розділ XII. <i>Розподіл законів</i>	64

КНИГА III

Розділ I. <i>Про урядування взагалі</i>	67
Розділ II. <i>Про принцип, що конститує різні форми уряду</i>	73
Розділ III. <i>Розрізнення урядувань</i>	77
Розділ IV. <i>Про демократію</i>	78
Розділ V. <i>Про аристократію</i>	81
Розділ VI. <i>Про монархію</i>	84

Розділ VII. <i>Про змішані форми урядування</i>	91
Розділ VIII. <i>Про те, що жодна форма урядування не прийнятна для усіх країн</i>	92
Розділ IX. <i>Про ознаки гарного урядування</i>	99
Розділ X. <i>Про урядові зловживання і про схильність уряду до дегенерації</i>	101
Розділ XI. <i>Про смерть політичного тіла</i>	104
Розділ XII. <i>Як підтримує себе суверенна влада</i>	106
Розділ XIII. <i>Продовження</i>	107
Розділ XIV. <i>Продовження</i>	109
Розділ XV. <i>Про депутатів, або представників</i>	111
Розділ XVI. <i>Про те, що встановлення способу урядування не є угодою</i>	115
Розділ XVII. <i>Про встановлення уряду</i>	117
Розділ XVIII. <i>Засоби запобігання узурпації влади</i>	118

КНИГА IV

Розділ I. <i>Про те, що загальна воля є непорушною</i>	121
Розділ II. <i>Про голосування</i>	124
Розділ III. <i>Про вибори</i>	127
Розділ IV. <i>Про римські коміції</i>	130
Розділ V. <i>Про трибунат</i>	142
Розділ VI. <i>Про диктатуру</i>	145
Розділ VII. <i>Про цензуру</i>	149
Розділ VIII. <i>Про громадянську релігію</i>	151
Розділ IX. <i>Прикінцеве слово</i>	164

ПРО СУСПІЛЬНУ УГОДУ, АБО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМИ РЕСПУБЛІКИ

*[Женевський Рукопис, рання рукописна версія трактату
Про суспільну угоду, або принципи політичного права]*

Книга I ЗАСАДНИЧІ ПОНЯТТЯ СУСПІЛЬНОГО ТІЛА

Розділ I. <i>Предмет цього твору</i>	167
Розділ II. <i>Про загальне суспільство роду людського</i>	167
Розділ III. <i>Про засадничий пакт</i>	173
Розділ IV. <i>У чому полягає суверенітет і що робить його невідчужуваним</i>	178

Розділ V. Хибні поняття суспільного зв'язку	179
Розділ VI. Про співвідносні права суверена і громадянина	186
Розділ VII. Необхідність позитивних законів	189

Книга II ВСТАНОВЛЕННЯ ЗАКОНІВ

Розділ I. Закінчення теми законодавства	191
Розділ II. Про законодавця	191
Розділ III. Про народ, здатний сприйняти закони	196
Розділ IV. Про природу законів і принцип громадянської справедливості	202
Розділ V. Розподілення законів	205
Розділ VI. Про різні системи законодавства	207

Книга III ПРО ПОЛІТИЧНІ ЗАКОНИ, АБО ПРО УСТРІЙ УРЯДУ

Розділ I. Про те, що таке уряд держави	208
--	-----

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

О. Хома. Трактат Ж.-Ж. Руссо «Про суспільну угоду»	219
Коментарі та примітки	233
Женевський рукопис	270
Таблиця відповідності абзаців Женевського рукопису і Суспільної угоди	274
Композиція трактату «Про суспільну угоду»	276
Композиція текстів Женевського рукопису, що не увійшли до остаточної версії трактату «Про суспільну угоду»	286
Хронологічна таблиця життя Ж.-Ж. Руссо	289
Хронологія найважливіших творів Ж.-Ж. Руссо	291
Вибрана бібліографія	292

ПОКАЖЧИКИ

Показчик імен	293
Показчик етнонімів і топонімів	295
Показчик понять	297
Зміст	346

**Видання здійснено за сприяння видавництва «Академ-Прес»
та компанії JGV Cie (Франція)**

Наукове видання
ЖАН-ЖАК РУССО
**«Про суспільну угоду,
або принципи політичного права»**

Редактори *М. Міхаллин, Н. Веретенник*
Художнє оформлення та технічна редакція *Л. Козеко*

**Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура SchoolBookC.
Друк офсетний. 22 др. арк. Наклад 4 000 прим.**

**Видавництво «Пор-Рояль»,
Київ, вул. Гарматна, 8**

**ЗАТ «ВІПОЛЬ», ДК № 15
03151, Київ, вул. Волинська, 60**

Port-Royal